

DOLGOZATOK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM ARCHAEOLOGIAI INTÉZETÉBŐL

SZERKESZTI BUDAY ÁRPÁD

ARBEITEN

DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS
DER KÖN. UNG. FRANZ-JOSEF UNIVERSITÄT
IN SZEGED (UNGARN)
REDIGIERT VON ÁRPÁD BUDAY

TRAVAUX

DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE
DE L'UNIVERSITÉ FRANÇOIS-JOSEPH
à SZEGED (HONGRIE)
REDIGÉES PAR ÁRPÁD BUDAY

111

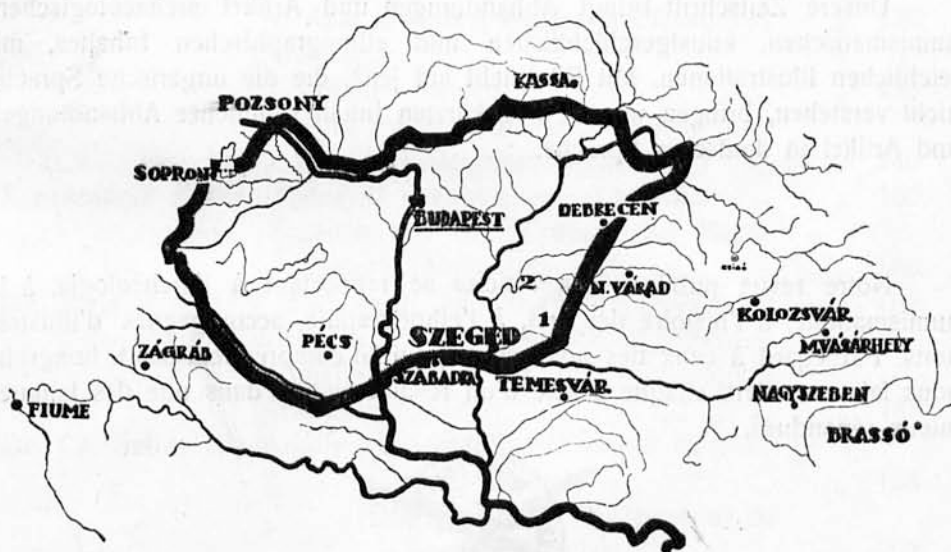
1927

1-2

Karte Ungarns mit den im Hefte vorkommenden Fundorten.

Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyekkel.

Carte de la Hongrie avec les lieux de trouvailles publiés dans ces numéros.

1. Nagykamarás, Bánkút. 2. Szarvas.

SZEGED 1927.

Verlag des Instituts — AZ INTÉZET KIADÁSA — Edition de l'Institut
PREIS 10 RM — ÁRA 12 PENGŐ — PRIX 12 FRCS SUISSES

DOLGOZATOK

A *Dolgozatok* régészeti, érmészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyu cikkeit közöl, lehetőleg bőséges illusztrációkkal. Programja tehát ugyanaz, mint egyetemünk Kolozsvárott léte alatt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárával közös hasonló című folyóiraté volt. Komoly törekvésünk, hogy színvonal és terjedelem tekintetében is elérje azt.

A szaktársaknak csereviszony létesítését bizalommal ajánljuk fel. Az erre vonatkozó megkeresések az egyetem archaeologiai intézete címére, Szeged, Szukováthy-tér 1. intézendők.

Unsere Zeitschrift bringt Abhandlungen und Artikel archaeologischen, numismatischen, kunstgeschichtlichen und ethnographischen Inhaltes, mit reichlichen Illustrationen. Mit Rücksicht auf jene, die die ungarische Sprache nicht verstehen, bringen wir die abgekürzten Inhalt sämtlicher Abhandlungen und Artikel in deutscher Sprache.

Notre revue publiera des articles se rapportant à l'archéologie, à la numismatique, à l'histoire des arts, à l'ethnographie, accompagnés d'illustrations. Par égard à ceux des nos lecteurs, qui ne comprennent pas le hongrois, nous faisons suivre chaque article d'un résumé rédigé dans une des langues mieux répandues.

50369

INHALT — TARTALOM — TABLE DES MATIÈRES

Dr. Banner János:	<i>A magyarországi zsugorított temetkezések</i>	pag.	1 lap.
	Die in Ungarn gefundenen Hockergräber	"	59 "
" " "	<i>Népvándorláskori sírok Nagykomarason</i>	"	141 "
	Gräber aus der Völkerwanderungszeit bei Nagykomaras (Resultate) --- --- ---	"	157 "
Dr. Buday Árpád:	<i>Vitás kérdések.</i>		
	<i>I. Limesproblémák</i> --- --- ---	"	123 "
	<i>II. Az u. n. thrák lovasisten problémájához</i> <i>Streitfragen.</i>	"	130 "
	<i>I. Limesproblemen</i> --- --- ---	"	133 "
	<i>II. Zum Problem des sogenannten thra-</i> <i>kischen Reitergottes (Abkürzung)</i> ---	"	140 "
Krečsmárik Endre:	<i>Koponyák a nagykomarasi sírokból</i> ---	"	160 "
	Schädeln aus den Gräbern bei Nagy- komaras (Abkürzung) --- --- ---	"	166 "
Dr. Mátyás Jenő:	<i>A csontvizsgálatok fontossága a régészetben</i>	"	167 "
	Wichtigkeit der mikroskopischen Knochen- untersuchungen für die Archaeologie (Abkürzung) --- --- ---	"	186 "
Dr. Cs. Sebestyén Károly:	<i>A szegedi Szent Demeter-templom</i> <i>építés-története</i> --- --- ---	"	188 "
	Die Kirche des H. Demetrius zu Szeged (Abkürzung) --- --- ---	"	207 "

MISCELLANEA.

Banner:	<i>Ásatás a Bánkut-Rózsamajor melletti halomban</i>	pag.	219 lap.
	Grabung im auf der Mejeri Bánkut-Rózsa befindlichen Hü- gel (Abkürzung)	"	221 "
Buday:	<i>Régészeti kutatásunk megszervezése</i>	"	209 "

Forray : <i>Ismeretlen koronázási emlékérem</i>	pag. 225	lap.
Krecsmárk : <i>Kalászrajzok neolithkori edénytöredékeken</i>	" 221	"
Gravirte Fruchtfährenzeichnungen auf Gefäßbruchstücken	" 225	"

LITERATUR — IRODALOM — LITTERATURE

Móra Ferenc : *Dr. Roska Márton : Az ősrégészet kézikönyve*

I. A régibb kőkor (ism) . . . . . pag. 226 lap.

A kiadásért **dr. Buday Árpád** egyetemi ny. r. tanár, igazgató, felelős.

A MAGYARORSZÁGI ZSUGORITOTT TEMETKEZÉSEK.

1926. áprilisában a Szeged melletti Ószentiván községben, a már régebb idő óta ismert őskori telep ásatása alkalmával, a teleptől kissé távolabb, zsugorított temetkezésre bukkantunk. A csontváz erősen zsugorított helyzete és az a gondolat, hogy e helyen még több hasonló sír is előfordulhat, arra az elhatározásra készítetett, hogy amúgy is tervezett bécsi tanulmányútam egész idejét e kérdésnek szenteljem.

A Naturhistorisches Museum praehistorikus osztályának vezetősége lehetővé tette, hogy a kérdésnek nem csak a régi, de a legújabb irodalmával is foglalkozhassam. A kérdés tanulmányozása kapcsán az őskori ethnologiai problémák egész sora tárult elém, amelynek megoldása nem minden tekintetben elégíthetett ki. Ez a gondolat és az a tapasztalat, hogy a magyarországi adatokat a külföld nem ismeri, arra vezettek, hogy a hazai anyagot leletstatisztikába összefoglalva, az azokból leszűrhető eredményekkel együtt, idegen nyelven is, a szakkörök elé vigyem.

A külföldi irodalom utalásai néhány olyan ethnologiai cikkel ismerettertek meg, amelyeknek hatása alól szabadulni nem birtam. *Sartori* (Feuer und Licht im Totengebrauche. Zeitschrift des Vereins f. Volkskunde. 1907. Ersatzmitgaben an Tote. Arch. f. Religionswissenschaft. V. 64—77 II. Die Totenmünzen. U. ott II. 205 l.). *Vidossich* (Opferhaufen. Zeitschrift f. österr. Volkskunde. 1914.). *Ankert* (Opferhaufen. U. ott 1913. és 1914.) és *Dachler* (Stein und Reisighaufen im nördlichen Böhmen. U. ott 1901.) cikkei arról győztek meg, hogy az őskori kérdéseknek tanulmányozása nem csak a külföldi irodalomban nagyon elterjedt, természeti népekkel való összehasonlításra, de a hazai népek szokásaival való összehasonlításra is alkalmasak s nem egy jelenség van, amely a hazai népszokásokkal is megmagyarázható.

A hazai irodalomban *Wosinszky* óta többen foglalkoztak a zsugorított temetkezések kérdésével. Nem szólva azokról, akik a saját maguk kiásta anyagot ismertették s akikről a leletstatisztikában amúgy is lesz szó, *Roska Márton* dr. (A Földközi tenger művelődésének hatása Magyar-

ország újabb kőkori temetkezésére. Kolozsvár, 1908.; és Az őskori temetkezés zsugorító módja okáról. U. ott 1911.), *Bátky* Zsigmond dr. (A zsugorított temetkezésről. Term. tud. Közl. 1910.) és *Hillebrand* Jenő dr. (Der kupferzeitliche Gräberfeld im Pusztasvátin bei Kunszentmárton, Wiener Praehist. Zeitschrift. 1926.) foglalkoztak behatóbban a kérdéssel. Roska munkáiban az addig megjelent külföldi irodalommal is részletesen foglalkozott s így az ott is említett munkák felsorolása helyett elégnek tartjuk, ha az ő érdemes munkájára utalunk. Az azóta megjelent irodalom jelentősebb munkáit, az *Ebert* Reállexikon vonatkozó cikkén kívül *Tschumi* lentebb említendő munkája is ismerteti s az itt külön is megemlítendő munkákon kívül, ezekre utaljuk az olvasót. Természetes, hogy ezek a munkák, a megfigyeléseken kívül az okokat is kereső munkákat nem említhetik.

Götze (Bronzezeitliche Hockergräber bei Halberstadt. Prähist. Zeitschrift. 1910.) a zsugorítás okát a vámpirizmusban keresi s kimutatja, hogy az összekötözés mellett a sírra nagy köveket is tettek s még a sírdombnak is ezt az értelmet tulajdonítja.

Frobenius (Der Kleinafrikanische Grabbau. U. ott 1916.) a hellyel való takarékoság gondolatával száll szembe s kimutatja, hogy a tumuluszok építése sokkal nagyobb munkával járt, mint a kisméretű sírok ásása.

Schuchardt (Aufgrabungen zweier Tumuli bei Constanza. U. ott 1918.) a zsugorítás okának az alvó helyzetet tekinti s e véleményét később is fenntartja. (Alteuropa. 1926. 23 és 94 ll.)

Ezen a nyomon jár *Forrer* véleménye is (Neolithisches Gräberfeld bei Höhnheim-Suffelweiersheim. Anz. f. Elsässische Altertumskunde 1918.), aki azt tartja, hogy *azért fektetik így a halottat, hogy alvónak tűnjék fel, de a halottól való félelem is megvan, ami a lábak összekötözésére vezetett.*

Részletesen foglalkozik a kérdés irodalmával *Tschumi* is (Steinzeitliche Hockergräber der Schweiz. 1920—1921.), aki nem tagadja a halottól való félelmet, de helyenként más okok fennforgását véli.

Ebert (Die Anfänge des europäischen Totenkultes. P. Z. 1921—22.) a halotti szokások kialakulásával és azok indító okaival foglalkozik egész a halott hamvasztásig.

Joshikyo Koganei (Bestattungsweise der Steinzeit Menschen in Japan. Z. f. Ethnologie. 1923.) a japán konyhahulladék halmok vázairól ad összefoglaló képet.

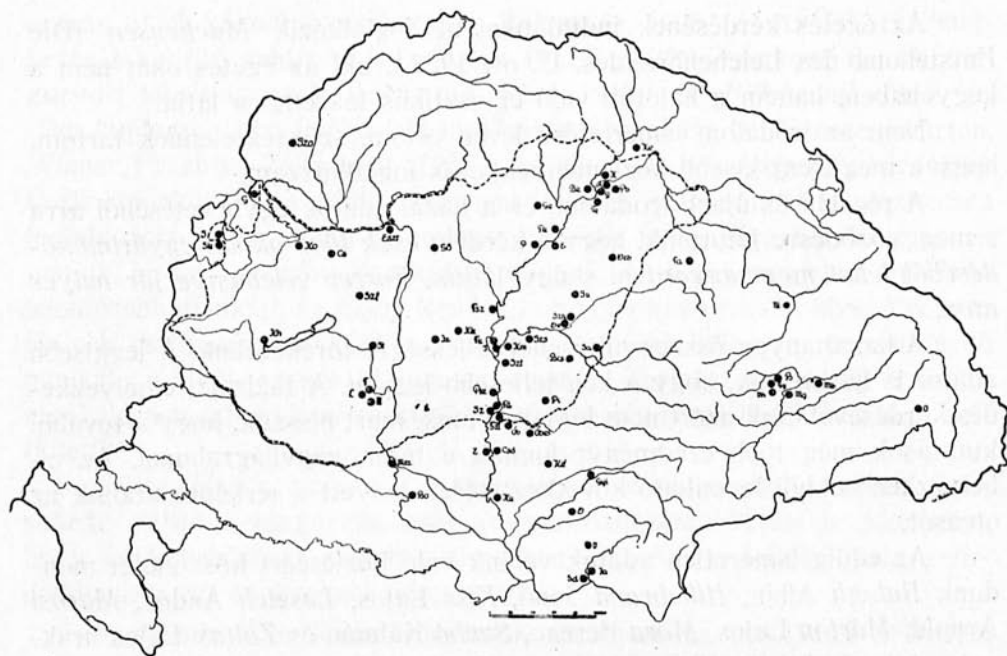
Az égetés kérdésének indító okaival foglalkozik *Mackensen* (Die Entstehung des Leichenbrandes. U. ott 1923.), aki az égetés okát nem a kegyeletben, hanem a halottól való egoisztikus félelemben látja.

Nem az irodalom ismertetése lévén céлом, szükségtelennek tartom, hogy a megjelent kisebb közleményekkel is foglalkozzam.

A régebbi és újabb irodalom, és a hazai adatok egybevetéséből arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a kérdést *csak több oknak együttműködéséből lehet megmagyarázni* s úgy látjuk, *Forrer véleménye jár helyes úton.*

A hazai anyag összegyűjtésénél teljességre törekedtünk. A legkisebb adatot is felsoroltuk, hogy a kép teljesebb legyen. A földrajzi elhelyezkedés kérdésével csak azért nem foglalkoztunk, mert hisszük, hogy a további kutatások még több eredményt fognak e téren napvilágrahozni. Az elhelyezkedésekből levonható következtetések helyett a térképre utaljuk az olvasót.

Az eddig ismeretlen adatok velünk való közléséért köszönetet mondunk *Balogh Albin, Hillebrand Jenő, Kiss Lajos, Leszich Andor, Marosi Arnold, Márton Lajos, Móra Ferenc, Szabó Kálmán és Zoltay Lajos* uraknak, akik részben levélben, részben szóbelileg adták meg szíves felvilágosításukat. Köszönettel tartozom *Bálint Alajos* dr. egyetemi gyakornok úrnak is, aki a mellékelt térképet útmutatásaim alapján elkészíteni szíves volt. De köszönetet mondok *Huhn Gyula* úrnak is, aki a Néptanítók Lapjában közzétett kérdéseinkre felvilágosítást adva, a temetkezési szokásokról közölt újabb adatokat.

A ZSUGORITOTT TEMETKEZÉSEK LELOHELYEI.

A = Anarcs.	Kh = Keszthely.	St = Simontornya.
B = Bedellő.	Ké = Kécsa.	S = Sopron.
Bcs = Békéscsaba.	Kir = Királyhelme.	Sk = Sopronkeresztur.
Bk = Bodrogkeresztur.	Ko = Koronco.	Sd = Stari Dubovac.
Bo = Bogojeva.	Ku = Kumand.	Szs = Szarvas.
Cs = Csep.	Km = Kunszentmarion.	Sz = Szeged.
Csó = Csoka.	L = Lengyel.	Szh = Szeghalom.
Deb = Debrecen.	Mb = Marosbogát.	Szt = Szentes.
D = Detta.	Mg = Marosgombás.	Szf = Székesfehérvár.
Dv = Dévaványa.	Msz = Monostorszeg.	Szi = Ószentiván.
Eszt = Esztergom.	M = Morágy.	Szo = Szomolány.
E = Egyek.	Ni = Nagyiklód.	Ta = Tasnád.
G = Gáta.	Óbes = Óbesenyő.	Tá = Tápe.
Ge = Geszt.	Ób = Óbéba.	T = Tevel.
Gö = Gödöllő.	O = Oklánd.	Te = Tiszaeszlár.
Gy = Gyertyános.	Pb = Paszab.	Tk = Tiszakeszi.
Gyi = Gyírok.	Pi = Pitvaros.	Tu = Tiszaug.
I = Pa. Istvánháza.	Po = Poroszló.	Tsz = Tószeg.
Izs = Izsák.	Psz = Pusztaszer.	V = Versec.
Ja = Jaszenova.	R = Rakamaz.	Vh = Vládháza.
Kk = Kecskemét.	Sa = Sarkad.	Z = Zenta.
K = Kenézlő.	Su = Sárrétudvari.	

A zsugorított temetkezések leletstatisztikája.

Békéscsaba. 1867 őszén a megyeháza táján pinceásás alkalmával őskori temetőre bukkantak, melyben mintegy 2' mélységben 8—9 csontvázat találtak. Ezek közül kettő ülőhelyzetben volt.¹⁾

Koroncó. (Győr megye.) 1867 májusban Greszler Antal földműves birtokán, a bábótai magaslaton, sírt talált. Saját megfigyelése szerint a szélhordta homokban egy koponya tűnt fel; továbbkutatva, nyújtott lábszárú ülőhelyzetű csontváza talált, amely arccal Ék. felé volt fordulva. A gerinccsontokat függőlegesen a koponya alatt találta, a karesontokat szintén, de kevésbé oldalt, a lábszárakat közel a fejhez az említett irányban. A fej bal részén, de vele csaknem egy szintben 12 cm. magas durva csupor volt a vállra helyezve. Sem a csuporban, sem egyéb helyen nem volt egyéb melléklet. A kis sír feneke agyaggal és az agyagba berakott egynéhány lapos kövel volt kitépve, az agyag megégetve. Az egyik kődarab malomkő töredék lehetett. Anatómiai vizsgálat szerint a csontváz 10—14 éves nő lehetett.²⁾

Csep. (Komárom megye.) 1869-ben Thaly Kálmán közlése szerint az u. n. szőlők alatti dűlőben, szántás közben a föld beszakadt, mire a bérések tovább ástak és sírra akadtak, melyben egy ülőhelyzetben lévő csontvázat találtak.³⁾

Anarcs. (Szabolcs megye.) 1870-ben Rómer Flóris tárta fel az első magyarországi jólmegfigyelt zsugorított temetőt. A feltárt 12 sír mindegyikében, ha nem is egyformán, de oldalt fekiüdtek a vázak úgy, mintha összehúzott lábakkal aludnának s kezeikre támaszkodnának. A fekvés iránya mindenütt Ék.—Dny.; az arc K. felé néz.

Mellékletként edényeket talált a sírokban és pedig leginkább több darabot. A fametszetben mellékelt rajz szerint az edények elhelyezése az egyes sírokban a következő volt:

1. A fejtől Ék.-re egy nagyobb és egy kisebb edény egymásba illesztve. Az arc előtt egy nagyobb és két kisebb, melyek közül az egyik kissé távolabb fekszik.

2. A fej mellett mindkét oldalon, a medence táján és a hát közepe táján egy-egy edény.

3. A váll magasságában mintegy a két kéz közt, egy edény.

4. A váz előtt két edény.

5. Ugyancsak a váz előtt két edény.

6. A váz háta mögött két kisebb és egy nagyobb edény, párhuzamosan haladva a váz felsőrészeivel.

7. A váll magasságában egy nagyobb edény.

8. A mell magasságában, mintegy a felső karon nyugodva, egy nagyobb edény.

9. A vázlatról edény alakja ki nem vehető.

10. A far alatt egy edény.

11. A fej környékén három edény.

12. A fejtől jobbra és a csipő magasságában egy edény, a fejtől balra kettő.

¹⁾ Arch. Közl. 7 : 184. l.

²⁾ U. ott. 7 : 178. l.

³⁾ Arch. Ért. r. f. 2 : 221. l.

Fém vagy egyéb melléklet a sírokban nem fordult elő.⁴⁾

Ebben az ásatásban tevékeny részt vett Dr. Jósa András is, aki sok tekintetben kiegészítéi Rómer adatait. Szerinte: a csontvázak arccal K-re irányítva, baloldalra fektetve, fejüket bal kezükön nyugtatva, összekuporodott helyzetben voltak. Némely csontváznak hátuljánál, lábainál nagyobb — a föld súlya által összetörött edény volt. Mind-egyik csontváz szája előtt 4—6 apró edény volt elhelyezve. Az edények többnyire nem korongon készültek, de akadnak korongon készültek is, de minden díszítés nélkül és rosszul égetve.⁵⁾

Gyírok. (Temes megye.) 1874. Földmunkálatok közben guggoló helyzetben lévő, oldalvást fekvő csontvázra bukkantak, amelynek ölében átfúrt kőgolyó volt.⁶⁾

Keszthely. Egregyi kőbánya. 1875. Lipp Vilmos közlése szerint a munkások sziklába vágott sírt találtak. A keskeny folyosó kupolás kamrában végződött, amelynek fenekeén egy csontváz volt guggoló helyzetben.⁷⁾

Csepelsziget. 1879-ben a régészeti és embertani társulat gyűlésén számolt be Csetneki Jelinek Elek a csepelszigeti földmunkálatok alkalmával előkerült leletekről. A talált sírok közt vannak olyanok is, ahol a halott ülőhelyzetben, kinyújtott lábakkal, mellre csüggesztett fővel, kinyújtott s a testhez zárt karokkal a pusztá földbe volt eltemetve. A sír feneke sem kövel kirakva, sem kitapasztva nem volt. Az arc egyenesen előre tekintett. Mellékletük edényekből állott, melyek a lábfej körül voltak minden rendszer nélkül elhelyezve. Rendesen két-három edény volt, nyílásával felfelé egymás mellé téve; de volt eset arra is, hogy egy bögre két tál közé volt téve, melyeknek szája is össze volt fordítva; vagy két bögre szájjal egymásra helyezve. Egy csontváz n.ellen négy szegletén átfúrt agyagpalalap volt. Korhatározó melléklete nem volt. A sírok száma 34.⁸⁾

Keszthely. 1882-ben a Csókakő melletti kőbányában a felszín alatt másfél méterre sziklábavágott sír volt, amelyben egy guggoló csontvázat találtak. A váz körül durva fekete cserepek heverték.⁹⁾

Kumánd. (Torontál megye.) 1883-ban Szentklárai Jenő a kumándi homokbánya megnyitása után talált tárgyakról hírt kapva, a helyszínén megjelent. Akkorra már 20—30 sírt bontottak fel avatatlan kezek s részben tönkre is tették azokat. A sírok stílusában változatokat talált, amelyekből arra következtetett, hogy két őskori temető fekszik egymás felett. Talált sírokat, amelyekben a kétszeri temetkezés jellege igen jól kivehető volt. A mélyebben fekvő sír feneke homorú volt s benne a csontok úgy voltak egymásfőlé helyezve, hogy azt kellett feltenni, hogy a halottat, miként Letenyén, Geszterédén Keszthelyen, Szeged-Óthalmon, vagy Anarcsen guggoló állapotban ültették a sírba és a sír alját azért vájták homorúra hogy benne a túlvilági örökálmom annál kényelmesebb legyen. A legmélyebb sírvermek öt, a legcsokélyebbek három lányi mélységben vannak a földszintől. A sírok járulékaai szabadkézzel idomított durva gőlőnesér

⁴⁾ Arch. Ért. r. i. 3 : 221—223. II.

⁵⁾ Jósa A.: Szabolcs vármegye őstörténete 371 l. (Szabolcs megye monografiája.)

⁶⁾ Ortway: Temes vármegye és Temesvár város története. I. 217 l.

⁷⁾ Lipp Vilmos: A keszthelyi sírmezők 3. l.

⁸⁾ Arch. Ért. r. i. 13 : 50—52. II.

⁹⁾ Lipp i. m. 3. l.

művek, bronz ékszerek, különféle gyöngyök és nagyobb emlős állatok csontjai, melyek gyakran kisebb darabokra törvelve fordulnak elő.¹⁰⁾

Jassenova. (Temes megye.) 1883. A helység szélén a sárga agyagrétegben félig elporlott emberi csontvázra találtak, amelynek lábainál fületlen agyagbögre volt.¹¹⁾

Zenta. 1885. márciusában Dudás Gyula a zentai oromparti magaslatok közt levő u. n. Kishalomban végzett próbaásatást. Nyolc sírt nyitottak fel, melyekben kisebb-nagyobbmértű csontvázak voltak egymáshoz igen közel. Mellékleteket nem talált, de a vázak kétségtőlül ülőhelyzetben voltak eltemetve. A koponyák a felső lábszárakra voltak esve.¹²⁾

Dévaványa. (Jász Nagy Kún Szolnok megye.) 1887-ben a dévaványai Templomdomb elhordása alkalmával Dr. Frenyó Pál megfigyelései szerint ülőhelyzetben lévő csontvázak kerültek elő.

1. 3 m. mélységben ülőhelyzetben eltemetett csontváz.

2. A felszíntől 7-75 m., a halom alapszínétől 2 m. mélységben, két méter hosszú, egy méter széles sírűreg volt, függélyes oldalfalakkal. A sír két végén, a halom alapszínén, fehér hamu darabokat talált, de voltak olyan darabok is, melyeken kívülről szenes elválkozás volt. A csontvázat, az agyag földemelkedésén fekvő fej kivételével, 15 cm. összeálló iszapnemű föld fedte. A rétegen 1—2 cm. összenyomott hamuréteg feküdt. A csontváz K. felé nézett. A fej baloldala mellett tyúktojás alakú és nagyságú, hártyszerű burokkal körülvett cinóberszínű por volt, összeálló állapotban.

3. 3 m. mélységben rossz állapotban lévő váz bal lábánál az előbbihez hasonló cinóberszerű festék volt.

4. Fiatal csontváz, lábszárai félig felhúzva, K. felé hanyatt feküdt. Feje mellett hamuréteg.¹³⁾

Lengyel. (Tolna megye.) A mindezideig legnagyobb zsugorított temetőt Wosinszky Mór tárta fel 1882—1884-ig.

1. Kettős sír. Női csontváz, feje fölött fekvő gyermekkel. Zsugorított helyzetben. Fej D., láb É., arc K. felé. Mellékletek a csontvázak alatt voltak. Egy kisebb és egy nagyobb tölcséres edény és több kova kés penge.¹⁴⁾

2. Zsugorított csontváz: mint az előző, K. felé néz. Mellékletei: a nyak mellett baloldalt jáspis kés. Csiszolt kőbalta. A test közepe táján jobb oldalt kisebb edényke és csiszolt csonttű. A lábnál kagylóhéiból faragott gyöngy. A nyak táján apró réz gyöngyöcskék, kerek és hosszúka csigákkal keverten (dentáliumok). Talpcsöves edény a fejtől 30 cm. távolságra.¹⁵⁾

3. 1-25 m. mélységben egymás mellett fekvő négy csontváz zsugorított helyzetben. Mellékletei: Megmunkált szarvasagancs. Jáspis magkő. Két kőpenge. Jáspis vakaró. Köralakú csontgomb. Lapos véső. Három égetett agyaggyöngy. Egyik csontváz nyakán

¹⁰⁾ Arch. Ért. 3 : 153—55. II.

¹¹⁾ Ortvay: i. m. 217. és Tört. és Rég. Ért. 9 : 188. I.

¹²⁾ Arch. Ért. 5 : 128. I.

¹³⁾ U. o. 9 : 53—57. II.

¹⁴⁾ Wosinszky: Das Prähistorische Schanzwerk von Lengyel etc. Bpest. 1888. 25., 29. és 30. II.

¹⁵⁾ U. o. 26—27. II.

dentálum gyöngyök, az elpusztult rézgyöngyöktől patinásan. Mindegyik mellett, kissé nagyobb távolságban talpcsöves edény.¹⁶⁾

4. Az árok meghosszabbítása után még két csontváz, ugyanolyan helyzetben. Mellékletei: Két köpenge, néhány vörösrre festett edény. Csont simító. Ékszergyanánt használt, festett édesvízi kagyló. Csigákából és vörösréz gyöngyökből álló nyakék. Közvetlen mellettük tűzhely.¹⁷⁾

5. Egy üregben három, nagyobbára korhadtt, csontváz. Mellékletek: Nyolc kőkés. Egy lapos edény. Szerpentin balta. Néhány patakkavics. (Szigonyos bronzhorog?) Agancstokba való balta és egy magkő.¹⁸⁾

6. Feldúlt sír. Melléklete: Talpcsöves edény és egy kis talpú öblös edény.¹⁹⁾

7. 79 cm. mélységben, az eddigiekkel egyező irányítású, jobboldalán fekvő zsugorított csontváz. Melléklete: Talpcsöves edény. A váll mellett dísz-edényke. Egy tojásdad alakú durva edény. Egy fél patakkavics, melyet vörös vasoxyd törésére használhattak, mint a rátapadt festék igazolja. A lábnál féloldalán pattintott magkő. Négyszögű, gyöngyházból készült gyöngyszem.²⁰⁾

8. 55 cm. mélységben kisebb csontváz. Mellékletei: Egy kőbalta. Két jáspis kés-penge. Kagylóhéjból készült vésőeszköz. A nyak körül őskori kagylóhéjból faragott fennér színű gyöngyök. Csiszolt kővő. Obsidián késpenge. Obsidián penge hegye. Agyaggyöngy. Kovakőkés. Jáspis vakaró. Keskeny kovakés. Talpcsöves edény.²¹⁾

9. Egy elporladt gyermek csontváz, melyből csak a szabályosan zsugorított láb-szárak maradtak meg. Irányítása és fekvése az eddigiekkel egyező. Mellékletei: lapos találatkú edény. Talpcsöves edény. Barna mázzal bevont kagylóhéjból készült gyöngyök. Tridacna gigász kagylóból készült dísz tárgy.²²⁾

10. 51 cm. mélységben nagyobb üregben három csontváz. Ennél a temetkezésnél figyelte meg azt a szokást, hogy a halottaknak nem ástak külön sírt, hanem csak az agyagra fektették őket és a korhadó földrétegből rájuk kapart földdel fedték be. Az egyik csontváz mellén keresztben egy gyermek csontvázának részei voltak. A nagy csontváz arca előtt egy kicsi és egy nagy talpcsöves edény volt. A bal váll mellett átfúrt kőbalta. Az arcól 40 cm.-re kova magkő, egy patakkavics és megmunkált szarvas agancs feküdt. A második csontváz fekvése és helyzete az eddigiekkel egyező. Arca előtt fekete színű edényke. Közvetlen mellett volt a harmadik csontváz. Az állkapocs mellett egy édesvízi kagyló volt. Minden csontja épen és háborítatlanul volt, csak a zsugorított térde volt megbolygatva, ami valószínűleg akkor történt mikor a mellette lévő temették. (A kettő csontjai 16 cm. távolságra voltak egymástól.) A kettőnek csak egy talpcsöves edénye volt.²³⁾

11. Korhadtt csontokat tartalmazó gyermek sír. Egyik megmaradt koponyacsonton trepanálás nyomai vannak. Mellékletei: Kővő. Öt darab kis edény fenék. Kis talp-

¹⁶⁾ U. o. 35—36. II.

¹⁷⁾ U. o. 37—38. II.

¹⁸⁾ U. o. 39—40. II.

¹⁹⁾ U. o. 47. I.

²⁰⁾ U. o. 49—50. II.

²¹⁾ U. o. 51—53. II.

²²⁾ U. o. 53—54. II.

²³⁾ U. o. 62—63. II.

csöves edény. Sírgödör itt se volt, de a váz alatt 23 cm.-re egy méteres hamuréteg kezdődött, melyben sok töredék volt.²⁴⁾

12. 45 cm. mélységben, még a korhadtt rétegben, elporladt gyermek csontváz; a csontok fölött pápaszem alakú bronzspirális; a csontok körül édesvízi kagyló darabok s néhány vörösréz darab hevert. Az ujjcsont patinás, amiből gyűrűre következtetett.²⁵⁾

13. 75 cm. mélységben két egymásmellett fekvő zsugorított csontváz. Mellékletei: Silex vakaró; néhány jáspis és opál ködarabka; két talpcsöves edény. Ezeken kívül edénycsoport vette körül a vázakat. Az egyik edényben mészbetétes edénydarab feküdt.²⁶⁾

14. 70 cm. mélységben kettős sír. Az egyik nagyon rosszfenntartású. Melléklete: Átfúrt kőbalta. A másik közvetlen mellette feküdt zsugorított helyzetben. Mellette 5 silex penge. Mindkettőnek volt talpcsöves edénye. E sírnál figyelte meg, hogy a minden sírnál előfordult mésztufa, a halottak alá rakott, tervszerű ágyazás volt. Ez az ágyazás hol kisebb darabokból, hol egész nagy lapokból készült.²⁷⁾

15. K. felé fordult, jobboldalán fekvő erősen zsugorított kezű és lábú váz. Mellékletei: Az állkapocs alatt 17 dentálium csiga, vörös-barna mázzal bevonva. Köztük három lapos ércgyöngy. A nyakcsigolya körül tizenkilenc dentálium, köztük 14 lapos ércgyöngy. A kar körül kagylóból készült karperec, melyen szintén több helyen látszik a barna-vörös máz. A balkéz mellett kettőtört silex penge. Egy csiszolt balta. Az arc előtt durva edényke. A test hosszában silex kés. Tölcsér alakú csiga, vastagabb részén átlukasztva. Edény.²⁸⁾

16. A lakásokkal határos temetőszélen két közvetlenül egymás mellett fekvő váz. K. felé fordítva jobboldalon feküdtek erősen összezsugorítva. Egyik mellett silex kés. A másiknak nincs feje, habár teste nincs bolygatva. Az ép váz előtt talpcsöves edény. Egy lépéssel az arc előtt buzával telt csésze.²⁹⁾

17. Jobboldalon fekvő K.-re fordult zsugorított váz. Az arc előtt talpcsöves edény. E mellett több edény töredéke és állati csontok. 28 dentálium csiga, halvány rózsaszín mázzal bevonva. A csigák közt 9 ércgyöngyöcske. A halott alatt égetett földdarabok és darabokra tört edény. A patinás bal vállcsont felett néhány rézgyöngy és rézlemezből összehajtogatott csőszerű gyöngyök. A bal váll alatt kagylóból csiszolt véső. Egyik patinás ujjcsont mellett spirális rézgyűrű. A nyak és a váll körül 40 kagylóból faragott négyszögletű gyöngy; 61 dentálium és néhány kerek rézgyöngy; a könyvek körül három vastag kagylóból faragott gyöngy, vékony kagylóból kivágott gyöngy. 168 apró csiga és különféle gyöngy.³⁰⁾

18. K. felé néző, jobboldalon fekvő zsugorított váz. A föléje hányt földben sok feltörött állati csont feküdt. Mellékletei: Az arc előtt talpcsöves edény; mellette egy nagy tál, benne öt feltörött állati csonttal. A tál mellett átfúrt nyelű kanál. Kagylóból csiszolt véső. Törött csonttű. A koponya felső részén silex kés. A nyakcsigolyánál átfúrt

²⁴⁾ U. o. 63—64. II.

²⁵⁾ U. o. 65. I.

²⁶⁾ U. o. 66—67. II.

²⁷⁾ U. o. 66—67. II.

²⁸⁾ U. o. II. 50—51. II.

²⁹⁾ U. o. 65. I.

³⁰⁾ U. o. 69—71. II.

kalapács. A nyak és a könyök körül 65 dentalium, 16 kagylózmáncból készült gyöngy; 6 nagyobb kagylóból való gyöngy, 20 lapos és kerek ércgyöngy, 6 csőalakú hosszú rézgyöngy. A lábai alatt állati csontok. (Általában sok volt e sírban az állati csont, mert alól, felül és oldalt mind a két oldalán állati csontok vették körül.)³¹⁾

19. K. felé néző, jobboldalán fekvő zsugorított váz, melynek a feje a törzsnél kissé magasabban fekszik. Mellékletei: A nyak körül néhány dentalium. Arca előtt talpcsöves edény. Henger alakú durva edény. Hátramögött durva edény töredéke. A test hosszában öt kisebb sílex penge és egy csiszolt tű. Kagylóból készült véső. Nagy kalapács töredék.³²⁾

20. Szabályosan irányított, jobboldalra fektetett erősen összehúzott lábú csontváz, melynek lábai a felbontáskor is K.-re voltak irányítva, felsőteste azonban hanyatt fekiúdt s arca kissé balra fordult. Megfigyelései alapján tetszhalottra vagy büntetésből elevenen eltemetettre következtet Wosinszky. A más sírokban nyugodtan fekvő kezek kapaszkodó jellege s az alsó- és felsőtestrészek ellentett helyzete erősítette meg ebben a feltevésében. Azt, hogy a nagy erőlködés dacára sem változtatta meg a láb helyzetét, abból magyarázza, hogy a lábszárak erősen össze voltak kötözve. Mellékletei: A nyak táján kagylóból faragott kúp alakú gomb. A test hosszában három csiszolt kővéső. Két kőkés. 96 kagylóbélből faragott gyöngy. Csiszolt balta. A fej előtt talpcsöves edény. Hátramögött négy edény, melyek közül egy a láb sarkánál volt s néhány kagylógyöngy volt benne.³³⁾

21. Szokott helyzetben lévő zsugorított csontváz. Mellékletei: A nyak hátulsó részén és a könyök körül kagylóból való gyöngyök. Az arc előtt talpcsöves tál és két egymásra fektetett vörösre festett edény. A mell előtt a bal kézben krétából faragott átfúrt golyó alakú buzogány. A test hosszában csiszolt kővéső és obsidián nucleus. Vadkan agyarból készült kés. A hát mögött csiszolt csonttű s több porladozó edény. Az egyik edényben szárnyas- és kutyafajhoz tartozó állat csontjai voltak. A mésztűfával kirakott fenék alatt egy nagy, nyakatlan edény.³⁴⁾

22. Az előbbeni mellett kettős sír. A két csontváz egymásmellett, de nem egészen egy színvonalban fekiúdt. A kissé mélyebben fekvőt utóbb temették s ekkor a másik karcsontja megsérült s fejének felsőrésze elveszett. Mellékletei: A nyak és könyök táján 82 négyszögletű kagylóból való gyöngy, 28 dentalium. 8 kagylóból készült gyöngy. Krétából készült átlukasztott golyó. Jáspis vakaró. Kővéső. Vörösre festett talpcsöves edény. A láb mellett a nyak mellettiékhöz hasonló gyöngyök. A gyöngyök fekvése azt árulta el, hogy a szorosan egymásmellett fekvő csontokat, mikor még hús volt rajtuk, átkötötték s a kötés körül rakták a gyöngyöket.³⁵⁾

23. Magas testalkatú, szabályosan zsugorított, jobb oldalán fekvő csontváz. Mellékletei: Trapéz alakú véső. Sílexből hasogatott kés. A nyak körül nyolc dentalium. (Tőle egy lépésre három érc tárgy: átfúrt ércgyöngy, két bronztű.)³⁶⁾

³¹⁾ U. o. 71—72. ll.

³²⁾ U. o. 72—73. ll.

³³⁾ U. o. 84—86. ll.

³⁴⁾ U. o. 87—88. ll.

³⁵⁾ U. o. 89—90. ll.

³⁶⁾ U. o. 101—102. ll.

24. K. felé néző zsugorított csontváz. Mellékletei: A lábnál kőből csiszolt átfúrt golyó. Teste körül elszórtan három jáspis penge, egy jáspis nucleus és egy trapéz alakú véső. Az arc előtt, de föle egy jó lépés távolságra több edény; egy nagyobb edényben állati csont; két silex nucleus és egy silex vakaró. A váz alatt sok nagy állati csont törött darabjai.³⁷⁾

25. Három, arccal keletnek fordult, jobb oldalon fekvő, erősen összehúzott kezű és lábú csontváz. Az első melléklete: A koponya felső részén fekvő jáspis kés. A kéz-fej mellett csiszolt balta. A könyöknél négy gyöngy kagylóbélből faragva. A nyak körül 9 dentálium. A hátgerinc közepetáján monolith véső. A váll körül pálcaszerű kőeszköz. A lábnál talpcsöves edény, élénk vörösre mázolja.

A második váznál semmi ékszer nem volt. Volt három jáspis kés, az arc előtt talpcsöves edény s még két edény és egy fekete csiszolt balta.

A harmadik testének hosszában hat silex és jáspis kés, két obsidián szilánk és két vadkan agyarból készült vakaró. Egyik kezében fehér kőből csiszolt, átfúrt lapos golyót tartott. Lábánál talpcsöves edény, vörös mázolásal.³⁸⁾

26. Zsugorítva fekvő csontváz. Mellékletei: Csiszolt véső. Csiszolt kőbalta. A test körül elosztva három jáspis kés. Közvetlen mellette egy csekély mélységű kerek üreg; halotttörő tűzhelye; égett földet, hamut és állati csontmaradványokat tartalmazott.³⁹⁾

27. Szabályosan fekvő zsugorított csontváz. A feje hiányzott. Mellékletei: Csiszolt kövész. Agancsból készült átfúrt kalapács. A test körül egy obsidián és három kovács penge. Az arc előtt talpcsöves edény.⁴⁰⁾

28. Nagyon rossz állapotban lévő zsugorítva fekvő váz. Mellékletei: Talpcsöves edény és több másformájú; valamennyi vörösre mázolja. Egy vékony obsidián penge és négy jáspis kés.⁴¹⁾

29. Rosszfenntartású zsugorított váz. Mellékletei: Csiszolt kőből készült átluskasztott félgömb. A test körül három hosszú jáspis s egy obsidián penge. Arc előtt talpcsöves tál. Több elporladt edény, mellettük néhány állati csont. A halott mellett csekély mélységű tűzhelyen a halotttörő maradványai, hamu, néhány edénytöredék és állati csontok.⁴²⁾

30. A szokott irányításban zsugorítva fekvő váz. Mellékletei: A nyak körül dentálium csigák és réz gyöngyökből álló ékszer. Bal váll mögött szerpentin balta. A kéz mellett jáspis kés. A test körül egy hegyesre csiszolt borda csont, két silex és három jáspis szilánk. Arc előtt talpcsöves edény, vörösre mázolja. A többi edény szétmállott.⁴³⁾

31. A szokott tájolással elhelyezett zsugorított váz. Mellékletei: A nyak körül 20 dentálium és tizenhárom lapos ércgyöngyöcske. A dentálumokat vörösbarna máz borítja. A mellkasnál jáspis kés. A gerincnél csiszolt kőbalta. A fejnél csiszolt csonttű. A

³⁷⁾ U. o. 105—106. II.

³⁸⁾ U. o. 110—111. II.

³⁹⁾ U. o. 127. I.

⁴⁰⁾ U. o. 127—128. II.

⁴¹⁾ U. o. 128. I.

⁴²⁾ U. o. 130. I.

⁴³⁾ U. o. 133. I.

test körül elszórtan három jáspis penge, egy jáspis vakaró s egy vadkanagyarból készült simító. A lábnál talpcsöves tál s még több elporladt edény.⁴⁴⁾

32. Két szabályosan zsugorított csontváz. Az elsőnél egy porladt edény volt. A másik mellett egy jáspis nucleus, jáspis penge, vörösre mázolt talpcsöves tál s néhány elporladt edény volt.⁴⁵⁾

33. 47 cm. mélységben a fekete korhadt rétegben kb. 10 éves gyermek nagyon elkorhadt zsugorítva fekvő csontváza. (A váz nem a rendes temetőhelyen feküdt.) Feje északnak, lába délnek, arca nyugatnak nézett. Arca előtt vörösre mázolt talpcsöves edény és a csontváz körül még két edény volt.⁴⁶⁾

34. 83 cm. mélységben a korhadt rétegben zsugorított váz. Jobboldalon feküdt D.-nek fordult arccal, feje Ny., lába K. felé nézett. Erősen felhúzott lábairól a két láb bokában le volt vágva. A csontvázon néhány felhasogatott csont és egy sílex penge volt.⁴⁷⁾

35. Az előbbtől néhány lépésnyire térdenülő helyzetben eltemetett váz volt. Feje alatt a csontjai mind egyaráson voltak. Felső- és alsólábszárai szorosan egymásra hajlottak. Három jáspis penge s néhány állati csont feküdt mellette. Egyéb melléklet nem volt.⁴⁸⁾

36. Az előbbtől 4 lépésnyire újabb zsugorítva fekvő váz. Alsó- és felsőlábszára annyira összeért hogy a sarka a medencecsontot érintette. A lábfej Ény., a térd Dk.-nek feküdt. Teste hanyatt fordult. Melléklete nem volt.⁴⁹⁾

37. 34 cm. mélységben fiatal, összezsugorított váz. Karjai annyira visszahajlottak hogy ujjaival alsó állkapcsát, lábasarkával medencecsontját érintette. Baloldalon feküdt, feje Ny., lába K., arca É. felé fordult. Feje alatt egy nagyobb, teste hosszában több apróbb vörösre égett agyagdarab volt. Mellette szétmállott bütykös edények, egy nagyobb nucleus és négy sílex penge voltak.⁵⁰⁾

38. Az előbbtől 10 lépésnyire, 70 cm. mélységben újabb zsugorított váz. A karok és lábak erősen egymásra hajolva feküdtek. Feje K., lába Ny. arca D. felé fordult. Baloldalon feküdt. Mind a két lábfeje hiányzott, a lábszárral együtt törött le. Mellékletei: Vállá táján csiszolt kőbalta. A mellkas végén kicsi obsidián szilánk. A hát mögött belülről vörösre mázolt tál. Közvetlen előtte kis díszedény. Több edény töredéke. 23 cm.-rel mélyebben tapasztott tűzhely. A sír feneke is helyenkint ki volt égetve, de a vázon égés nyoma nem látszott.⁵¹⁾

39. Zsugorított váz. Feje Ny., lába K., arca D. felé nézett. Jobboldalon feküdt. Keze visszahajtva úgy, hogy ujjaival alsó állkapcsát érintette. Mindkét lábszára le volt vágva. Mélysége 47 cm. Mellékletei: néhány sílex penge és egy edényke.⁵²⁾

⁴⁴⁾ U. o. 133—134. II.

⁴⁵⁾ U. o. 135 I.

⁴⁶⁾ U. o. 152—153. II.

⁴⁷⁾ U. o. 165. I.

⁴⁸⁾ U. o. 167. I.

⁴⁹⁾ U. o. 167—168. II.

⁵⁰⁾ U. o. 173—174. II.

⁵¹⁾ U. o. 174—175. II.

⁵²⁾ U. o. 177. I.

40. 75 cm. mélyen, fej nélküli zsugorított váz. Lába Ny., törzse K., arca D. felé fordult. Baloldalán feküdt. Mellékletei: Két silex penge. Vörösre mázolt talpcsöves edény. A többi edény teljesen szétmállott.⁵³⁾

41. Az előbbi közelében egy magányos koponya és 87 cm. mélységben újabb zsugorított csontváz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalán feküdt. Mellékletei: Hátamögött talpcsöves edény, egész felületén vörös mázolás nyoma látszik. Feje mögött kővéső. Ágyékánál jáspis penge.⁵⁴⁾

42. Az előbbi mellett 38 cm. mélységben egy fiatal csontváz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalán feküdt. Karjai visszahajlottak és ujjai a feje alá nyúltak. Lábai olyan erősen voltak zsugorítva, hogy a két lábszár csaknem párhuzamos egymással. Mellékletei: Kőbaltá töredék. Jáspis kés penge. Lábánál nagy fazék. A fazékban kagylóból készült gyöngy.⁵⁵⁾

43. 34 cm. mélységben rossz állapotban lévő csontváz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalon feküdt. Mellékletei: Csiszolt csonttű és vörösre mázolt talpcsöves edénytöredék.⁵⁶⁾

44. 43 cm. mélységben magas egyén zsugorított váza. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalán feküdt. Lába erősen össze volt zsugorítva. Szétmállott edények és egy silex kés volt mellette.⁵⁷⁾

45. 33 cm. mélyen újabb zsugorított csontváz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalt feküdt. Kézujjai a koponyája alatt feküdtek, teste alá húzott lábai erősen össze voltak húzva. Két apró jáspis penge és szétmállott edények darabjai voltak mellette.⁵⁸⁾

46. 64 cm. mélységben az előbbi mellett újabb zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé nézett. Lábai erősen összehúzva. Baloldalán feküdt. A fej körül néhány vörösre égett rög. A lába felőli rétegben 17 cm. magasságban 3—4 éves gyermek korhadtsontjai voltak. Valószínűleg későbbi temetés a családból. A gyermek mellett talpcsöves edény feküdt. A nagy csontváz mellékletei: A nyak táján vadkanagyardból készült függődísz. A váll táján csiszolt kőbaltá. A fejnél talpcsöves edény élénk vörös mázzal. A mellkasnál ép edény.⁵⁹⁾

47. 68 cm. mélységben, az előbbitől egy lépésre zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalt feküdt. Keze ujjai a fej alatt voltak. Lába erősen összehúzva. Könyökénél korhadtsontú gyermek váz feküdt keresztben. Mellékletei: Lábánál vörösre festett talpcsöves edény. Emellett vörösre festett edénytöredékek és a gyermek csontváz talpcsöves edénye. A test körül három jáspis nucleus és két penge.⁶⁰⁾

48. 65 cm. mélyen az előbbitől 70 cm.-re, erősen zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé nézett. Ujjai ajkát érintették. Lábszárai csaknem párhuzamosak. Mellékletei:

⁵³⁾ U. o. 178. I.

⁵⁴⁾ U. o. 178—179. II.

⁵⁵⁾ U. o. 179. I.

⁵⁶⁾ U. o. 180. I.

⁵⁷⁾ U. o. 180. I.

⁵⁸⁾ U. o. 180. I.

⁵⁹⁾ U. o. 181—182. II.

⁶⁰⁾ U. o. 182. I.

Váll táján kőbalta. Lábánál vörösre festett talpcsöves edény, amellelt még két edény. Teste körül 3 jáspis penge.⁶¹⁾

49. 68 cm. mélyen, az előbbtől 2 lépésre, D. felé forduló, baloldalt fekvő, zsugorított váz. Keze, lába erősen össze volt húzva. Mellékletei: Vörösre festett talpcsöves edény. Csiszolt kőbalta. Tojásdadalakú edény. Edénytöredékek. A test körül elszórtan két jáspis nucleus, négy jáspis és egy átfúrt agyaggyöngy.⁶²⁾

50. Az előbbi közelében, 37 cm. mélységben rosszfenntartású zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalon feküdt. Mellékletei: Balta töredékből készült csiszolt balta. Teste körül elszórtan 5 jáspis penge és egy simításra használt kavics volt. Talpcsöves és egyéb edénytöredékek is voltak mellette, melyek közt egy kerekre tördelt, közepén fúrní kezdett darab is volt.⁶³⁾

51. Az előbbi közelében 34 cm. mélyen újabb zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé volt. Baloldalon feküdt, erősen összehúzott lábakkal. Kinyújtott tenyere a feje alá nyúlt. Mellékletei: Vörösre festett kicsi talpcsöves edény. A térd és könyök közt egy csoportban három edény. Teste körül elszórtan öt jáspis penge s aprótorított állati csontok feküdtek.⁶⁴⁾

52. Az előbbi mellett 23 cm. mélyen újabb zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult és baloldalon feküdt. Mellékletei: Lábánál vörösre festett talpcsöves edény, emellelt még három nagyobb edény. Feje felett véső. Könyökénél több pici edény töredéke. A test körül négy jáspis penge és feltört állati csontok.⁶⁵⁾

53. 62 cm. mélyen, az előbbi mellett bal oldalán fekvő zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Lábai a székenülő ember helyzetét mutatták. Mellékletei: Feje hátsó részén kőbalta és tokbaillő kövéső. A test körül három penge és két nucleus. Lábfejnél vörösre mázolt talpcsöves edény s több edény töredéke.⁶⁶⁾

54. 36 cm. mélyen, az előbbihez egész közel, baloldalt fekvő zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Lábszárai erősen összehúzva, kezujjai állkapcsát érintik. Mellékletei: Vállánál egymás mellett kőbalta és véső. Térdével az egyenesen álló talpcsöves edényt érinti. Könyökénél vékony vörösre festett edény.⁶⁷⁾

E csontváz alatt 17 cm.-re egy újabb zsugorított csontváz feküdt. Erősen összehúzott lábai Ny. felé nyúltak. Bal oldalán feküdt, D.-re néző arccal. Kinyújtott tenyere bal szemét fődte. Feje felett átfúrt kőbalta, mellette kövéső. Lábánál egész raktárra való edény volt, de összetörve.⁶⁸⁾

55. 59 cm. mélyen erősen korhadt zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalt feküdt erősen összehúzott lábakkal, feje alá nyúló kézzel. Mellékletei: Fejénél átfúrt balta. Térd körül átfúrt fehér kőből készült buzogány. Könyökénél néhány edény töredékei. Lábánál talpcsöves edény vörösre mázolv.⁶⁹⁾

⁶¹⁾ U. o. 182—183. II.

⁶²⁾ U. o. 183—184. II.

⁶³⁾ U. o. 184. I.

⁶⁴⁾ U. o. 184. I.

⁶⁵⁾ U. o. 185. I.

⁶⁶⁾ U. o. 186. I.

⁶⁷⁾ U. o. 186—188. II.

⁶⁸⁾ U. o. 188—189. II.

⁶⁹⁾ U. o. 190. I.

56. 39 cm. mélyen, az előbbi közelében, erősen korhadt zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Lábai összehúzza, visszahajtott keze feje alá nyúlt. Baloldalán feküdt. Mellékletei: Feje fölött csiszolt kőbalta. A mellkas táján kissé lapított, csiszolt kőbuzogány. Könyök táján vékony edények töredékei. Lábánál vörösre mázolt talpcsöves edény.⁷⁰⁾

57. 37 cm. mélyen, az előbbi közelében, rosszfenntartású zsugorított váz feküdt. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalán feküdt. Mellékletei: Nyak táján kagylóból készült átfúrt korong. Könyökénél vörösre festett edény. Mellette egy durvább edény. Lábánál pici talpcsöves edény.⁷¹⁾

58. 41 cm. mélységben újabb váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalán feküdt. Lábszárai erősen fel voltak húzva. Keze feje alá nyúlt. Mellékletei: Térdénél vörösre festett talpcsöves edény, mellette egy másik magas edény. Több edénytöredék.⁷²⁾

59. A sáncnak másik részén lévő temetőben újabb zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalán feküdt. Feje mögött lapos golyóhoz hasonló kőbuzogány. Teste körül néhány silex és jáspis penge és két obsidián szilánk. Lábánál talpcsöves edény, vörös, fekete és sárga színre festve. Mellette több edénytöredék.⁷³⁾

60. Közelében újabb váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé nézett és baloldalt feküdt. Mellékletei: Kővéső, néhány silex és jáspis penge. Lábánál talpcsöves edény.⁷⁴⁾

61. Egyvégtében öt zsugorított váz. Fejük K., lábuk Ny., arcuk D. felé nézett. Valamennyi baloldalt feküdt és kezét feje alatt tartotta. Mellékleteik:

Az elsőnél: Feje mögött vastag véső; lábánál talpcsöves edény. Több edénytöredék.

A másodiknál: Feje mögött kőbalta és véső; lábánál több edénytöredék; négy-lábú állat- és madárcsontok. A csontok egyrésze égett volt a földdel együtt.

A harmadiknál néhány silex penge és szétmállott edénytöredékek voltak.

A negyediknél talpcsöves edény; még egy pici edény, kőbalta és néhány állati csont volt.

Az ötödiknél néhány silex kés és szétmállott edénytöredék feküdt.⁷⁵⁾

62. Az előbbitől Ny. felé talált váz feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalt feküdt. Talpcsöves edénye és egyéb edényei darabokra törtek. Néhány jáspis penge és spondylus kagyló beléből faragott karperec volt mellette.⁷⁶⁾

63. Egészen közelében újabb zsugorított váz feküdt. Feje K., lába Ny., arca D. felé fordult. Baloldalt feküdt erősen összehúzott lábakkal. Szeme előtt egy vékony edényke állott. A térdénél másik edény. Feje hátsó részénél véső. Lábánál talpcsöves edény, kívülről vörösre festve.⁷⁷⁾

⁷⁰⁾ U. o. 190—191. II.

⁷¹⁾ U. o. 191—192. II.

⁷²⁾ U. o. 192. I.

⁷³⁾ U. o. 193—194. II.

⁷⁴⁾ U. o. 194—195. II.

⁷⁵⁾ U. o. 196—197. II.

⁷⁶⁾ U. o. 198. I.

⁷⁷⁾ U. o. 198—199. II.

64. 64 cm. mélységben, egy lépéssel tovább, baloldalán fekvő, D.-re néző zsugorított váz. Mellékletei: Lábánál vörösrre festett talpcsöves edény, kagylóbélből faragott gyöngy és egy kis véső.⁷⁸⁾

65. 69 cm. mélységben újabb zsugorított váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé nézett. Baloldalt feküdt erősen felhúzott lábakkal. Mellékletei: Talpcsöves tál az arca előtt. Könyökénél három edény. Lábánál több elporladt edény közt egy tölcséralakú csúcsban végződő ép darab. Néhány jáspis penge feküdt mellette.⁷⁹⁾

66. A fentebb leírt öt csontvázat tartalmazó üregtől két lépéssel K. felé, újabb három zsugorított váz következett. Fejük K., lábuk Ny., arcuk D. felé nézett. Lábuk erősen összehúzva, kezük a fej alatt.

Az első 61 cm. mélységben volt. Csak a lábánál volt talpcsöves tál, benne állati csonttal. Háta mögött a föld hamuval volt keverve.

A második 64 cm. mélységben volt. Lábai szorosan összehúzóva. Lábfejek levágva. Feje mellett kőbalta. Mellkasától egy araszra átfúrt agyaggyöngy, egy tál és állati csontok heverték. Arca előtt széndarabkák. Kissé mélyebben edénytöredékek közt hal és emlős csontok kerültek elő.

A harmadik 93 cm. mélységben feküdt. Ujjai balszemét fődtek. Szeme előtt talpcsöves edény. Feje mögött agancsszerszám és csiszolt véső. A mellkasnál még egy véső.⁸⁰⁾

Vládháza. (Alsófehér megye.) Herepey Károly, a nagyenyedi főiskola tanára Vládháza határában a „Szirb” és „Kerpenyesi” hegyeken tumuluszokat talált, melyeknek feltárásakor megállapította a beletemetkező nép temetési szokásait. A halottakat zsugorított helyzetben tették a földbe, különböző irányban, de jobboldalra fektetve. A tetemekre kevés földet hantoltak s arra terméskő tuskókból, kötőanyag nélkül, kettős boltívet emeltek. Egy-egy tumuluszba néha több embert is temettek.

A Szirb fensíkján három tumulusz volt. A két felbontottban négy sírt talált.

1. Ény.-ra tekintő, jobboldalán fekvő váz. Feje a jobbkeze tenyerén feküdt. Fejénél egy váza; a mell táján kettős tekerceses korongú réz nőkapocs és egy kettős kampójú rézhorog. A törzse közelében három kőbalta és egy csontár. Lábainál használatban megcsiszolódott homokkőlap, rajta keresztbe fektetve egy gabona morzsoló.

2. Ugyanabban a tumuluszban teljesen azonos fekvésű csontváz. Törzse mellett egy ép és egy tört balta. Arcával szemben egy pár csésze. Sok állati csont és hamuval vegyes szén és két agyagból formált állati idol volt még a sírban.

3. A második tumuluszban fejjel É., lábbal D., arccal Dny. felé néző, jobboldalt fekvő zsugorított váz volt. A feje három lapos kő közé volt helyezve és egy negyedikkal befedve. Balkezénél fenéknélküli serleg. Dereka táján néhány kőbalta és egy csont edénysímító feküdt.

4. Az előbbivel egyező helyzetű váz. Koponya táján díszítetlen edény. A törzsnél egy pár kőbalta; számos cserép.

A kerpenyesi hegységben hét tumulusz közül csak kettő volt épségben. Az eddig

⁷⁸⁾ U. o. 199. I.

⁷⁹⁾ U. o. 199—200. II.

⁸⁰⁾ U. o. 200—201. II.

en.lítetteknel kisebbek voltak. A kötuskók rendetlenül összetúrva feküdtek egymáson. Mindkét tumuluszban egy-egy váz feküdt.

5—6. K.-Ny. irányban, D. felé néző arccal fekvő zsugorított váz. Mindegyik mellett egy-egy rosszul égett bögre.⁸¹⁾

Gyertyános. (Torda-Aranyos megye.) 1887-ben Fenichel Samu tett jelentést a sírokról. A gyertyánosi „La Strunga” nevű helyen talált tumulusz fennmaradt északkeleti végében, az e sírokat jellemző burkolat alatt, egy oldalt fekvő vázat talált. Mellékletei: A koponya közvetlen közelében két csupor; lábainál jáspis nucleus és egy n.ész dörzskő. A váz közelében tűzpad, amelyen állati csont, hamu és faszén volt.⁸²⁾

A gyertyánosi „La Gruu Darului” nevű határrészen négy halomsírból, három már holgatott állapotban volt. Az első egészen ép. A halom hossza 27 m., szélessége 10.5 m. Két kőburkolat takarta. A külső nagy, néha mázsás kövekből állott, a belső kisebb kövekből. A burkolat alatti televényes földben volt hat csontváz. A szétszórt csontok még öt temetkezésről tettek tanúságot.

1. Az északi részben fejjel Dny., lábbal Ék. felé fekvő zsugorított váz. Koponyájától 12 cm.-re kis csupor, szájjal a koponya felé fordúlva. Egyéb melléklet nem volt.

2. E váz alatt 50 cm.-re két felnőtt ember csontváza feküdt egymás mellett. Fejük Ék., lábuk Dny. felé irányult. Mindkét váz jobbkéze a fej alatt volt. A koponyák mellett szájjal felfelé egy-egy kis csupor volt. Az egyik lábánál kőkés is volt.

Még három váz volt azonos helyzetben, különböző mélységben, minden melléklet nélkül. És pedig:

3. 40; 4. 60; 5. 150 cm. mélységben.⁸³⁾

Bedellő. (Torda-Aranyos megye.) 1887-ben ugyancsak Fenichel Samu fedezett fel tumuluszokat a „La Cruce” határrészben. A felásott halom javarészen már el volt hordva. Itt is kétfős kőburkolat volt, melynek óriás nagyságú kövei, úgylátszik szándékosan — épen a négyes sír felett voltak. A kőburkolat alatt 80 cm.-re a felszíntől, egymás mellett két csontváz volt; alattuk, keskeny földdel elválasztva, még kettő. Valószínűleg egyszerre kerültek a sírba. Fejük Dk., lábuk Ény.-ra volt. Mellékletek: Az egyik felső feje mellett 40 cm.-re oldalt fektetett kis csupor, ennek közelében egy csiszolt kőeszköz darabjai. A másik mellett egy törött agyag korongocska. Az alól fekvő két gyermek váza mellett semmi se volt. Alattuk 12—15 cm.-nyi döngölt, szénmel kevert agyagréteg volt, amely a sír fenekét képezi.⁸⁴⁾

1888-ban a bedellői „La Fures”-i határrészen ásott Fenichel. Négy halom sírt talált s egy sértetlenebbet bontott fel; 18 m. hosszú, 11.5 m. széles volt. A halom északnyugati végén két vázat talált. Fejük Ény., lábuk Dk.-re irányult. Úgy voltak egymás mellé helyezve, hogy térdszögeik egymásba illettek. Az egyik közelében belől homorú, törpe gúla alakú tárgy, másik mellett egy fél eszköz töredék volt. Lábainál állati bordából készült ár feküdt. Volt még a sírban egypár silex darab és négy őrlőkö töredék. 30 cm.-re egy rakás holt szén volt.

⁸¹⁾ Alsófehér vármegye történelme. I. 18—20. II.

⁸²⁾ Arch. Ért. 11: 65. I.

⁸³⁾ U. o. 66. I.

⁸⁴⁾ U. o. 67. I.

A „La Gruiu Rosu“-i határrészben két épebb és két elmosódott tumuluszt talált; közülök egyet felbontott. Nagysága, szerkezete és alakja az eddigiekkel megegyezett. Három különböző helyen elhelyezett sírt talált benne, de csak egynek lábainál volt egy ép és egy törött kőbalta. Néhány apró szilánkot és cserepet talált elszórtan. Bár a vázak helyzetéről nem ír, bizonyosan zsugorítottak voltak. E mellett szól a többivel hasonló leletkörülmény.⁸⁵⁾

Versec. 1888-ban Milleker Bódog a ludosi határrészben, csatornamunkálatok alkalmával előkerült őskori anyag ismertetésénél, megemlékezik arról, hogy egy guggoló helyzetben eltemetett csontvázat is találtak.⁸⁶⁾

Szeged-Percsora. 1891 táján a percsorai major építése közben, egyik sertésakol építése alkalmával, ülő helyzetben lévő csontvázakra akadtak. A csontvázak két méter mélységben voltak, de felettük szélhordta homoktöltés volt. Az egyik csontváz mellett egy bronzkés feküdt.⁸⁷⁾

Rakamaz. (Szabolcs megye.) 1888-ban Jósa András dr. a Rakamaz és Timár közti telepen egy elporladt csontvázat talált. A csontváz kucorodott helyzetben arccal lefelé, háttal felfelé feküdt, minden melléklet nélkül.⁸⁸⁾

Királyhelmec. (Zemplén megye.) 1894. Lehóczky Tivadar a királyhelmeci határban lévő Erős nevű erdőben mintegy negyven halmot talált. Közülök nyolc kisebbet ásatott meg. Az egyik halomban teljesen szétmálló emberi csontvázat talált guggoló helyzetben. Mellette edény volt.

Egy másik halom kilenc méter terjedelmű és két méter magas volt. 60 cm. mélységben fekete égett réteget talált, amelyen guggoló helyzetben eltemetett csontváz feküdt. A csontváz balján, északi oldalon egy medve koponya feküdt. A medve többi része elszenesedett állapotban volt. A váz másik oldalán urna-féle agyagedény feküdt, melynek tetején néhány csont volt.⁸⁹⁾

Oklánd. (Udvarhely megye.) 1894—1895. Solymosy Endre Oklándon 18 halmot ásott fel. Legtöbbjében szétmállott csontvázakat talált. Az egyik halomban 150 cm. mélységben csontvázra bukkant. A váz hátán feküdt, arccal K. felé. A karok oldalt nyújtva, a combkoncok kissé felhúzza feküdtek. Melléklete nem volt.

Egy másik halomban 1 m. mélységben arccal K. felé fordult váz feküdt; karok fenyújtva, lábszárok felhúzza egymáson feküdtek. Melléklet nem volt.⁹⁰⁾

Szomolány. (Pozsony megye.) 1895. Sándorfy Nándor a szomolányi östelephez tartozó sírmezőn, több ízben, 23 sírt talált. Egy sírban hatalmas kövekkel borítva két guggoló csontvázat talált, K. felé néző arccal. Mellékletei: Az első térde táján szarvasagancs töredék. A térdtől felfelé karperec és nyílhegy. Ezekről 80 cm.-nyire tű. Lejjebb még egy tű. A tű közelében még egy karperec. A lábtól egy méterre három tál és egy bögre. A másikonál a lába mellett három tál.⁹¹⁾

⁸⁵⁾ Arch. Ért. 11 : 160—162. II.

⁸⁶⁾ U. o. 286. I.

⁸⁷⁾ U. o. 355. I.

⁸⁸⁾ Arch. Ért. 12 : 206. I.

⁸⁹⁾ A. É. 14 : 250—252. II.

⁹⁰⁾ A. É. 15 : 417—418. II.

⁹¹⁾ A. É. 16 : 117. I.

Tiszaeszlár. 1889. Jósa András dr. a 36 m. átmérőjű, 8 m. magas Poty-halmot ásatta meg. Egy 170 cm. hosszú és 71 cm. széles árokkal határolt területet talált, ahol vörhenyes porrávált, 30 cm. magas, 5 cm. vastag deszkából készült feneketlen láda nyomai látszóttak. A ládát vízszintes deszkázat fedte. A fenék agyaggal volt kisímtva. E sírban nagytermetű férfi csontváza feküdt, oldalt, összekucorodott helyzetben, jobb oldalán. Feje Ny. arca D. felé nézett. Melléklete csak egy fülbevaló volt.⁹²⁾

Esztergom. Borz hegy. 1895—96. Némethy Lajos ásott a hegyen, ahol nemcsak urnasírok, de csontvázak is kerültek elő. Sajnos, részletes beszámolót nem hagyott róla, de mivel urnasírok közt fordulnak elő, valószínűleg zsugorított temetkezések voltak.⁹³⁾

Bogojeva. (Bácsbodrog vármegye.) 1898—1899. Cziráky Gyula tárt fel azokat a sírokat, amelyek a bogojevai őstelep lakásai közt, nem különálló temetőben húzódtak meg.

1. 140 cm. mély, felső részén 91, fenékén 140 cm. átmérőjű verem alakú sírban zsugorított csontvázat talált. A verem alakja olyan, mint a lengyeli lakásoké. A váz feje D., lába É., arca Ny. felé nézett. Baloldalán feküdt. Kezei nincsenek erősen visszahajlítva. Lába erősen összehúzza. Először a ballábszárat zsugorították, aztán a jobbat, melynek combcsontja a gerinccel egy irányban halad, s térd csuklója a balláb bokáján feküdt. A gödörben élénk vörösre égett föld volt. Sok cserép, csont és békateknő volt a gödörben. (Temetkezési célokra használt lakógödör volt!) A váz feje mögött bögre volt; ezenkívül egy csont ár és egy kis nucleus került ki a gödörből. Lehet, hogy a nagyobb földdarabokkal hozták a vázat ebbe a helyzetbe; ezeket rakták a hulla és a gödör fala közé. A jobbláb alszárcsontja alá vastag cserépdarabokat tettek.⁹⁴⁾

2. A második sír az előbbtől nyugatra 7 méterre feküdt. Verem alakú, de méretei az elsőnél nagyobbak. Alsó átmérője 2 m. A sírban emberi és állati csontváz volt. A váz oldalt feküdt és Ny.-ra nézett. Feje É., lábai D. felé voltak irányítva. A csípőcsontok helyzetéből ítélve, a hullát arccal lefelé helyezték a sírba. Az állat feje az emberéhez közel volt. Csontjai után ítélve, valami szarvasmarhaiféle lehetett. A sír feneke cserépdarabokkal volt kirakva, de a csontokon is volt cserép. Némelyik talán mint egész edény került a sírba. A cserepek közt szárnyas csontok is voltak.⁹⁵⁾

3. A harmadik sír is a lakógödrök közt volt. Benne két csontváz feküdt. Mélysége 110 cm. Az egyik csontváz fejjel D., lábbal É., arccal Ny. felé fordult és baloldalt feküdt. Bal lába annyira fel volt húzva, hogy a gerincoszlop és az alsólábszár hegyes szöget alkotott. A jobb láb kevésbé volt felhúzva. A másik csontváz az első hátamögött volt. Irányítása kissé Ék.-Dny.-i. Hanyatt feküdt. Feje Ék., lába Dny.-ra irányult. Arca K.-re fordult. Jobb kezében állati borda volt.

4. A negyedik sírban fekvő váz irányítása rendes. A hulla megtámasztására itt is rögöket használtak. Zsugorítása eltér az eddigiektől. Hanyatt fekszik. A zsugorításnál a térdeket felhúzták, ameddig lehetett s aztán két oldalt a csuklókból kifordították. A bal lábszár és combcsont csaknem párhuzamos, a jobb kevésbé zsugorított. A fej balra fordul. Jobb kézfej a nyakon, bal a mellen fekszik. 120 cm. mélységben volt. Díszítetlen cse-

⁹²⁾ A. É. 17 : 321. l.

⁹³⁾ Dr. Balogh Albin levélbeli szíves közlése.

⁹⁴⁾ A. É. 18 : 256—257. ll.

⁹⁵⁾ U. o. 19 : 62—66. ll.

repek, égett vörös földdarabok voltak mellette.⁹⁶⁾ (Cziráký megjegyzi, hogy valószínűnek látja, hogy külön sírt nem ástak, csak az elhagyott gödörbe helyezték a halottakat.)

Gáta. (Moson megye.) 1898. Sötér Ágost ásatásai közben, mélyen iekvő, nyújtott helyzetű vázak közt, 60 cm. mélységben egy jobboldalt fekvő, felhúzott térdű vázra talált, mely alatt egy második is feküdt.⁹⁷⁾

Sarkad. (Bihar megye.) 1899. Pokornyi László szerzett tudomást arról, hogy a „Harmatszög” nevű szőlőben két, egymástól egy méter távolságban iekvő zsugorított-helyzetű vázat találtak, 50 cm. mélységben. Az egyik mellett, bemondás szerint, semmi sem volt. A másik mellékletéből egy vékony bronzhuzalból készült karikát és egy filigrán (valószínűleg) fejéket menthetett meg.⁹⁸⁾

Stari Dubovac. (Temes megye.) 1896-ban dr. Almássy György a Duna partján vastag kulturrétegre talált, amelyben állati csontok és cseréptöredékeken kívül, egy kuporodó emberi csontváz is talált. Az edények díszes betétfűiek.⁹⁹⁾

Pusztá Ráboly. (Poroszló határában, Heves megyében.) 1900. Az uradalmat körülvevő védgát kubikgödreiből, zsugorított vázakat találtak, bögre, csupor és egyéb mellékletekkel. Milecz Béla két sírt bontott fel e helyen. A sírok igen mélyek voltak; de semmiféle mellékletük nem volt.¹⁰⁰⁾

Geszt. (Borsod megye.) 1901. Geszt és Mocsolyás-pusztá közti határban egymástól 3—400 lépésnyire Sennovitz Gyula zsugorított csontvázakat talált. Az egyik két arasnyi húmuszréteg alatt feküdt, arccal kelet felé. A másik szintén közvetlenül a húmusz alatt feküdt.¹⁰¹⁾

Marosbogát. (Torda-Aranyos megye.) 1902. A községhatárában a vasút közelében lévő kavicsbányában földmunka alkalmával a munkások emberi csontvázat és azok mellett edényeket találtak. Bemondás szerint a csontok egy és fél méter mélységben voltak. Egy sírban a halott ülőhelyzetben volt eltemetve.¹⁰²⁾

Szentes. (Csongrád megye.) 1896. Csallány Gábor közli, hogy a Dancsik Gergely-féle földön, ahol már 1872-ben a tanya építéskor akadtak az első csontvázra, 1896-ban a tanya mellett zsugorított csontvázat találtak, 1897-ben pedig a tanya más helyén több csontvázat találtak, melyek mellé kardok és edények voltak téve.¹⁰³⁾

Szeged-Bilisits. (Alsó tanya.) 1902. Tömörkény István három sírt talált egymás mellett, minden melléklet nélkül. A csontok is nagyon hiányosak voltak. Hogy valamennyi zsugorítva volt-e, a jelentésből megállapítani nem lehet; egy azonban kétségtelenül ilyen helyzetben volt. A három sírra vonatkozó szüksézáú adat csak ennyit mond: egy oldalt, zsugorítottan fekvő csontváznak a koponyája hiányzott, egy másiknak az alsó lábszárai, a harmadiknak kar- és kézcsonkjai.¹⁰⁴⁾

⁹⁶⁾ A. É. 20 : 257. I.

⁹⁷⁾ A. É. 19 : 49. I.

⁹⁸⁾ U. o. 259—260. II.

⁹⁹⁾ A. É. 18 : 103—106. I..

¹⁰⁰⁾ A. É. 21 : 362. I.

¹⁰¹⁾ A. É. 22 : 281. I.

¹⁰²⁾ A. É. 22 : 405. I.

¹⁰³⁾ A. É. 23 : 15. I.

¹⁰⁴⁾ U. o. 51. I.

Egyek. (Hajdu megye.) 1903. Lehoczy Tivadar ásatásának eredményeként több zsugorított sírt talált.

1. Nagy István telkén 1 m. mélységben zsugorított helyzetben baloldalon fekvő vázat talált, edényekkel körülrakva. Irány D.-É., arc K.

2. A szomszédos Mucsá Pálné telkén 1 m. mélységben újabb zsugorított csontvázat talált, amely mellett egy csupor volt. Irány D.-É., arc K.

A szomszédos telken, Bruckner István földjén 8 csontvázat talált és pedig:

3. 60 cm. mélységben D.-É.-i irányú, K.-re néző, oldalt fekvő zsugorított váz. Fejénél lapos fejű bronzhajtű. Mellén bütykös tál. Lábai közt díszes csupor. Karjai feje alá nyúltak.

4. Az előbbtől 4 m.-re, 1 m. mélységben feküdt a második zsugorított váz. Feje D., lábai É. felé fordultak. Lábaiál egy méceses, egy csupor és egy díszes cserép feküdt.

5. 2 m.-rel tovább feküdt a harmadik, D.-re nyúló fejjel, É.-ra fordult lábbal. Térdeinél egy tálka, lábaiál kis csupor, lábai közt nagyobb díszes csupor.

6. Közeliében volt a negyedik sír, 60 cm. mélységben, ugyanolyan elhelyezésben. Fejénél fekete tálcaska volt, melyben két kis csupor feküdt.

7. Alig egy méterre volt az ötödik sír; mélysége 120 cm. Feje Ny. felől volt. Oldalánál két csupor feküdt. Ennek a váznak a feje egy másik váz fejével érintkezett, amelynek feje K., lába Ny. felé volt irányítva. Karján vékony bronz karperec. Feje mellett fülbevaló. Mellette két csupor.

8. 140 cm. mélyen volt a hatodik sír. Ugyanígy zsugorítva. Fejénél tálcaska, e mellett egy csupor. Oldalánál csupor, e mellett egy szögletes agyagedényke.

9. A hetedik sírban szintén zsugorított váz volt. Ez volt a leggazdagabban ellátva mellékletekkel. Volt mellette egy ovális tál. A tálban négy csupor, egy csészecske és egy edény töredéke. Az egész temetőre általánosságban megjegyzi, hogy a vázak többnyire zsugorított helyzetben, de néhol hanyatt és részint K. felé néző arccal, részint D. vagy É. felé oldalt fektetve vannak eltemetve. A sírok 1—1.5 m. távolságú soros sírok. Az idősebb embereket zsugorították, a fiatalokat vagy gyermekeket kinyújtva is temették s a tájolásra nem ügyeltek.

10. Ugyanitt, de bent a faluban 1904-ben ásatott Miliesz Béla aki fél méter mélységben guggoló csontvázat talált.¹⁰⁵⁾

Nagyiklód. (Szolnok Doboka megye.) 1903. Zsugorított fekvő helyzetű temetkezést találtak az Erd. Múz. Érem- és Régiségtárának ásatása alkalmával. Közelebbi adataink erről nincsenek.¹⁰⁶⁾

Tápé. (Lebő sziget. Csongrád megye.) 1903. Reizner János a Szeged város tulajdonát képező tápéi réten, a Lebő szigeten végzett ásatásokat, ahol sok bolygatott sír közt három épen maradt sírt is felbontott. A három közül kettő rendes fekvő helyén volt, de minden melléklet nélkül. A harmadik sír mélysége 70 cm. A váz K. felé fordult arccal oldalt feküdt. A lábszárak az övig felzsugorodva egymás fölött voltak. Kézfejek

¹⁰⁵⁾ A. É. 23 : 365—370. és 24 : 287. l.

¹⁰⁶⁾ Roska: A Földközi tenger művelődésének hatása Magyarország újabb kőkori temetkezésére. 1908. 5. l. és Pósta B.: Jelentés: Erd. Múz. 1904. 228—232. l. Arch. Ért. 22 : 282—284. ll.

az arc előtt feküdtek. Ólében egy edény, melyben a földtől elűtő anyag, valószínűleg ételmaradék volt. Az alsó lábszárnál, a halott mögött volt még egy edény (tál).¹⁰⁷⁾

Kecskemét. 1903. Ladánybenei pusztán, urna temetőben, Kada Elek jobboldalán fekvő zsugorított vázra akadt. A kecskeméti múzeumban lévő fénykép után összerakott csontváz egészen úgy fekszik, mintha zsugorítva ültették s aztán eldöntötték volna. A csontváz talpánál és medencéjénél egy-egy edény, nyaka előtt egy bronztű gömbös feje, arca előtt örlőkö foglal helyet.¹⁰⁸⁾

Óbéba. (Torontál megye.) 1903. Reizner János ez évben két ízben is ásatott Óbébán. Az első alkalommal talált két sírt ő maga, a második alkalommal talált 14 sírt halála után Tömörkény István tette közé.¹⁰⁹⁾

Az első sírokat útépitő munkások találták, Óbéba és Kiszombor közt, az előbbtől három kilométerre. Az egyik munkás jelentette, hogy az útmelletti vezérárok, 10 csontváz fekvőhelyén ment keresztül, amelyek 30 cm. mélységben feküdtek. Csak egy sírban volt melléklet és pedig egy aranylemez, három sodronykarika aranyból és négy sodronykarika bronzból. A csontváz nem hanyatt, hanem baloldalán feküdt, lábbal D., fejjel É. felé. A bronzok részben a nyak, részben a kar körül voltak. Az arany sodronyok az ujjakon az aranylemez a mellen volt. A rendszeres ásatások során több sírt talált.

1. 30—40 cm. mélységben jobb oldalt fekvő, arccal K.-re néző zsugorított váz. Feje D., lába É. felé volt irányozva. A lábszárak a has alá húzódtak, az alsó lábszárak a medencéig visszahajlottak. A karok visszahajlítva; a kezek két oldalt takarták a koponyát. Mellékletei: A sarkoknál egy csésze alakú edény. A nyak körül és a mellen fűzéresen elhelyezett kagylók és csigák, melyek a karcsontot is átölelték. Az áll és mellcsont közt, valószínűleg tű lehetett.

2. Ettől 5 m.-re, ugyanolyan mélyen és helyzetben újabb váz. Kezei az arc előtt keresztbetéve nyugodtak. Mellékletei: Csésze alakú agyagedény. Bronzkarika. a fej mögött egy méterre. Balkaron bronz karperec. A nyak és mell tájékán kagyló és csiga fűzéresen elhelyezkedve, 8 gyöngyszem. Sarló alakúra csiszolt sertésagyar. Csiszolt csonttű a fejbúbon, mellette kisebb bronztű és bronz töredékek. Nyakcsigolya körül lyukas gömbszelvény kőből.

A második alkalommal feltárt sírok elhelyezésében bizonyos rendszer volt. Három sorban sorakoztak egymás mellett s egymástól egyenlő távolságra voltak. Valamennyi É.-D. irányban húzódott. A vázak leginkább zsugorítva fejjel K., vagy Ék. felé feküdtek.

3. 25 cm. mélységű sír. Benne zsugorított női csontváz, minden melléklet nélkül. Lábai Ény., feje Dk., arca K. felé nézett.

4. 30 cm. mélyen ugyanilyen fekvésű váz. Melléklete egy kis edény.

5. 40 cm. mélyen jobboldalán fekvő váz, minden melléklet nélkül.

6. Baloldalán fekvő váz. A nyakszirt mögött edény. A nyakon torques. Jobb karján karperec. Balkaron vékonyabb karperec. A koponya alatt több bronz töredék, köztük öt hajfibula. A mellestől táján arany karika; ugyanitt két madárcsontból készült tű.

¹⁰⁷⁾ A. É. 24 : 78. I.

¹⁰⁸⁾ Kecskeméti múzeumban.

¹⁰⁹⁾ A. É. 24 : 85—88. és 25 : 255—257. II.

7. 50 cm. mélységben jobboldalra fektetett női váz. Feje Dk., lába Ény., arca K. felé nézett. A nyak, illetőleg a bal vállon egy fél torques. A mellen kagyló és agyaggyöngyök és egy Cardium kagyló, két átfúrt kagylócsüngő, három csont és agyarczüngő. Arany sodrony karika. A fejten bronz nyomok. Térdénél nagyobb és kisebb agyagedény. A lábánál agyag csésze.

8. Zsugorított helyzetben lévő, É. felé néző női váz, amely mellett egy agyagedény volt.

9. Feldúlt sír. A koponya hiányzott; melléklete nem volt.

10. Zsugorított férfi váz. Feje Ék., lába Dny. felé nézett; melléklete nem volt.

11. Zsugorított gyerek váz. Feje Ény., lába Dk. felé irányítva; melléklete nem volt.

12. Magában álló koponya.

13. A már ismert helyzetben lévő váz. Melle körül 18 átfúrt kagyló. Disznó agyarból és állatfogakból álló nyakék. Két csonttü. A koponya körül hat csőalakú bronztárgy.

14. Fejjel Ény., lábbal Dk., arccal K. felé fordított váz. Csorba edényke volt mellette.

15. Előbbihez hasonló helyzetű váz. Csak annyi az eltérés, hogy kezei a koponyához vannak húzva. Egy agyag tál volt mellette.

16. Ugyanolyan helyzetű váz. Egy tál volt mellette, melyben nagyobb állatcsont hevert.

Monostorszeg. (Bács-Bodrog megye.) 1901. Gubitza Kálmán az „Opoljenik” nevű határreszen talált egy zsugorított temetkezést. A sír mélysége 47 cm. A váz jobboldalán pihent. Jobbkarja hátra húzva a gerincsigolyák alatt feküdt. Balkarjának könyöke a has tájékán, keze az arc előtt volt. A láb annyira zsugorítva volt, hogy a térd csaknem a könyökhöz ért. Feje Dny., lába Ék.-re nézett. Melléklete nem volt.¹¹⁰⁾

Tiszakeszi. (Borsod megye.) 1901. Gálffy Ignác a „Szóda domb”-on ásátva zsugorított vázat talált. Lába Ny., feje K. felé nézett. Térdénél füles edény, melynek vállán kis méretű csupor volt. Jobboldalán feküdt és keze a feje alatt volt. Szája táján valószínűleg marha lapocka csont s még egyéb csontok feküdtek. A medence csontnál kifúrt köeszköz. A lelet „in situ” a miskolci múzeumban van.¹¹¹⁾

Csőka. (Torontál megye.) 1904. A Kremenyák halomban egy putri lakás közelében, Gubitza Kálmán 54 cm. mélyen csontvázat talált. A halott ülő helyzetben volt. A csontváz kétért görnyedve, úgy feküdt, hogy a mellkas a térdre, a koponya arccal a lábfejekre hajolt. A karok az oldalak mellett zsugorodtak. Melléklete két oldalas csontszigony. A sír fölött tűzpad törmelék volt.¹¹²⁾

1907—1913 közt Móra Ferenc nyolc ízben ásátott a csókai Kremenyákban. Négy ásátása alkalmával talált K. felé néző zsugorított temetkezést és pedig:

1. 1907-ben 180 cm. mélységben zsugorított gyermek csontvázat minden melléklet nélkül, égett tapasztok alatt.

1911-ben három sírt talált a 80 cm. mélységben lévő szűzföld alatt 20—25 cm.-re.

2. 20 cm. mélységű 140 × 90 cm. méretű sírban, rosszfenntartású női csontváz. Lábai kevésbé, karjai erősen fel voltak húzva. A bordák közt átfúrt kőgomb feküdt.

¹¹⁰⁾ A. É. 25 : 248. l.

¹¹¹⁾ Lesz'ch Andor levébeli szíves közlése.

¹¹²⁾ A. É. 26 : 446. l.

3. 22. cm. mélységű, 100×200 cm. méretű gödörben, erősen zsugorított lábú váz. A felső része valamivel magasabban feküdt. Jobb kezének mutató, középső és gyűrűs ujján az alsó ízeken egy hármás, a mutató ujj középső ízén és a balkéz mutató ujján egy egyes csontgyűrű. A medence csontok közti kés alakú csont eszköz.

4. 25. cm. mélységű, 300×100 cm. méretű sírban hatalmas zsugorított váz, ugyanolyan helyzetben. Jobb kéz középső és gyűrűs ujjának alsó ízén egy kettes gyűrű.

5. 1912-ben 180 cm. mélységben rendes helyzetű váz. Vállán ismeretlen csont-eszköz volt.

1913-ban négy sírt bontott fel.

6. Zsugorított váz a szokott irányban, erősen felhúzott lábakkal és kezekkel, 80 cm. mélységben, keményre döngölt föld alatt feküdt. Bal könyök hajlásában csirke-csont, jobb könyök hajlásában emlőszálat csontja és egy csonttű.

7. Az előbbi alatt 50 cm.-re ugyanolyan helyzetű csontváz. Övében bordából csiszolt tör. Vállánál két csont lécs. Dió nagyságú vörös festék volt mellette.

8. Ugyanolyan helyzetű korhadtt váz. Övében szarvas agancsból csiszolt tör és két darab vörös festék. Bal keze gyűrűs ujján csontgyűrű; mutató ujján még egy. Volt még a sírban egy szigonyvég és egy szarvas agancs faragott vége.

9. 80 cm. mélyen igen korhadtt zsugorított váz. Felső karcsontjain vörösfesték nyomai. A koponyatetőn szintén. A medence csontok közt tompa hegyű kés, csontból. Egy edény felsőrése és egy hajas mandulát utánzó cseréptárgy volt mellette.¹¹³⁾

Pusztaszer. 1905. Felsőpusztaszeren Kada Elek mintegy 4–5 sírt tárt fel, amelynek edény mellékletei a rézkorra utalnak. A váz jobb oldalán fekszik felfelé álló gerincoszloppal. Lábai erősen össze vannak húzva. Feje mögött bütykös edény. Álla alatt kavics. Könyökénél füles edény, benne csontok. Lábánál alól gömbös, felől hengeres edény, kicsi fülekkel. Medencétől lefelé állati csont.¹¹⁴⁾

Tószeg. (Jász-Nagykún-Szolnok megye.) 1907. Márton Lajos két helyen talált zsugorított temetkezést.

1. Tipikus terramarás hulladékokban feküdt egy zsugorított váz. Feje hiányzott; mellékletei nem voltak. Gondos elhelyezése tervszerű temetkezésre mutat. Baloldalán feküdt.

2. Jobboldalán fekvő zsugorított gyermekcsontváz. A váz egy őskori lakás le-sulykolt földjén feküdt. A váz későbbi kora mellett szól, hogy úrnatemetkezéssel áll kapcsolatban.¹¹⁵⁾

Tasnád. (Szilágymegye.) 1909. Orosz Endre a tasnádi neolith telepen járva értesült, hogy a „Zölce” teteje alatt a munkások melléklet nélküli csontvázat találtak, amely állítólag zsugorított helyzetben volt.¹¹⁶⁾ Dr. Roska Márton a zölcei telepet nem Tasnád, hanem *Balázsháza* határába tartozónak tartja.¹¹⁷⁾

¹¹³⁾ A nem publikált csókai adatokat a Szegedi Múzeum régiségtári naplójából Móra Ferenc szíves engedelmével közlöm.

¹¹⁴⁾ Kecskeméti Múzeumban in situ kiállítva.

¹¹⁵⁾ Jelentés a M. N. Múzeum 1907. évi állapotáról 182–183. II. és Márton Lajos hozzám intézett szíves levele.

¹¹⁶⁾ A. É. 30 : 185 I.

¹¹⁷⁾ A. É. 30 : 359–361. II.

Sopronkeresztúr. 1909. Bella Lajos egy domboldalban vesztőhelyre mutató csontvázakat talált. Az egyik váz alatt mélyebben fekvő zsugorított csontváz volt, erősen korhadtt állapotban. Baloldalt feküdt. Lábai K., feje Ny., arca délre irányítva. Nyakán tömör bronzgyűrű volt, kifelé hajló végekkel. Lábaiál egy csücskös és egy füles agyag pohár volt.¹¹⁸⁾

Debrecen. Hortobágyi 2. sz. *Pipáshalom.* 1910-ben Zoltai Lajos a Pipáshalomban két csontvázat talált. Az egyiknek, bár jobboldalán feküdt, kezei és lábai ki voltak nyújtóztatva. A másik ellenben zsugorítva volt. Hanyatt feküdt, mellére hajtott karokkal. Lábai erősen fel voltak húzva. Az összezsugorított hossza 148 cm. volt. Az egész koponyán, az arc és állcsontokon vörös festék nyomai látszóttak. A fejtől jobbra 40 cm.-re gyűszűnyi vörös festék volt egy csomóban. Melléklete nem volt, de a földben az egész csontváz körül hol egyes, hol kettős rétegben tarka halotti takaró nyomait véli felismerni. Ilyen takaró nyomait a kinyújtóztatott váz mellett is talált.¹¹⁹⁾

Debrecen. Hortobágyi *Papegháza.* 1910. A laponyag legmagasabb részén 2 m. mélységben 150 cm. széles sírgödör volt, amelyben hiányos csontváz feküdt de a sír rövidségéből és a jobb lábszár helyzetéből arra következtetett Zoltai, hogy ez a halott is zsugorítva lett eltemetve. A koponya táján vörös festék a sírűregben pedig fehér, vörös és barna színű takaró lenyomatok mutatkoztak.¹²⁰⁾

Sárrétudvari. (Bihar megye.) 1910. Zoltai a Balázshalomban végzett ásatásai alkalmával 50 cm. mélységben felér lenyomatok alatt vörös színű lábszárcsontokat talált. Hanyatt fekvő csontváz volt a sírban, melynek karjai tompa szög alatt voltak meghajlítva, lábai pedig kissé fel voltak húzva. A váz alatt a sírfelek színes és kissé domború volt. Feje Ny., lába K., arca D. felé fordult. Az egész csontváz vörös volt. A csontokra tapadt festék nyoma hetek múlva is meglátszott. A fejtől 25 cm.-re pár gyűszűnyi por alakú vörös festék hevert.¹²¹⁾

Izsák. (Pest megye.) 1911. Urna temetőben két zsugorított csontvázat talált Szabó Kálmán. 80 cm. mélységben jobboldalán feküdt fejjel D., lábbal É., arccal K. felé irányítva. Válla mögött 10 cm.-re edény volt. A sír az urna temető közepetáján feküdt.¹²²⁾

Marosgombás. (Alsófehér megye.) 1911. A nagyenyedi múzeum szűkszávú jelentése szerint Bedrogi János zsugorított tetemeket talált.¹²³⁾

Óbesenyő. (Torontál megye.) 1911. Kisléghi Nagy Gyula kutatott az óbesenyői őstelepén ahol a sírokat a lakó telepen találta. Négy sírt tárt fel:

1. 2 m. mélységben, nagyon korhadtt gyermek koponyán több nagyobb csomó okker festék volt.

2. 40 cm. mélységben ülő helyzetben lévő csontváz. Háttal É. felé fordult. A két combcsont D.-i irányban feküdt. Baloldalt egymásrahajmozott tulokszarv, a medence alatt lapos tojásdadalakú nehezék volt.

3. 80 cm. mélységben zsugorított csontváz. Jobboldalán pihent; a két felkar a gerinccel párhuzamosan, az alkarok könyökben behajlítva a medencén feküdtek. A jobb

¹¹⁸⁾ Múz. és Kvtári Ért. 4 : 131—132. II.

¹¹⁹⁾ Jelentés Debrecen sz. kir. város múzeuma 1910. évi állapotáról 38—39. II.

¹²⁰⁾ U. o. 39—40. II.

¹²¹⁾ U. o. 43—48. II.

¹²²⁾ Múz. és Kvtári Ért. 6 : 162. I.

¹²³⁾ U. o. 168. I.

láb annyira erősen fel volt húzva, hogy a térdkalács és a jobb vállcsukló közt alig volt egy arasznyi távolság. A sípcsontok szorosan a combcsontok alá voltak hajlítva. Melléklete nem volt.

4. 15 cm. mélységben zsugorított váz felső és alsó lábszárai feküdtek.^{123a)}

Szeghalom. (Békés megye.) 1913. Szeghalmi Gyula a Kovácsshalom ásatása alkalmával egyéb sírok közt 12 zsugorított csontvázat talált.

1. A halom keleti oldalában, jobboldalán fekvő zsugorított helyzetű váz. Fekvése D.-É., arca K. felé néz. Melléklete: nyéllyukas balta; az állkapoccsal egyirányban cervus elaphus agancsdárda csúcs. Felső lábszárak alatt egy kova és egy csonteszköz; egyik nyílcsúcs, a másik tű.

2. Kettős sír. Anya és gyermeke zsugorított váza. A gyermeket anyja ölébe helyezték, mint azt a csontok elárulják. Mellékletek: A női váz nyaka táján 32 mogyoró nagyságú égetett agyaggyöngy, 3 csonttű, 2 orsókarika. A gyermek nyakában 28 szem kagylóból készült gyöngy, egy átfúrt kagyló és két agyagállatoecska.

3. É.-D.-i irány, arca K. felé nézett, de azért egy kissé eltér az eddigiektől. Mellékletei: Válla mellett kőbalta, bazalt véső; horog alakú, őzagancsból formált eszköz. Egy obsidián penge. A térdek alatt két háló nehezek.

4. 180 cm. mélységben, bolygatatlan sárga agyagon fekvő váz. Alatta tenyéryni mésztufa. Melléklete: Válla táján kőbalta; agancsvégből való dárda csúcs. Az alkar mellett kova darab. Jáspis penge; a lábnál három kövéső.

5. Az előbbi sírtól D. felé 3-90 m. távolságra 25 cm. mélyen az eddigiektől elütő fekvésű váz. A váz has alá húzott lábakkal, háttal felfelé, kissé balfelé fordított fejjel nyugat felé feküdt. Nyaka táján 12 átfúrt, égetett agyaggyöngy volt felfűzve. Bal felső kar alatt 3 orsókarika; három unio kagyló melyeknek a test felé fordult domború oldalán vörös festék nyomai látszottak.

6. 120 cm. mélyen egy újabb D.-É.-i fekvésű zsugorított csontváz feküdt, K. felé fordult arccal. Felső teste mélyebben feküdt jobboldalra fordulva. Mellékletei: három kövéső; egy baltatöredék. A fej mögött agancs lándzsacsúcs. Lábánál örlőkő, egy alacsony peremű szilke s egy talpcsöves edény.

7. Az előbbtől 6 méterre, de szintén 120 cm. mélységben erősen zsugorított, arccal K. felé néző váz feküdt. Alatta vastag mésztufa lapok hevertek. Mellékletei: A koponya előtt szarvasagancsnyélbe erősített kőbalta. Két megmunkált agancshegy egy fúrt nyéllyukú kupa (?), vörösre égetett agyagból. A térdek előtt talpcsöves edény. A lábszárak mögött egy csonttű, két megmunkálatlan agancsdarab és három patakkavics volt.

8. 9—10 éves gyermek baloldalon fekvő zsugorított csontváza. Lába Dny. feje Ék., arca K. felé fordult. Mellékletei: két agyaggyöngy, egy agyag állatoecska, három unio kagyló, egy csontsímító, két munkálatlan agancs, két kavics, egy alól csiszolt gránit darab. Jobboldali részei vastagon vannak vörös vasoxyd porral fedve s a koponya bal oldalára vastag anyag tapad.

9. 145 cm. mélységben egy régi tűzpadon jobboldalán fekvő csontváz volt. D.-É.-i irányban K. felé néző arccal. Az alatta lévő földréteg vörösre égett; körülötte szénrögökkel vegyes hamu. Mellékletei: Az arc előtt szarvasagancs dárda csúcs, mellette két csi-

^{123a)} A. É. 31 : 162. 1.

szolt kövéső. A könyök irányában szarvasagancs fókás, közelében egy agancs lyukasztó. A comb mellett talpcsöves edény. A váll mögött vörösre égetett agyag buzogányfej.

10. 150 cm. mélységben kettős sír, melyben egy gyermek és egy felnőtt váza nyugodott. A gyermek váza a felnőtt előtt feküdt. Álla alatt három átfúrt állati fog és egy fúrt agyaggolyó volt. Könyökénél durva szilke. Benne kagylótöredék és egy kicsi kövéső. A nagy (női) váz nyakában 16 fúrt agyaggyöngy és egy henger alakú agyagtárgy. Volt még mellette két csonttű, négy orsógomb és egy simító csont.

11. Egy zsugorított csontváz mellett három agyaggömböt, két vésőt, egy csontsimítót, megmunkált agancsdarabot, festéktörőt és unió kagylót találtak.

12. K. felé néző zsugorított váz. Helyzete a 4. sírban lévővel egyezik. Mellékletei: két vastag falú edény, mindkettő a jobboldalán. Az egyik lapos kövel volt fedve s benne megszenesedett ételmaradék és három ujjperccsont volt. A másikban négy kövéső, egy csonttű, két agyaggomb, egy agancslyukasztó és megszenesedett gabona szemek feküdtek.¹²⁴⁾

Szarvas. (Békés megye.) 1910. Krecsmarik Endre a Szappanosí dűlőben lévő halomban öt sírt talált, de csak 3 volt háborítatlan. Valamennyi baloldalt feküdt. Fejük Dk., lábuk Ény.-ra volt irányítva.

1. Karja könyökben behajlítva, jobb kézfeje az arc előtt, bal az arc alatt. Alsózárok nem hajlottak túlságosan hegyes szögben a combhoz. A koponya körül okker festék volt.

2. A térd a könyöktől alig egy araszra feküdt. Az alsózárok szögbe túlságosan hegyes. A koponyacsont és a csigolyák fetséssel voltak behintve.

3. Az előbbivel azonos helyzetű.

A két első körül a föld rögei a felületükön több helyen skarlát piros színű port tartalmaztak, sőt tiszta festék rögök is voltak.¹²⁵⁾

Székesfehérvár. 1913. A város belterületén, homokbányászás közben embervázra találtak. A koponya a partban maradt, a többi rész a leszakadó földdel együtt ledőlt. A csontok helyzetéből meg lehetett állapítani hogy a halott zsugorítva volt. Közelében kis gyermek csontváza és őskori edénytöredékek voltak.¹²⁶⁾

Debrecen. Ludashalom. 1916. Zoltai Lajos a hortobágyi halastavak közelében lévő halom ásatása alkalmával zsugorított csontvázat talált. Feje Ny., lába K. felé volt irányítva. Hanyatt feküdt felhúzott lábakkal. A lábszárak rombusz idomot alkottak. Veres porfestéken kívül semmi melléklete nem volt. A veres festékesomó az alsólábszárak mellett feküdt.¹²⁷⁾

Bodrogkeresztúr. (Zemplén megye.) 1920—1924. A Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából Bella Lajos és Hillebrand Jenő dr. ásatott a területen, ahol az öt ízben folytatott ásatások folyamán 44 rézkori sírt tártak fel. A sírokat jellemzi, hogy általában mindenütt a sárgaföldön nyugosznak a halottak s így a sírok mélysége aszerint változik, hogy emelkedettebb, vagy kevésbé emelkedett helyen fekszenek-e? Ennek megfelelőleg

¹²⁴⁾ A. É. 33 : 130 stb. II.

¹²⁵⁾ A. É. 35 : 13—15. II.

¹²⁶⁾ Marosi Arnold levélbéli szíves közlése.

¹²⁷⁾ Múz. és Kvtári Ért. 11 : 156. I.

a temető észak felől lévő emelkedettebb oldalán a sírok 1-30, a mélyebben fekvő déli részen 0-80 m. mélyen találhatók.¹²⁸⁾

1. Női sír. Feje K., lába Ny., arca D. felé nézett. Hátamegett három, térdei előtt egy edény volt. Baloldalán feküdt.

2. Férfi sír. Feje K., lába Ny., arca É. felé nézett. Feje alatt kökés, mellén réztör feküdt, háta megett két, arca előtt egy edény volt. Jobboldalt feküdt.

3. Magában álló koponya, amelytől jobbra és balra két-két edény foglalt helyet.

4. Az eddigiekkel ellentétes irányú sír. Feje D., lába É., arca K. felé nézett. A váz előtt két edény volt. Jobboldalán feküdt.

5. Rendes helyzetű sír. Lába Ny., feje K., arca D. felé nézett. Előtte három edény volt. Baloldalt feküdt.

6. Magában álló alsó állkapocs, egy edény melléklettel.

7. Férfi sír. Feje Ny., lába K., arca É. felé nézett. Baloldalt feküdt. Feje alatt kökés penge, előtte két edény volt.

8. Férfi sír. Feje K., lába Ny., arca É. felé nézett. Feje alatt kökés penge, előtte két edény volt.

9. 6 éves gyermek sírja. Feje K., lába Ny., arca É. felé nézett. Arca előtt két edény feküdt.

10. Rendes irányítású váz. Feje K., lába Ny., arca D. felé nézett. Teste hosszában négy edény volt előtte.

11. Az előbbivel azonos irányítású baloldalt fekvő váz. Felsőteste előtt három edény volt.

12. Ugyanolyan helyzetű és irányítású váz. Előtte három edény.

13. Teljesen azonos fekvésű váz. Fejétől a lábáig hat edény feküdt.

14. Kettős sír, amelyben egy férfi és egy nő csontváza pihent. Mind a kettő irányítása az előbbiekkal megegyezik. A nő a férfi háta megett feküdt. Dereán és kézcuklóján gyöngy volt. A férfi előtt hét edény volt.

15. Azonos irányítású és fekvésű váz, amely előtt három edény feküdt.

16. Férfi csontváz. Feje Ny., lába K., arca É. felé nézett. Feje alatt a már többször előfordult kökés penge. Baloldalon feküdt.

17. Rendes irányítású váz. A szokottnál nagyobb testalkatú. Lába Ny., törzse K. felé néz, mellkasa D. felé fordult. Feje hiányzott. Melléklete nem volt. Baloldalán feküdt.

18. Rendes irányítású gyermek csontváz arca előtt egy edénnyel.

19. Magában álló alsó állkapocs. két edény melléklettel.

20. Rendes irányítású és fekvésű férfi csontváz. Alsóteste mögött két, felsőteste előtt három edény feküdt.

21. Más helyzetű csontváz. Feje K., lába Ny., arca É. felé nézett, előtte egy edény volt. Jobboldalán feküdt.

22. Rendes irányítású és fekvésű váz. Feje mögött, hasa előtt és medencéje folytatásában egy-egy edény volt.

23. Az eddigiektől teljesen eltérő irányítású váz. Feje D., lába É., arca K. felé nézett. Feje alatt kökés penge, felsőteste előtt négy edény feküdt egy csomóban. Jobboldalt feküdt.

¹²⁸⁾ Az Orsz. Magy. Régészeti Társulat Évkönyve. I. 7—18. II.

24. Férfi csontváz. Feje K., lába Ny., arca É. felé nézett. Feje alatt kőkéspenge, arca előtt egy edény. Jobboldalt feküdt.

25. Két edény melléklettel felszerelt sír. Feje É., lába D., arca K. felé nézett. Baloldalán feküdt.

26. Erősen felhúzott lábú, rendes irányítású csontváz. Karjai széttárva feküdtek. Arca előtt két edény feküdt.

27. Kettős sír. Férfi és nő csontváza feküdt benne ugyanolyan elhelyezésben, mint a 14. sírban. A férfi mellén kis aranykúp, derekán kagylógyöngy. Alsóteste előtt három edény. A nő hátamögött fejétől a lábáig hét edény. Mindkét váz fekvése és irányítása rendes volt.

28. Rendes irányítású váz, előtte két edény melléklettel.

29. Az előbbivel teljesen egyező helyzetű váz, előtte egy edénnyel.

30. Az eddigiektől teljesen eltérő helyzetű váz. Feje Ny., lába K., arca D. felé nézett. Férfi csontváz volt; jobboldalán feküdt előtte lévő két edény melléklettel.

31. Rendes irányítású és fekvésű női csontváz. Előtte hat edény.

32. Jobboldalt fekvő, fejével K., lábbal Ny., arccal É.-nak néző váz. Előtte két edénnyel.

33. Baloldalán fekvő, fejével É., lábbal D., arccal K. felé fordult csontváz. Melléklete nem volt.

34. Férfi csontváz. Fejével K., lábbal Ny., arccal É. felé tekintett. Feje alatt kőkéspenge. Előtte két edény. Jobboldalán feküdt.

35. Az előbbivel egyező helyzetű férfi csontváz. Előtte két edény.

36. Fejével É., lábbal D., arccal Ny. felé irányított csontváz, hátamögött egy, előtte két edény.

37. Kettős sír. Az eddigi kettős síroktól eltérően, mind a két váz fekvése és irányítása különböző. Az egyiknek feje Ék., lába Dny., arca Ény. felé tekint és jobboldalán fekszik, a másiknak feje É., lába D., arca K. felé néz és baloldalán fekszik. Egyiknek lábainál négy, a másikénál két edény volt.

38. Fejével Ny., lábbal K., arccal É. felé forduló váz. Baloldalán feküdt és öt edény volt előtte félkörben elhelyezve.

39. Férfi csontváz. Feje K., lába Ny., arca É. felé fordult. Feje alatt kőkéspenge. Egyéb melléklete nem volt.

40. Az előbbihez hasonló fekvésű váz, de egy kissé Ény.-Dk. irányban van eltolódva. Hátamögött két edény volt. Szintén jobboldalán feküdt.

41. Kettős sír. Mindkettő férfi váza. Egyik fejével K., lábbal Ny., arccal É. felé nézett. Feje alatt kőkéspenge, hátamögött négy edény volt. Előtte feküdt az ugyancsak jobboldalán fekvő másik férfi Dk.-Ény. irányítással, Ék.-re néző arccal. Semmi melléklet nem volt mellette.

42. K.-Ny. irányítású, arccal D.-re tekintő, baloldalt fekvő váz. Melléklete nem volt.

43. Ugyanolyan helyzetű és irányítású váz. Hátamögött egy, előtte két edénnyel.

44. Három test és melléklet nélküli koponya részleges temetkezéssel.¹²⁹⁾

¹²⁹⁾ A bodrogkeresztúri temető publikálatlan anyagát Dr. Hillebrand Jenő ásatási tervrajza alapján, az ő szívességéből közlöm.

Debrecen. Ohati puszta. 1923. Zoltai Lajos az ohati pusztán levő Dunahalomban 2-05 m. mélységben tűzhely mellett, zsugorított csontvázat talált. Feje Ny., lába K. felé volt irányítva. Lábai erősen fel voltak húzva. A bal könyök mellett kavics, a koponyától jobbra, a lábaktól balra piros festék maradványait találta.¹³⁰⁾

Debrecen. 1924. A Hortobágy vize melletti Halászlaponyagok egyikében 170 cm. mélységben zsugorított csontváz volt. Egyetlen melléklete a bal könyökön kívül fekvő emberi csigolya. Kevés vasoxyd is volt mellette.¹³¹⁾

Esztergom. Zamárd hegy. 1924. Hajdu István primási jószágigazgató szőlőjében a munkások gyermekcsontvázat találtak, amely mellett talpcsöves edényke s egy másik pohár és kisebb töredékek voltak. A munkások elbeszéléséből zsugorított helyzetre lehetett következtetni. Arca K. felé nézett.¹³²⁾

Kenézlő. (Szabolcs megye.) 1925. Kiss Lajos a Fazekas zug legészakibb dombján ásatva, fejjel Ék., lábbal Dny. felé irányított zsugorított csontvázat talált. Hosszúsága a nyaktól a bokáig 1 m. volt. A csontváz déli oldalán, a has előtt, talpcsöves edény alsó része feküdt, amely körül díszített és díszítetlen cserépdarabok voltak. Ezek — megállapítása szerint — a halott korával nem voltak összefüggésben. A váz alatt harcsa csigolyák és edénytöredékek hevertek, amelyekről ugyanezt állapította meg. Volt olyan csontváz is, amely fejjel Ny., lábbal K. felé feküdt. Mellékletek általában nem voltak, mert az eke már megrongálta a temetőt.¹³³⁾

Pusztá-Istvánháza. (Jász-Nagykún-Szolnok megye.) 1925. Dr. Hillebrand Jenő a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából tárta fel azt a rézkori temetőt, amelyet az 1919. évi árvíz munkálatok alkalmával a Körös gátjának megerősítésére hordott föld kitermelésekor véletlenül megtaláltak. Összesen 15 sírt talált.

1. Baloldalán fekvő zsugorított váz. Feje É., lába Ny., arca D. felé fordult. Arca előtt öt edény feküdt. Térdeitől kezdve egy későbbi, bronzkori lakógödör háborgatta meg a holttestet.

2. Ugyanolyan irányításban fekvő, melléklet nélküli, zsugorított csontváz. Erősen zsugorított helyzetben volt.

3. Az előbbihez hasonló irányítású váz. Feje és lábai körül kilenc edény foglalt helyet.

4. Ugyanolyan irányítású, mérsékelten zsugorított csontváz. Öt edény volt mellette s lábfeje és csípője körül márványkőből készült gyöngyök feküdtek.

5. Hármasszír. Egyszerre eltemetett férfi nő és gyermek csontváza volt benne. A gödör északi oldalában feküdt a nő csontváza edényekkel körülveve. Térde felett csonttör volt. Előtte feküdt a férfi csontváza, előrenyújtott kézzel, amelyen egy kb. 10 éves gyermek csontváza nyugodott. A gyermek váza az eddigiektől eltérőleg baloldalon feküdt, szüleivel szembe fordítva. Mind a három csontváz lábfeje hiányzott.

6. A sírban csontváz nem volt, jöllehet a bolygatásnak semmi nyoma sem volt megállapítható. Hat edény feküdt egysorjában abban az irányításban, ahogy a vázak szoktak feküdni. Közvetlenül az edények mellett egy nagyobb kőkés töredéke és egy

¹³⁰⁾ Jelentés 1923. 12. 1.

¹³¹⁾ Jelentés 1924. 8. 1.

¹³²⁾ Dr. Balogh Albin levélbeli szíves közlése.

¹³³⁾ Szabolcsmegyei alispáni jelentés 1925. II. 95. l.

árhoz hasonló rézszerszám feküdtek. Hillebrand megállapítása szerint valószínűleg szimbolikus temetéssel van dolgunk.

7. Csak a felsőkarcsont és a koponya maradt meg. Arca előtt öt edény feküdt. A sír többi részét még a bronzkorban feldúlták. Csak azt lehetett megállapítani, hogy a fekvése rendes volt.

8. Rendes irányítású gyermek csontváz maradványai, amelyről nem lehetett megállapítani, hogy zsugorított helyzetű volt-e? Arca előtt két kis edényke volt. A gyermek kora kb. fél éves lehetett.

9. A rendesen irányított zsugorított váz mellett négy edény volt.

10. A sírmezőtől 10 m. távolságra nyugat felé az eddigiekkel ellenkező irányítású váz feküdt. Nyújtóztatás iránya K.-Ny., de az arc É. felé nézett. Lábsontjaiból csak a calcaneus és az astrogallus volt meg. Feje alatt hosszú kőkés feküdt. Valószínűleg előkelő férfi csontváza lehetett. Arca előtt egy edény volt.

11. D. felé néző zsugorított váz. Arca előtt két edény.

12. Rendes irányítású váz, öt edény melléklettel. Bal lábán kögyöngyökkel.

13. Feldúlt sír, amelynek csak a lábszár töredéke maradt meg. Két edény volt mellette. Arca É.-ra fordult és baloldalán nyugodott.

14. É. felé irányított arcú zsugorított váz, négy edény melléklettel.

15. A leggazdagabb sír az egész temetőben. Egy méterrel mélyebben feküdt a többinél. Baloldalon feküdt, feje alatt igen finom kőkés pengével. Fejénél három, lábánál két edény volt. É. felé nézett. Minden valószínűség szerint igen előkelő ember sírja volt.¹³⁴⁾

Paszab. (Szabolcs megye.) 1925. Az úgynevezett Hordozó-dűllőben négy sírt talált Kiss Lajos.

1. Oldalt fekvő Ény.-ra néző, rossz fenntartású, zsugorított csontváz. Lábszárai mellett, a has előtt, gömbhasú, füllel ellátott edény és egy kisebb kabakcsésze, a farcsont iránt virágcserephöz hasonló bütyökdíszes edény.

2. Az elsőtől délkeletre másfél méterre, találta a másodikat. Koponyája Ny. felé nézett. Mellette bütyökdíszes edény és egy nyílalakú fehér kavics volt. A koponya mellett volt még néhány edény.

3. Az elsőtől északra 2 méter távolságra feküdt a harmadik. Forgócsontjánál ugyanolyan edény, mint az elsőnél. Az edény előtt 18 cm. hosszú kovakés.

4. Az első és harmadik közt volt a negyedik váz, északra 1 m. távolságra. Koponyája alatt 15 cm.-es kovakés, faránál 10 drb. hálósúly, az előbbihez hasonló gömbös és egy kávésfindzsa formájú edényke volt.¹³⁵⁾

Tiszaug. (Szolnok megye.) 1924. és 1926. Szabó Kálmán a kiseréti partban, telephelyen, két zsugorított csontvázat talált.

1. 82 cm. mélyen konyhahulladékok mellett fejjel Dk., lábbal Ény., arccal D.-re néző csontváz, melynek arca előtt a bodrogkeresztúri emlékeztető edény volt.

2. Az előbbitől 3 m.-re, ugyanolyan mélységben, azonos helyzetű váz feküdt. Az

¹³⁴⁾ Wiener Prähistorische Zeitschrift 1926. 27—37. II.

¹³⁵⁾ Alispáni jelentés 1925. II. 95. I.

arc előtt és a medence táján két edény volt. Lábai és karjai erősen össze voltak húzva. Ujjpercei egész az állkapocs alatt voltak.¹³⁶⁾

Gödöllő. (Pest megye.) 1926. Az állami burgonya telepen egy csontváz feje alatt réz késpengét talált egy munkás. Minden valószínűség szerint a váz az istvánháziak mintájára zsugorítva volt temetve és korra is megegyezik azokkal.¹³⁷⁾

Ószentiván. (Torontál megye.) 1926. E sorok írója a község határában két temetőt talált. Az egyik a község Vedresháza felé eső oldalán lévő vályogos gödrök mellett, nagyobbrészében földülva; a másik a község közepén áthaladó ér balpartján emelkedő Kovács-féle halomban volt. Az egyik helyen két, a másik helyen 11 sírt talált. A szélmalom melletti lakótelepen is volt egy sír.

1. 31 cm. mélységben hiányos csontváz, melynek csak gyengén összehajlított lábai és alsó állkapcsának egy kis töredéke volt meg. Éény.-Ddk. felé volt irányítva. A hiányos váz lábától 25 cm.-re kis füles edény, állkapocs töredékétől 30 cm.-re nagyobb edény töredéke hevert.

2. 60 cm. mélységben erősen zsugorított, jobb oldalon fekvő váz. Feje É., lába D. arca K. felé fordult. Alsó és felső lábszárai csaknem párhuzamosan feküdtek. Kezei könyökben felhajlított karokkal, kissé a fej alatt, illetve az arc előtt feküdtek. Az alsó lábszár közepe táján szájjal fölfelé, de kissé elfordult kétfülű edény feküdt. Egyéb melléklete nem volt. Az egész vázat „in situ” felvettük.

3. Szétszórt emberi csontok két tál töredék melléklettel. Mélysége 60 cm.

4. Az előbbtől 4 m.-re nyugat felé, 60 cm. mélységben ép zsugorított csontváz. Feje Ék., lába Dny., arca Dk. felé fordult. Jobboldalán feküdt. Bal válla annyira előre esett, hogy a lapocka és az egész hátgerinc látszott. Lábaiak helyzete elárulja, hogy a zsugorításkor külön-külön húzhatták fel azokat. Kezei az előtte fekvő edények alá nyúlnak. Mellékletei: Arcától 30 cm.-re szájával lefelé fordított edény töredéke, mellette egy nagyobb tál kétharmad része és egy lefelé fordított füles edény. A koponya alatt és a nyakcsigolya táján 12 dentáliumból és 23 fehér, szürke és kék, mészgöngyből álló gyöngysor. A takaró földrétegben széndarabkák voltak. Az alábbiakban mindenütt volt szén.

5. Az előbbtől 2 m.-re északnyugat felé, 72 cm. mélységben fej nélküli zsugorított csontváz. Lába Dny., nyaka Ék. felé volt irányozva s jobboldalán feküdt. Melle Dk. felé fordult. Térdétől 26 cm.-re szenesedett rög. Lábszárai csaknem párhuzamosak s egymáson feküdtek. A fej helyén néhány égett lapos csont feküdt. Három edény volt mellette. A nyak mögött 10 cm.-re szájával elforduló edény, a medence és a bordák közt szájával elforduló edényke, melynek szája előtt keresztbe fordult fedő volt.

6. 45 cm. mélyen fekvő tűzhely alatt, halomba rakott embercsontok mellett egy tál és egy fazék feküdt. A váz és a mellékletek mélysége közt 25 cm. különbség volt. Látszott, hogy a vázat utólag mélyebbre ásták.

7. A 4. sírtól délre 2 m.-re, 60 cm. mélységben szétszórt csontok feküdtek. A mellékletekből is csak egy edénydarabka maradt meg.

8. Az 5. sírtól délnyugatra 3 m. távolságra, 65 cm. mélyen jobboldalt fekvő zsugorított csontváz volt. Feje Dny., lába Ék., arca K. felé fordult. Lábai kevésbé vannak

¹³⁶⁾ Szabó Kálmán szóbeli szíves közlése.

¹³⁷⁾ Hillebrand Jenő szóbeli szíves közlése.

zsugorítva, de a felső lábszárok a gerincoszloppal derékszög alatt állottak. Kezei az arc előtt feküdtek. Az arc előtt és a gerincoszlop közepe táján egy-egy edény. A medencén egy átfúrt kagyló; a nyakon egy csiszolt csont darab. A vázat „in situ” felvettük.

9. Az előbbi sírtól délre 2-50 m. távolságra 80 cm. mélységben újabb zsugorított csontváz volt. Feje Ny., lába K., arca D. felé fordult. Jobboldalán feküdt. Lábai, bár határozottan külön-külön fekszenek, erősen fel vannak húzva. Látszik, hogy külön-külön kötötték őket össze. Az egyik kéz a mell előtt kinyújtva, a másik az arc előtt feküdt. Mellékletei: A fej háta mögött 15 cm.-re kétfülű edény, benne egy helix austriaca. A hát mögött, a hátgerinc közepén kisebb méretű edény. A jobb felsőkar mellett folyami kagyló.

10. Közvetlen az előbbi sír mellett hasra fektetett csontváz. Alsó lábszárai és a combcsontok egyrésze hiányzott. A jobb láb csontjai azonban megvoltak. Épen a meg-lévő láb helyzetéből látszik, hogy dacára hason fekvésének, zsugorított helyzetben volt. A jobbkar a medence alá hajlítva, a bal a váz hosszában feküdt. Feje Kdk., lába Ény., kissé lefelé fordított arca É.-ra nézett és kissé jobboldalt feküdt. A váz helyzete any-nyira határozottan hason fekvő, hogy ez nem lehet véletlen dolga. A lábszárok hiánya a mellette fekvő sír felbontásának következménye. Mellékletei: A fejtől északra 18 cm.-re szájával a váz felé fordult talpcsöves edény, amelyen vörös nyomok látszanak. E mellett egy kisebb csésze. A bal medencén folyami kagyló.

11. Közvetlen közelében egy eredeti helyén fekvő könyök és combizület feküdt 61 cm. mélyen. A csontok helyzete baloldali fekvésre mutat. Egy kis edénytöredék volt. mellette, 12 cm.-re a könyöktől. A helyzet határozottan zsugorításra mutatott. A meg-bolygatás valószínűleg faültetéskor történt. Lába Ny., feje K., arca D.-re nézhetett eredetileg.

12. A 7. sírtól Ény.-ra másfél méter távolságra találtunk egy újabb sírt 75 cm. mélységben. Feje Ény., lába Dk., arca Ék. felé fordult. Jobb oldalán feküdt. A föld nyo-mása következtében lapockája és hátgerince látszott. Ballábszárának térdizülete és az egész alsó lábszára hiányzott, egyébként teljes volt. Jobb keze a homlok magasságában tenyerével és ujjjaival felfelé fordítva feküdt; a bal kéz a mellé temetett tál alatt volt. Egy csomóban három edény feküdt mellette. Egy tál, egy kétfülű kancsó és egy kisebb csupor.

13. A 7. sírtól keletre 3-5 m.-re, 65 cm. mélységben nagyon rossz állapotban lévő zsugorított vázat találtunk. Feje Dk., lába Ény., arca eredetileg Ék.-re nézett, de a föld elnyomta. Kezei az arca előtt feküdtek. Lábai olyan erősen fel voltak húzva, hogy az összes alsó és felső csontok egy csomóba összepréselve feküdtek. Az összekötözésnek olyan tipikus példáját mutatták, hogy „in situ” fölveltük a lábakat. Arca előtt egy kis csésze feküdt. Egyéb melléklete nem volt.

14. A szélmalom melletti halomban a felásás alkalmával a 22. lakógödörben 175 cm. mélységben erősen zsugorított csontváz került elő. Baloldalán feküdt. Feje D., lába É. arca K. felé nézett. Melléklete nem volt, de az alatta lévő bolygatott földből 2 m.-ig temérdek edénycserép s nagyobb edénydarabok kerültek elő.

Tószeg. 1926. A tószegi nagyrét egyik kimagasló pontján a Telek nevű magaslaton Márton Lajos, jobboldalán fekvő zsugorított helyzetű vázat talált, minden mel-léklet nélkül.¹³⁸⁾

¹³⁸⁾ Márton Lajos levélbeli szíves közlése.

Az itt időrendben ismertetett temetkezéseken kívül meg nem állapítható időben a következő helyeken találtak zsugorított temetkezéseket.

Tevel, Simontornya, Morágy. (Tolna megye.) A nevezett helyeken a lengyeliekkel azonos sírokra akadtak, de a sírokat avatatlan munkások bontották fel. Még a csontokat is egyenként bontották ki s így a zsugorított helyzetet hitelesen megállapítani nem lehetett. De a mellettük lévő köeszközök s a lengyeliekkel egyező talpcsöves edényekből, amelyek nálunk csak zsugorított temetkezések mellett fordulnak elő, Wosinszky arra következtet, hogy feltétlenül zsugorítva voltak eltemetve. Sajnos, még csak a sírok számát sem tudjuk.¹³⁹⁾

Kécsa. (Torontál megye.) 40 cm. mélységben zsugorított csontvázat találtak, amely mellett cserepeken kívül semmi sem volt.¹⁴⁰⁾

Versec. (Temes megye.) 150 cm. mélységben, u. n. katlan sírban fejjel Ny. felé fekvő vázat találtak, amelynek lábai annyira fel voltak húzva, hogy a térdei egész a fej közelébe kerültek.¹⁴¹⁾

Detta. (Temes megye.) Meg nem nevezett helyen guggoló csontvázat találtak.¹⁴²⁾

Sopron. Burgstall. Bella Lajos két kőkamrába temetett, zsugorítva fekvő csontvázat talált, amelyek oldalt feküdtek és kezük az arcuk alatt volt. Mellékletet nem talált.¹⁴³⁾

Kún-Szt.-Márton. (Szolnok megye.) Kőládában zsugorítva ülő csontvázat találtak, kőkori mellékletekkel.¹⁴⁴⁾

Tiszapolgár. (Szabolcs megye.) A Hajdúnánás felé vezető országút építése alkalmával Tiszapolgártól egy kilométer távolságra, a munkások csontvázakra, mellettük nyolc talpcsöves edény töredékére, több másféle edényre, két szép kovakésre, egy bronz (?) és egy átfúrt bronz (?) lemezre akadtak. Dr. Bender Béla értesülvén a leletekről, a helyszínére kiment, de ekkorra a csontvázakat már szétdőlték s csak három csontvázon figyelhette meg a fekvést. Ezek Dny.-i irányban, arccal Ny. felé fordulva, jobb oldalra fektetve, kinyújtott karokkal és zsugorodott helyzetben lévő lábakkal feküdtek. Egyiknél 12 laposra csiszolt fehér márványból (?) készült gyöngyszemekből álló övet találtak. Az öv közepe táján voltak a nagyobb gyöngyök a végek felé fokozatosan kisebbek. Egy gyermek csontváz mellett összenyomott apró tálak s egy 5 cm. hosszú kovakés volt. Egy másik csontváznál a térdhajlásnál egy talpcsöves edény. Felső tál részében egy csontkanál, a fej mellett egy kis ételestál, s állítólag ebben újabb tál volt. A térdhajlásnál apró állatcsontok, egy nagy lapockacsont, egy csontár, vadkanagyar. Egy tégelyalakú edényben két kis kék patinás rézrög volt. A koponya környékén négy darab kovahulladék és két szarvasagancs eszköz. Egy hanyattfekvő csontváznál egy vörösrégetett nagy edény, egy talpcsöves edény, csiszolt kővéső, három kovakés, két kovavakaró egy obsidián penge, egy nucleus, egy kovakalapács, egy ovális dolgozókö (?) , egy-egy vadkanagyar és fenékö darab voltak. Egy másik zsugorított csont-

¹³⁹⁾ Wosinszky: Tolna megye története I. 70—71., 189—190., 197—198., 200—201. II.

¹⁴⁰⁾ Milleker: Délnagyarország a honfoglalás előtt. 60. I.

¹⁴¹⁾ U. o. 160. I.

¹⁴²⁾ U. o. III. I. f. 27. I.

¹⁴³⁾ Wosinszky: i. m. III. 63. I.

¹⁴⁴⁾ U. o.

váz mellett durva, csücskös fazékszerű edény, arca előtt bögre, feje mögött szátmállott kettős tál voltak. (Az anyag összetétele inkább a rézkori temetésre enged következtetni. A dolgozat már szedés alatt állott, amikor ezt az adatot Leszich Andor szíves közlése folytán megkaphattam.)

Eredmények.

A statisztika végigolvasásából azonnal szembetűnik, hogy az eddig előkerült leleteket két nagy csoportba oszthatjuk. Vannak olyanok, amelyeknek anyagát csak nagy óvatossággal használhatjuk, mert a megfigyelés és a leírás minden kétséget kizáró hitelességre nem számíthat. Ebbe a csoportba sorolhatók azok a leletek, amelyekről a leírók csak beszámoló alapján szereztek tudomást. Hogy ezeket mégis belevettük a statisztikába, annak az az oka, hogy véleményünk szerint bármennyire felületesnek látszik is a megfigyelés, annak a megállapítására mindég elegendő, hogy egy vidéken lehet-e remélni újabb leleteket, s esetleg azok számában, akik a leleteket más szempontból vizsgálják egy látszólag semmitmondó lelet is láncszem lehet, amely nélkül akár a terület, akár más téren kapcsolatuk megszakadhat. Hogy ezekből a leletekből lehet-e következtetéseket levonni, az mindég attól függ, hogy a közelben előfordult hitelt érdemlő leletek támogatják-e ezt a nem szakzerű megfigyelést. Kihagyásuk miatt pedig könnyen érhetne az a vád, hogy összeállításukban bizonyos szempontok szerint való válogatás vezetett bennünket. Ebbe a csoportba tartoznak a békéscsabai, csepői, gyiroki, keszthelyi, jassenovai, sarkadi, marosbogáti, szentesi, tasnádi és esztergomi leletek.

A másik csoportba lehetne sorozni a többieket. De ezekben is szeretnénk legalább is annyi különbséget tenni, hogy külön emeljük ki azokat, amelyek teljesen tervszerű feltárás eredményei. Ez a csoportosítás nem akar a többiek megbízhatóságában kételkedni; de természetes, hogy olyan helyen, ahol a véletlen egy-egy sírt hozott napvilágra, következtetéseket levonni nem lehetett, ahol azonban a véletlen folytán előkerült sírokat egy-egy kisebb vagy nagyobb sírmező követte, már lehetett bizonyos általánosító következtetésekre jutni, amelyeknek helyességét természetesen most már az egész összegyűjtött anyag fogja eldönteni. E csoportba sorolhatók az anarcsi, lengyeli, vládházai, gyertyánosi, bedellői, bogojevai, egyeki, óbébai, csókai, az összes Debrecen környéki, óbessenyői, szeghalmi, szarvasi, paszabi, bodrogkeresztúri, istvánházai és ószentiváni leletek.

Ezek alapján kell a *korok szerinti* szétválasztást is megcsinálni. Itt is természetes, hogy azok a sírok, amelyeknek hiányos megfigyelésen kívül semmi kézzelfogható támasztéka nincsen, figyelembe nem jöhetnek.

Paleolith kori sírunk a felsoroltak közt egyetlen egy sincs, de van annál több, amelyik kétségtelenül neolithkori. Idetartoznak az anarcsi, gyi-

roki, lengyeli, gyertyánosi, bedellői, bogojevai, tápéi, tiszakeszi, csókai, szeghalmi, szarvasi, esztergomi, kenézlői, teveli, simontornyai, morágyi és kúnszentmártoni sírok, de valószínűleg idetartoznak a koroncói, keszt-helyi, jassenovai, királyhelmei és tószegi sírok is.

Rézkoriak a pusztaszeri, paszabi, tiszauzi, bodrogkeresztúri és a pusztai Istvánházai sírok.

A bronzkorból valók a kumándi, egyik esztergomi, kecskemét-ladánybenei, óbébai, szomolányi, sopronkeresztúri, izsáki és ószentiváni sírok és minden valószínűség szerint az egyeki, a sarkadi és szeged-percsorai is.

A többi sírok korát mellékletek hiányában meghatározni nem lehet, de őskori eredetüket nehéz kétségbevonni.

A sírok túlnyomó nagyrésztében a vázak *oldalt*, ritkábban *hanyatt*, vagy *hasonfekvő* helyzetben voltak zsugorítva. Ülőhelyzetű zsugorított vázak voltak Békéscsabán, Keszthelyen, Kumádon, Zentán, Dévaványán, Versecen, Szeged-Percsorán, Királyhelmei, Szomolányon, Marosbogat-on, Egyeken, Csókán és Óbessenyőn. Ülőhelyzetű nyújtott lábú csont-vázakat találtak Koroncón, Csepen, Csepelszigeten és Dettán.

Hanyattfekvő, felhúzottlábú csontvázakat néhány helyről ismerünk. Előfordultak: Dévaványán, Okládon, Bogojeván, a debreceni Pipás- és Ludashalomban, Sárrétudvarin és az egyik lengyeli sírban. Hasonfekvő zsugorított temetkezést ismerünk Rakamazról, Bogojeváról, Szeghalomról és Ószentivánról.

Az egyes szórványosan előforduló síroktól eltekintve, a temetkezések vagy *külön temetőkben*, vagy *lakó telepeken* történtek. Előfordul az is, hogy az egyes lelőhelyeken mind a két helyen vannak sírok, sőt olyan hely is van, ahol két temető található (Lengyel, Ószentiván).

Külön temető volt Kumádon, Anarcson, Lengyelen, Dévaványán, Vládázán, Gyertyánoson, Bedellőn, Királyhelmei, Okládon, Pusztarábolyon, Egyeken, Ladánybenén, Óbébán, Paszabon, Ószentivánon, Bodrogkeresztúron és Pusztai Istvánházán. Határozottan *lakótelepen* feküdtek egy lengyeli, tápéi, tószegi és ószentiváni sír és a csókai, bogojevai, óbessenyői, tiszauzi, szeghalmi és szarvasi sírok. Ezek a sírok a temetőkben lévőknél általában sokkal mélyebben s rendszeren lakógödörben fordulnak elő. Egyik ószentiváni példánál igen jól megfigyelhető volt az ilyen sír elkészítési módja. A már addig felgyülemlett hulladékokat bent-hagyták a gödörben, de tiszta földréteggel borították le s arra helyezték a halottat. Aztán leföldelve elhagyták a lakást, amit az is bizonyít, hogy a felsőbb rétegekben újabb hulladék nem fordult elő. De lakógödör mellett is előfordul a temetkezés, mint azt az egyik csókai sír bizonyítja. Szeghalmon az egyik csontváz egy elhagyott tűzpadon feküdt. Tószegen ledöngölt fenekű lakógödörben volt a csontváz.

Lengyelen és Ószentivánon két temető is volt és mégis előfordul mind a két helyen a telepen való temetkezés is.

A sírok mélysége és nagysága nagyon különböző és még az egyes helyeken is nagy eltéréseket mutat. Általában 0·22—3·00 közt váltakozik. A legmélyebbet Dévaványán, a legkisebb mélységűt Csókán találták. Keszthelyen 1·50 m. mélységű sírt találtak sziklába vágva. A rendelkezésre álló adatokból megállapítható az egyes lelőhelyek sírjai közt lévő nagy eltérés. Kumándon 3—5 láb, Dévaványán 2—3 m., Lengyelen 0·23—1·25, Gyertyánoson 0·40—1·50, Okládon 1—1·50, Bogojeván 1·20—1·40, Egyeken 0·50—1·40, Óbébán 0·25—0·50, Csókán 0·22—1·80, Óbessenyőn 0·40—2·00, Szeghalmon 0·85—1·80, Ószentivánon 0·31—1·75 m.-ig. És ez a változás egyáltalában nincs összefüggésben a talajviszonyokkal. A keszthelyi 1·50 m.-es sír sziklában, az ószentiváni 0·31 m.-es sír homokban fekvő. Hogy a sírok mélysége mivel volt összefüggésben, határozottan megállapítani nem lehet; Pusztá-Istvánházán például a leggazdagabb sír egy méterrel lejjebb fekvő a többinél.

A sírok nagyságáról kevés adat áll rendelkezésre, de ami van, az egyáltalában nem szól amellett, hogy a gödörásásnál takarékoskodtak volna. Az egyik dévaványai sír mérete 200×100 , a tiszaezlári 170×71 , a csókaiak 140×90 , 100×200 , 300×100 ; a Debrecen-Papegyházai 150 cm. széles.

A sírok külső megjelöléséről határozottsággal csak ott beszélhetünk, ahol feljők tumuluszt emeltek. A halmok lábainál, vagy keleti oldalán fekvő sírok ilyeneknek nem tekinthetők.

Tumuluszt ismerünk Vláházáról, Gyertyánosról és Bedellőről, ahol a halottak felé kettős boltívet emeltek kőből, miután a halottakat földdel is betakarták. A kőburkolatra újra földet hordtak. Bedellőn határozottan megfigyelhető volt, hogy a boltívekbe a legnagyobb köveket épen ott tették, ahol a csontvázak feküdtek. A Debrecen környéki síroknál határozottan megállapították, hogy a síma földre fektetett halott fölé emelték a halmot.

Kőkamarás sírokat Keszthely környékén és a Sopron melletti „Bécsi-domb”-ban találtak. A Keszthely-egregyi kőbányában folvosós, kunolás sziklasírt, a Csókakő melletti kőbányában egyszerű sziklasírt hozott felszínre a véletlen.

Kúnszentmártonban kőládás temetkezés fordult elő. Ehez számíthatunk még a vláházai tumulusz harmadik sírját is, ahol csak a fejet rakták kövekkel körül, úgy, hogy három oldalra helyezett kőlapokra egy vízszintesen fekvőt helyeztek a fej védelmére. A szomolányi kettős sír hatalmas kőlapokkal volt borítva, a tiszaezlári sírnál pedig láda nyomát állapították meg.

A sírok feneke legtöbb helyen a talai változásáig megy le, s így a csontvázak agvagon, vagy homokon, esetleg kavicsos nyugosznak. Épen ezért bajos a sírok hollétére előre következtetni. A pusztá-istvánházai és ószentiváni sírok hollétét csak akkor lehetett megállapítani, amikor az ásó a vázat vagy a mellékleteket érte.

Legtöbb esetben nincs is semmi különösebb megfigyelni való a sírok fenekén. Annál érdekesebb tehát a kumándi sír, amelynek feneke homorú volt.

A sárrétudvari sír feneke domború és festéknyomok látszanak rajta. Nagy általánosságban azért a sírok feneke síma. Van ugyan rá eset, hogy a felső- vagy az alsótest magasabban, vagy alacsonyabban fekszik. Az egyik csókaí sírban a felsőtest, egyik szeghalmi sírban az alsótest, egyik lengyeli sírban pedig a fej feküdt magasabban.

A sírfenek gondos kiképzésével ritkán találkozunk. A koroncói sír feneke agyagba rakott cserepekkel, az egyik bogojevai sír csak cserepekkel volt kirakva. A lengyeli síroknál a fenék mésztufával volt kirakva, aminek tervszerűsége különösen a 13. és 14. sírokban volt megfigyelhető. Mésztufát állapítottak meg két szeghalmi sírban is. A lengyeli sírok közt olyan is volt, amelyiknek a feneke ki volt égetve (38.). Feketére égett földön feküdt a csontváz Királyhelmecen is. A tisaeszlári sír feneke agyaggal volt lesímítva.

De a sírok *készítésmódja* sem volt tökéletesen egyező. Némely helyen sírt ástak, másik helyen nem. A lengyeli síroknál a gondos megfigyelés folytán kitűnt, hogy a halottakat egyszerűen a földre fektették, esetleg a már említett mésztufára s úgy rakták rájuk a földet. E tekintetben különösen a 10. sír érdemel figyelmet. Ugyanígy jártak el a vládházai síroknál is, ahol a pusztai földre fektetett halott felé emelték a kövelbélelt tumuluszokat. A Debrecen-vidéki halmoknál ugyanezt láttuk.

A tumuluszok és néhány e célra emelt halom kivételével, aligha tettek külső jelt a sírok felé, sőt sírhalmokat se igen készíthettek. Ezt bizonyítja a sírok háborgatása. Nem a későbbi — talán véletlen folytán bekövetkezett — háborgatásokra, esetleg kirablásokra gondolunk, hanem az egykorúakra. Azokra, amelyek egy újabb temetkezéskor következhetek be. Ilyen eset előfordult a lengyeli temetőben is, továbbá Ószentivánon, ahol egyik, épen hasonfekvő csontváznak lábaszárait, a mellette fekvő sír ásásakor lemetszették. Ha a sírok felé hantot emeltek volna, ez be nem következik. Pedig a csontok fekvéséből azt is meg lehetett állapítani, hogy ez a sérülés még akkor érthette a halottat, amikor a csontokat összetartó izomzat sem pusztult el egészen.

Ennek a feltevésnek látszólag ellentmondanak a kettős sírok, vagy az utántemetések, amelyekről még bővebben szólnunk.

Sorostemetőt kevés helyről ismerünk. Egyeken a sorban ásott sírok 1—1.50 m. távolságra feküdtek. Óbábán három sorban sorakoztak egymás mellett. Pusztai-Istvánházán is volt bizonyos rendszer a sírok elhelyezésében.

A sírok *tájékozásának* kérdése nem olyan egyszerű, mint amilyennek látszik; bár a meglévő adatokból megállapítható, hogy a keletelés (ha nem is mindig egészen pontosan) az általános, de a többi világtáj felé irányítás is gyakran előfordul. Hogy a lengyeli temetőben annyi sír között került

nem egy, amelyik a két, épen ellentétes tájolási főiránytól eltér, ezt — annyi közt — természetesnek találjuk. De a különböző tájolási irány a sokkal kisebb temetőkben is előfordul.

Leletstatistikánkból a tájolásnál figyelembevehető adatok közül az arc helyzetét 181, a fej helyzetét 175, a láb helyzetét 172 esetben ismerjük pontosan. Azokat az eseteket, ahol az egyik, vagy másik adat a többiek összevetéséből kétséget kizárólag megállapítható nem volt, teljesen figyelmen kívül hagytuk.

Az arc irányítása 181 esetből az egyes világtájak szerint a következő volt: É. 17, Ék. 4, K. 82, Dk. 3, D. 63, Dny. 2, Ny. 6, Ény. 4. A fej irányítása 175 esetből: É. 12, Ék. 13, K. 63, Kdk. 1, Dk. 11, D. 47, Ddny. 1, Dny. 2, Ny. 18, Ény. 6, Éény. 1. A láb irányítása 172 esetből: É. 47, Éék. 1, Ék. 2, K. 15, Kdk. 1, Dk. 6, D. 12, Dny. 13, Ny. 63, Ény. 11, Éény. 1.

Az adatokból leginkább az arc irányítása érdekel bennünket. (Általában nem csak az őskori, de a népvándorláskori síroknál is az arc helyzete a fontos, amely rendszeren a kelet felé nyúló lábakon keresztül néz kelet felé.) Ezek között pedig a keleti és déli irányítás a túlnyomó. Nem hiszünk azonban, hogy a többi csupán a véletlen következménye lenne. A szigorú értelemben vett keletelésnél azt látjuk, hogy az irány a nap felkelésének változó pontjai felé irányul, tehát a mindenkor nap felé néz. Önként vetődik fel az a kérdés, nincs-e összefüggés az arc irányítása és a temetés időpontja közt? Nem volt-e szokásban az, hogy az arcot egyenesen a nap felé irányították?

Erre a kérdésre csak azok a sírok adhatnak feleletet, amelyek kisebb vagy nagyobb temetőkben fordultak elő. A lengyeli egyik temetőben az arc K., a másikban D. felé néz és csak kivételesen fordul elő olyan sír, amelyben a halott Ny., Dk., vagy É. felé nézne. Az anarcsi sírokban valamennyi K. felé tekintett. Dévaványán szintén. A vládházaikból kettő D., kettő Dny., kettő Ény. felé nézett. Bogojeván három Ny., egy K. felé. Egyeken öt K., egy, amelyikben utántemetés is van, más, meg nem határozott irányba tekint. Óbébán 11 sírból nyolc K. felé néz s csak egy van, amelyik É. felé van irányítva. Csókán valamennyi K. felé fordul, Szeghalmon szintén. Ószentivánon három K., kettő Dk., kettő D. és egy É. felé néz, Istvánházán tíz D., öt É. felé, Bodrogkeresztúron tizennégy É., huszonkettő D., öt K. és egy-egy Ny., Ény. és Ék. felé nézett.

A felkelés pontját változtató nap felé irányítás gondolatát a statisztika adataival összevetve úgy látszik, hogy a legtöbb esetben nappeltekor, délben vagy nappnyugtakor temettek. Valamennyi időpont a napiárásával könnyen meghatározható. Ehez irányították tehát a halottakat is. Könnyen elképzelhető, hogy az élettelen testtől való félelem, vagy iszonyat nem engedte, hogy a nappal meghaltakat éjszakára lakásaikban tartsák, hanem még nappnyugtakor eltemették. Az éjszaka meghaltakat már korán reggel eltakarították. Halotti szertartásuknak kétségtelenül legfontosabb részét, a láb zsugorítását, még a hullamerevség beállta előtt úgy is el kel-

lett végezniök. Ha pedig ezzel készen voltak, semmi sem akadályozhatta őket az eltemetésben. A gyors eltemetés mellett szól az is, hogy a lengyeli temető 20. sírjának körülményei tetszhalott eltemetésére engedtek következtetést.

Vannak esetek, amikor a halott irányítása a napjárásával nem magyarázható meg. Ezek a kivételes esetek, amelyeknek legszebb példáit épen a legrendszeresebben és leggondosabb megfigyeléssel feltárt bodrogkeresztúri és pusztai-istvánházi temetőkből ismerjük, valami különösebb üszteletadással magyarázhatók meg. Mind a két helyen azok a vázak voltak ilyen helyzetben, amelyeknek feje alatt kőkéspengét találtak, ami ott sem volt általánosnak tekinthető.

Ezzel a kérdéssel szorosan összefügg a *halott fektetésének* kérdése is. Hogy a halottat a pihenésnek, az adott körülmények közt egyedüli lehetséges helyzetébe hozták, az természetes. Nem a keleten és délen lakó népek guggoló helyzetére gondolunk, hanem a felhúzott lábakkal való alvásra. Szerintünk a halott helyzetének meghatározásában nagyobb szerepe van annak a körülménynek, hogy a kisméretű, földbevéjt lakásokban a pihenő ember csak összehúzódva tudott elhelyezkedni, mint a guggoló helyzetnek. Ha a lehető legnagyobb méretű lakógödröket vesszük is figyelembe, az összehúzódás még akkor is szükségszerű, mert az aránylag kis helyen a család több tagjának kellett elhelyezkednie. Ebben a helyzetben pedig igazi pihenésről természetesen csak akkor lehet szó, ha valaki oldalt fekiúdt. Néhány szórványos esettől eltekintve, ahol a halott felhúzott lábakkal hanyatt fekiúdt (Dévaványa 4. sír, Lengyel 36. sír, Oklánd 1. sír, Bogojeva 3. és 4. sír, továbbá a sárrétudvari, Debrecen-Pipáshalmi és ludashalmi sírok), általában ezt az oldalfekvő helyzetet találjuk. Abban azonban egyelőre semmi rendszert nem lehet megállapítani, hogy a halott miért fekszik egyik, vagy másik oldalán.

Anarcon mind a tizenkét váz baloldalt fekiúdt; Lengyelen az egyik remető halottai jobboldalt fekiúdtak, de a másik temető, általában baloldalt fekvő, halottai közt egy jobboldalt fekvő is került. Vláházán vegyesen fordultak elő; Bogojeván még hanyatt fekvő is volt; Egyeken az ismert fekvésűek baloldalon; Óbébán vegyesen; Szeghalmon jobboldalon, Szarvason baloldalon; Ószentivánon egy hason és egy baloldalon fekvő kivétellel valamennyi jobboldalon fekiúdt. Bodrogkeresztúron és Pusztai-Istvánházán általában jobboldalon fekiúdtak s csak azok voltak baloldalon, amelyek feje alatt a már említett kőkéspenge volt. És ebben az elhelyezésben annyiival is kevésbé lehet rendszert találni, mert teljesen azonos irányítás mellett is előfordul a különböző oldalon való fekvés.

Több figyelmet érdemelnek azok a sírok, amelyekben a halottat *hasonfekve* találjuk. Ebben a helyzetben volt a halott Rakamazon, a bogojevai 2., a szeghalmi 8. és az ószentiváni 10. sírban. A rakamázi elporladt állapotban minden melléklet nélkül fekiúdt. A bogojevai szárnyas és emléstat csontok és cseréptöredékek közt veremalakú sírban. A szeghalmi nya-

kán égetett agyaggolyók, bal felsőkarja alatt három orsókarika és ugyanannyi uniókagyló feküdt. Az ószentiváni mellett két edény volt, a lábai egy későbbi sírásánál megsérültek. Mind a négy sír pontos és hiteles megfigyelés alapján lett leírva. Az első kettőnél melléklet nem volt, de a két utóbbi mellékletekkel együtt került elő. Ebből is látszik, hogy ha a sír bolygatva volt is, nem a mellékletek elrablása céljából bontották fel. Lehet azonban, hogy ezt a különös helyzetet mindjárt az eltemetéskor nyerték a halottak, de az sincs kizárva, hogy másodlagos temetkezéssel, illetőleg szándékosan megháborgatott sírral állunk szemben. Ha tényleg másodlagos temetéssel van dolgunk, az még akkor következhetett be, amikor a hullán az izmok is rajta voltak. Másképp ez a teljes megfordítás el nem képzelhető. De akár az első, akár a második esettel állunk is szemben, azt egész határozottsággal állíthatjuk, hogy ebbe a helyzetbe nem a véletlen folytán kerültek. Ennek a ritka jelenségnek valami mélyenfekvő oka lehet. Valami ethnologiai magyarázatot kell keresnünk ennek megértésére.

Az analógiát magyarországi példával szeretnők megvilágítani. Általában a közismert s úgy a hazai, mint a külföldi irodalomban nagyon elterjedt és ismeretes s minden tekintetben helytálló, vadnépektől vett, példák helyett a hazai ethnológiának ebben a vonatkozásban nem igen keresett példáival szándékozom bizonyítani, mint amelyeknek indítóoka az egyszerű ember babonás hitében keresendő, amely sokszor, — ha csökevényesen is, — megőrzött egy-egy vonást a primitív lélek megnyilvánulásából. Természetes, hogy a vadnépek lelki világa közelebb áll az őskori népek gondolkodásához, de a hazai példák között is sok bizonyítékot vélünk feltalálni.

1903-ban Abrudbánya környékén borzalmasan megcsonkítottak egy halottat. A halott öregasszonyról a szomszédok azt tartották, hogy boszorkány volt. Hogy többé haza ne járjon a sírjából, szomszédai tüzes nvárssal átszúrták a szívét, száját vasdarabokkal töltötték meg, s aztán hátával felfelé tették vissza a koporsóba.¹⁴⁵⁾ A boszorkánnyá, vámpírrá, prikulissá vagy strigojjá vált halott elleni védekezés igen gyakori a magyarországi népszokásokban, mint arra még lejjebb rá fogunk mutatni.

De nem csak abban az esetben fordult elő a halott megfordítása, ha a halottat valami természetfölötti lénynek tartották. Lázár említi,¹⁴⁶⁾ hogy a magyarlapádi halottkém járvány idején azzal ment az orvoshoz, hogy egy pár héttel előbb meghalt öregasszony nem jó oldalon fekszik a sírjában, azért viszi az embereket. Javasolta, hogy az öregasszony sírját bontsák ki és fordítsák meg a koporsóban. Privigye környékén azt tartották, hogy a kolera járvány alábbhagy, ha egy halottat hasra fektetve temetnek el.¹⁴⁷⁾

¹⁴⁵⁾ Ethnografia: 15 : 84. l.

¹⁴⁶⁾ Alsófehér megye magyar népe 557. l.

¹⁴⁷⁾ Sztancsek: Privigye környékén gyűjtött babonák. Ethnográfia 20 : 296—298. II

Ilyen és ehhez hasonló okok játszhattak közre az ősembernél is. Mint látni fogjuk, a visszajáró halottól való félelem volt egyik oka a zsugorított temetkezésnek is. Könnyen elképzelhető tehát, hogy ha a primitív lelkű ősembernél ki volt fejlődve a halottól való babonás félelem, az egyes halál-esetek alkalmával — bár azoktól függetlenül — bekövetkezett eseményeket csak a halott természetfölötti erejével tudta megmagyarázni, s ilyenkor még jobban félt az elköltözöttől s rendkívüli eszközökkel védekezett ellene. Hogy ez csak ritkán fordult elő, semmivel sem gyengíti feltevé-sünket.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban még egy olyan dologra kell kitérni, amelynek okai szintén a primitív lélekben rejlenek: a *feldúlt sírok* kérdésére.

A lengyeli 6. sírban a talpcsöves edény és a kistalpú öblös edény hiány nélkül megvolt, a csontok azonban egymásra dobálva fekiüdtek. Az óbébai feldúlt sírban mellékletek nem voltak s a koponya is hiányzott. Az ószentiváni 1. sírban csak az alsótest és a két edény volt meg, a felsőtest teljesen hiányzott. A 3. sírban az — úgy látszik — eredetileg is tört edények megvoltak, a csontok pedig egymásra hányva feküdtek. A 6. sírban a mellékelt két edény épségben és eredeti helyén volt, az összedobált csontok pedig 25 cm.-rel lejjebb voltak ásva. A 7. sírban a csontok teljesen szét voltak szórva, s csak egy kis edénytöredék volt mellettük.

Ezek a sír feldúlások nem történhettek rabló szándékkal, hiszen a mellékletek a szokott helyen megmaradtak. Az sem képzelhető, hogy későbbi időben bolygatták volna meg, mert a későbbi bolygató is kivette volna az edényeket a sírból. Valószínűnek látszik tehát, hogy a csontok szétszórásának is valami babonás oka lehetett.

A sírok bolygatását, mint már láttuk, nálunk is ismerjük. Az ok pedig, mint látni fogjuk, mindég valami makacsul visszajáró, kárttevő lélek megsemmisítésére való törekvés.

A ruthének azt tartják, hogy a vámpírt csak úgy lehet ártalmatlanná tenni, ha szétdarabolják és elégetik.¹⁴⁸⁾

Ipolyi említi,¹⁴⁹⁾ hogy az oláhoknál tövises botot tesznek annak a sírjába, aki vámpírság gyanujában állott. A bot akadályozza a visszátérésben. Sőt, hogy még jobban biztosítsák magukat, a szívét is keresztül szúrják, hájjal kenik be s kiásott tetemét elégetik.

De több példát is hozhatunk fel a sírbolygatásra, amellyel a bíróság is kénytelen volt foglalkozni. 1899-ben három ilyen eset is történt. Nagybecskereken egy özvegyen maradt szerb ember újra meg akart házasodni, de senki se akart hozzámenni, mert abban a hírben állott, hogy meghalt felesége éjjelenként visszajár hozzá. A férfi tehát, hogy a hazajárásnak elejét vegye, kiment a temetőbe, kitépte a sírraülletett bodzafát, átfúrta a

¹⁴⁸⁾ Die ungarische Ruthenen, Globus, 4 : 369. l.

¹⁴⁹⁾ Magyar mythologia 365—366. ll.

sírkeresztet, felásta a sírt, a koporsót darabokra törte. Az asszony haját levágta, a selyemkendő egy darabját s a szoknyát darabokra tépte.¹⁵⁰⁾

Egy Nagyvárad vidéki öreg oláhasszony azt hitte, hogy az ura szel-leme meg akarja fojtani. Többek tanácsára a sírt felásta és az ura szívébe hegyes karót szúrt.¹⁵¹⁾

Oláhtyúkoson egy meghalt öregasszonyról azt híresztelték, hogy megrontja az állatokat. A sírját tehát felbontották, a szívét kivágták, holt-testét összevagdalták s kivágott szívét a temetőben körülhurcolták.¹⁵²⁾

1903-ban Vereckén szintén állatbetegségek okozásával vádoltak néhány halottat. Sírjaikat felbontották, a holttesteket feldarabolták, hogy többet ki ne jár hassanak a sírból.¹⁵³⁾

Hósdáthon azt tartják, hogy ha valakinek a temetése után dög pusztít a faluban, azt a halott csinálja, aki strigojjá változott. Ilyenkor a sírt éjjel kiássák és a halottat szétdarabolják.¹⁵⁴⁾

Ha a XX. században egyes halottaknak ilyen nagy erőt tulajdonítanak, s ellenök ilyen brutális módon védekeznek, mennyivel inkább fel lehet tételezni ezt a műveltség legalacsonyabb fokán álló primitív emberről.

De vannak ezeken kívül olyan sírok is, ahol vagy a fej, vagy az egyes végtagok, vagy azok részei hiányoznak. A lengyeli 16. sír egyik csontvázának a feje hiányzik, jöllehet az egész vázon a bolygatásnak nyoma se látszott. A 27. sír minden melléklete megvolt, a váz háborítatlanul feküdt, de a feje hiányzott, a 40. sír ugyanilyen helyzetben volt. A bodrogkeresztúri 17. sír melléklet nélkül eltemetett csontvázának a feje hiányzott. A tószegi egyik melléklet nélküli sírban szintén fej nélküli váz fordult elő. Az ószentiváni 5. sírből hiányzott a koponya, de a mellékletek megvoltak; a fej helyén égett lapos csontok feküdtek, az alsó állkapocs pedig a váz lábaihoz volt dobva.

Itt kell megemlékezni a végtagjaikban *megcsonkított* vázokról is. A lengyeli 34. sír csontvázának lába bokában volt levágva, bár közelében semmi olyan földbolygatás nem volt, amely alkalmat adott volna a véletlen levágásra. A 38., 39. sírokban a lábfejek a szárakkal együtt lettek levágva. A 66. sírban ugyancsak a lábfeiek hiányoztak. A nuszta-istván-házai hármás sírban mind a három váz lába hiányzott. Az ószentiváni 12. sírban a váz mellékletekkel együtt teljesen háborítatlanul feküdt, de a jobb lábaszára a lábfejjel együtt hiányzott.

Kétségtelen, hogy ezekben az esetekben az őskori emberáldozatoknak legalább is részleges fajtájával állunk szemben, amelvekre úgy Európában, mint Afrikában elég példát ismer az irodalom. Ha Forrer kivételesen mondja is ezt a szokást, a felhozott példákból látszik, hogy — ha

¹⁵⁰⁾ Ethnografia 10 : 80. l.

¹⁵¹⁾ U. o. 334. l.

¹⁵²⁾ U. o.

¹⁵³⁾ Ethnogr. 15 : 447. l.

¹⁵⁴⁾ Kolumbán S.: A hósdáthiak népszokásai. Ethnogr. 6 : 123. l.

szórványosan is, de — nálunk is megtalálható. Hogy ez az emberáldozat egyszersmind az emberevéssel is összefüggésben van-e? azt, a rendelkezésre álló adatokból megállapítani nem lehet. A felhozott eseteknél e szempontból csak az említett ószentiváni sír gyanús, ahol a szabályosan eltemetett törzsnél, a fej helyén égett koponyaacsontok feküdtek.

Ennek az ószentiváni sírnak a helyzete különben is nagyon emlékeztet arra a sírra, amelyet Weinzierl 1897-ben Gross-Czernosek mellett talált.¹⁵⁵⁾ A koponyából csak néhány égett csont volt meg, a váz tehát csak részleges égetést szenvedett, de alsókarjai is hiányoztak. A lelet körülményeiből óvatosan bár, de emberevéésre következtetett.

Ellentmond azonban ennek a feltevésnek az, hogy az ószentiváni egyik temetőben, magában eltemetett lábfejet, Bodrogkeresztúron pedig magában eltemetett alsó állkapcsokat és koponyákat találtak.

Utántemetéssel találkozunk Kumándon, ahol több sírnál megállapították a későbbi temetés nyomait. A lengyeli 22. sírban két csontváz volt egymás mellett, de nem egészen egy mélységben. Megállapítható volt, hogy a kissé mélyebben fekvőt valamivel későbbben temették, mikor is az előbb eltemetettnek a karcsontja is megsérült s fejének felsőrésze is elveszett. A 46. sírban a felnőtt váz lába feletti részben egy 3—4 éves gyermek korhadtsontjai feküdtek. A 48. sírban a korhadtsontú gyerek váza a könyök mellett feküdt. Az 53. sírban két felnőtt csontváza feküdt azonos helyzetben, de az egyik 17 cm. mélyen a másik alatt volt. Az egyeki 7. sírban a csontváz feje egy másik váz fejével érintkezett. A csókai 6—7 sír felső csontváza 80 cm. mélységben volt, az alsó pedig 130 cm.-re. A felső felett a föld le volt döngölve.

Hogy a lengyeli sírok itt felemlített gyermek csontvázait is csak utántemetésnek tekintjük, annak az a magyarázata, hogy, mint látni fogjuk, az egyidejűleg eltemetett gyermekcsontvázat szabályszerűen helyezték el. Hogy ezek a csontvázak egy családhoz tartoztak-e? arra határozott választ adni bajos volna. Ez a gondolat azonban feltételezné a síroknak külső megjelölését, amelyről már fentebb épen ellenkező értelemben szövegtünk. Az utántemetett vázoknak szabálytalan elhelyezése és a régebben eltemetett vázak sérülései újra megerősítik fentebbi állításunkat. Nem is foglathatjuk fel másképp ezeket az utántemetéseket, minthogy nem sokkal az első temetkezés után következtek be, amikor még a régi sír nyomai jól, rosszul meglátszottak. Az utántemetett gyermekeknél azonban még azt is feltehetjük, hogy azoknak külön sírt nem ástak, hanem egy épen akkor eltemetett felnőtt sírjába tették őket s nem is hozták abba a helyzetbe, amely a felnőttöz tartozandóságát mutatná. Nagyobb gyermekeknek külön sírja Bodrogkeresztúron, Pusztá-Istvánházán, Tószegen és Ószentivánon is előfordult.

¹⁵⁵⁾ Weinzierl: Die neolithische Ansiedelung bei Gross-Czernosek. Mitteilungen der Anthropol. Ges. im Wien 1897. 57—72. II.

Egészen más a helyzet a *kettős*, vagy *többes síroknál*. Többes sírokat ismerünk Bedellőről, ahol az egyik tumuluszban, a kettős kőboltozat alatt két váz feküdt egymás mellett és alattuk, vékony réteggel elválasztva, ismét kettő. A gyertyánosí egyik sírban hat csontváz feküdt, ezeken kívül még ötnek szétdobált csontjait találták. Lehet, hogy ezeket akkor szórták szét, amikor a későbbi temetkezéshez helyet csináltak. Ez az eset külföldi példánknál akkor fordul elő, ha kőkamrákba, vagy kősírládákba temetkeztek.

Pusztai-Istvánházaán hármassal családi sírt találtak, amelyben a két szülő és egy gyermek voltak eltemetve.

A vládházai tumuluszokban már csak 2—2 vázat találtak. Kettős sír a lengyeli 1. is, ahol a szabályszerűen temetett női váz fejénél kis gyermek csontváz volt. A 13. és 14. sírban két-két csontváz feküdt egyforma mélységben. A bedellői egyik tumuluszban két csontváz úgy volt elhelyezve, hogy térdszögeik egymásba illettek. A szomolányi kettős sírt egy közös, hatalmas kőlap fedte. A bogojevai 3. sírban két csontváz feküdt teljesen ellentétes irányításban. Gátán egymás fölött két csontváz feküdt. A szeghalmi 2. sírban a női csontváz ölében gyermek csontváz volt; a 10-ikben a gyermek váza a felnőtté előtt feküdt.

Bodrogeresztúron négy kettős temetkezést találtak; és pedig a 14., 27., 37. és 42. sírban. A 37. sírban a vázak egymásnak hátat fordítva feküdtek, ellentétes oldalra irányítva. Egyiknek két, másiknak három edény melléklete volt. A többiekben lévő két-két csontváz irányítása megegyezett. A 41. sírban két férfi volt, de míg az egyiknek négy edény melléklete volt és a feje alatt kőkés penge feküdt, addig a másiknak semmi melléklete nem volt. (Erősen valószínűnek látszik Hillebrand velem közölt feltevése, hogy úr és szolga van együtt eltemetve.) A másik két sírban egy-egy férfi és nő váza feküdt. Egyikben a nőnek edényeken kívül aranyékszer melléklete is volt, a másikban semmi melléklet nem volt hozzátevé. A férfiakkal mindkét sírban voltak mellékleteik. Egyikben a nő feküdt elől, a másikban a férfi.

A gyermekes síroknál bizonyos, hogy a gyermeket a megholt anyával együtt temették el. Ennek a szokásnak maradványát kell látnunk abban a szokásban, hogy az oláhoknál a meghalt anya sírjába annyi bábút tesznek, ahány élő gyermeke maradt.¹⁵⁶⁾

Azokból a leletekből, ahol a két együtt temetkező nemét is ismerjük, lehet Schraderrel¹⁵⁷⁾ együtt az elevenen eltemetés, vagy feláldozás szokására következtetni. A többiekből azonban egyelőre bajos következtetést levonni.

Ismertetett sírjaink közt találunk olyanokat, amelyek *tűzhely mellett*

¹⁵⁶⁾ Moldován G.: Magyarországi románok. 198. l.

¹⁵⁷⁾ Schrader: Totenhochzeit. 1904. (Ism. Zentralblatt f. Anthropologie. 1905. 146. l.)

feküsznek, de találunk olyanokat is, amelyek a régi tűzhely alá temetkezésnek csak emlékét őrizték meg.

Közvetlen tűzhely közelében feküdt a lengyeli 4. sír két csontváza. A 17. sírban közvetlenül a halott alatt voltak égetett földdarabok. A 29. mellett csekély mélységben lévő tűzhely mellett a halotti tor maradványait találták. A 38. sírban a halott alatt tapasztott tűzhely volt; a sír feke is ki volt égetve. A gyertyánosi egyik tumuluszban a váz közelében tűzpad volt, amelyen állati csontok feküdtek, hamu és faszénnel vegyesen. Királyhalmecen a halott feketére égett földön feküdt. A bogojevai 1. sírban vörösre égett föld volt; a 4. sírban szintén. A csókai 1. sírban, a sír fölött tűzpadtörmelékek voltak. A szeghalmi 9. sírban a halott egy régi tűzpadon feküdt. A Debrecen-ohati pusztán lévő sír tűzhely mellett volt. Az ószentiváni 6. sír szétdobált csontjai is tűzhely mellett voltak.

Ezek a példák is bizonyítják, hogy a tűzhely mellé való temetkezés a paleolithikumból a neolithikumba is átvitt s vagy teljes formájában megmaradt, vagy csak szimbolikusan. Szimbolikusan tekinthetjük azokat az eseteket, ahol a halott mellé hamut is temettek. Hogy e tekintetben leletstatisztikánk nem nyújt teljes képet, azt könnyen megérthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy rendszeresen feltárt és jól megfigyelt sírjaink száma aránylag kevés.

Hamut találtak a dévaványai 2. és 4. sírban. Az előbbiben a váz fölött 1—2 cm. vastag hamuréteg volt, az utóbbinál e réteget a fej mellett találták. A lengyeli 23. sír gyermek csontváza alatt 23 cm.-re egy méteres hamuréteg volt. A vládházai 1. sírban hamuval vegyes szén feküdt. Az egyik gyertyánosi sírban ugyanilyen összetételben találták a hamut. A szeghalmi 9. sírban szintén.

Azokban a sírokbán, ahol hamu volt, kevés kivétellel *szenet* is találtak. Az ilyenekben természetesen a szén se jelenthet egyebet, mint a hamu. Szimboluma a tűzhely melegének. De a szénnek nem csak meleget, hanem a világosságot is szimbolizálnia kell: a hosszú álomba merült éjszakáját is meg kell világítania. Ha a halottnak szüksége volt a sírbatett mellékletekre, a világosságot se nélkülözhetette. Az ószentiváni sírok mindegyikében volt egy kis darab faszén, valószínűleg ezzel a jelentéssel. Lehet, hogy ezek égő állapotban kerültek a sírba.

A tűznek, mint a világosság forrásának nagy szerepe jut a magyarországi népek temetkezési szokásaiban is. A haldoklástól a sírbatételig, sőt még azután is végigkísérhetjük legalább gyertya képében.

A torontáli szerbek a nagybetegnek gyertyát adnak a kezébe, hogy soká ne kínlódjék és megtalálja az üdvözüléshez vezető utat.¹⁵⁸⁾ A bolgárok a haldokló feje fölé gyertyát gyújtanak.¹⁵⁹⁾ A temesmegyei szerbeknél a halottnézők egy-egy gyertyát hoznak és a ravatalnál meggyújtják.¹⁶⁰⁾

¹⁵⁸⁾ Torontál vármegye. (Magyarország Vármegyéi és Városai.) 165—166. ll.

¹⁵⁹⁾ U. o. 168. l.

¹⁶⁰⁾ Temes vármegye. (M. V. és V.) 145. l.

A bácsbodrogi magyaroknál a haldokló kezébe adják a gyertyát.¹⁶¹⁾ A tótoknál a temetés után három napig kivilágítják a szobát.¹⁶²⁾

Az oláhoknál általános szokás, hogy egy idegen ember a haldokló kezébe, vagy feje felett sárga viaszgyertyát tart, hogy a másvilágon is legyen világossága. A gyertyát a fűrésztésig tartják a halott kezében; majd a temetés után három este újból meggyújtják. A koporsóba is tesznek a halott kezébe gyertyát, de nem gyújtják meg; majd az fog neki világítani. A halottlátogatók mind visznek gyertyát s vagy a nagy gyertyatartón meggyújtják, vagy gyújtatlanul a szentképre teszik. Azt tartják, hogy a halott a meggyújtott vastagabb gyertyára támaszkodik a mennyország pallóján. Ezt a nagy gyertyát akkor gyújtják meg, amikor a koporsót kiviszik, aztán a menet élén haladnak vele s a templomba érve a koporsóra helyezik. A temetés alatt egy darabját otthon égetik. A temetésen megmaradt darabot hazahozzák és naplementtől lefekvésig égetik a halott feje helyén, mert ha ez a gyertya nem ég, a halott lelke bolyong a mennyországban. Ezt a gyertyát két nap múlva a síron újból meggyújtják, s addig égetik, míg háromszor meghajolnak. A koporsódeszkák gyaluforgácsát is azért teszik a koporsóba, hogy azzal tüzet gyújthasson a másvilágon.¹⁶³⁾ Az alsófehérmegyei oláhok, a temetés után három reggel tüzet visznek a házból a temetőbe a sírra s a tüzes edényt a kereszt mellé teszik.¹⁶⁴⁾

A tótoknál is mindenki gyújt gyertyát és legalább a kezével érinti a halottat. A koporsóba pedig, vagy a halott mellényzsebébe pénzdarabot tesznek, hogy legyen mivel gyertyát vásárolni a túlvilágon, mert különben saját újjait kell gyertya helyett meggyújtania.¹⁶⁵⁾

A szerbeknél általában azt tartják, hogy aki gyertya nélkül hal meg, annak a lelke a sötétségben fog tévelyegni. Ha a beteg már nem képes a gyertyát tartani, más tartja helyette. A ravatal melletti két nagy templomi gyertyatartóra mindenki hoz egy-egy gyertyát, aki a halottat megnézi. A szentelt gyertyát egy évig tartják s évfordulókor újra meggyújtják.¹⁶⁶⁾

Szentelt gyertyát adnak a kézbe a ruthéneknek is, akik a kis gyermek koporsójába kis viaszgyertyát is tesznek.¹⁶⁷⁾

A palócoknál az állapotos asszony és a halvaszületett gyermek mellé kis inget, vékony gyertyát és krajcárt tesznek, hogy legyen min megvenni a világosságot. A gyertya pedig a kereszteléskor kell. A temetésen hat lámpát visznek.¹⁶⁸⁾ A kiterítés után az ágy szalmáját a sok vitára alkalmat adott „hamvas“-ba ürítik s a temető árkában elégetik.¹⁶⁹⁾

¹⁶¹⁾ Bács-Bodrog megye. 337. l.

¹⁶²⁾ U. o. 366. l.

¹⁶³⁾ Moldován G.: Magyarországi románok. 197. l.

¹⁶⁴⁾ Moldován: Alsófehér megye román népe. 1008. l.

¹⁶⁵⁾ Pechány A.: A magyarországi tótok. 119—121. ll.

¹⁶⁶⁾ Juga V.: A magyarországi szerbek. 151—155. ll.

¹⁶⁷⁾ Szabó O.: A magyar oroszokról. 165—170. ll.

¹⁶⁸⁾ Istvánffy Gy.: Újabb adalékok a palócok néprajzához. Ethn. 5 : 181—184. il.

¹⁶⁹⁾ Pintér S.: A palóc születése, házassága és halála. Ethn. 2 : 107—109. ll.

A beteg feje felé szentelt gyertyát gyűjtanak a baranyai Hegyhát vidékén is; a koporsóra pedig három-négy viaszgyertya tekercset tesznek.¹⁷⁰⁾

Hódmezővásárhelyen is szokásban van a haldokló kezébe szenteltgyertyát adni; régebben az égő gyertyát az ablakba tették.¹⁷¹⁾ Nagyszalontán évfordulókor égetik a gyertyát, amikor a halott visszatér.¹⁷²⁾ Szegeden és a tanyavilágban a kis darab égő gyertyát az énekesasszony teszi a haldokló kezébe s vele imádkozik. A halál beálltakor égő gyertyát tesznek az ablakba. A ravatalra vastag viaszgyertyát tesznek, a fáklya-vivőknek, az idősebb embereknek és asszonyoknak vékonyabbat vesznek. A megmaradt gyertyákat elteszik és az elköltözött nevenapján, vagy halottanapján lelkeüdvéért elégetik.¹⁷³⁾

A moldvai csángóknál is megvan a gyertyagyújtás szokása s ott is a fürösztésig tartják a halott kezébe. Mikor a halottat kiviszik, két-két gyertyát visznek a feje és a lába mellett. Mikor a koporsó lent van a sírban, egy égő gyertyát, egy élő tyúkot és egy kis háziszőttest adnak át a síron.¹⁷⁴⁾

A gyertyagyújtás és sírbaadásnál a főszerepet a túlvilágon való világítás gondolata játsza a felsorolt példáknál. Ennek a gondolatnak csíráját kell tehát az őskori sírok szén mellékleteiben is keresnünk. De a tűzgyújtásának még más jelentősége is van, mint azt Sartori¹⁷⁵⁾ a sok példából helyesen észreveszi. „Célja a tűznek, hogy a gonosz befolyásokat úgy a haldoklóktól, mint a halottaktól, de a visszamaradottaktól is távolartsa. Némely helyen még a látogatók is védik magukat. A gonosz szellem legjobban a halál pillanatában érvényesül, tehát akkor kell leginkább égetni”. Véd az életben a vadállatoktól, a halál után a gonosztól, a rossz szellemektől.

Sírajaink közt aránylag kevés helyen találkozunk olyanokkal, amelyekben a halott mellé *festéket tettek*, vagy *a halottakat festették*.

A dévaványai 2. sírban a fej baloldala mellett tyúktörzs nagyságú és alakú, hártyszerű burokkal körülvett, cinóberszerű por volt, összeálló állapotban. A 3. sírban a festék a bal lábnál volt. A csókai 7. sírban diónagyságú festék volt a váz mellett. A 8. sírban az öv táján fekvő szarvasagancs tör mellett volt két darab vörös festék. A 9. sírban festék nem volt, de a felső karcsontokon és a koponyatetőn festés nyomai látszottak. A debreceni Pipáshalom egyik csontvázán, úgy az egész koponyán, mint az arc és állcsontokon vörös festék nyomai látszottak s a fejtől 40 cm.-re gyűi-

¹⁷⁰⁾ Albert I.: Halotti szokások a baranyai Hegyhát vidékén. Ethn. 12 : 26. l.

¹⁷¹⁾ Kiss L.: Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. Ethn. 31 : 81—85. ll.

¹⁷²⁾ Szendrői: Ember és természetfeletti lények a szalontai néphitben. Ethn. 25 : 323. l.

¹⁷³⁾ Cserzy: Temetkezési népszokások Szeged vidékén. Népr. Ért. 12 : 256. l.

¹⁷⁴⁾ Wichmanné: A moldvai csángók szokásaiból. Ethn. 18 : 293. l.

¹⁷⁵⁾ Sartori: Feuer und Licht im Totengebrauche. (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 1907.)

szűnyi vörös festék volt egy csomóban. A Hortobágy-Papegyházi sírban is volt vörös festék a koponya táján. A sárrétudvari sírban a csontok vörösek voltak; a fejtől 25 cm.-re pedig pár gyűszűnyi poralakú vörös festék hevert. Az óbessenyői 1. sírban lévő gyermek koponyán több nagyobb csomó okker festék volt. A szeghalmi 5. sírban a uniókagylóknak a csontváz felé fordított részén látszott a vörös festék nyoma. A 8. sír vázának jobboldali részei voltak vastag vasoxyd porral fedve. A szarvasi 1. sírban a koponya körül volt okker festék. A 2. sírban a koponya és a csigolyák voltak festékekkel behintve. A debreceni Ludashalom csontvázának bal láb-szára mellett feküdt a vörös festékcsonló. A Debrecen-ohati pusztai sírjában a koponyától jobbra és a lábszáraaktól balra piros festék maradványai feküdtek. A debreceni Halászlaponag csontváza mellett kevés vasoxyd volt.

Figyelmet érdemel ezenkívül a lengyeli 7. sír, ahol egyéb mellékleteken kívül, egy fél patakkavicsot találtak, amelyet, a rátapadt festékanyag tanúsága szerint, vörös vasoxyd törésére használhattak.

Egészen világos, hogy itt három kategóriát kell megkülönböztetni. Az elsőbe tartoznak azok a sírok, ahol a csontvázak egyes részei mutatnak festéknymokat. A másodikba azok, ahol a test különböző helyein festékcsonló van elhelyezve. A harmadikba pedig azok, ahol festéktörő eszközök vannak a sírban elhelyezve.

A két utóbbi csoportot csak úgy kell felfognunk, mintha akármilyen más melléklettel volna dolgunk. Ahogy nem nélkülözhetette a halott a más-világon a pengéket, edényeket, ékszereket, úgy szüksége volt az életben megszokott festékre is épen úgy, mint a festéktörő eszközökre.

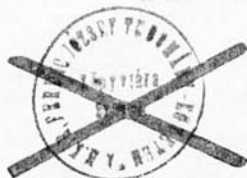
Nem ilyen egyszerű a kérdés a festett csontokat illetőleg. Ezzel a kérdéssel a külföldi irodalom igen behatóan foglalkozott már. Hogy a halottaknál a hiányzó vér pótlására való volt-e a festés, vagy más jelentősége volt-e, e tekintetben eltérők a vélemények. Az a gondosság, amelyet a halott körül — ha nem is csupán kegyeletből — kifejtének, valószínűvé teszi Duhn megállapítását: „der Tote ist hilflos, wenn er bleich daliegt, deshalb verlangt er durch die Lebensfarbe gegen böse Einflüsse geschützt zuwerden“.¹⁷⁶⁾ De hogy a halottat féltik-e a gonosz szellemtől, vagy maguk borzadnak-e a viaszsárga arctól s félnek az ilyenkor legártalmasabb gonoszlélek hatásától, ez is gondolkozásra kényszerít.

A halottfestésnek csökevényével a magyar szokások közt is találkozunk. Régebben Bonyhán borral is lemosták a holttestet s ezt a szokást máig is megtartották Balavásáron. Okául azt mondják, hogy a halott arca színes legyen.¹⁷⁷⁾ Az alsófehérmegyei oláhoknál a koporsó leszögezése előtt a halottat sok helyen borral öntik le.¹⁷⁸⁾ Hódmezővásárhelyen éjtsza-

¹⁷⁶⁾ Duhn: Roth und Tot. Arch. für Religionswissenschaft. 9: 1—24. li

¹⁷⁷⁾ Sámuel A.: Kisküküllő vmegye ref. népének temetkezési szokásai. Ethn. 29: 92. l.

¹⁷⁸⁾ Moldován: i. m. 1008. l.

kára spirituszos, vagy ecetes ruhát tesznek a halott arcára, hogy üde legyen.¹⁷⁹⁾ Itt kell megemlítenünk a bácsbodrogi magyaroknak azt a szokását, hogy a gyerekeket piros koporsóba teszik.¹⁸⁰⁾

Az előbbi dolgok mindenesetre összefüggésbe állanak a halott arcának elváltozásával, amelyből több helyen következtetést vonnak arra, hogy fiatal vagy öreg megy-e utána a családból aszerint, amint az arc öregre vagy fiatalra változik.¹⁸¹⁾ Hogy a babonára hajlamos ember az arc üdítésével magát megnyugtanni igyekszik, az — ha nem is vallja be — erősen valószínűnek látszik.

A halott körül kifejtett kegyeletes gondoskodás, úgy látszik, inkább a halott bosszújától való félelem következménye. A moldvai csángó azt tartja, hogy a halott árthat, de jót tenni nem tud.¹⁸²⁾ Innen van az utolsó kívánság teljesítése épúgy, mint a kedvenc tárgyak veletemetése is.

A sír *mellékletek* keletkezése is ezzel magyarázható. Zsugorított temetkezéseink legnagyobb részében megtaláljuk a mellékleteket. Természetes, hogy a szükséges mellékletek eltemetése a túlvilági fizikai élet hitével is összefügg.

Ha teljesen figyelmen kívül hagyjuk azokat a mellékleteket, amelyeknek vallási vonatkozása van (imakönyv, olvasó, szentképek stb.), a profán tárgyakat is megtaláljuk hazai népeinknél. Szeged környékén törölközőt, zsebkendőt, kalapot, fésűt és pénzt tesznek a koporsóba.¹⁸³⁾ A ruthéneknek kalapot, pipát, pirostojást;¹⁸⁴⁾ a szerbek kedvenc tárgyakat, pipát, virágot, játékot;¹⁸⁵⁾ az oláhoknál gyöngy, vagy pénzsort, pénzt, keszkenővel díszített botot, rossz sarlót, sőt, pirostojást, csecsemőnek anyatejet;¹⁸⁶⁾ az alsófehérmegyeiek a sírba vízzel telt csuprot, kalácsot, kis gyertyát;¹⁸⁷⁾ Küüllő megyében ékszereket, az iskolás gyerekeknek könyvet, irkát, plajbászt; pipát, sőt Búzásbessenyőn a részeges mellé teleíveget;¹⁸⁸⁾ Hódmezővásárhelyen kalapot, sípkát a koporsó fedelére szegezve, pipát, bort, pálinkát, s az asszonyoknak gyöngyöt, gyűrűt, a papisták kártyát adnak a kezébe, hogy szerencsés legyen, a kálvinisták a bontófésűt teszik a koporsóba;¹⁸⁹⁾ Németprónán a kendőket és fejdíszeket a sírba dobják;¹⁹⁰⁾ Somogyban a nőrokonok a könnyáztatta zsebkendőket dobják a sírba;¹⁹¹⁾ mindennek az okát is megmagyarázza a Privigye környéki tót

¹⁷⁹⁾ Kiss Lajos: i. m. 85. l.

¹⁸⁰⁾ Bácsbodrog megye. 337. l.

¹⁸¹⁾ Cserzy: i. m. 255. l.

¹⁸²⁾ Wichmanné: i. m. 292. l.

¹⁸³⁾ Cserzy: i. m. 255. l.

¹⁸⁴⁾ Szabó O.: i. m. 165—170. ll.

¹⁸⁵⁾ Juga V.: i. m. 151—155. ll.

¹⁸⁶⁾ Moldován: i. m. 197. l.

¹⁸⁷⁾ Moldován: i. m. 1008. l.

¹⁸⁸⁾ Sámuel: i. m. 92—95. ll.

¹⁸⁹⁾ Kiss L.: i. m. 85. l.

¹⁹⁰⁾ Richter: Halotti szokások Németprónán és vidékén. Ethn. 7 : 405. l.

¹⁹¹⁾ Somogy megye 211. l.

szokás, ahol a halott legkedvesebb holmiját adják vele,¹⁹²⁾ a moldvai csángók szokása, akik a pipás férfi mellé a pipáját teszik,¹⁹³⁾ a nógrádmegyei szokás, ahol kalap, pipa, csizma, dohányzacskó s egyéb apróság mind a sírba kerül,¹⁹⁴⁾ hogy haza ne járjon a halott. Idetartozik a baranyai Hegyhát vidék ama szokása is, mikor a haldoklóhoz kenyérkereső szerszámát, ásót, kapát behozzák, s megmutatják, hogy ez fogja megásni a sírját is.¹⁹⁵⁾

A mellékletekkel kapcsolatban kell megemlékezni arról is, vajjon ruhástól temették-e el az őskor emberei halottaikat? Könnyen feltehető, hogy ha az életben szükséges eszközöket vele adták, veletemették azt a primitív ruházatot is, amit életében viselt. Sírjaink közt nem egy van, ahol a halott a különböző csigákból, kagylókból, sőt aranyból való ékszereit magával vitte, ami szintén a ruházat kiegészítéseként tekinthető. Az is valószínűnek látszik, hogy halottaikat valami takaróval védték a rájuk hulló föld ellen. Ilyen takarónyomokat több helyen állapítottak meg.

A Debrecen-pipáshalmi sírban semmiféle melléklet nem volt, de a földben az egész csontváz körül, hol egyes, hol kettős rétegben tarka halottitakaró nyomait ismerték fel. A Debrecen papegyházi sírban szintén találtak fehér, vörös és barna színű takaró nyomokat. A sárrétudvari sírban fehér lenyomatok voltak. A szeghalmi 8. sír gyermek csontvázának koponyájára rostosanyag volt rátapadva.

Ebből a kevés anyagból valóban nehéz általános következtetést levonni, bár a többi gondoskodás mellett, ez ellen is nehéz lenne érveket felhozni.

Az ismertetett anyag és a magyarországi népek szokásainak összevetéséből keressük most már az *okát* a zsugorított temetkezéseknek.

Közismertek azok a feltevések, amelyek a hazai és külföldi irodalomban e kérdés tárgyalásával kapcsolatban megvitatásra kerültek. A vita négy különböző ok köré csoportosítható: Voltak, akik a foetus helyzetével, akik a hellyel való takarékossággal, akik az alvás helyzetével és akik a halottól való félelemmel igyekeztek az okot megmagyarázni.

A foetus helyzetével magyarázni, mint arra többen rámutattak, az ősember anatómiai ismeretének hiánya miatt lehetetlen. De ettől eltekintve, az ismertetett anyag megfigyelése semmivel sem támogatja ezt a feltevést. Sírjaink közt nincs olyan, amelyikben a váz az összezsugorításnak azt a helyzetét mutatná, amelyben a foetus van. Ez a helyzet a halottnak olyan összekötözését, lábának, kezeinek és fejének olyan elhelyezését hozta volna magával, amelyre nálunk példa nem található. E tekintetben legfeljebb azok a vázak jöhetnének figyelembe, amelyek ülő helyzetben voltak zsugorítva. De a rendelkezésünkre álló anyag még itt sem támogatja a feltevést.

¹⁹²⁾ Stancsek: i. m. 296—298. II.

¹⁹³⁾ Wichmanné: i. m. 292. I.

¹⁹⁴⁾ Nógrád megye. 163—164. II.

¹⁹⁵⁾ Albert I.: i. m. 27. I.

A hellyel való takarékoságot megdönti az, amit már a sírok nagyságáról általában mondtunk. A sírok mélységének és kiterjedésének különböző méretei csak esetlegességekről, de nem tervszerű takarékoságról szólnak. Az a tény pedig, hogy sziklábavágva mélyebb sírokat találtak, mint a tiszta homokos talajban, határozottan ellene mond a takarékoságnak. De ellene mond a lengyeli telepen, Debrecen környékén, Bedellőn, Vláházán talált temetkezési mód is, ahol a pusztta földre fektetett vázakra a földet egyszerűen rákaparták. Ha a takarékoság lett volna az ok, ezekben az esetekben nem kellett volna zsugorítani a csontvázakat. Hazai anyagunk tehát ezt a feltevést se támogatja.

A harmadik és negyedik ok nem választható el egymástól. Az összekuporodott helyzetben való alvás az adott viszonyok közt az egyetlen nyugalmi helyzet, mint erről már fennebb szó volt. Egészen természetes tehát, hogy az álombamerültnek látszó halottat ebbe — az élő álmában mindenkor elfoglalt helyzetbe hozták. Ez azonban még csak a lábaknak enyhe összehúzását hozta volna magával és nem az alsó- és felsőlábszáraknak azt a — sok esetben párhuzamos — helyzetét, amely a sírok föltáráinak sok esetben feltűnt. A lábszárak szögeinek 45 foknál kisebb mérete semmi szín alatt sem tekinthető az önként elfoglalt nyugalmi helyzetnek. A lábszárakon lévő hús és izomzat sem engedheti bizonyos szög-nél kisebb szögű elhelyezkedésbe a szárakat. Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy az ősember életkörülményei miatt aligha lehetett elhízott, olyan elhelyezkedését látjuk a lábszáraknak, amely még így is csak erőszakosan, csak összekötözés által volt elérhető.

Ennek az összekötözésnek példáját látjuk a lengyeli 22. sírban, ahol a láb mellett fekvő gyöngyök helyzetéből Wosinszky arra következtetett, hogy a szorosan egymás mellett fekvő csontokat, mikor még hús volt rajtuk, átkötötték s a kötésre rakták a gyöngyöket. Az óbébai 1. sírban a kagylósort az összehúzott karon találták.

Feltűnően erősen zsugorítva volt a csontváz a lengyeli 15., 16., 20., 22., 25., 34., 35., 36., 37., 38., 42., 44., 45., 46., 47., 48., 49., 51., 53., 55., 56., 58., 63., 65., 66.; a bogojevai 3. és 4.; a tápéi; ladánybenei; monostorszegi; pusztaszeri; a csókai 3. és 4.; a Debrecen-pipáshalmi; az óbessenyői 3.; a szeghalmi 7.; a szarvasi 2.; az ószentiváni 2., 5., 9., 13., 14.; és a verseci sírokban. Ezek közül az ószentivániakat e sorok írója bontotta fel és ott a lábszárak helyzetéből feltétlenül arra kellett következtetni, hogy a zsugorítás alkalmával összekötötték azokat.

Nem lehet azonban minden esetben megállapítani, hogy az összekötözés mindkét lábon egyforma volna. Vannak sírjaink, ahol határozottan megállapítható, hogy a lábakat külön-külön kötötték össze. Ilyenek a bogojevai 1. és 3.; és az ószentiváni 4. és 9. sírok.

Némelyik sírnál nem csak a lábakat, de a kezeket is összekötötték. A lengyeli 15., 25., 36., 39.; a monostorszegi; a csókai 2. és 6. sírok mutatják a példákat. Ezek között a monostorszegi sír érdemel különösebb figyelmet, ahol a jobb kart erősen hátra is húzták.

Mindezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy a halott elhelyezésénél a szokásban lévő fekvő mód volt ugyan az irányadó, de az erős zsugorítás okát másban kell keresnünk.

Ha figyelembe vesszük, hogy némely helyen, mint például Vláházán, Bedellőn és Gyertyánoson a halott felé kőburkolatot emeltek, hogy Bedellőn a kőburkolat legnagyobb kövei épen a csontvázak felett feküdtek, hogy a szomolányi sír felett hatalmas kőek voltak, hogy — mint már említve volt — a halott felé hatalmas halmot emeltek, akkor ennek az okát is ugyanott kell keresnünk, mint a zsugorítást.

Az ősemlék biztosítani akarta magát a visszatérő halottaktól s addig, míg ennek legradikálisabb módját a halott hamvasztásban meg nem találta, összekötözött lábbal temette el őket. A ma is élő természeti népek temetkezésével ezt már be is bizonyította úgy a hazai, mint a külföldi irodalom.

De bizonyítékait megtaláljuk a hazai népek temetkezési szokásaiban is. A mai ember is borzad a visszajáró halottól s tőle telhető őskeletű babóakkal védekezik ellenök.

Ma is sok helyen megvan a kéz és láb összekötözésének szokása. Igaz, hogy ezt azzal igyekeznek megmagyarázni, hogy a kéz és láb egyenesen merevedik meg. Sámuel Aladár¹⁹⁶⁾ írja, hogy „a halott öltöztetéséhez tartozik a kéznek és lábnak összekötése is, azon célból, hogy egyenesen merevedik meg. Ez a szokás már csakis Hosszúaszón van divatban, a fiatal és vén asszonyoknál, de ez a szokás itt is a többi halottaknál aként módosult, hogy a halottnak csak a lábát kötik össze. Még pedig Balavásáron, akiknek félreáll a lábuk és Bonyhán a csecsemőknek a nagy lábujját, az utóbbi helyen a felmőtteknél a lábközépnél. Ádámoson, Búzásbesenyőn, Marosugrán Nagyteremiben, Radnóthon és Szőkefalván a bokánál“. A szokás módosulása is mutatja, hogy az összekötés igazi oka apránként teljesen elmosódott.

Megtaláljuk az összekötést Hódmezővásárhelyen, ahol ronggyal kötik össze, de régebben a kezét is összekötötték. 1788-ból való feljegyzés tanúsítja, hogy a temetéshez kellett „1 drb. fátyol kezét összekötöni és kék galand lábakötöni“. ¹⁹⁷⁾ Az oláhok vörös zsebkendővel kötik össze a lábukat. ¹⁹⁸⁾ Szegeden olvasót fonnak a kézre. ¹⁹⁹⁾ Borsodban a matyók a lenvűtött kézre csavargatják az olvasót. ²⁰⁰⁾ E sorok írója több ízben látta Békésen, hogy a halott nagy lába ujjai össze voltak kötve.

Még radikálisabb védekezési módot ismerünk Hósdátról, ahol Kolumbán²⁰¹⁾ szerint „a koporsótétel napján egy alkalmas pillanatban az efélékben járatos ismerős hosszú vasszeget ver a boldogult koponyájába a

¹⁹⁶⁾ Sámuel: i. m. 94—95. l.

¹⁹⁷⁾ Kiss L.: i. m. 83. l.

¹⁹⁸⁾ Moldován: i. m. 186. l.

¹⁹⁹⁾ Cserzy: i. m. 255. l.

²⁰⁰⁾ Istvánffy: Borsodi matvó népélet. Ethn. 7: 281. l.

²⁰¹⁾ Kolumbán: A hódátiak népszokásai. Ethn. 6. 121—122. ll.

haja közé, hol nem látszik, avagy a szívébe: nehogy élet maradjon benne s kikelvén sírjából, mint strigoj haza járjon s ott a többi családtagok, vagy a házi állatok sorában pusztulást idézzon elő". Az aradmegyei Zöldes közösségben az egyik meghalt férfit kampós szeggel a koporsóhoz szegezték, hogy haza ne járjon.²⁰²⁾ A bánáti oláhoknál a visszatérés ellen a szívet átszúrják.²⁰³⁾

Idetartoznak azok az esetek is, amelyeket a sírbolygatás és hullacsonkításnál már említettünk. A szív átszúrásnak ma már tudattalan emléket kell látnunk abban a küüllőmegyei szokásban, hogy a halott mellé tört tesznek. „A tör halotti áldozat s abból a hitből származott, hogy azzal a halottnak tisztességet tesznek, s maguknak hazajáró lelke, vagy álombeli megjelenése ellen megnyugvást szereznek”.²⁰⁴⁾

A lábösszekötésnek emlékét látjuk abban a szokásban is, hogy aki fél a halottól, az megfogja, vagy éppen megnyomkodja a halott lábujját. Ezt a szokást megtaláljuk a küüllőmegyei Ádámoson, Balavásáron, Nagyteremiben,²⁰⁵⁾ Hódmezővásárhelyen,²⁰⁶⁾ Szegeden,²⁰⁷⁾ Privigye környékén²⁰⁸⁾ és a zalamegyei Kisszigeten, ahol a nagyujjat megmaszítják, mikor a holttest a koporsóban van.²⁰⁹⁾

De más eszközök is vannak, amelyekkel a visszatérést megakadályozni igyekeznek. Ipolyi említi, hogy Gömörben fűrészt tesznek a koporsóba, hogy a felkelni szándékozó ruhájával megakadjon és fekvé maradjon. Az oláhoknál tövises botot tesznek különösen a vámpirgyanús halottak koporsójába.²¹⁰⁾ A bánáti oláhoknak ezt a szokását említi Moldován is: „A mellére fakeresztet, vagy szentképet tesznek; vadrózsaágit, amely akadályozza a visszatérésben”.²¹¹⁾ Küüllőmegyében a sírbaszúrt karókkal, a lélek hazatérését akarják megakadályozni.²¹²⁾ Ennek a szokásnak maradványa az a nógrádmegyei szokás, hogy a felhantolás után, a kapanyéllal keresztet tesznek a sírhant mindkét oldalára.²¹³⁾

Joggal veti fel Ipolyi azt a kérdést, hogy a „Bod Péter kéziratából felhozott temetési szokás, hogy a sírba mielőtt leeresztették a koporsót, lövöldözni szoktak, a tisztelgési szertartás mellett nem áll-e szintén azon jelentéssel is, hogy azáltal a halott nyugalma biztosíttatik, az élők tőle menekülni igyekezzenek”.²¹⁴⁾

²⁰²⁾ Ethnográfia. 16 : 318. l.

²⁰³⁾ Moldován: i. m. 188. l.

²⁰⁴⁾ Sámuel: i. m. 92—95. ll.

²⁰⁵⁾ U. o. 98. l.

²⁰⁶⁾ Kiss L.: i. m. 86. l.

²⁰⁷⁾ Cserzy: i. m. 258. l.

²⁰⁸⁾ Sztancsek: i. m. 296—298. ll.

²⁰⁹⁾ Huhn Gyula levélbeli szíves közlése.

²¹⁰⁾ Ipolyi: Magyar Mythologia. 365—366. ll.

²¹¹⁾ Moldován: i. m. 188. l.

²¹²⁾ Sámuel: i. m. 102. l.

²¹³⁾ Nógrád megye. 163—164. ll.

²¹⁴⁾ I. m. 366. l.

A védekezésnek szelíd eszközét látjuk a dolhai ruthéneknél, akik a holttestet törött mákkal hintik be, hogy ha vissza akarna térni, olvassa a körülötte lévő mákot és ne érjen rá visszatérni.²¹⁵⁾

A visszajáró halottól való félelem annyira általános, hogy az ellene való védekezést a halál pillanatától kezdve az eltemetés utánig végig kísérelhetjük.

Mikor a halál beáll, hogy a lélek akadály nélkül (tehát hamarabb) mehessen a másvilágra, az ablakot azonnal kinyitják. Ezt a szokást ismerjük a baranyai Hegyhátról²¹⁶⁾ és Temes megye magyar lakta vidékeiről.²¹⁷⁾

Ugyanakkor Bessenyőteleken a tükröt fekete ruhával fedik le s az órát megállítják, hogy a halott lelke haza ne járjon.²¹⁸⁾ Az órát a temesmegyei magyarok is megállítják.²¹⁹⁾

Míg a halott a szobában van, gondosan vigyáznak arra, hogy egér, kutya vagy macska be ne jöjjön, mert a halott annak az állatnak a képében fog visszajárni. Ha a nevezett állatok közül valamelyik a halottat átugorja, boszorkány lesz belőle. Ez a hit az oláhoknál általánosan el van terjedve,²²⁰⁾ de a Dolha vidéki ruthéneknél is ismerjük.²²¹⁾

Amíg a halott a szobában van, a szemetet az asztal alá kell seperni, mert különben a szalontai hit szerint visszajár a lélek.²²²⁾ Privigye környékén a visszajárás ellen, mikor koporsóba teszik a halottat, háromszor hintenek rá sőt visszajáról és a zsebébe kenyeret tesznek.²²³⁾

A visszajárás megakadályozására való a halott kivitelekor a székek feldöntése és a küszöb vagy ajtófélfá háromszori megérintése a koporsóval. Az előbbivel a palócoknál találkozunk, ahol ezt azzal indokolják, hogy a halott is olyan nyugodtan aludjék, mint ahogy a székek a temetés alatt pihennek.²²⁴⁾ Az utóbbival Borosienőn,²²⁵⁾ a Cserhát vidékén,²²⁶⁾ Privigye vidékén²²⁷⁾ általában a tótoknál,²²⁸⁾ a ruthéneknél²²⁹⁾ és Nagyszalontán.²³⁰⁾

Nagyszalonta környékén, amikor a halottat kiviszik a házból az ud-

²¹⁵⁾ Sztripszky: Dolha és vidékének népraiza. Népr. Ért. 17 : 145—147. II.

²¹⁶⁾ Albert: i. m. 28. I.

²¹⁷⁾ Temes megye. 133. I.

²¹⁸⁾ Berze Nagy János: Babonák, babonás alakok és szokások Bessenyőteleken. Ethn. 21 : 26—27. II.

²¹⁹⁾ Temes megye. 133. I.

²²⁰⁾ Moldován: i. m. 188. I.

²²¹⁾ Sztripszky: i. m. 146—147. II.

²²²⁾ Szendrey: i. m. 323. I.

²²³⁾ Sztancsek: i. m. 296—298. II.

²²⁴⁾ Istvánffy: Ethn. 8 : 184. és 22 : 229. II.

²²⁵⁾ Somogyi: Arad megye monográfiája. 347. I.

²²⁶⁾ Ethn. 11 : 105. I.

²²⁷⁾ Sztancsek: i. m. 296—298. II.

²²⁸⁾ Pechány: i. m. 119—121. II.

²²⁹⁾ Szabó: i. m. 165—170. II.

²³⁰⁾ Szendrey: i. m. 323. I.

varra, a halott visszatérése ellen azonnal összesepregetnek.²³¹⁾ Ezt a szokást megtaláljuk Bessenyőteleken is.²³²⁾ A zalamegyei Kísszigeten ugyanakkor háromszor a kemencébe néznek.²³³⁾

Hódmezővásárhelyen amíg a halott a házban van, nem gyűjtanak tüzet, hogy a lélek haza ne járjon.²³⁴⁾ Szegeden és a tanyákon még a torra is kint főznek.²³⁵⁾

Hogy vissza ne járjon és hogy a családtagok ne féljenek tőle, sok helyen szokásban van, hogy a halott hajával, szemfedelének egy darabjával, koporsóról vagy fejfáról vágott fadarabkával megfűstölik a hátramaradtakat, esetleg a kenyeret. Szokásos ez Nagyszalonta környékén,²³⁶⁾ Hódmezővásárhelyen²³⁷⁾ és általában az oláhoknál.²³⁸⁾ Vásárhelyen a halott elégetett ruha darabjának a hamuját is megitatják az ijedőssel. Ez a szokás Küküllőn is megvan.²³⁹⁾ Nagyszalontán, hogy a halott vissza ne térjen, a temetési menetben minden keresztútnál leteszik.

Sok helyen a feledést is gyorsítani akarják, ami természetesen újra a félelemmel van összefüggésben. Nagyon el van terjedve az a szokás, hogy a halottra egy-egy rögöt dobnak s a gyászolók nyakába földet tesznek az ing alá. Hogy ez a szokás csakugyan ezzel a gondolattal van összefüggésben, azt igazolja a nagyszalontai néphit, ahol azt tartják, hogy visszatér a halott, ha a sírba három göröngyöt nem dobnak.²⁴⁰⁾ Hódmezővásárhelyen göröngyöt csak az asszonyok dobnak a sírba.²⁴¹⁾ Privigye környékén nemcsak göröngyöt, de aprópénzt is dobnak a sírba.²⁴²⁾ Ágyán az özvegynek mezítelen hátához teszik a földet,²⁴³⁾ Tornynos Pálcán a gyászolók nyakába.²⁴⁴⁾ Radnóton csak az ájult nyakába tesznek földet, hogy ne lássa a halottat és felejtse el.²⁴⁵⁾ Ez a szokás megvan a ruthének-nél is.²⁴⁶⁾ A göröngyöt a palócok is a halottól való félelem megszüntetése végett dobják a sírba.²⁴⁷⁾

Kint a temetőben, mintegy a halott szemeláttára végeznek el olyan dolgokat, amelyekkel a halottakat meg akarják nyugtatni. A baranyai Hegyháton a sír befedése után a bejelentő rokon a paphoz és kántorhoz

²³¹⁾ Szendrey: i. m. 323. l.

²³²⁾ Berze Nagy: i. m. 26—27. ll.

²³³⁾ Huhn Gy. levélbeli szíves közlése.

²³⁴⁾ Kiss L.: i. m. 85. l.

²³⁵⁾ Cserzy: i. m. 257. l.

²³⁶⁾ Szendrey: i. m. 323. l.

²³⁷⁾ Kiss L.: i. m. 86 l.

²³⁸⁾ Moldován: i. m.

²³⁹⁾ Sámuel: i. m. 202. l.

²⁴⁰⁾ Szendrey: u. o.

²⁴¹⁾ Kiss: i. m. 90. l.

²⁴²⁾ Sztancsek: i. m. 296—298. ll.

²⁴³⁾ Somogyi: i. m.

²⁴⁴⁾ Kiss Á.: Tornynos Pálcai babonák. Ethn. 2 : 250—252 ll.

²⁴⁵⁾ Sámuel: i. m. 102. l.

²⁴⁶⁾ Szabó: i. m. 165—170. ll.

²⁴⁷⁾ Pintér: i. m. 107—109. ll.

lép s megkérdi, mennyi a fáradsága díja s ott azonnal mindkettőt kiízetí, hogy a halott lássa, hogy a temetés költségeivel senkinek adósok nem maradtak.²⁴⁸⁾

A hódátiaknál, mikor gyermeket temetnek, a sír két szélére áll a halottal egykorú idegen gyermek és a meghaltnak egyik testvére. Kettőszakítanak a sír felett egy kétágú dió-, vagy almafa galyat, amelyiknek vége kis kalácsba van szúrva. A kalácsba kétfelé vágott krajcárost tettek. Ezt a kalácsot úgy tépik szét, hogy mindenkinek egy fél jusson, aztán megcsókolják egymást és a kezükbe maradt gallyal külön-külön térnek haza. Útközben visszanézni nem szabad, mert akkor a halott hazajár és kínozni fogja őket. Ezzel a jelenettel is a halottat akarják megnyugtatni. Lássa, hogy van már új testvér helyette, ne járjon tehát haza „vérét szívni és magához vinni“.²⁴⁹⁾

A visszajárástól való félelmet fejezi ki a tatrangi csángó asszony búcsúszava is: „A zisten nyugtasson meg, hogy sohase kelj ki a földnek gyomrából“.²⁵⁰⁾

Privigye vidékén azt tartják, „ha haza jössz a temetésről, nézz háromszor a kéménybe, úgy elfelejted a holtat és éjjel is békéd lesz tőle“.²⁵¹⁾

A halotttör is a könnyebb felejtés elősegítésére való: „mely mulató gyülekezethetnek főképpen az a célja, hogy a megkeseredett szívű atyafiak felejtkezésbe hozassanak“.²⁵²⁾

A baranyai Hegyháton szokás,²⁵³⁾ hogy „a halott ágyát azonmód hagyják, s abba, ha a férj halt el, a feleség, ha feleség halt el, a férj fekszik bele, hogy a halott álmában tudtára adva kívánságát, teljesíthesse azt, mert az utolsó kívánságát bármi legyen is az, teljesíteni kell, mert különben a halott visszajár“.

És dacára annak, hogy a visszatérés ellen mindent megtesznek, hiszik, hogy a halott lelke vagy az első, vagy a harmadik nap visszatér, hogy a szállást megköszönje. A borsodi palóc a csizmáról leveszi a patkót, hogy ne kopogjon, ha visszamegy a szállást megköszönni.²⁵⁴⁾ S hogy a halottat kellő pompával várják, a tisztaszoba asztalát szép tiszta terítővel borítják le s arra egy szelet kenveret és egy pohár vizet tesznek. Ezt a szokást az aradmegyei szerbeknél²⁵⁵⁾ és a felvidéki tótságnál is megtaláljuk.²⁵⁶⁾

Még a temetés lezajlása után is megteszik az óvóintézkedéseket. Hódmezővásárhelyen nem merik a halottat nagyon siratni, ruháját nem főzik ki, s csak annak adják, akinek akarta. A temetés napján a kerti seprőt a

²⁴⁸⁾ Albert I.: i. m. 32. l.

²⁴⁹⁾ Kolumbán: i. m. 122. l.

²⁵⁰⁾ Pál András: A csángó nép gvászának humora. Ethn. 21 : 295. l.

²⁵¹⁾ Sztancsek: i. m. 296—298. ll.

²⁵²⁾ Mészöly G.: Az Örség száz évvel ezelőtt. Ethn. 28 : 112. l.

²⁵³⁾ Albert: i. m. 32. l.

²⁵⁴⁾ Istvánffy: i. m. 229. l.

²⁵⁵⁾ Somogyi: i. m. 488. l.

²⁵⁶⁾ Pehány: i. m. 119—121. ll.

pitarajtóba támasztják s az ajtót gatyamadzaggal bekötözik; pohár vizet, sőt, fokhagymát tesznek az asztalra s a család minden tagja öklét háromszor a ház ereszébe üti, sőt még a ház négy sarkát is háromszor megkerüli. Két kis cipőt sütnek a koldusoknak s még a kalapját is neki adják.²⁵⁷⁾

Szalontán a ruháit a szegényeknek adják, ágát, ágyneműjét eladják s a temetés estéjén az ajtó kilincsre fokhagyma koszorút akasztanak és a seprőt az ajtóhoz támasztják.²⁵⁸⁾

És még ez se nyújt biztonságot, mert a hazajáró lelkeket csak úgy tudják elriasztani, ha három göröngyöt hoznak a sírjáról és abba a szobába teszik, ahol járni szokott. Aztán a szemfedél paraszával füstölnek a szobában.

A rendelkezésünkre álló anyag kétségtelenül bizonyítja, hogy az egyszerű ember ma is fél a hazajáró halottaktól. Hogy ma csak a visszajáró lélektől fél, azt a túlvilágról megváltozott, megtisztult keresztény fogalmakkal magyarázhatjuk meg. S bár a törvény és a vallás ezeket a babonákat üldözi, máig fenntartották magukat, mert az örök emberi lélekben rejlenek.

Mennyivel inkább félhetett az őskori ember, aki sír mellékleteinek tanúsága szerint a halál után is fizikai életet képzelt, ahonnan szintén visszajártak a halottai. Babonáit, a védekezés terén kétségtelenül megvolt apró szokásait nem ismerjük, de a zsugorított temetkezést, mint a gondolat egyetlen megmaradt kifejezését, a nyugalmi helyzetbe hozás mellett, feltétlenül erre az okra vezetjük vissza.

Banner János dr.

²⁵⁷⁾ Kiss L.: i. m. 92. l.

²⁵⁸⁾ Szendrev: i. m. 323. l.

DIE IN UNGARN GEFUNDENEN HOCKERGRÄBER.

Im April des Jahres 1926 sind wir in der Gemeinde Ószentiván bei Szeged, gelegentlich einer auf der schon seit längerer Zeit bekannten urzeitlichen Station vorgenommenen Grabung ein wenig weiter von der Station auf eine Hockerbestattung gestossen. Die stark gekrümmte Lage des Skelettes und die Vermutung, dass daselbst noch mehrere ähnliche Gräber aufzufinden wären, haben mich bewogen die ganze Zeit meiner geplanten Wiener Studienreise dieser Frage zu widmen.

Die Leitung der prähistorischen Section des Naturhistorischen Museums hatte es mir ermöglicht, mich sowohl mit der älteren als auch der neueren Literatur dieser Frage zu beschäftigen. Bei dieser Gelegenheit eröffnete sich mir eine ganze Reihe urzeitlicher ethnischer Probleme, deren Lösung mich aber nicht in jeder Hinsicht befriedigen konnte. Dieser Gedanke, als auch die Erfahrung, dass die ungarischen Angaben im Auslande unbekannt sind hatten mich bewogen, den vaterländischen Stoff samt den daraus sich ergebenden Resultaten auch in fremder Sprache den Fachkreisen vorzulegen.

Die Andeutungen der ausländischen Literatur hatten es mir ermöglicht, einige solche ethnologische Arbeiten kennen zu lernen welche auf mich einem unauslöschlichen Eindruck ausübten. Die Abhandlungen von *Sartori* (Feuer und Licht im Totengebrauche. Zeitschrift des Vereins f. Volkskunde. 1907. Ersatzmitgaben an Tote. Arch. f. Religionswissenschaft. V. 64—67 S. Die Totenmünzen. E. dort II. 205 S.) von *Vidossich*, (Opferhaufen. Zeitschrift f. österr. Volkskunde 1914.), von *Ankert* (Opferhaufen. E. dort 1913. und 1914.) und von *Dachler* (Stein und Reisighaufen im nördlichen Böhmen. E. dort 1901.) haben mich überzeugt, dass das Studium der urzeitlichen Probleme nicht nur zum in der ausländischen Literatur sehr üblichen Vergleiche mit den Naturvölkern, sondern auch zum Vergleiche mit den Gebräuchen der vaterländischen Völker geeignet ist, und dass es gar manche Erscheinungen gibt, welche auch durch die vaterländischen Volksgebräuche erklärlich sind.

In der vaterländischen Literatur haben sich seit *Wosinsky* mehrere mit den gekrümmten Leichenbestattungen beschäftigt. Ausser denen die über ihre eigenen Funde berichteten und deren wir übrigens in unserer Statistik gedenken werden, behandelten diese Frage Dr. *Martin Roska* (Der Einfluss der Kultur des Mittelländischen Meeres auf die neuere steinalterliche Leichenbestattung Ungarns. Kolozsvár 1908. und Über die Ursache der steinalterlichen Leichenkrümmung. E. dort 1911.) Dr. *Sigmund Bátky* (Von der gekrümmten Leichenbestattung. Term. Tud. Közl. 1910.) und Dr. *Eugen Hillebrand*. (Das kupferzeitliche Gräberfeld in Pusztá-Istvánháza bei Kunszentmárton. Wiener Praehist. Zeitschrift. 1926.). *Roska* beschäftigte sich eingehender auch mit der bis dahin er-

schieneren Literatur, somit erachten wir als genügend statt Aufzählung der betreffenden Werke uns einfach auf seine wertvolle Arbeit zu berufen.

Die nachher erschienenen bedeutenderen Arbeiten werden ausser dem betreffenden Artikel des Reallexikon Eberts auch in der weiter unten anzuführenden Arbeit von *Tschumi* behandelt, auf welche wir ausser den besonders zu erwähnenden Arbeiten den Leser ebenfalls verweisen.

Götze (Bronzezeitliche Hockergräber bei Halberstadt. Prähist. Zeitschrift 1910.) sucht die Ursache der Leichenkrümmung im Wampyrismus und konstatiert, dass ausser dem Zusammenbinden man auch noch grosse Steinblöcke auf das Grab legte und dass selbst der Grabhügel dieselbe Bedeutung habe.

Frobenius (Der kleinafrikanische Grabbau E. dort 1916.) bestreitet den Gedanken des Sparens mit dem Platze und erweist, dass der Bau der Tumuli eine viel grössere Arbeit war, als das Graben der kleinen Gräber.

Schuchardt (Aufgrabungen zweier Tumuli bei Constanza. E. dort 1918.) betrachtet die gekrümmte Lage als Schlaf- oder Leichlage, bei welcher Meinung er auch später verharret. (Alt-europa 1926. 23. und 94. S.)

Dieser Meinung ist auch *Forrer* (Neolithisches Gräberfeld bei Hönenheim-Suffelweyersheim. Anz. f. Elsassische Altertumskunde 1918.), welcher meint, dass *der Tote deswegen so gelegt wird, damit er aussehe, als wenn er schlief, aber auch die Furcht konnte dazu beigetragen haben, dass die Beine zusammengebunden wurden.*

Mit der Literatur dieser Frage befasste sich auch *Tschumi* (Die steinzeitliche Hockergräber der Schweiz 1920—21.), welcher die Furcht vor dem Toten nicht in Abrede stellt aber auch andere Ursachen für möglich hält.

Ebert (Die Anfänge des europäischen Totenkultes. P. Z. 1921—22.) behandelt die Entwicklung der Totengebräuche und die Beweggründe derselben bis zur Leichenverbrennung.

Joshikyo Koganei (Bestattungsweise der Steinzeit-Menschen in Japan. Z. f. Ethnologie 1923.) schildert die in Japan unter den Abfällen gefundenen Gerippe.

Mit den Beweggründen der Leichenverbrennung befasst sich *Mackensen* (Die Entstehung des Leichenbrandes. E. dort 1923.) der die Ursache des Brandes nicht in der Pietät, sondern in der egoistischen Furcht vor dem Toten sucht.

Nachdem ich nicht die Absicht haben kann, eine ausführliche Darstellung der Literatur zu liefern, erachte ich es für überflüssig mich auch mit den kleineren Arbeiten zu befassen. Die ältere und neuere Literatur als auch die vaterländischen Angaben zusammenfassend, überzeugten wir uns, dass wir die Frage nur durch das Mitwirken mehrerer Ursachen erklären können und dass *Forrers Meinung die richtige ist.*

Bei der Sammlung des vaterländischen Stoffes trachteten wir etwas Vollständiges zu bieten, aus welchem Grunde wir auch die kleinsten Angaben anführten. Die Frage der geographischen Lage haben wir nur deswegen nicht behandelt, weil, wir glauben, dass die weiteren Forschungen auf diesem Gebiete noch viel mehr Resultate zum Vorschein bringen werden. Anstatt aus den geographischen Lagen die möglichen Schlüsse zu ziehen, möchten wir den Leser auf die beigeflossene Karte verweisen.

Für die uns mitgeteilten bisher unbekannten Angaben danken wir schönstens den Herrn *Albin Balogh*, *Eugen Hillebrand*, *Ludwig Kiss*, *Andreas Leszich* *Arnold Marosi*,

Ludwig Márton, Franz Móra, Koloman Szabó, und Ludwig Zoltay, die teils brieflich, teils mündlich uns ihre gütigen Aufschlüsse mitteilten. Dank schulde ich auch dem Herrn Alois Bálint Universitäts-Praktikant, welcher die Güte hatte die beigeschlossene Karte unter meiner Weisung zu verfertigen. Meinen wärmsten Dank spreche ich auch Herrn Julius Huhn aus, welcher auf unsere im „Néptanítók Lapja“ publizierten Fragen antwortend uns neuere Angaben über Leichenbestattungsgebräuchen mitteilte.

Statistik der Funde von Höckerbestattungen.

Békéscsaba. Im Herbst des Jahres 1867 ist man nächst dem Komitathause beim Ausgraben eines Kellers an einen urzeitlichen Friedhof gestossen, wo in einer Tiefe von etwa 2 Fuss sich 8—9 Skelette vorfanden, von welchen zwei in sitzender Lage waren.¹⁾

Koroncó. (Komitat Győr.) Im Monat Mai des Jahres 1867 hat der Landmann Anton Greszler auf seinem Gute, auf der Anhöhe von Bábota, ein Grab entdeckt. Im vom Winde aufgewühlten Sande ist ihm ein Schädel aufgefallen; weiter forschend ist er auf ein Gerippe gestossen, welches mit ausgestreckten Beinen in sitzender Lage war, das Gesicht nach Nordosten gewendet. Die Wirbelbeine fand er senkrecht unter dem Schädel, die Armbeine ebenfalls, aber etwas abseits, die Schienbeine nächst dem Kopfe in der genannten Richtung. Auf der linken Seite des Kopfes, und zwar damit beinahe in gleicher Höhe war auf die Schulter ein 12 cm hoher Topf von grober Bearbeitung gestellt. Aber weder im Topfe noch anderswo waren andere Beigaben zu sehen. Der Boden des kleinen Grabes war mit Ton verklebt und mit einigen flachen Steinen bedeckt. Der eine Stein dürfte das Bruchstück eines Mahlsteines gewesen sein. Anatomisch beurteilt war das Gerippe das eines Weibes von 10—14 Jahren.²⁾

Csep. (Komitat Komárom.) Wie Coloman Thaly berichtet, ist im Jahre 1869 im unter den Weinbergen gelegenen Acker während dem Pflügen die Erde eingestürzt, worauf die Knechte weiter gruben und auf ein Grab stiessen, worin sich in sitzender Haltung ein Gerippe befand.³⁾

Anarcs. (Komitat Szabolcs.) Im Jahre 1870 hatte Floris Romer den ersten gut beobachteten Friedhof mit Höckergräbern aufgedeckt. In jedem der aufgedeckten 12 Gräber sind die Gerippe, wenn auch nicht ganz gleich, seitwärts gelegen, gerade so, als wenn sie mit aufgezogenen Beinen und auf die Hände gestützt schliefen. Die Lage ist überall von Nordost nach Südwest gerichtet und das Gesicht nach Osten gewendet.

Als Beigaben fand er in den Gräbern Gefässe u. zw. grösstenteils mehrere Stücke. Nach der in Holzschnitt beigeschlossenen Zeichnung war die Stellung der Gefässe in den einzelnen Gräbern folgende:

1. Nordöstlich vom Kopfe war ein grösseres und ein kleineres Gefäss in einander gestellt. Vor dem Angesichte ein grösseres Gefäss und zwei kleinere, von welchen das eine etwas entfernter liegt.

2. Auf beiden Seiten des Kopfes, nächst dem Becken und der Mitte des Rückens je ein Gefäss.

¹⁾ Arch. Közl. 7 : 184. S.

²⁾ Ebendort : 7 : 178. S.

³⁾ Arch. Ért. 2 : 221. S.

3. In der Höhe der Schulter, etwa zwischen den beiden Händen ein Gefäss.
4. Vor dem Gerippe zwei Gefässe.
5. Gleichfalls vor dem Gerippe zwei Gefässe.
6. Hinter dem Gerippe zwei kleinere und ein grösseres Gefäss parallel mit dem oberen Teile des Gerippes.
7. In der Höhe der Schulter ein grösseres Gefäss.
8. In der Höhe der Brust, gleichwie auf dem oberen Armbein ruhend ein grösseres Gefäss.
9. In der Zeichnung ist die Form des Gefässes nicht gut zu sehen.
10. Unter dem Hinterbacken ein Gefäss.
11. In der Gegend des Kopfes 3 Gefässe.
12. Vom Kopfe rechts und in der Höhe der Hüfte je ein Gefäss, vom Kopfe links zwei Gefässe.

Metalle oder andere Beigaben waren in den Gräbern nicht zu finden.⁴⁾

An dieser Grabung hat sich auch Dr. Andreas Jósa tätig beteiligt der in mancher Hinsicht die Angaben Romers auch ergänzte. Nach seiner Beobachtung waren die Gerippe in Hocklage, das Angesicht gegen Osten gewendet, auf die linke Seite gebettet und den Kopf auf die linke Hand gestützt. Am Hintern und an den Füßen mancher Gerippe waren grössere durch die darüber lastende Erde zerstörte Gefässe. Vor dem Munde eines jeden Gerippes waren 4—6 kleinere Gefässe gestellt. Die Gefässe waren grösstenteils nicht an der Drehscheibe verfertigt, — die wenigen so gemachten waren ohne Verzierung und schlecht gebrannt.⁵⁾

Kis-Kartal. (Komitat Pest.) 1872. Nach der Meinung von Géza Nagy ein Fundort der die Steinzeit charakterisierenden Hockerskelette. Man fand eine sitzende Gerippe mit einem Gefäss in der rechten Hand. (Arch. Közl. VI. 1872. 45. S. und Budapest Régiségei VIII. 102. S.)

Gyirok. (Komitat Temes.) Im Jahre 1874 ist man während der Erdarbeiten auf ein in hockender Lage befindliches und auf der Seite liegendes Gerippe gestossen, welches im Schosse eine durchbohrte steinerne Kugel hatte.⁶⁾

Keszthely. (Komitat Zala.) Steingrube von Egregy. 1875. Wie uns Wilhelm Lipp berichtet, haben die Arbeiter ein in Felsen gehauenes Grab entdeckt. Der schmale Gang endigte mit einer mit Kuppel versehenen Kammer, an deren Boden ein in hockender Lage befindliches Gerippe war.⁷⁾

Csepelsziget. (Komitat Pest.) In der Sitzung vom Jahre 1879 des archeologischen und anthropologischen Vereines berichtete Alexius Jeřinek von Csetnek über die bei den Erdarbeiten von Csepelsziget entdeckten Funde. Unter den eröffneten Gräbern befinden sich auch solche, wo der Tote in sitzender Lage, mit ausgestreckten Beinen, mit auf die Brust gesenktem Kopfe, mit ausgestreckten und an den Körper geschmiegtten Armen in blosser Erde bestattet wurde. Der Boden des Grabes war weder mit Steinen belegt, noch verklebt. Das Angesicht blickte gerade vor sich hin. Die Beigaben bestanden aus

⁴⁾ Arch. Ért. 3 : 221—223. S.

⁵⁾ Jósa A.: Szabolcsvármegye őstörténete 371. S. (Szabolcs megye monográfiája.)

⁶⁾ Ortway: Temesvármegye és Temesvár város története. I. 217. S.

⁷⁾ Lipp Vilmos: A keszthelyi sírmezők 3. S.

Gefässen, welche um den Oberfuss planlos gestellt waren. Gewöhnlich befanden sich 2—3 Gefässe, mit der Mündung aufwärts nebeneinander gestellt; aber es gab auch Fälle, wo der Topf zwischen zwei Schüsseln gestellt war, deren Mündungen einander zugewendet waren, oder zwei Töpfe waren mit der Mündung übereinander gesetzt. An der Brust eines Gerippes befand sich eine an den 4 Ecken durchbohrte Ton-Schieferplatte. Alterbestimmende Beigaben waren keine. Die Anzahl der Gräber 34.⁸⁾ Die Aufzeichnungen Jelinek's hat ausführlich Géza Nagy in „Budapest Régiségei“ (Altertümer von Budapest) 8. Band 90—96 S. mitgeteilt. Das Gräberfeld befand sich in dem Gebiete von *Tököl*. Unter den grösstenteils gebrannten Leichenbestattungen waren nur zwei gekrümmt. Im 10. Grabe wurde 1 m. tief ein hockendes Skelett aufgefunden, bei dessen rechtem Bein lag ein Töpfchen mit einer 8 cm. hohen Schüssel, deren Mündung einen Durchmesser von 21 cm. hatte. Die Zeichnung ist auf Grund der Aufnahme Jelinek's mitgeteilt. Im 70. Grabe befand sich ebenfalls ein hockendes Skelett, bei dessen Brust ein schwarzes und zwei rote Gefässe, ferner eine viereckige, an allen Ecken durchbohrte Tonplatte lagen. Die Lage dieses Skelettes ist mit derjenigen des ersten Skelettes übereinstimmend.

Hier wird auch der Skelette Erwähnung getan, welche im Gebiete von *Dunakeszi* gefunden worden sind.

Keszthely. In, 1882 ist man in der bei Csókakő gelegenen Steingrube in einer Tiefe von 1.5 m unter der Oberfläche auf ein in Felsen gehauenes Grab gestossen, worin sich ein Gerippe in hockender Lage befand. Um das Gerippe lagen grobe schwarze Scherben.⁹⁾

Kumánd. (Komitat Torontál.) Als in 1883 Eugen Szentklárai von den nach der Eröffnung der Steingrube von Kumánd entdeckten Objekten Kenntnis erhielt und an Ort und Stelle erschien, waren schon etwa 20—30 Gräber von unbefugten Händen aufgedeckt und teilweise auch zugrunde gerichtet. Aus den Verschiedenheiten im Stile der Gräber folgerte er, dass zwei urzeitliche Gräberfelder übereinander gelegen waren. Er fand auch solche Gräber, wo der Charakter der zweimaligen Bestattung deutlich bemerkbar war. Der Boden des tiefer gelegenen Grabes war ausgehöhlt und die Gebeine waren darin derart übereinander gelegen, dass es anzunehmen ist, dass der Tote, wie in Letenye, Geszteréd, Keszthely, Szeged-Óthalom oder Anarcs, in hockender Stellung bestattet und der Boden des Grabes deswegen ausgehöhlt wurde, um den überirdischen ewigen Schlaf bequemer zu machen. Die wenigsttiefen Gräber sind in einer Tiefe von 3 Fuss unter der Erdoberfläche. Die Beigaben der Gräber sind mit freier Hand geformte grobe Werke, bronzene Schmucksachen, verschiedene Perlen und Gebeine von grösseren Säugetieren, welche oft in kleinere Stücke gebrochen vorkommen.¹⁰⁾

Jassenova. (Komitat Temes.) 1883. An der Grenze der Ortschaft ist in der gelben Tonschichte ein halb vermodertes menschliches Gerippe aufgefunden worden, bei dessen Füsse ein henkelloser irdener Topf war.¹¹⁾

Zenta. (Komitat Bácsbodrog.) Im Monat März 1885 hat Julius Dudás zwischen den Anhöhen von Zenta im sogenannten Kishalom eine Probegrabung unternommen. Es wurden 8 Gräber aufgedeckt in welchen sich sehr nahe zueinander Gerippe von kleinerer

⁸⁾ Arch. Ért. r. f. 13 : 50—52. S.

⁹⁾ Lipp: Ang. W. 3. S.

¹⁰⁾ Arch. Ért. 3 : 153—155. S.

¹¹⁾ Ortavay: 217. S. und Tört és Rég. Ért. 9. 188. S.

und grösserer Dimension befanden. Beigaben fand er keine, aber die Gerippe waren zweifellos in sitzender Lage bestattet. Die Schädel waren auf die oberen Schenkel gefallen.¹²⁾

Dévaványa. (Komitat Jász-Nagy-Kun-Szolnok.) Beim in 1887 erfolgten Abtragen des Kirchenhügels von Dévaványa sind nach der Beobachtung von dr Paul Frenyo Gerippe in sitzender Lage zum Vorschein gekommen.

1. In einer Tiefe von 3 m, ein in sitzender Lage befindliches Gerippe.

2. 7.75 m. tief unter der Oberfläche und 2 m. tief unter der Grundfläche des Hügels war ein 2 m. langes 1 m. breites, mit senkrechten Seitenwänden versehenes Grab. An beiden Enden des Grabes, auf der Grundfläche des Hügels waren weisse Aschenstücke sichtbar, worunter sich auch solche befanden, welche von aussen Spuren von Verkohlungen zeigten. Mit Ausnahme des auf Tonerde höher liegenden Kopfes war das Gerippe mit einer 15 cm dicken schlammartigen Erdschichte bedeckt, auf welcher sich eine 1—2 cm dicke zusammengedrückte Aschenschichte befand. Das Gerippe blickte nach Osten. Links neben dem Kopfe war eine in Form und Grösse einem Hühnerrei ähnliche membranartige Hülle mit in zusammenhängendem Zustande befindlichen zinnoberfarbigen Pulver gefüllt.

3. In einer Tiefe von 3 m ein in schlechtem Zustande befindliches Gerippe, bei dessen linkem Fusse sich ebenso ein zinnoberartiger Farbstoff befand.

4. Ein junges Gerippe, welches mit zur Hälfte aufgezogenen Beinen, gegen Osten gewendet rücklings lag. Nächste dem Kopfe eine Aschenschichte.¹³⁾

Lengyel. (Komitat Tolna.) Das bisher grösste Gräberfeld mit Hockerleichen hat Mauritius Wosinsky aufgedeckt in den Jahren 1882—1884.

1. Doppeltes Grab. Ein Frauenskelett mit dem eines über ihrem Kopfe liegenden Kindes, in Hockerlage, den Kopf nach Süden, die Füsse nach Norden und das Gesicht gegen Osten gewendet. Die Beigaben befanden sich unter den Skeletten u. zw. ein kleineres und ein grösseres trichterförmiges Gefäss und mehrere Silex-Messerklingen.¹⁴⁾

2. Zusammengekrümmtes Gerippe, welches wie das vorhergehende nach Osten blickt. Beigaben sind: Neben dem Halswirbel links ein Jaspismesser, ein poliertes Steinbeil. Gegen die Mitte des Körpers rechts ein Gefässchen nebst einer polierten Beinpfrieme. Beim Fuss eine aus Muschelgehäuse geschnittene Perle. Um den Hals kleine kupferne Perlen mit runden und länglichen Schnecken gemischt (Dentalien). Ein mit Röhrenfuss versehenes Gefäss vom Kopfe 30 cm. entfernt.¹⁵⁾

3. In einer Tiefe von 1.25 m. 4 nebeneinander liegende Gerippe in zusammengekrümmter Lage. Beigaben: Ein bearbeitetes Hirschgeweih, Nucleus aus Jaspis, zwei Steinmesserklingen, ein Jaspis-schaber, ein runder Beinknopf, ein flacher Meissel, 3 gebrannte Tonperlen. Am Hals eines Gerippes Dentalien von den zugrunde gegangenen Kupferperlen mit Patina grün gefärbt. Bei jedem Gerippe ein wenig entfernter je ein mit Röhrenfuss versehenes Gefäss.¹⁶⁾

¹²⁾ Arch. Ért. 5 : 128. S.

¹³⁾ E. dort. 9 : 53—57. S.

¹⁴⁾ Wosinsky : Das Prähistorische Schanzwerk von Lengyel etc. Bpest. 1888. 25, 29, 30 S.

¹⁵⁾ Wosinsky : 26—27. S.

¹⁶⁾ E. dort 35—36. S.

4. Nach Verlängerung des Grabens fanden sich noch zwei andere Gerippe in ganz ähnlicher Lage. Beigaben: Zwei Steinmesserklingen, einige rotgefärbte Gefässe, eine Beinpirieme. Als Schmuck verwendete gefärbte Süsswassermuscheln, ein aus Schnecken und Kupferperlen bestehendes Collier. Unmittelbar daneben ein Feuerherd.¹⁷⁾

5. In einer Grube 3 grösstenteils vermoderte Skelette. Beigaben: 8 Steinmesser, ein flaches Gefäss, ein Serpentinbeil, einige Kiesel, eine mit Widerhacken versehene Bronzeangel, ein in Hornfassung gehöriges Beil und ein Nucleus.¹⁸⁾

6. Aufgewühltes Grab. Beigaben: Ein mit Röhrenfuss versehenes Gefäss und ein bauchiges Gefäss mit kleinem Boden.¹⁹⁾

7. In einer Tiefe von 79 cm ein auf der rechten Seite und in mit den bisherigen identischer Richtung liegendes zusammengekrümmtes Gerippe. Beigaben: Ein mit Röhrenfuss versehenes Gefäss. Neben der Schulter ein kleines Ziergefäss. Ein grobes ovales Gefäss. Ein halber Bachkiesel, welcher zum Reiben der roten Eisenoxidfarbe gedient haben dürfte, wie dies die daran geklebte Farbe bezeugt. Am Fussende ein auf der einen Seite gespaltenen Nucleus. Eine viereckige Perle aus Perlmuttverfertigt.²⁰⁾

8. In einer Tiefe von 55 cm. ein kleineres Skelett. Beigaben: Ein Steinbeil, 2 Jaspis-Messerklingen, ein aus Feuerstein verfertigter Meissel. Um den Hals aus urzeitlichem Muschelgehäuse geschnittene weisse Perlen. Polierter Steinmeissel. Messerklinge aus Obsidian. Spitze einer Obsidianklinge. Eine Tonperle. Ein Feuersteinmesser. Ein Jaspisschaber. Ein schmaleres Feuersteinmesser. Ein mit Röhrenfuss versehenes Gefäss.²¹⁾

9. Ein vermodertes Kinderskelett, von welchem nur die regelmässig aufgezogenen Beinknochen besser erhalten sind. Die Richtung und Lage ist mit den bisherigen vollkommen übereinstimmend. Beigaben: Ein flaches schüsselförmiges Gefäss. Ein mit Röhrenfuss versehenes Gefäss. Aus Muschelgehäuse verfertigte und braunemailierte Perlen. Ein Ziergegenstand aus *Tridacna-gigas*-Muschel.²²⁾

10. In einer 51 cm. tiefen, grösseren Grube 3 Skelette. Bei dieser Bestattung hatte Wosinsky beobachtet, dass man für die Toten keine Gräber grub, sondern sie bloss auf die Erde legte und dann mit Erde bedeckte. Auf der Brust des einen Skelettes waren Gerippenteile eines quer gelegten Kindes. Vor dem Gesichte des grossen Skelettes war ein kleines und ein grosses Gefäss mit Röhrenfuss. Neben der linken Schulter ein durchbohrtes Steinbeil. Vom Gesichte 40 cm. entfernt ein Silex-Nucleus, ein Bachkiesel und ein bearbeitetes Hirschgeweihe. Richtung und Lage des zweiten Skelettes ist mit den bisherigen übereinstimmend. Vor dem Angesichte ein schwarzes Gefässchen. Unmittelbar neben diesem Skelett lag das dritte Skelett, bei dessen Kinnbacken eine Süsswassermuschel war. Jeder Knochen war ungestört und unversehrt geblieben, mit Ausnahme der aufgezogenen Knie, welche wahrscheinlich dann beschädigt wurden, als der nebenan liegende Tote bestattet wurde. (Die Gebeine der beiden Skelette waren 16 cm.

¹⁷⁾ E. dort 37—38. S.

¹⁸⁾ E. dort 39—40. S.

¹⁹⁾ E. dort 47. S.

²⁰⁾ E. dort 49—50. S.

²¹⁾ E. dort 51—53. S.

²²⁾ E. dort 53—54. S.

von einander entfernt.) Die beiden Skelette hatten nur ein einziges Gefäß mit Röhrenfuss.²³⁾

11. Ein Kindergrab mit vermoderten Knochen, wo auf einem wohl erhaltenen Schädelteile die Spuren einer Trepanierung zu sehen sind. Beigaben: Ein Steinmeißel fünf Stück Bodenteile von kleinen Gefäßen. Ein kleines Gefäß mit Röhrenfuss. Eine eigentliche Grube war auch hier nicht zu sehen, aber 23 cm. tief unter dem Gerippe begann eine 1 m. tiefe Aschenschichte, worin sich die verschiedensten Bruchstücke von Werkzeugen und Gefäßen befanden.²⁴⁾

12. In einer Tiefe von 45 cm. noch in der Humusschichte, ein vermodertes Kindergerippe, oberhalb der Knochen eine brillenartige Spirale aus Bronz. Um die Knochen Stücke von Süßwasser—Muscheln und einige Kupferstücke. Der Fingerknochen ist vom Patina grün, was sicherlich von einem Ringe herrührt.²⁵⁾

13. In einer Tiefe von 75 cm. befanden sich weitere zwei nebeneinander liegende Gerippe in Hockerlage. Beigaben: Ein Silexschaber, einige Jaspis und Opalstücke, und zwei Gefäße mit Röhrenfuss. Ausserdem waren die Gerippe noch von einer Gruppe anderer Gefäße umgeben. In einem Gefäße lag ein Stück von einem Gefäß mit Kreideeinsatz-Verzierung.²⁶⁾

14. In einer Tiefe von 70 cm. ein doppeltes Grab. Das eine Skelett war in sehr schlechtem Zustande. Beigabe: Ein durchbohrtes Steinbeil. Das andere Skelett lag unmittelbar neben dem ersten in Hockerlage mit Beigabe von 5 Silexklingen. Beide Skelette hatten je ein Gefäß mit Röhrenfuss. Bei diesem Grabe hatte Wosinsky entschieden festgestellt dass der in jedem Grabe vorkommende Kalktuff regelrecht zum Betten des Toten diente. Dieses Bett bestand entweder aus kleineren Stücken, oder aus grösseren Platten.²⁷⁾

15. Ein Skelett; das Gesicht gegen Osten gewendet, auf seiner rechten Seite liegend, mit stark gekrümmten Beinen und Armen. Beigaben: Unter dem Kimbacken 17 Stück Dentalium-Schnecken mit rot-brauner Masse überzogen, darunter 3 flache Metallperlen. Um den Arm ein aus Muscheln verfertigtes Armband, welches hie und da rot-braun gefärbt ist. Am Hals 19 Stück Dentalium-Schnecken mit 14 flachen Metallperlen. Bei der linken Hand eine entzweigebrochene Silexklinge. Ein poliertes Beil. Vor dem Gesichte ein grobes Gefässchen. Längs des Körpers ein Silex-Messer. Eine trichterförmige Schnecke, am breiteren Ende durchlöchert. Ein Gefäß.²⁸⁾

16. Am Rande des Leichenfeldes, welcher schon an die Wohnstätten grenzt, zwei eng nebeneinander befindliche Skelette mit dem Gesichte gegen Osten gewendet, auf der rechten Seite liegend und stark zusammengekrümmt. Neben dem einen Skelett ein Silex-Messer. Das andere Skelett hat keinen Kopf, obwohl sonst der Körper unberührt zu sein scheint. Vor dem ganz unversehrten Skelett ein mit Röhrenfuss versehenes Gefäß. Etwas weiter vor dem Gesichte eine mit Weizen gefüllte Schale.²⁹⁾

²³⁾ E. dort 62—63. S.

²⁴⁾ E. dort 63—64. S.

²⁵⁾ E. dort 65. S.

²⁶⁾ E. dort 66—67. S.

²⁷⁾ E. dort 66—67. S.

²⁸⁾ E. dort II, 50—51. S.

²⁹⁾ E. dort 65. S.

17. Ein auf der rechten Seite liegendes Skelett das Gesicht gegen Osten gewendet und zusammengekrümmt. Vor dem Gesichte ein Gefäss mit Röhrenfuss. Daneben Bruchstücke von mehreren Gefässen und tierische Knochen. 28 Stück Dentalium-Schnecken blass-rosa gefärbt. Zwischen den Schnecken 9 Metallperlen. Oberhalb der mit Patina gefärbten linken Schulter einige flache und röhrenförmige Kupferperlen. Unter dem Toten gebrannte Erdstücke und ein zerbrochenes Gefäss. Unter der linken Schulter ein aus Muschelgehäuse, geschliffene Meisel. Neben einem mit Patina überzogenen Fingerknochen ein spiralförmiger Kupferring. Um den Hals und die Schultern 40 Stück aus Muschelgehäuse geschnittene viereckige Perlen, 61 Dentalium- und einige runde Kupferperlen. Um den Ellbogen 3 aus Muschelgehäuse geschnittene dicke und 17 ebenfalls aus Muschel geschnittene dünne Perlen. 168 kleine Schnecken und verschiedene Perlen.³⁰⁾

18. Ein mit dem Gesicht nach Osten gekehrtes und auf der rechten Seite liegendes gekrümmtes Skelett. In der darüber geworfenen Erde eine Menge von gespaltenen Tierknochen. Beigaben: Vor dem Gesichte ein Röhrenfussgefäss, daneben eine grössere Schüssel mit 5 gespaltenen Tierknochen. Neben der Schüssel ein Löffel mit durchbohrten Stiele. Eine aus Muschel geschliffene Pirieme. Eine gebrochene Beinnadel. An dem oberen Teile des Schädels ein durchbohrter Hammer. Um Hals und Ellbogen 65 Dentalien, 16 kleinere und 6 grössere röhrenförmige längliche Kupferperlen. Unter den Füssen Tierknochen. In dem Grabe befanden sich viele Tierknochen, denn das Skelett war unten, oben und auf beiden Seiten von Tierknochen umgeben.³¹⁾

19. Ein auf der rechten Seite liegendes und nach Osten blickendes Skelett, dessen Kopf ein wenig höher gebettet ist als der Rumpf. Beigaben: Um den Hals einige Dentalien. Vor dem Gesichte ein Röhrenfussgefäss. Ein rohes cylinderförmiges Gefäss. Hinter dem Skelett ein Bruchstück von einem rohen Gefässe. Längs des Körpers 5 kleinere Messerklingen aus Silex und eine polierte Nadel. Eine aus Muschel verfertigte Pirieme. Ein Bruchstück eines grossen Hammers.³²⁾

20. In regelrechter Richtung auf der rechten Seite liegendes Skelett mit stark aufgezogenen Beinen, welche auch bei der Aufdeckung nach Osten gerichtet waren. Der obere Körper aber lag rücklings und das Gesicht war etwas nach links gekehrt. Wosinsky schliesst auf einen Scheintoten oder auf einen aus Strafe lebendig Begrabenen, in welcher Meinung er durch die krampfhaft gekrümmten Hände und unregelmässige Lage der vordern und obern Körperteile bestärkt wurde. Dass der Betreffende trotz der grossen Anstrengung nicht imstande war die Lage der Füsse zu ändern, ist dadurch erklärlich, dass die Füsse stark zusammengebunden waren. Beigaben: In der Gegend des Halses ein aus Muschel geschnittener kegelförmiger Knopf. Längs des Körpers 3 polierte Steinmesser, 2 Steinmesser, 96 aus fossilen Muscheln verfertigte Perlen, ein geschliffenes Beil. Vor dem Kopfe ein Röhrenfussgefäss. Hinter dem Skelett 4 Gefässe, von welchen das eine neben der Ferse lag und einige Perlen aus Muschel enthielt.³³⁾

21. In gewohnter Lage ein zusammengekrümmtes Skelett. Beigaben: Bei den Halswirbeln und um den Ellbogen Perlen aus Muschel. Vor dem Gesichte ein Röhrenfussgefäss und zwei ineinander gelegte rotgefärbte Gefässe. Vor der Brust in der lin-

³⁰⁾ E. dort 69—71. S.

³¹⁾ E. dort 71—72. S.

³²⁾ E. dort 72—73. S.

³³⁾ E. dort 84—86. S.

ken Hand ein aus Kreide geschnittener, durchbohrter kugelförmiger Sreitkolben. Längs des Körpers ein polierter Steinmeissel und ein Obsidian-Nucleus. Ein aus Eberhauer geschnittes Messer. Hinter dem Rücken eine polierte Beinnadel und mehrere morsche Gefässe in einem derselben Knochen von Vögeln und Säugetieren. Unter der mit Kalktuff ausgelegten Lagerstätte ein grösseres Gefäss ohne Hals.³⁴⁾

22. Neben dem vorigen ein doppeltes Grab mit zwei Skeletten, welche aber nicht in gleicher Höhe lagen. Das tiefer gelegene wurde später bestattet, bei welcher Gelegenheit das Armbein des anderen beschädigt wurde und der obere Teil des Kopfes verloren gegangen war. Beigaben: Um Hals und Ellbogen 82 viereckige aus Muschel geschnittene Perlen, 28 Dentalien, 8 andere Perlen aus Muschel. Eine aus Kreide verfertigte durchbohrte Kugel. Ein Jaspis-Schaber. Ein Steinmeissel. Ein rotgefärbtes Röhrenfussgefäss. Neben dem Fusse einige den neben dem Halse gefundenen ganz ähnliche Perlen. Die Lage der Perlen beweist, dass die eng nebeneinander liegenden Knochen, als noch Fleisch an denselben war, zusammengebunden und die Perlen um den Verband gelegt wurden.³⁵⁾

23. Ein auf der rechten Seite liegendes, regelmässig gekrümmtes Gerippe von hoher Körperstatur. Beigaben: Ein trapezförmiges Beil. Ein aus Silex gespaltenes Messer. Um den Hals 8 Dentalien; Davon einen Schritt entfernt 3 bronzene Gegenstände: eine durchbohrte Metallperle und zwei Bronzenadeln.³⁶⁾

24. Ein gegen Osten gewendetes gekrümmtes Gerippe. Beigaben: Am Fusse eine durchbohrte aus Stein geschliffene Kugel. Um den Körper zerstreut 3 Jaspisklingen, ein Jaspis-Nucleus und ein trapezförmiges Beil. Vor dem Gesichte, aber einen guten Schritt entfernt mehrere Gefässe; in einem grösseren Gefässe Tierknochen; zwei Silex-Nuclei und ein Silex-Schaber. Unter dem Gerippe viele gespaltenen grosse Tierknochen.³⁷⁾

25. Drei gegen Osten gewendete auf der rechten Seite liegende Skelette mit stark zusammengezogenen Händen und Füßen. Beigaben des ersten: Ein auf dem obern Teile des Schädels liegendes Jaspis-Messer. Neben der Hand ein geschliffenes Beil. Am Ellbogen 4 aus fossilen Muscheln geschnittene Perlen. Um den Hals 9 Dentalien. In der Mitte des Rückgrates ein Monolith-Meissel. Bei der Schulter ein stabförmiger Steingegenstand. An Fusse ein hellrot gefärbtes Röhrenfussgefäss.

Beim zweiten Skelett befand sich kein Schmuck. Beigaben waren: 3 Jaspis-Messer, vor dem Gesichte ein Röhrenfussgefäss, weitere zwei Gefässe und ein schwarzes poliertes Beil.

Längs des Körpers des dritten Skelettes 6 Silex- und Jaspis-Messer, 2 Obsidian-Späen und 2 Schaber aus Hauer geschnitten.

In der einen Hand hielt das Skelett eine aus Stein polierte durchbohrte flache Kugel. Am Fusse ein rotgefärbtes Röhrenfussgefäss.³⁸⁾

26. Ein kauern liegendes Gerippe. Beigaben: Ein polierter Meissel, ein poliertes Steinbeil. Um den Körper zerstreut 3 Jaspis-Messer. Unmittelbar daneben eine seichte

³⁴⁾ E. dort 87—88. S.

³⁵⁾ E. dort 89—90. S.

³⁶⁾ E. dort 101—102. S.

³⁷⁾ E. dort 105—106. S.

³⁸⁾ E. dort 110—111. S.

runde Grube, sicherlich der Feuerherd des Totenmahles, welcher gebrannte Erde, Asche und tierische Knochenreste enthielt.³⁹⁾

27. Ein regelmässig gekrümmt liegendes Skelett, dessen Kopf fehlte. Beigaben: Ein poliertes Steinbeil. Ein aus Hirschgeweih verfertigter durchbohrter Hammer. Um den Körper herum eine Obsidian-Klinge und 3 Klingen aus Jaspis. Vor dem Gesichte ein Röhrenfussgefäss.⁴⁰⁾

28. Ein zusammengekrümmtes Gerippe in sehr schlechtem Zustande. Beigaben: Ein Röhrenfussgefäss und mehrere Gefässe von verschiedener Form, sämtlich rot gefärbt. Eine dünne Obsidian-Klinge und 4 Jaspis-Messer.⁴¹⁾

29. Ein in schlechtem Zustande befindliches, gekauert liegendes Skelett. Beigaben: Eine polierte durchbohrte Stein-Halbkugel. Um den Körper herum 3 Jaspis- und ein Obsidian-Messer. Vor dem Gesichte ein Röhrenfussgefäss. Mehrere morsche Gefässe, daneben einige Tierknochen. Neben dem Toten auf einem seichten Feuerherde die Reste des Totenschmauses. Asche, einige Gefäss-scherben und Tierknochen.⁴²⁾

30. In gewohnter Richtung ein zusammengekauertes Skelett. Beigaben: Um den Hals Dentalien-Schnecken und ein Schmuck aus Kupferperlen. Hinter der linken Schulter ein Serpentinbeil. Neben der Hand ein Jaspismesser. Um den Körper ein gespitztes poliertes Rippenbein, 2 Silex- und 3 Jaspis-Späne. Vor dem Gesichte ein rot angestrichenes Röhrenfussgefäss. Mehrere morsche Gefässe.⁴³⁾

31. In regelrechter Lage ein kauernendes Gerippe. Beigaben: Am Hals 20 Dentalien und 13 flache Metallperlen. Die Dentalien sind rot-braun gefärbt. Beim Brustkorb ein Jaspismesser. Am Rückgrat ein poliertes Steinbeil. Beim Kopfe eine polierte Beinpfrieme. Um den Körper zerstreut 3 Jaspismesser ein Jaspisschaber und ein Glätterzeug aus Eberhauer. An den Füßen eine Röhrenfuss-Schüssel und andere morsche Gefässe.⁴⁴⁾

32. Zwei regelrecht gekrümmte Gerippe. Neben dem einen ein morsches Gefäss. Neben dem anderen ein Jaspis-Nucleus, ein Jaspismesser, ein rot gefärbtes Röhrenfussgefäss und einige morsche Gefässe.⁴⁵⁾

33. 47 cm. tief in der Humusschichte ein morsches gekrümmtes Gerippe eines ungefähr 10 Jahre alten Kindes. (Das Gerippe lag nicht an der gemeinsamen Begräbnisstätte.) Den Kopf nach Norden, die Füße nach Süden, das Gesicht nach Osten gekehrt. Vor dem Gesichte ein rot gefärbtes Röhrenfussgefäss und um das Gerippe noch zwei andere Gefässe.⁴⁶⁾

34. 33 cm. tief in der Humusschichte ein gekrümmtes Skelett. Auf der rechten Seite liegenden, das Gesicht gegen Süden, den Kopf gegen Westen und die Füße gegen Osten gewendet. Von den stark aufgezogenen Beinen waren an den Fersen die beiden

³⁹⁾ E. dort 127. S.

⁴⁰⁾ E. dort 127—128. S.

⁴¹⁾ E. dort 128. S.

⁴²⁾ E. dort 130 S.

⁴³⁾ E. dort 133. S.

⁴⁴⁾ E. dort 133—134. S.

⁴⁵⁾ E. dort 135. S.

⁴⁶⁾ E. dort 152—153. S.

Füsse abgehauen. Auf dem Skelette befanden sich einige aufgebrochene Knochenstücke und ein Silex-messer.⁴⁷⁾

35. Einige Schritte weiter entfernt ein auf den Knien sitzendes Skelett, dessen sämtliche Knochen in einem Haufen, unter dem Kopfe lagen. Die Ober- und Unterschenkel waren eng aneinander gebogen. Ausser einem Jaspismesser und einigen Tierknochen fanden sich keine anderen Beigaben.⁴⁸⁾

36. Vom vorhererwähnten Toten etwa 4 Schritte entfernt ein ferneres gekauertes Skelett, dessen Ober- und Unterschenkel derart aneinander gebogen waren, dass die Fersen den Beckenknochen berührten. Der Körper lag rücklings mit den Füissen gegen Nordwesten, mit den Knien gegen Südosten gewendet. Beigaben waren keine.⁴⁹⁾

37. In einer Tiefe von 34 cm. ein junges zusammengekrümmtes Gerippe, dessen Arme und Beine derart zurückgebogen waren dass die Finger den Unterkiefer und die Fersen den Beckenknochen berührten. Das Gerippe lag auf der linken Seite mit dem Kopfe nach Westen, den Füissen nach Osten und dem Gesichte nach Norden gewendet. Unter dem Kopfe befand sich ein grösseres, längs des Körpers mehrere kleinere rot gebrannte Tonstücke. Neben dem Körper mit Buckeln gezierte morsche Gefässe, ein grösserer Nucleus und 4 Silex-messer.⁵⁰⁾

38. Vom vorhergenannten 10 Schritte entfernt 70 cm. tief neuerdings ein zusammen geschrumpftes Gerippe, dessen Arme und Beine stark aneinander gebogen waren, auf der linken Seite liegend, den Kopf gegen Osten, die Füisse gegen Westen, das Gesicht gegen Süden gewendet. Beide Füisse fehlen. Beigaben: An der Schulter ein poliertes Steinbeil. Neben dem Brustkorb ein winziger Silex-splitter. Hinter dem Rücken eine innerlich rotgefärbte Schüssel. Unmittelbar vor dem Gesicht ein kleines Ziergefäss. Mehrere Gefässscherben. 23 cm. tiefer, unter dem Skelett ein mit Lehm angeworfener Feuerherd. Auch der Boden des Grabes war hier und da gebrannt aber das Gerippe selbst zeigt keine Brandspuren.⁵¹⁾

39. Ein gekrümmtes Skelett, auf der rechten Seite liegend, den Kopf gegen Westen, die Füisse gegen Osten, das Gesicht gegen Süden gekehrt. Die Arme sind derart zurückgebogen, dass die Finger den Unterkiefer berühren. Beide Beine verstümmelt. Das Skelett liegt 47 cm. tief. Beigaben: Einige Silexmesser und ein Gefässchen.⁵²⁾

40. 75 cm. tief ein gekrümmtes Gerippe ohne Kopf. Auf der linken Seite liegend, das Gesicht gegen Süden, die Füisse gegen Westen, den Rumpf gegen Osten gewendet. Beigaben: 2 Silexklingen. Ein rotgefärbtes Röhrenfussgefäss die anderen Gefässe sind ganz vermorscht.⁵³⁾

41. Nächst dem vorigen Skelett ein einzeln liegender Schädel und 87 cm. tief ein neueres Hocker-Skelett, den Kopf nach Osten, die Füisse nach Westen, das Gesicht nach Süden gerichtet und auf der linken Seite liegend. Beigaben: Hinter dem Rücken

⁴⁷⁾ E. dort 165. S.

⁴⁸⁾ E. dort 167 S.

⁴⁹⁾ E. dort 167—168. S.

⁵⁰⁾ E. dort 173—174. S.

⁵¹⁾ E. dort 174—175. S.

⁵²⁾ E. dort 177. S.

⁵³⁾ E. dort 178 S.

ein Röhrenfussgefäss, dessen ganze Oberfläche Spuren von roter Färbung zeigt. Hinter dem Kopfe ein Steinbeil. Nächst den Lenden ein Jaspismesser.⁵⁴⁾

42. Neben dem vorigen 38 cm. tief ein junges Skelett, dessen Kopf gegen Osten, die Füsse gegen Westen, das Gesicht gegen Süden gewendet waren. Die Arme des auf der linken Seite liegenden Skelettes waren zurückgebogen, so dass die Finger unter dem Kopfe lagen. Die Füsse waren so sehr zusammengeschrumpft, dass die Ober- und Unterschenkel beinahe parallel miteinander waren. Beigaben: Bruchstück eines Steinbeiles. Ein Jaspismesser. Bei den Füßen ein grosser Topf, worin sich aus Muschel verfertigte Perlen befanden.⁵⁵⁾

43. In einer Tiefe von 34 cm. ein in schlechtem Zustande befindliches Gerippe, den Kopf gegen Osten, die Füsse gegen Westen, das Gesicht gegen Süden gekehrt und auf linken Seite liegend. Beigaben: Eine polierte Beinpfrieme und ein Bruchstück eines rotgefärbten Röhrenfussgefässes.⁵⁶⁾

44. 43 cm. tief ein gekrümmtes Gerippe eines Toten von auffallender Grösse, auf der linken Seite liegend, den Kopf nach Osten die Füsse nach Westen und das Gesicht nach Süden gewendet. Mit stark aufgezogenen Beinen. Beigegeben waren vermorschte Gefässe und ein Silex-Messer.⁵⁷⁾

45. In einer Tiefe von 33 cm. ein neueres zusammengekrümmtes Skelett, auf der linken Seite liegend, den Kopf gegen Osten die Füsse gegen Westen, das Gesicht gegen Süden gewendet. Die Finger lagen unter dem Schädel die stark aufgezogenen Beine unter dem Körper. Neben dem Skelett befanden sich zwei winzige Jaspismesser und einige Stücke vermorschter Gefässe.⁵⁸⁾

46. 64 cm. tief neben dem vorigen ein anderes Skelett in Hockerlage. Den Kopf nach Osten, die Füsse nach Westen das Gesicht nach Süden gekehrt und auf der linken Seite liegend, die Beine stark aufgezo gen. Um der Kopf herum einige rot gebrannte Tonstückchen. In der oberhalb der Füsse liegenden Erdschichte in einer Höhe von 17 cm das Skelett eines etwa 3—4 jährigen Kindes, welches wahrscheinlich als Familienmitglied später bestattet wurde. Neben dem Kinderskelett lag ein Röhrenfussgefäss. Beigaben des grösseren Skelettes: In der Halsgegend ein aus Eberzahnsplinter verfertigtes Schmuckanhängsel. Neben der Schulter ein poliertes Steinbeil. Beim Kopfe ein hellrot gefärbtes Röhrenfussgefäss. Neben dem Brustkorb ein unversehrtes Gefäss.⁵⁹⁾

47. 68 cm. tief und von dem vorigen etwa einen Schritt entfernt ein gekauertes Gerippe den Kopf nach Osten, die Füsse nach Westen das Gesicht nach Süden gerichtet und auf der linken Seite liegend. Die Finger lagen unter dem Kopfe. Die Beine stark aufgezo gen. Beim Ellbogen lag quer das vermorschte Gerippe eines Kindes. Beigaben: Bei den Füßen ein rot gefärbtes Röhrenfussgefäss, daneben rot gefärbte Gefässscherben und das Röhrenfussgefäss des Kindes. Um den Körper 3 Jaspisnuclei und 2 Messer-Klingen.⁶⁰⁾

⁵⁴⁾ E. dort 178—179. S.

⁵⁵⁾ E. dort 179. S.

⁵⁶⁾ E. dort 180. S.

⁵⁷⁾ E. dort 180. S.

⁵⁸⁾ E. dort 180. S.

⁵⁹⁾ E. dort 181—182. S.

⁶⁰⁾ E. dort 182. S.

48. 65 cm. tief von dem vorigen 70 cm. entfernt ein stark zusammengekrümmtes Gerippe, welches mit dem Kopfe nach Osten, mit den Füßen nach Westen und mit dem Gesichte nach Süden gekehrt ist. Die Finger berühren die Lippen. Die Schenkel sind beinahe parallel. Beigaben: Bei der Schulter ein Steinbeil. Bei den Füßen ein rotgefärbtes Röhrenfussgefäß, daneben noch zwei andere Gefässe. Um den Körper 3 Jaspismesser.⁶¹⁾

49. 68 cm. tief von dem vorigen etwa 2 Schritte entfernt ein nach Süden blickendes auf der linken Seite liegendes gekrümmtes Skelett. Arme und Beine stark aufgezogen. Beigaben: Ein rotgefärbtes Röhrenfussgefäß. Ein poliertes Steinbeil. Ein ovales Gefäß und Gefässscherben. Um den Körper zerstreut 2 Jaspis-Nuclei 4 Jaspis- und eine durchbohrte Tonperle.⁶²⁾

50. Nächst dem vorigen 37 cm. tief ein gekrümmtes Gerippe in schlechtem Zustande; den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen, das Gesicht nach Süden gerichtet, und auf der linken Seite liegend. Beigaben: Ein Beil aus dem Bruchstücke eines grösseren Beiles verfertigt. Um den Rumpf zerstreut 5 Jaspismesser und ein zum Glätten gebrauchter Kiesel, woneben sich auch Bruchstücke von Röhrenfuss- und anderen Gefässen befanden, darunter ein rund gebröckeltes Tonstück, welches in der Mitte Spuren von Anbohrung zeigt.⁶³⁾

51. Daneben 34 cm. tief ein neueres zusammengeschrunpftes Skelett den Kopf gegen Osten, die Füße gegen Westen, das Gesicht gegen Süden gewendet und auf der linken Seite liegend. Mit stark aufgezogenen Beinen und die Handfläche unter dem Kopfe. Beigaben: Ein winziges rotgefärbtes Röhrenfussgefäß. Zwischen Ellbogen und Knie in einer Gruppe 3 Gefässe. Um den Rumpf zerstreut 5 Jaspismesser und kleine Stücke von Tierknochen.⁶⁴⁾

52. Neben dem vorigen 23 cm. tief ein weiteres gekrümmtes Gerippe den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen, das Gesicht nach Süden gewendet und auf der linken Seite liegend. Beigaben: Bei den Füßen ein rotgefärbtes Röhrenfussgefäß, daneben noch 3 grössere Gefässe. Oberhalb des Kopfes ein Beil. Beim Ellbogen Scherben von mehreren winzigen Gefässen. Um den Rumpf herum 4 Jaspismesser und Tierknochenstücke.⁶⁵⁾

53. Neben dem vorigen 62 cm. tief ein auf der linken Seite liegendes Skelett in Hockerlage, den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen und das Gesicht nach Süden gekehrt. Die Lage der Beine entsprach der Lage eines auf dem Sessel sitzenden Menschen. Beigaben: Hinter dem Schädel ein Steinhammer und ein in Scheide passendes Steinbeil. Um den Rumpf 3 Klingen und 2 Nuclei. Bei den Füßen ein rotgefärbtes Röhrenfuss-Gefäß und Bruchstücke von mehreren Gefässen.⁶⁶⁾

54. Ganz in der Nähe des vorigen Grabes ein auf den linken Seite liegendes gekauertes Skelett, den Kopf nach Osten die Füße nach Westen und das Gesicht nach

⁶¹⁾ E. dort 182—183. S.

⁶²⁾ E. dort 183—184. S.

⁶³⁾ E. dort 184. S.

⁶⁴⁾ E. dort 184. S.

⁶⁵⁾ E. dort 185. S.

⁶⁶⁾ E. dort 186. S.

Süden gewendet. Die Beine waren stark zusammengezogen und die Finger berührten den Unterkiefer. Beigaben: Bei der Schulter nebeneinander ein Steinhammer und ein Steinbeil. Die Knie berühren ein gerade stehendes Röhrenfußgefäß. Am Ellbogen ein dünnes rotgefärbtes Gefäß.⁶⁷⁾

Unterhalb dieses Skelettes 17 cm. entfernt befand sich ein Schädel und ein weiteres gekrümmtes Skelett auf der linken Seite liegend, die stark zusammengezogenen Beine nach Westen, das Gesicht nach Süden gerichtet. Die ausgestreckte Handfläche bedeckte das linke Auge. Oberhalb des Kopfes ein durchbohrter Steinhammer und ein Steinbeil. Bei den Füßen ein ganzes Depot von Gefäßen, aber sämtlich zerbrochen.⁶⁸⁾

55. 59 cm. tief ein stark vermodertes kauernendes Gerippe, den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen das Gesicht gegen Süden gewendet und mit stark zusammengezogenen Beinen auf der linken Seite liegend, die Hand unter dem Kopfe. Beigaben: Beim Kopfe ein durchbohrtes Beil. An den Knien ein aus weissem Stein geschnittener Streitkolben. Beim Ellbogen einige Gefäßscherben. Bei den Füßen ein rot gefärbtes Röhrenfußgefäß.⁶⁹⁾

56. Neben dem vorigen 39 cm. tief ein sehr vermodertes gekrümmtes Skelett, den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen, das Gesicht nach Süden gekehrt. Mit aufgezogenen Beinen, die zurückgebogene Hand unter dem Kopfe auf der linken Seite liegend. Beigaben: Oberhalb des Kopfes ein polierter Steinhammer. Neben dem Brustkorb ein wenig verflachter polierter Stein-Streitkolben. Um den Ellbogen einige Scherben von dünnen Gefäßen. Bei den Füßen ein rotgefärbtes Röhrenfußgefäß.⁷⁰⁾

57. 37 cm. tief neben dem vorhergenannten Grabe lag ein im schlechten Zustande befindliches gekrümmtes Gerippe. Den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen, das Gesicht nach Süden gerichtet und auf der linken Seite liegend. Beigaben: Beim Halse eine aus Muschel verfertigte durchbohrte Scheibe. Am Ellbogen ein rotgefärbtes Gefäß, daneben ein roh gearbeitetes Gefäß. Bei den Füßen ein winziges Röhrenfußgefäß.⁷¹⁾

58. In einer Tiefe von 41. cm. ein neueres Skelett, den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen, das Gesicht nach Süden gewendet; auf der linken Seite liegend; die Beine stark aufgezogen und die Hand unter dem Kopfe. Beigaben: Am Knie ein rotgefärbtes Röhrenfußgefäß, daneben ein anderes höheres Gefäß und mehrere Gefäßscherben.⁷²⁾

59. In dem jenseits des Grabens gelegenen Gräberfelde abermals ein zusammengekrümmtes Skelett, den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen, das Gesicht nach Süden gewendet, auf der linken Seite liegend. Hinter dem Kopfe ein polierter Streitkolben in der Form einer verflachten Kugel. Um den Rumpf einige Silex- und Jaspismesser und ein Obsidiansplitter. Bei den Füßen ein rot, schwarz und gelbgefärbtes Röhrenfußgefäß, daneben zahlreiche Gefäßscherben.⁷³⁾

⁶⁷⁾ E. dort 186—188. S.

⁶⁸⁾ E. dort 188—189. S.

⁶⁹⁾ E. dort 190. S.

⁷⁰⁾ E. dort 190—191. S.

⁷¹⁾ E. dort 191—192. S.

⁷²⁾ E. dort 192. S.

⁷³⁾ E. dort 193—194. S.

60. In der Nähe ein neueres Skelett, den Kopf gegen Osten, die Füße gegen Westen, das Gesicht gegen Süden gewendet und auf der linken Seite liegend. Beigaben: Ein Steinbeil, einige Silex- und Jaspismesser. Bei den Füßen ein Röhrenfussgefäß.⁷⁴⁾

61. Fünf fast in gerader Linie nach einander folgende kauende Skelette, den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen, das Gesicht nach Süden gewendet. Sämtliche Skelette sind auf der linken Seite gelegen, die Hand unter dem Kopfe haltend. Beigaben:

Beim ersten Skelett: Hinter dem Kopfe ein dickes Beil. Bei den Füßen ein Röhrenfussgefäß. Mehrere Gefässscherben.

Beim zweiten Skelett: Hinter dem Kopfe ein Steinhammer und ein Steinbeil. Bei den Füßen mehrere Gefässscherben und Knochen von vierfüßigen Tieren und Vögeln. Ein Teil derselben zeigt Brandspuren, so wie auch die Erde.

Beim dritten Skelett waren einige Silexmesser und Gefässscherben.

Beim vierten Skelett ein Röhrenfussgefäß, ferner ein winziges Gefäß und einige Tierknochen.

Beim fünften Skelett einige Silexmesser und vermorschte Gefässscherben.⁷⁵⁾

62. Westlich vom vorigen Grabe ein Skelett den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen, das Gesicht nach Süden gewendet und auf der linken Seite liegend. Das Röhrenfussgefäß und auch andere Gefäße waren in Stücke zerbrochen. Es fanden sich noch einige Jaspismesser und am Arme ein aus Spondylus-Muschel geschnittes Armband.⁷⁶⁾

63. Ganz in der Nähe ein anderes gekrümmtes Gerippe auf der linken Seite liegend, den Kopf gegen Osten, die Füße gegen Westen, das Gesicht gegen Süden gewendet, mit stark aufgezogenen Beinen. Vor dem Gesichte ein dünnes Gefässchen. An den Knien ein anderes Gefäß. Hinter dem Schädel ein Steinbeil. Bei den Füßen ein Röhrenfussgefäß, äusserlich rot angestrichen.⁷⁷⁾

64. In einer Tiefe von 64 cm. einen Schritt weiter ein auf der linken Seite liegendes und nach Süden blickendes gekrümmtes Gerippe. Beigaben: Bei den Füßen ein rotgefärbtes Röhrenfussgefäß, eine aus Muschel geschnittene Perle und ein kleiner Meissel.⁷⁸⁾

65. 69 cm. tief ein neueres Gerippe in zusammengekrümmter Lage mit dem Kopfe gegen Osten, mit den Füßen nach Westen, mit dem Gesichte gegen Süden gewendet, mit stark aufgezogenen Beinen auf der linken Seite liegend. Beigaben: Vor dem Gesichte ein Röhrenfussgefäß. Beim Ellbogen 3 Gefäße. Bei den Füßen zwischen mehreren morschen Gefässen ein unversehrtes Stück mit einer trichterförmigen Spitze endend. Einige Jaspismesser daneben.⁷⁹⁾

66. Von der oben geschilderten Grube, welche 5 Skelette enthielt, 2 Schritte östlich folgten noch 3 weitere Skelette, den Kopf gegen Osten, die Füße gegen Westen,

⁷⁴⁾ E. dort 194—195. S.

⁷⁵⁾ E. dort 196—197. S.

⁷⁶⁾ E. dort 198. S.

⁷⁷⁾ E. dort 198—199. S.

⁷⁸⁾ E. dort 199. S.

⁷⁹⁾ E. dort 199—200. S.

das Gesicht gegen Süden gewendet, die Füße stark zusammengezogen und die Hand unter dem Kopfe.

Das erste Skelett lag 61 cm. tief, es hatte nur bei den Füßen eine Röhrenfuss-schüssel mit Tierknochen und hinter dem Rücken war die Erde mit Asche gemischt.

Das zweite war in einer Tiefe von 64 cm. Die Beine eng aneinander gepresst und die Füße abgeschnitten. Beim Kopfe ein Steinhammer, Vom Brustkorb eine Handspannweit eine durchbohrte Tonperle, eine Schüssel und Tierknochen. Vor dem Gesichte einige Kohlenstücke. Ein wenig tiefer sind zwischen Gefässscherben Knochen von Fischen und Säugetieren zum Vorschein gekommen.

Das dritte Skelett lag in einer Tiefe von 93 cm. Die Finger bedeckten das linke Auge. Vor dem Auge ein Röhrenfussgefäß. Hinter dem Kopfe ein aus Hirschgeweih geschnittenes Werkzeug und ein poliertes Beil. Beim Brustkorb noch ein Beil.⁸⁰⁾

Vládháza. (Komitat Alsófehé.) Karl Herepey, Professor an der Hochschule von Nagyenyed, fand in der Umgebung von Vládháza auf den Bergen „Szirb“ und „Kenyeres“ einige Grabhügel (tumulus) bei deren Aufdeckung er die Bestattungsgebräuche des dort beerdigten Volkes bestimmen konnte. Die Toten wurden in zusammengekrümmter Lage beerdigt, in verschiedenen Richtungen, aber immer auf die rechte Seite gelegt. Auf die Leichen wurde nur wenig Erde gescharrt und dann über denselben aus Bruchstein-Klötzen ohne irgend einen Verbindungsstoff ein doppeltes Gewölbe errichtet. In so einen Grabhügel wurden manchmal auch mehrere Tote beigelegt.

Auf dem Plateau des „Szirb“ befanden sich 3 Grabhügel, von welchen die zwei aufgedeckten 4 Gräber enthielten.

1. Ein nach Nordwesten blickendes und auf der rechten Seite liegendes Skelett. Der Kopf lag auf der rechten Handfläche. Beim Kopfe eine Vase; neben der Brust eine eiserne Frauenspange mit einer Scheibe von doppeltem Gewinde versehen und eine mit zwei Hacken versehene Bronzeangel. Neben dem Rumpfe 3 Steinbeile und eine Beinpfrieme. Bei den Füßen eine vom Gebrauch polierte Sandsteinplatte mit einem darauf quergelegten Getreide-Bröckler.

2. In demselben Grabhügel ein Skelett ganz in der nämlichen Lage. Neben dem Rumpfe ein ganzes und ein gebrochenes Beil. Vor dem Gesichte einige Schalen. Ausserdem befanden sich im Grabe noch zahlreiche Tierknochen, mit Asche vermengte Kohlenstücke und zwei aus Ton geformte Tier-Idole.

3. Im zweiten Grabhügel befand sich ein auf der rechten Seite liegendes gekrümmtes Skelett; den Kopf gegen Norden, die Füße gegen Süden das Gesicht gegen Südwesten gewendet. Der Kopf war zwischen drei Steinplatten gelegt und mit einer vierten Platte bedeckt. An der linken Hand ein bodenloser Becher. Um die Lenden einige Steinbeile und ein heinerner Gefäss-Glätter.

4. Ein Skelett in einer mit dem vorigen Skelett ganz übereinstimmenden Lage. Neben dem Schädel ein ungeziertes Gefäß. Beim Rumpf einige Steinbeile und zahlreiche Scherben.

Von den auf dem Berge „Kenyeres“ befindlichen 7 Grabhügeln waren nur zwei unversehrt, welche auch kleiner als die vorhergenannten waren. Die Steinklötze lagen unordentlich aufeinander. In jedem der beiden Grabhügel lag nur je ein Gerippe.

⁸⁰⁾ E. dort 200—201. S.

5–6. In ostwestlicher Richtung und mit dem Angesichte gegen Süden gewendet liegende 2 Skelette. Neben beiden je ein schlecht gebrannter Topf.⁸¹⁾

Gyertyános. (Komitat Torda-Aranyos.) Im Jahre 1887 hat Samuel Fenichel über die Gräber Bericht erstattet. In dem unversehrt gebliebenen nordöstlichen Ende des Grabhügels welcher an dem bei Gyertyános gelegenen „La Strunga“ genannten Orte aufgefunden wurde, hat Fenichel unter der für diese Gräber charakteristischen Decke ein seitlich liegendes Skelett entdeckt. Beigaben: Unmittelbar neben dem Schädel 2 Töpfchen; bei den Füßen ein Jaspis-Nucleus und ein Kalkstein-Reibzeug. Neben dem Skelette ein Feuerherd mit Tierknochen, Asche und Kohlenstücken.⁸²⁾

Im „La Gruiu Darului“ genannten Gebietsteile von Gyertyános waren von den 4 Gräbern 3 schon im aufgewühlten Zustande. Das erste Grab war ganz unversehrt. Der Hügel war 27 m. lang, 10,5 m. breit und hatte zwei Wölbungen, wovon die äussere aus grossen oft zentnerschweren, die innere aus kleineren Steinklötzen bestand. In der unter der Steindecke befindlichen Humusschichte lagen 6 Skelette. Die zerstreuten Knochen zeugten von noch 5 anderen Beerdigungen.

1. Im nördlichen Teile ein gekrümmtes Skelett den Kopf nach Süd-Westen, die Füsse nach Nord-Osten gerichtet. Vom Schädel 12 cm. weit ein kleiner Topf mit der Mündung gegen den Schädel gewendet. Andere Beigaben waren keine.

2. Unter diesem Skelett 50 cm. tiefer lagen nebeneinander die Skelette zweier erwachsenen Menschen, deren Köpfe nach Nord-Osten und die Füsse nach Süd-Westen gerichtet waren. Die rechte Hand beider Skelette lag unter dem Kopfe. Neben den Schädeln befand sich je ein mit der Mündung aufwärts gerichtetes Töpfchen. Bei den Füßen des einen Skelettes war auch ein Steinmesser.

Es waren daselbst noch 3 andere Skelette in der nämlichen Lage und in verschiedenen Tiefen, uzw. 3 in der Tiefe von 40 cm. 4 in der Tiefe von 60 cm. und 5 in der Tiefe von 150 cm. aber sämtliche Skelette ohne irgend eine Beigabe.⁸³⁾

Bedettő. (Komitat Torda-Aranyos.) Im Jahre 1887 entdeckte Samuel Fenichel auch im sogenannten „La Cruce“ Gebietsteile einige Grabhügel. Der aufgedeckte Hügel war schon grösstenteils abgetragen. Auch hier befand sich eine doppelte Steindecke, deren riesenhafte Steinklötze, scheinbar absichtlich, gerade oberhalb des vierfachen Grabes waren. Unter der Steindecke, 80 cm. tief unter der Oberfläche lagen 2 Skelette nebeneinander; unter diesen, durch eine dünne Erdschichte getrennt, noch weitere 2 Skelette. Wahrscheinlich wurden alle vier Tote gleichzeitig beerdigt. Die Köpfe waren nach Süd Osten, die Füsse nach Nord-Westen gerichtet. Beilagen: Vom Kopfe des einen oberen Skelettes 40 cm. weit seitwärts gelegt ein kleiner Topf, daneben die Bruchstücke eines polierten Steinwerkzeuges. Neben dem anderen Skelett eine gebrochene kleine Tonscheibe. Neben den unten liegenden zwei Kinder-Skeletten war keine Beigabe. Es war unter ihnen nur eine 12–15 cm. dicke, mit Kohlen gemengte und gestampfte Tonschichte, welche den Boden des Grabes bildete.⁸⁴⁾

⁸¹⁾ Alsófehér vármegye történelme I. 18–20. S.

⁸²⁾ Arch. Ért. 11 : 65. S.

⁸³⁾ E. dort 66. S.

⁸⁴⁾ E. dort 67. S.

Im Jahre 1888 hatte Fenichel im sogenannten „La Furca“ Gebietsteile von Bedellő Grabung unternommen. Er fand 4 Grabhügel und hat einen weniger beschädigten aufgedeckt, welcher 18 m. lang und 1.5 m. breit war. Am nordwestlichen Ende des Hügels befanden sich 2 Skelette deren Köpfe nach Nord-Westen, Füße nach Süd-Osten gerichtet waren. Dieselben waren derart nebeneinander gelegt, dass sich ihre Kniescheiben berührten. Neben dem einen Skelett befand sich ein inwendig hohler, kleiner pyramidenförmiger Gegenstand; neben dem andern ein halbes Bruchstück irgend eines Werkzeuges und bei den Füßen eine aus Tier-Rippenbein geschnitzte Pfeilspitze. Im Grabe waren noch einige Splitter und 4 Bruchstücke eines Mahlsteines, wovon 30 cm. weit sich ein Haufen Löschkohle befand.

In dem sogenannten „La Gruia Rosu“ Gebietsteile fand Fenichel 2 ziemlich unversehrte und 2 weniger sichtbare Grabhügel, von denen er einen eröffnete und entdeckte darin an verschiedenen Stellen 3 Gräber. Aber nur in einem befand sich bei den Füßen des Skelettes als Beigabe ein unversehrtes und ein gebrochenes Beil, ferner einige Splitter und Scherben zerstreut. Obzwar von der Lage der Skelette Fenichel nichts erwähnt, können wir dieselben doch als gekrümmt betrachten, was auch die mit den anderen Funden übereinstimmenden Fundverhältnisse bezeugen.⁸⁵⁾

Versec. (Komitat Temes.) Felix Milleker erwähnt in seinem Bericht über die urzeitlichen Funde, welche in 1888 im Ludoser Gebietsteile bei Gelegenheit dr. Kanalarbeiten erzielt wurden dass man auch auf ein in sitzender Lage befindliches Skelett stieß.⁸⁶⁾

Szeged-Percsora. In 1891 ist man im Meierhof von Percsora während des Baues eines Schweinstalles auf mehrere in sitzender Lage befindliche Skelette geraten, welche in einer Tiefe von 2 m. waren. Über denselben war ein vom Winde hergetragener Sanddamm. Neben einem Skelett befand sich ein Bronzemesser.⁸⁷⁾

Rakamaz. (Komitat Szabolcs.) Im Jahre 1888 hat Dr. Andreas Jóna auf der zwischen Rakamaz und Timár gelegenen urzeitlichen Station ein vermorschtes Gerippe gefunden, welches in gekauerter Lage mit dem Gesichte nach unten dem Rücken nach oben gekehrt lag, aber ohne irgend welche Beilage.⁸⁸⁾

Királyhelmec. (Komitat Zemplén.) Im Jahre 1894 hat Theodor Lehóczky in der sogenannten „Erős“ Waldung etwa 40 Hügel entdeckt, von denen er 8 kleinere aufdecken liess. In einem Hügel fand er ein ganz vermorschtes Skelett in kauender Lage. Daneben war ein Gefäß.

In einem anderen Hügel von 9 m. Durchmesser und 2 m. Höhe fand er 60 cm. tief eine schwarz gebrannte Schichte, auf welcher zusammengekauert ein Gerippe lag. Auf der nördlichen Seite, links vom Skelette befand sich ein Bärenschädel. Die übrigen Knochen des Bären waren in verkohltem Zustande. Auf der anderen Seite des Skelettes lag ein urnenartiges Tongefäß, auf dessen Deckel einige Knochen waren.⁸⁹⁾

⁸⁵⁾ Arch. Ért. 11 : 160—162. S.

⁸⁶⁾ E. dort 286. S.

⁸⁷⁾ E. dort 355. S.

⁸⁸⁾ Arch. Ért. 12 : 206. S.

⁸⁹⁾ Arch. Ért. 14 : 250—252. S.

Oklánd. (Komitat, Udvarhely.) 1894—895. Andras Solymossy hat bei Oklánd 18 Hügel aufgedeckt. In den meisten fand er zerfallene Skelette. In einem Hügel 150 cm. tief stiess er auf ein Skelett, welches auf dem Rücken und mit dem Gesichte nach Osten gekehrt lag. Die Arme waren seitwärts ausgestreckt und die Beine ein wenig aufgezogen. Beigaben waren keine.

Unter einem anderen Hügel 1 m. tief befand sich ein, mit dem Gesichte nach Osten gekehrtes Skelett, die Arme abwärts ausgestreckt die Beine ein wenig aufgezogen und aufeinander gelegt. Beigaben waren keine.⁹⁰⁾

Szomolány. (Komitat Pozsony.) 1895. Ferdinand Sándorffy hat auf dem zur urzeitlichen Station von Szomolány gehörenden Gräberfelde bei mehreren Gelegenheiten zusammen 23 Gräber gefunden. In einem Grabe befanden sich mit riesenhaften Steinen bedeckt zwei Skelette in gekauerter Lage, das Gesicht gegen Osten gewendet. Beigaben: in der Kniegegend des einen Skelettes ein Bruchstück von einem Hirschgeweih. Über dem Knie ein Armband, und eine Pfeilspitze. Von diesen 80 cm. weit eine Pfieme. Mehr unten noch eine Pfieme. Neben der Pfieme noch ein Armband. Von den Füßen 1 m. weit 3 Schüsseln und ein Topf. Bei den Füßen des anderen Skelettes 3 Schüsseln.⁹¹⁾

Tiszaeszlár. 1889. Dr. Andreas Jósa hat den sogenannten „Poty“ Hügel vom 36 m. Durchmesser und 8 m. Höhe aufgegraben und fand eine von einem 170 cm. langen und 71 cm. breiten Graben begrenzte Fläche, wo die Spuren einer bodenlosen 30 cm. hohen, aus 5 cm. dicken Brettern verfertigten und in rötlichen Staub zerfallenen Truhe sichtbar waren. Die Truhe war mit Brettern bedeckt und der Boden war mit Lehm verklebt. In diesem Grabe lag das Skelett eines hohen Mannes auf der rechten Seite und zusammengekauert, den Kopf nach Westen, das Gesicht nach Süden gerichtet. Als Beigabe befand sich nur ein Ohrgehänge.⁹²⁾

Esztergom. Borz Berg 1895—96. Ludwig Némethy hat auf dem Berge Grabung unternommen, wo nicht nur Urnengräber, sondern auch Skelette zum Vorschein kamen. Leider hat er keinen detaillierten Bericht hinterlassen; jedoch weil die Skelette zwischen Urnengräbern vorkommen, so können wir annehmen, dass wir höchst wahrscheinlich mit gekrümmten Leichenbestattungen zu tun haben.⁹³⁾

Bogojeva. (Komitat Bácsbodrog.) 1898—1899. Julius Cziráky hat die Gräber aufgedeckt, welche sich zwischen den Wohnungen der urzeitlichen Station von Bogojeva und nicht auf einen abgesonderten Gräberfelde befanden.

1. In einem grubenförmigen, 140 cm. tiefen Grabe mit den obern Durchmesser von 91 cm. und dem Bodendurchmesser von 140 cm. fand er ein gekrümmtes Skelett. Die Grube hat ganz die Form der Wohnungen von Lengyel. Der Kopf des Skelettes war nach Süden, die Füße nach Norden, das Gesicht nach Westen gekehrt. Das Skelett lag auf der linken Seite, die Arme sind nicht stark zurückgebogen, aber die Beine sind stark aufgezogen. Zuerst wurde das linke Bein gekrümmt, dann das rechte, dessen Beckenbein mit dem Rückgrat parallel läuft und die Kniekehle lag auf dem Knöchel des linken

⁹⁰⁾ Arch. Ért. 15 : 417—418. S.

⁹¹⁾ Arch. Ért. 16 : 117. S.

⁹²⁾ Arch. Ért. 17 : 321. S.

⁹³⁾ Gültige briefliche Mitteilung von Dr. Albin Balogh.

Fusses. In der Grube befand sich hellrot gebrannte Erde, ausserdem zahlreiche Scherben, Knochen und Schildkröten (Eine zu Bestattungszwecken gebrauchte Grubenwohnung). Hinter dem Schädel des Skelettes befand sich ein Töpfchen, ausserdem war in der Grube noch eine Beinpfrieme und ein kleiner Nucleus. Möglicherweise wurde das Skelett mittelst grösserer Erdklöße in diese Lage gebracht indem man dieselben zwischen den Toten und die Grubenwand hineinlegte. Unter den Unterschenkel des rechten Fusses wurden dicke Scherben gelegt.⁹⁴⁾

2. Das zweite Grab befand sich vom vorherigen westlich 7 m. entfernt und hatte auch die Form einer Grube, deren Dimensionen aber noch viel grösser sind, namentlich der Bodendurchmesser 2 m. misst. Im Grabe befanden sich ein menschliches und ein tierisches Gerippe. Das erstere lag auf der linken Seite und war mit dem Gesichte nach Westen gewendet, den Kopf nach Norden, die Füsse nach Süden gerichtet. Nach der Lage der Hüftenbeine geurteilt wurde der Tote mit dem Gesichte abwärts in das Grab gelegt. Der Kopf des Tieres war ganz neben dem des Menschen. Der Boden des Grabes war mit Scherben ausgelegt, aber auch auf den Knochen befanden sich Scherben. Vielleicht wurden auch ganze Gefässe in das Grab gelegt. Zwischen den Scherben waren auch Vogelknochen.⁹⁵⁾

3. Auch des dritte Grab befand sich zwischen den Grubenwohnungen in einer Tiefe von 110 cm. und enthielt 2 Skelette. Das eine Skelett war mit dem Kopfe nach Süden, den Füssen nach Norden, dem Gesichte nach Westen gewendet und lag auf der linken Seite. Das linke Bein war derart aufgezogen, dass der Rückgrat mit dem untern Schenkel einen spitzen Winkel bildete. Das rechte Bein weniger aufgezogen. Das zweite Skelett befand sich hinter dem Rücken des ersten. Es lag rücklings, den Kopf gegen Nordosten die Füsse gegen Südwesten und das Gesicht gegen Osten gewendet. In der rechten Hand befand sich ein tierisches Rippenbein.

4. Das im vierten Grabe befindliche Skelett ist regelrecht gerichtet. Zum Stützen des Toten wurden auch hier Erdschollen gebraucht. Die Krümmung ist von den bisherigen verschieden. Der Tote liegt rücklings. Bei der Krümmung wurden die Beine wömmöglich aufgezogen und dann dieselben bei den Kniekehlen nach aussen gedreht. Das linke Bein ist mit dem Beckenbein beinahe parallel das rechte ist minder gekrümmt. Das Gesicht ist nach links gerichtet. Die rechte Oberhand liegt auf dem Halse; die linke auf der Brust. Das Grab befand sich in einer Tiefe von 120 cm. und enthielt ungezierte Scherben rot gebrannte Erdstücke.⁹⁶⁾ Cziráky hält es für wahrscheinlich, dass man für die Toten keine Gräber grub, sondern dieselben nur in verlassenen Wohngruben bestattete.

Gáta. (Komitat Moson.) 1898. Bei seinen Grabungen hat August Sötér 60 cm. tief zwischen mehreren in ausgestreckter Lage befindlichen Skeletten ein auf der rechten Seite liegendes Skelett gefunden, dessen Beine aufgezogen waren und unter welchen auch noch ein zweites Skelett lag.⁹⁷⁾

⁹⁴⁾ A. É. 18 : 256—257. S.

⁹⁵⁾ E. dort 19 : 62—66. S.

⁹⁶⁾ A. É. 20 : 257. S.

⁹⁷⁾ A. É. 19 : 49. S.

Sarkad. (Komitat Bihar.) 1899. Ladislaus Pokorny wurde benachrichtigt, dass man im sogenannten „Harmatszög“ Weingarten 50 cm. tief auf zwei von einander 1 m. entfernte gekrümmte Skelette gestossen ist. Neben dem einen Skelett war angeblich keine Beigabe: Von der Beigabe des zweiten Skelettes konnte Pokorny nur einen aus dünnen Bronzedraht verfertigten Ring und einen filigranen (wahrscheinlich) Kopfschmuck retten.⁹⁸⁾

Stari Dubovac. (Komitat Temes.) Im Jahre 1896 hat dr. Georg Almásy auf dem Donauufer eine dicke Kulturschicht entdeckt, worin sich ausser Tierknochen und irdenen Scherben auch ein menschliches Skelett in gekauerter Lage befand. Die Gefässe sind mit gezierten Einsätzen versehen.⁹⁹⁾

Pusztá-Ráboly. (Gebiet Poroszló, Komitat. Heves.) 1900. In den kubischen Gruben des Schutzdammes, welcher das Herrschaftsgut umgibt hat man gekrümmte Skelette mit Töpfchen, Töpfen und anderen Beilagen gefunden. Béla Milecz eröffnete hier zwei Gräber, welche sehr tief waren, aber gar keine Beilagen enthielten.¹⁰⁰⁾

Geszt. (Komitat Borsod.) 1901. In dem zwischen Geszt und Mocsolyás-Pusztá gelegenen Gebiete hat Julius Sennovitz zwei 3—400 Schritte voneinander entfernte gekrümmte Skelette gefunden. Das eine lag zwei Spannenweit unter der Humusschicht, das Gesicht gegen Osten gewendet. Das andere befand sich ebenfalls unmittelbar unter der Humusschicht.¹⁰¹⁾

Marosbogát. (Komitat Torda-Aranyos.) 1902. Im Gebiete des Dorfes sind in der neben der Eisenbahn gelegenen Kiesgrube die Arbeiter auf ein Menschen-Skelett gestossen, neben welchem sich auch Gefässe befanden. Angeblich waren die Gebeine in einer Tiefe von 1.50 cm. Der Tote war in sitzender Lage bestattet worden.¹⁰²⁾

Szentes. (Komitat Csongrád.) 1896. Gabriel Csalány berichtet, dass auf dem sogenannten „Dancsik Gergely“-Acker, wo man schon im Jahre 1872 bei dem Bau des Meierhofes auf ein Skelett gestossen ist, in 1896 neben dem Meierhof ein gekrümmtes Skelett und in 1897 an einer anderen Stelle des Meierhofes mehrere Skelette entdeckt worden sind, neben welchen sich Schwerter und Gefässe befanden.¹⁰³⁾

Szeged-Bilisits. (Unterer Meierhof.) 1902. Stefan Tömörkény fand 3 Gräber nebeneinander, aber ohne irgend welche Beigabe. Auch die Gebeine waren sehr mangelhaft. Ob sämtliche Skelette gekrümmt gewesen waren, lässt sich aus dem Bericht nicht feststellen, aber ein Skelett war zweifellos in gekrümmter Lage. Bezüglich der 3 Gräber bemerkt die wortkarge Angabe nur so viel, dass einem gekrümmt liegenden Skelette der Schädel fehlte, einem zweiten die Unterschenkel, einem dritten Arme und Hände.¹⁰⁴⁾

Egyek. (Komitat Hajdú.) 1903. Theodor Lehoczy hat mehrerer gekrümmte Skelette entdeckt.

⁹⁸⁾ E. dort 259—260. S.

⁹⁹⁾ A. É. 18 : 103—106. S.

¹⁰⁰⁾ A. É. 21 : 362. S.

¹⁰¹⁾ A. É. 22 : 281. S.

¹⁰²⁾ A. É. 22 : 405. S.

¹⁰³⁾ A. É. 23 : 15. S.

¹⁰⁴⁾ E. dort 51. S.

1. Auf dem Grunde des Stefan Nagy hat er 1 m. tief ein gekrümmtes und auf der linken Seite liegendes Skelett gefunden, welches mit Gefäßen, umgeben war. Die Lage war süd-nördlich und das Gesicht gegen Osten gewendet.

2. Auf dem nachbarlichen Grunde der Frau Paul Mucsá 1 m. tief ein neueres gekrümmtes Skelett mit einem Topf als Beigabe. Süd-nördliche Lage und das Gesicht gegen Osten gewendet.

Daneben auf dem Grunde des Stefan Bruckner befanden sich sieben Skelette, und zwar:

3. 60 cm. tief ein süd-nördlich gerichtetes nach Osten blickendes und auf der rechten Seite liegendes gekrümmtes Skelett. Beim Schädel eine plattköpfige Bronze-Haarnadel. An der Brust eine mit Buckeln versehene Schüssel. Zwischen den Füßen ein gezierter Topf. Die Arme unter den Kopf gelegt.

4. Vom vorhergenannten 4 m. entfernt, 1 m. tief lag das zweite gekrümmte Skelett, den Kopf nach Süden, die Füße nach Norden gekehrt. Bei den Füßen befand sich ein Scherbenlicht, ein Töpfchen und ein gezierter Scherbenstück.

5. 2 m. weiter entfernt befand sich das dritte Skelett, den Kopf nach Süden und die Füße gegen Norden gewendet. Bei den Knien ein Schüsselchen, bei den Füßen ein Töpfchen und zwischen den Füßen ein gezierter Topf.

6. Daneben das vierte Grab 60 cm. tief mit einem ebenso gerichteten Skelette, bei dessen Kopfe ein schwarzes Schüsselchen mit zwei darin befindlichen Töpfchen lag.

7. Kaum ein Meter weiter das fünfte Grab, wo 120 cm. tief ein mit dem Kopfe nach Westen gerichtetes Skelett lag. An beiden Seiten je ein Töpfchen. Der Kopf dieses Skelettes berührte den Schädel eines anderen Skelettes dessen Kopf nach Osten und die Füße nach Westen gerichtet waren. Am Arme ein dünnes Bronze-Armband. Neben dem Kopfe ein Ohrgehänge, daneben zwei Töpfchen.

8. 140 cm. tief ein sechstes Grab mit einem ebenso gekrümmten Skelette. Beim Kopfe ein Schüsselchen, daneben ein Töpfchen. Seitwärts ein Topf daneben ein eckiges Tongefäßchen.

9. Im siebenten Grabe ein weiteres gekrümmtes Skelett, welches am reichsten mit Beilagen versehen war. Neben dem Skelette lag eine ovale Schüssel, worin sich 4 Töpfchen, ein Schälchen und das Bruchstück eines Gefäßes befand.

Vom ganzen Gräberfeld wird im allgemeinen bemerkt, dass sie hie und da rücklings, mit dem Gesichte teils gegen Osten, teils gegen Süden oder Norden gewendet seitlich gelegt waren. Die Gräber sind 1—1.5 m. von einander entfernte Reihengräber. Die ältern Toten wurden gekrümmt, die jüngeren oder Kinder auch ausgestreckt bestattet, ohne die Richtung zu beachten.

Ebendort, aber innerhalb des Dorfes hatte im Jahre 1904 auch Béla Miliesz Grabungen unternommen, wobei er 50 cm. tief ein gekauertes Skelett entdeckte.¹⁰⁵⁾

Nagyiklód, (Komitat Szolnok-Doboka.) 1903. Bei einer vom Münz- und Archeologischen Institut des siebenbürgischen Muzeumvereins unternommenen Grabung ist man auf gekrümmte Leichenbestattungen gestossen, worüber wir aber keine näheren Angaben haben.¹⁰⁶⁾

¹⁰⁵⁾ A. É. 23 : 365—370. S. und 24 : 287. S.

¹⁰⁶⁾ Roska: A Földközi tenger művelődésének hatása Magyarországon újabb kőkori temetkezéseire. 1908. 5. S. und Pósta B.: Jelentés: Erd. Muz. 1904. 228—32. S. Arch. Ért. 22 : 282—284. S.

Tápé. (Insel Lebő, Komitat Csongrád.) 1903. Johann Reizner hat auf der zum Besitztum der Stadt Szeged gehörenden Wiese von Tápé, auf der Insel Lebő Grabungen unternommen, wobei er zwischen mehreren gestörten Gräbern 3 unversehrt gebliebene Gräber aufdeckte. In zwei Gräbern fand er regelrecht liegende Skelette, aber ohne irgend einer Beigabe. Das dritte Grab war 70 cm. tief. Das Skelett lag seitlich mit dem Gesichte gegen Osten gewendet. Die Beine waren bis zur Hüfte aufgezogen und übereinander gelegt. Die oberen Hände vor dem Gesichte. Im Schosse ein Gefäß, worin sich eine von der Erde verschiedene Materie, wahrscheinlich Speisereste, befand. Beim untern Schenkel, hinter dem Toten noch ein Gefäß (Schüssel).¹⁰⁷⁾

Kecskemét. 1903. Im auf der Puszta von *Ladánybene* gelegenen Urnen-Gräberfelde ist Alexius Kada auf ein gekrümmtes Skelett gestossen, welches auf der rechten Seite lag. Das nach der im Museum von Kecskemét befindlichen Photographie zusammengesetzte Skelett liegt gerade so, als wenn es zuerst in sitzende Lage gebracht und dann umgestürzt worden wäre. Beim Fusse und neben dem Becken des Skelettes lag je ein Gefäß vor dem Halse der runde Kopf einer Bronzennadel, vor dem Gesichte ein Mahlstein.¹⁰⁸⁾

Ó-Béba. (Komitat Torontál.) 1903. Johann Reizner hatte in diesem Jahre sogar zweimal in Ó-Béba Grabung unternommen. Über die bei erster Gelegenheit entdeckten zwei Gräber berichtete Reizner selbst; über die bei der zweiten Gelegenheit gefundenen 14 Gräber berichtete nach dem Tode Reizners Stefan Tömörkény.¹⁰⁹⁾

Die ersten Gräber sind zwischen Ó-Béba und Kiszombor, vom ersteren Orte 3 Km. entfernt von beim Strassenbau beschäftigten Arbeitern entdeckt worden. Ein Arbeiter meldete, dass der neben der Strasse sich hinziehende Hauptgraben die Ruhestätte von 10 Skeletten durchgeschnitten habe, welche in einer Tiefe von 30 cm. lagen. Beilagen waren nur in einem Grabe, und zwar eine Goldplatte, 3 goldene und 4 bronzene Drahringe. Das Skelett lag nicht rücklings, sondern auf der linken Seite, die Füße gegen Süden, den Kopf gegen Norden gewendet. Die Bronzeringe befanden sich teils um den Hals, teils um die Arme. Die Goldringe an den Fingern, die Goldplatte an der Brust. Reizner hatte infolge seiner systematischen Grabungen mehrere Gräber gefunden.

1. 30—40 cm. tief ein auf der rechten Seite liegendes gekrümmtes Skelett mit dem Gesichte gegen Osten, mit den Köpfe nach Süden und mit den Füßen nach Norden gewendet. Die Beine bis auf den Bauch aufgezogen und die unteren Schenkel bis zum Becken zurückgebogen. Die Arme ebenfalls zurückgebogen und die Hände bedeckten von beiden Seiten den Schädel. Beigaben: Bei den Fersen ein schalenförmiges Gefäß. Um Hals und Brust Kränze aus Muscheln und Schnecken, welche auch die Armbeine umgeben. Zwischen Hals und Brustknochen dürfte wahrscheinlicherweise eine Nadel gewesen sein.

2. Davon 5 m. entfernt in der nämlichen Tiefe und Lage ein neueres Skelett dessen Hände vor dem Gesichte aufeinander gelegt waren. Beigaben: Ein schalenförmiges Tongefäß. Hinter dem Schädel 1 m. weit ein Bronzering. Am linken Arme ein Bronze-armband. An Hals und Brust kränzförmig gelegte Muscheln und Schnecken, 8 Perlen

¹⁰⁷⁾ A. É. 24: 78. S.

¹⁰⁸⁾ Im Kecskeméter Museum.

¹⁰⁹⁾ A. É. 24: 85—88. S. und 25: 255—257. S.

Ein sichelförmig polierter Eberhauer. Eine polierte Beinnadel auf dem Scheitel, daneben eine kleinere Bronzenadel und einige bronzene Bruchstücke. Neben dem Halswirbel ein durchbohrtes Steinkugelsegment.

In der Lage der bei der zweiten Gelegenheit aufgedeckten Gräber ist ein gewisses System zu beobachten, indem dieselben sich in drei Reihen aneinander reihen und voneinander gleich entfernt sind. Die Richtung eines jeden Grabes ist nord-südlich. Die grösstenteils gekrümmten Skelette lagen mit dem Kopfe gegen Osten oder Nordosten gewendet.

3. Ein 25 cm. tiefes Grab mit einem gekrümmten Frauenskelett ohne Beigabe die Füsse gegen Nordwesten, den Kopf gegen Südosten und das Gesicht gegen Osten gewendet.

4. 30 cm. tief ein in der nämlichen Lage befindliches Skelett mit einem Messer als Beigabe.

5. 40 cm. tief ein auf der rechten Seite liegendes Skelett ohne Beigabe.

6. Ein auf der linken Seite liegendes Skelett. Hinter dem Genick ein Gefäss. Am Halse ein Torques. Am rechten Arm ein Armband. Am linken Arm ein dünneres Armband. Unter dem Schädel zahlreiche Bronze-Bruchstücke, darunter 5 Haarspangen. In der Gegend des Brustknochens ein Goldring, ebenda 2 aus Vogelbein verfertigte Nadeln.

7. 50 cm. tief ein auf der rechten Seite gelegtes Frauenskelett, mit dem Kopfe nach Südosten, mit den Füssen nach Nordwesten und mit dem Gesichte nach Osten gewendet. Am Halse resp. an der linken Schulter ein halbes Torques. Auf der Brust Muschel und Tonperlen, eine Cardium-Muschel, zwei durchbohrte Muschelgehänge, drei Bein- und Hauergehänge. Ein goldener Drahttring. Am Scheitel Bronzespuren. Neben dem Knie ein grösseres und ein kleineres Tongefäss. Bei den Füssen eine Tonschale.

8. Ein gekrümmtes Frauenskelett das Gesicht gegen Norden gewendet, daneben ein Tongefäss.

9. Ein aufgewühltes Grab. Dem Skelette fehlte der Schädel. Beigabe war keine.

10. Ein gekrümmtes Männerskelett, dessen Kopf gegen Nordosten die Füsse gegen Südwesten gewendet waren. Beigabe war keine.

11. Ein gekrümmtes Kinderskelett, dessen Kopf gegen Nordwesten, die Füsse gegen Südosten gerichtet waren. Ohne Beilage.

12. Ein Schädel.

13. Ein Skelett in der schon bekannten Lage. An der Brust 18 durchbohrte Muscheln. Aus Schweinehauer und Tierzähnen ein Halsschmuck. Zwei Beinpfriemen, um den Schädel herum 6 röhrenförmige Bronzegegenstände.

14. Mit dem Kopfe gegen Nordwesten, mit den Füssen gegen Südosten und mit dem Gesichte gegen Osten gewendet ein Skelett, daneben ein schartiges Gefässchen.

15. In der nämlichen Lage ein Skelett, nur mit dem Unterschied dass die Hände bis auf den Schädel aufgezogen sind. Daneben eine Tonschüssel.

16. Ein in derselben Lage befindliches Skelett, neben welcher eine Schüssel, worin ein grösserer Tierknochen lag.

Monostorszeg. (Komitat Bács-Bodrog.) 1901. Koloman Gubitz ist im sogenannten „Opoljenik“ Gebietsteile auf eine gekrümmte Leichenbestattung gestossen. Das Grab war 47 cm. tief. Das Skelett lag auf der rechten Seite. Der rechte Arm befand sich

rückwärts gebogen unter dem Wirbelbein. Der Ellbogen des linken Armes war auf dem Bauche, die obere Hand vor dem Gesichte. Die Beine waren so sehr gekrümmt, dass die Knie beinahe den Ellbogen berührten. Der Kopf war nach Südwesten, die Füße nach Nordosten gerichtet. Beilagen waren keine.¹¹⁰⁾

Tiszakeszi. (Komitat Borsod.) 1901. Ignatz Gállfy hat in dem sogenannten „Szóda“ Hügel ein gekrümmtes Skelett aufgedeckt, dessen Füße gegen Westen und der Kopf gegen Osten gewendet waren. Bei den Knien ein Topf, an dessen Henkel ein Töpfchen gestellt war. Das Skelett lag auf der rechten Seite und die Hand unter dem Kopfe. Vor dem Munde ein Schulterblatt-Knochen, wahrscheinlich eines Hornviehes; ausserdem befanden sich noch auch andere Knochen. Beim Beckenknochen lag ein durchbohrtes Steingerät. Der Fund befindet sich „in situ“ im Museum von Miskolcz.¹¹¹⁾

Csóka. (Komitat Torontál.) 1904. Im sogenannten „Kremenyák“ Hügel unmittelbar in der Nähe einer in die Erde gegrabenem Wohnung hat Koloman Gubitza 54 cm. tief ein Skelett gefunden. Der Tote war in sitzender Lage. Das Skelett war derart gekrümmt, dass die Brust über die Knie und der Schädel mit dem Gesichte über die Füße gebeugt war. Die Arme waren neben den Seiten gekrümmt. Als Beilage befand sich eine Harpune mit doppelten Wiederhacken. Über dem Grabe waren Bruchstücke eines Feuerherdes zu sehen.¹¹²⁾

In den Jahren 1907—1913. hatte auch Franz Móra, zusammen acht, Grabungen im „Kremenyák“ von Csóka unternommen. Bei vier Grabungen fand er gegen Osten gewendete gekrümmte Leichenbestattungen, und zwar:

1. Im Jahre 1907 unter gebrannten Kleibewerk 180 cm. tief ein gekrümmtes Kinderskelett ohne Beigabe.

In 1911. 20—25 cm. unter der Humusschichte, welche 80 cm. tief unter der Hügeloberfläche sich befand, 3 Gräber.

2. 20 cm. tief in einem Graben von der Dimension 140×90 cm. ein in schlechtem Zustande befindliches Frauenskelett dessen Beine minder die Arme hingegen stark aufgezogen waren und zwischen dessen Rippen ein durchbohrter Steinknopf lag.

3. In einer 22 cm. tiefen Grube von der Dimension 100×200 cm. ein Skelett mit stark gekrümmten Füßen. Der obere Teil des Körpers lag etwas höher. An den unteren Gelenken des Zeige-, Mittel-, und Ringfingers der rechten Hand ein dreifacher, an dem mittleren Gelenke des Zeigefingers ein einfacher und am Zeigefinger der linken Hand ein einfacher Beinring. Zwischen den Beckenknochen ein messerförmiges Beingerät.

4. In einem 25 cm. tiefen Grabe von der Dimension 300×100 cm. ein grossmächtiges gekrümmtes Skelett in der nämlichen Lage. Am untern Gelenk des Mittel- und Ringfingers der rechten Hand ein Doppelring.

5. Im Jahre 1912 in einer Tiefe 180 cm. ein regelrecht gerichtetes Skelett, an dessen Schulter sich ein unbekanntes Beingerät befand.

In 1913 hatte der Vorhergenannte 4 Gräber aufgedeckt.

6. In der gewohnten Richtung ein gekrümmtes Skelett mit stark aufgezogenen Beinen und Armen, 80 cm. tief unter hart gestampfter Erde. An der Biegung des linken

¹¹⁰⁾ A. É. 25 : 248. S.

¹¹¹⁾ Gültige briefliche Mitteilung von Andreas Lesich.

¹¹²⁾ A. É. 26 : 446. S.

Ellbogens ein Huhnknochen, am rechten Ellbogen ein Knochenstück eines Säugetieres und eine Beinadel.

7. Unter dem nämlichen Skelett 50 cm. tief ein, in derselben Lage befindliches Skelett. An der Hüfte ein aus Rippenbein polierter Dolch. Bei den Schultern 2 Beinlatten, daneben in der Grösse einer Nuss ein rotes Farbstoffstück.

8. Ein in derselben Lage befindliches vermodertes Skelett. An der Hüfte ein aus Hirschgeweih polierter Dolch und zwei rote Farbstücke. Am Ringfinger der linken Hand ein Beinring, am Zeigefinger noch ein Ring. Ausserdem befand sich im Grabe noch ein Bruchstück einer Harpune und die bearbeitete Spitze eines Hirschgeweihes.

9. 80 cm. tief ein sehr vermodertes gekrümmtes Skelett. An den obern Armknochen Spuren von roter Farbe, ebenso auf dem Scheitel. Ferner zwischen den Beckenknochen ein Beinnmesser mit abgestumpfter Spitze. Neben dem Skelette befand sich noch der obere Teil eines Gefässes, daneben ein gebrannter Tongegenstand in der Form und Grösse einem Mandelkern ähnlich.¹¹³⁾

Pusztaszer. (Komitat Csongrád.) 1905. Bei Fe'söpusztaszer hat Alexius Kada etwa 4—5 Gräber aufgedeckt, dessen Gefässbeigaben uns an das Bronzealter erinnern. Das Skelett liegt auf der rechten Seite mit aufwärts gerichtetem Rückgrat. Die Beine sind stark aufgezogen. Hinter dem Schädel ein mit Buckeln versehenes Gefäss. Unter dem Kinn einige Kieselsteine. Am Ellbogen ein Gefäss mit Henkeln darin Knochen. Bei den Füissen ein mit kleinen Henkeln versehenes, unten kugelförmiges, oben zylinderförmiges Gefäss. Vom Becken abwärts Tierknochen.¹¹⁴⁾

Tószeg. (Komitat Jász-Nagy-Kun-Szolnok.) 1907. Ludwig Márton hat an zwei Stellen gekrümmte Leichenbestattungen gefunden.

1. Zwischen typischen Terramare-Abfällen lag ein gekrümmtes Skelett, dessen Kopf fehlte. Beilagen waren keine. Die sorgfältige Beilegung zeugt von planmässiger Leichenbestattung. Das Skelett lag auf der linken Seite.

2. Ein auf der rechten Seite liegendes Kinderskelett, welches auf dem gestampften Boden einer urzeitlichen Wohnung lag. Vom späteren Alter des Skelettes zeugt sein Zusammenhang mit der Urnenbestattung.¹¹⁵⁾

Tasnád. (Komitat Szilágy.) 1909. Als Andreas Orosz die neolithische Station von Tasnád besuchte, hörte er, dass die Arbeiter unter dem Gipfel des sogenannten „Zölce“ ein Skelett ohne Beigabe fanden, welches vorgeblich in zusammengekrümmter Lage war.¹¹⁶⁾

Dr. Martin Roska meint, dass die Station von Zölce nicht zu Tasnád, sondern zum Gebiete von *Balázsháza* gehört.¹¹⁷⁾

Sopronkeresztúr. 1909. Ludwig Bella fand am Abhange eines Hügels Skelette, welche auf einen Richtplatz deuten. Unter einem Skelett war ein anderes in gekrümmter Lage, aber in sehr vermodertem Zustande. Es lag auf der linken Seite, die Füsse gegen

¹¹³⁾ Die noch nicht publizierten Angaben sind mit gütiger Erlaubniss von Franz Móra dem archäologischen Inventar des Museums von Szeged entnommen.

¹¹⁴⁾ Im Kecskeméti Museum in situ ausgestellt.

¹¹⁵⁾ Bericht über den Stand der Ung. Nat. Mus. vom Jahre 1907. S. 182—183. und gütige briefliche Mitt. von L. Márton.

¹¹⁶⁾ A. É. 30 : 185. S.

¹¹⁷⁾ A. É. 30 : 359—361. S.

Osten, den Kopf gegen Westen, das Gesicht gegen Süden gewendet. Am Hals ein massiver Bronzering mit auswärts gebogenen Enden. Bei den Füßen ein schnauziger und ein gehenkelter Tonbecher.¹¹⁸⁾

Debrecen. Pipáshalom von Hortobágy N° 2. In 1910 hat Ludwig Zoltai im sogenannten „Pipás“-Hügel zwei Skelette gefunden. Dem einen Skelette waren Hände und Füße ausgestreckt, obwohl es auf der rechten Seite lag. Das andere hingegen war gekrümmt und lag rücklings mit auf die Brust gebogenen Armen. Die Beine waren stark aufgezogen. Das gekrümmte Skelett war 148 cm. lang. Am Schädel, am Gesicht und Kinnbacken waren Spuren von roter Farbe sichtbar. Vom Kopfe rechts 40 cm. weit ein fingerhutgrosser roter Farbenklumpen. Beigaben waren keine, aber in der Erde um das ganze Skelett herum glaubte Ludwig Zoltai bald in einfacher, bald in doppelter Schichte Spuren von einer Totendecke zu erkennen. Solche Spuren von Totendecke hat derselbe auch beim ausgestreckten Toten gefunden.¹¹⁹⁾

Debrecen. Papegyháza von Hortobágy. 1910. An der höchsten Stelle des Hügels befand sich in einer Tiefe von 2 m. ein breites Grab, worin ein mangelhaftes Skelett lag, aber aus der Kürze des Grabes und der Lage des rechten Beines folgert Zoltai, dass auch dieser Tote gekrümmt bestattet wurde. In der Nähe des Schädels war ein roter Farbstoff und im Grabe zeigten sich Abdrücke von einem weiss, rot und braun gefärbten Leichentuche.¹²⁰⁾

Sárrét-Udvári. (Komitat Hajdu.) 1910. Zoltai hat bei seinen im sogenannten „Balázs“-Hügel unternommenen Grabungen 50 cm. tief unter weissen Abdrücken rotgefärbte Schenkelknochen gefunden. Im Grabe war ein rücklings liegendes Skelett dessen Arme unter einem stumpfen Winkel gebogen waren, während die Beine etwas aufgezogen waren. Unter dem Skelette war der Boden gefärbt und ein wenig erhaben. Der Kopf war gegen Westen, die Füße gegen Osten und das Gesicht gegen Süden gewendet. Das ganze Skelett war rot gefärbt. Die Spur der an die Knochen geklebten Farbe war auch nach Wochen noch sichtbar. Vom Kopfe 25 cm. entfernt befanden sich einige Fingerhütevoll von einem Farbstoff-Pulver.¹²¹⁾

Izsák. (Komitat Pest.) 1911. Coloman Szabó hat in einem Urnen-Gräberfelde zwei gekrümmte Skelette gefunden, welche 80 cm. tief auf der rechten Seite lagen, den Kopf nach Süden, die Füße nach Norden und das Gesicht nach Osten gerichtet. Hinter den Schultern 10 cm. weit lag ein Gefäss. Das Grab befand sich ungefähr in der Mitte des Urnen-Gräberfeldes.¹²²⁾

Marosgombás. (Komitat Alsófehér.) 1911. Nach dem wortkargen Bericht des Museums von Nagyenyed hat Johann Bodrogi zusammengekrümmte Skelette entdeckt.¹²³⁾

Óbesenyő. (Komitat Torontál.) 1911. Julius Nagy von Kislégh hat auf der urzeitlichen Station von Besenyő Forschungen angestellt, wo er auch zwischen den Wohnungen Gräber entdeckte, von denen er vier eröffnete.

¹¹⁸⁾ Múz. és Képtár. Ért. 4: 131—132. S.

¹¹⁹⁾ Bericht über den Stand des Museums der Stadt Debrecen vom Jahre 1910. S. 38—39.

¹²⁰⁾ E. dort 39—40. S.

¹²¹⁾ E. dort 43—48. S.

¹²²⁾ Múz. és Képtár. Ért. 6: 162. S.

¹²³⁾ E. dort 168. S.

1. In einer Tiefe von 2 m. fand er auf einem stark vermoderten Kinderschädel mehrere grössere Ockerfarben-Stücke.

2. 40 cm. tief ein in sitzender Lage befindliches Skelett, mit dem Rücken gegen Norden gewendet. Die zwei Beckenknochen lagen in südlicher Richtung. Auf der linken Seite eine Menge junger Hornvieh-Hörner, unter dem Becken eine flache ovale Erschwerung.

3. 80 cm. tief ein gekrümmtes Skelett, welches auf der rechten Seite lag. Die beiden Oberarme lagen mit dem Rückgrat parallel und die Unterarme im Ellbogen eingebogen auf dem Becken. Das rechte Bein war so stark aufgezogen, dass die Kniescheibe von der rechten Schulter kaum eine Spannweite entfernt war. Die Röhrenbeine waren eng unter die Beckenknochen gebogen, Beigaben waren keine.

4. 15 cm. tief lagen die oberen und unteren Schenkel eines gekrümmten Skelettes.^{123/a)}

Szeghalom. (Komitat Békés.) 1913. Julius Szeghalmi fand bei seiner im sogenannten „Kovács“-Hügel unternommenen Grabung zwischen anderen Gräbern auch 12 gekrümmte Skelette.

1. Auf der östlichen Seite des Hügels ein auf der rechten Seite liegendes gekrümmtes Skelett, süd-nördlich gerichtet und das Gesicht gegen Osten gewendet. Beigaben: Ein Beil mit durchlöcherter Stiele, mit dem Kinnbacken in gleicher Richtung eine aus *Cervus Elaphus*-Geweih geschnittene Lanzen spitze. Unter den Oberschenkeln ein Feuerstein und ein Beingerät; der erstere eine Pfeilspitze, das andere eine Nadel.

2. Ein doppeltes Grab, mit den gekrümmten Skeletten einer Mutter und eines Kindes. Das Kind war in den Schoß der Mutter gelegt, wie das die Lage der Knochen bezeugen. Beigaben: Neben dem Halse des Frauenskelettes 32 haselnussgrosse gebrannte Tonperlen 3 Beinpfriemen und 2 Spindelringe. Am Halse des Kindes 28 aus Muschelgehäuse verfertigte Perlen eine durchbohrte Muschel und zwei Tontierchen.

3. Süd-nördliche Richtung mit dem Gesichte gegen Osten gewendet, aber ein wenig von den bisherigen abweichend. Beigaben: Neben der Schulter ein Steinbeil. Ein Basaltmeissel. Eine aus Rehgeweih geschnittene Angel. Ein Obsidianmesser. Unter den Knien zwei Netz-Erschwerungen.

4. 180 cm. tief ein auf unberührtem gelben Ton liegendes Skelett darunter eine Handvoll Kalktuff. Beigaben: Neben der Schulter ein Steinbeil, eine aus Hirschgeweih geschnittene Lanzen spitze. Neben dem Röhrenbein ein Feuerstein, ferner ein Jaspismesser. Bei den Füßen drei Steinmeissel.

5. Vom letztgenannten Grabe südlich 3.90 m. weit in einer Tiefe von 25 cm. ein Skelett, dessen Lage von den bisherigen verschieden ist. Mit unter den Bauch aufgezogenen Beinen, den Rücken aufwärts, den Kopf ein wenig links gegen Westen gekehrt. In der Gegend des Halses waren zwölf durchbohrte, gebrannte Tonperlen aufgefädelt. Unter dem linken Oberarm 3 Spindelringe, 3 Unio-Muschel, welche auf der dem Körper zugewendeten erhabenen Seite Spuren von roter Farbe trugen.

6. 120 cm. tief ein neueres in süd-nördlicher Richtung befindliches gekrümmtes Skelett mit dem Gesichte gegen Osten gewendet. Der obere Körper lag etwas tiefer und nach rechts gekehrt. Beigaben: 3 Steinmeissel ein Bruchstück eines Beiles. Hinter dem

^{123a)} A. É. 31 : 162. S.

Schädel eine aus Hirschgeweih geschnittene Lanzenspitze. Bei den Füßen ein Mahlstein, ein Topf mit niedrigen Rand und ein Röhrenfussgefäß.

7. Vom letzteren Grab 6 m. weit, aber ebenfalls in einer Tiefe von 120 cm. ein stark gekrümmtes Skelett mit gegen Osten gewendetem Gesichte. Darunter lagen dicke Kalktuffplatten. Beigaben: Ein Steinbeil mit einem aus Hirschgeweih geschnitztem Stiele. Zwei bearbeitete Hirschgeweihspitzen, ein rotgebranntes Tontrinkgeschirr mit einem durchbohrten Stiel versehen. Vor den Knien ein Röhrenfussgefäß. Hinter den Beinen eine Beinpfrieme, zwei unbearbeitete Hirschgeweihstücke und drei Bachkiesel.

8. Das gekrümmte Skelett eines auf der linken Seite liegenden 9—10 Jahre alten Kindes, dessen Füße gegen Südwesten, der Kopf gegen Nordosten und das Gesicht gegen Osten gewendet waren. Beigaben: 2 Tonkugeln, ein Tontierchen, 3 Unio-Muscheln, eine Beinglätter, 2 unbearbeitete Hirschgeweihe, 2 Kieselsteine, ein unten poliertes Granitstück. Die rechtseitlichen Körperteile sind dick mit rotem Eisenoxypulver bedeckt und an der linken Seite des Schädels klebt eine dicke Substanz.

9. 145 cm. tief auf einer alten Feuerbühne liegt auf der rechten Seite ein Skelett in südöndlicher Richtung und mit dem Gesichte gegen Osten gewendet. Darunter eine rotgebrannte Erdschichte rundum Asche mit Kohlenstücken gemischt. Beigaben: Vor dem Gesichte eine aus Hirschgeweih geschnittene Lanzenspitze, daneben 2 polierte Steinmeissel. Neben dem Ellbogen ein Beil aus Hirschgeweih, daneben ein Hirschgeweih-Bohrer. Neben dem Becken ein Röhrenfussgefäß. Hinter der Schulter ein rotgebrannter Ton-Streitkolbenkopf.

10. 150 cm. tief ein doppeltes Grab worin das Skelett eines Kindes und das einer erwachsenen Person lag. Ersteres befand sich vor dem letzteren. Unter dem Kinn des grösseren Skelettes waren 3 durchbohrte Tierzähne und eine durchbohrte Tonkugel. Beim Ellbogen ein roher Topf, darin Bruchstücke von Muscheln und ein kleiner Steinmeissel. Am Hals des grossen, wahrscheinlich Frauenskelettes 16 durchbohrte Tonperlen und ein cylindrischer Tongegenstand. Daneben noch zwei Beinnadeln, vier Spindelknöpfe und eine Beinglätter.

11. Neben einem gekrümmten Skelett befanden sich 3 Tonkugeln, 2 Meissel, ein Beinglätter, ein bearbeitetes Hirschgeweihstück, ein Farbenstösser und eine Unio-Muschel.

12. Ein mit dem Gesichte gegen Osten gewendetes gekrümmtes Skelett, dessen Lage mit dem im 4. Grab befindlichen Skelette übereinstimmt. Beilagen: 2 dickwandige Gefässe Beide auf der rechten Seite. Das eine mit einem flachen Stein bedeckte Gefäss enthielt verkohlte Speisenreste und 3 Fingergelenke. In dem anderen befanden sich 4 Steinmeissel, eine Beinnadel, 2 Tonknöpfe, ein Hirschgeweihbohrer und verkohlte Weizenkörner.¹²⁴⁾

Szarvas. (Komitat Békés.) 1916. Andreas Krecsmarik hat in dem auf den Szappanyoser Aoker befindlichen Hügel 5 Gräber aufgedeckt, von welchen aber nur 3 unverseht waren. Sämtliche Skelette lagen auf der rechten Seite, den Kopf nach Süd-Osten, die Füße nach Nord-Süden gerichtet.

1. Die Arme am Ellbogen eingebogen, die rechte Oberhand vor dem Gesichte, die

¹²⁴⁾ A. É. 33 : 130. S.

linke unter dem Gesichte. Die Unterschenkel waren nicht übermässig gegen den Becken gebogen. Um den Schädel befand sich Ockerfarbe.

2. Das Knie war vom Ellbogen kaum eine Spannweite entfernt. Der Unterschenkel ist stark aufgezogen. Der Schädel und die Wirbeln waren mit Farbe bestreut.

3. Ein in der nämlichen Lage befindliches Skelett.

Um die zwei ersten Skelette herum enthielten zahlreiche Erdschollen auf der Oberfläche irgend ein skarlat-rotes Pulver, es befanden sich daselbst sogar auch Farbenklumpen.¹²⁵⁾

Székesfehérvár. 1913. Innerhalb der Stadt ist man in einer Sandgrube auf ein Skelett gestossen. Der Schädel war auf dem Rand geblieben, während die übrigen Teile samt der Erde hinabstürzten. Aus der Lage der Knochen konnte man feststellen, dass der Tote gekrümmt war. Unweit davon befanden sich ein Kinderskelett, und einige urzeitliche Gefässbruchstücke.¹²⁶⁾

Debrecn. Ludashalom. 1916. Ludwig Zoltai hat bei seiner Grabung, welche er in dem neben den Fischteichen von Hortobágy gelegenen Hügel unternommen hatte, ein gekrümmtes Skelett gefunden, welches mit aufgezogenen Beinen rücklings lag, den Kopf nach Westen, die Füße nach Osten gerichtet. Die vier Schenkel bildeten ein Rhombus. Ausser einem rotem Pulver und einem roten Farbstoffklumpen, welcher neben den Unterschenkeln lag, waren keine Beigaben.¹²⁷⁾

Bodrogheresztur. (Komitat Zemplén.) 1920—24. Im Auftrage des Ungarischen National-Museums hatten Ludwig Bella und Eugen Hillebrand auf diesem Gebiete Grabungen unternommen, wo dieselben bei fünf Gelegenheiten zusammen 44 Gräber aus dem Kupferalter aufdeckten. Charakteristisch für diese Gräber ist der Umstand, dass die Toten überall auf gelbem Boden liegen, somit die Tiefe der Gräber verschieden ist, je nachdem dieselben höher oder tiefer liegen. Demgemäss befinden sich die Gräber auf der höheren nördlichen Seite des Gräberfeldes 1.30, auf der tiefer liegenden südlichen Seite 0.80 m. tief.¹²⁸⁾

1. Ein Frauenskelett, den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen und das Gesicht nach Süden gekehrt. Hinter dem Rücken waren drei, vor den Knien ein Gefäss. Das Skelett lag auf der linken Seite.

2. Ein Männerskelett mit dem Kopfe gegen Osten, mit den Füßen gegen Westen und mit dem Gesichte gegen Norden gewendet. Unter dem Kopfe lag ein Steinmesser, auf der Brust ein Dolch aus Kupfer, hinter dem Rücken zwei und vor dem Gesichte ein Gefäss. Das Skelett ruhte auf der linken Seite.

3. Ein einziger Schädel, daneben rechts und links je zwei Gefässe.

4. Ein mit den bisheringen entgegengesetzt liegendes Skelett dessen Kopf nach Süden, die Füße nach Norden und das Gesicht nach Osten gerichtet waren. Vor dem Skelette lagen zwei Gefässe. Das Skelett lag auf der rechten Seite.

5. Ein regelrecht liegendes Skelett die Füße nach Westen, den Kopf nach Osten und das Gesicht nach Süden gewendet. Von dem Skelette, welches auf der linken Seite lag, befanden sich 3 Gefässe.

¹²⁵⁾ A. É. 35 : 13—15. S.

¹²⁶⁾ Gültige briefliche Mitteilung von Arn. Marosi.

¹²⁷⁾ Múz. és Kvtári Ért. 11 : 156. S.

¹²⁸⁾ „Az Orsz. Magy. Rég. Társ.“ Jahrbuch I. 7—18. S.

6. Ein einziger Unterkinnbacken mit einem Gefäss als Beigabe.
7. Ein Männerskelett, den Kopf nach Westen, die Füsse nach Osten und das Gesicht nach Norden gerichtet. Es lag auf der linken Seite. Unter dem Kopfe eine Steinmesserklinge, vor dem Gesichte 2 Gefässe.
8. Ein Männerskelett, mit dem Kopfe gegen Osten, mit den Füßen gegen Westen und dem Gesichte gegen Norden gewendet. Unter dem Schädel eine Steinmesserklinge, und vor dem Gesichte zwei Gefässe.
9. Das Skelett eines 6 jährigen Kindes, vor welchem zwei Gefässe lagen und dessen Kopf nach Osten, die Füsse nach Westen, das Gesicht nach Norden gewendet waren.
10. Ein regelmässig gerichtetes Skelett, mit dem Kopfe nach Osten, den Füßen nach Westen und dem Gesichte nach Süden gewendet. Längs des Körpers vor dem Skelette befanden sich 4 Gefässe.
11. In der nämlichen Lage ein auf der linken Seite liegendes Skelett, vor dessen Oberkörper 3 Gefässe waren.
12. Ein ebenso gerichtetes Skelett. Vor dem Gesicht 3 Gefässe.
13. Ein Skelett in der nämlichen Lage und längs des Körpers 6 Gefässe.
14. Ein doppeltes Grab, worin ein Skelett eines Mannes und das einer Frau ruhten, deren Lage mit der bisherigen übereinstimmte. Die Frau befand sich hinter dem Rücken des Mannes und war am Leib und Handgelenken mit Perlen geschmückt. Vor dem Manne waren zwei Gefässe.
15. Ein in ganz gleicher Lage befindliches Skelett, vor welchem 3 Gefässe lagen.
16. Ein Männerskelett, auf der linken Seite liegend und der Kopf nach Westen, die Füsse nach Osten, das Gesicht nach Norden gerichtet. Unter dem Kopfe die schon zu verschiedenen Malen vorgekommenen Steinmesserklinge.
17. Ein regelrecht gerichtetes Skelett von ungewöhnlicher Grösse, ohne Kopf; die Füsse nach Westen, den Rumpf nach Osten, den Brustkorb nach Süden gewendet. Es lag auf der linken Seite. Beigaben waren keine.
18. Ein regelmässig gelegtes Kinderskelett, vor dem Gesichte ein Gefäss.
19. Ein einzelner Unterkinnbacken mit Beigabe von zwei Gefässen.
20. Ein in regelrechter Lage und Richtung befindliches Männerskelett, hinter dessen Unterkörper 2, vor dem Oberkörper 3 Gefässe lagen.
21. Ein in anderer Lage befindliches, auf der rechten Seite liegendes Skelett, den Kopf nach Osten, die Füsse nach Westen, das Gesicht nach Norden gerichtet und vorne ein Gefäss.
22. Ein regelrecht gerichtetes und gelegtes Skelett. Hinter dem Kopfe, vor dem Bauche und neben dem Becken je ein Gefäss.
23. Ein von den bisherigen ganz verschieden gerichtetes Skelett, mit dem Kopfe nach Süden, den Füßen nach Norden und dem Gesichte nach Osten gewendet. Unter dem Kopfe eine Steinmesserklinge, vor dem Oberkörper in einem Haufen 4 Gefässe. Das Skelett lag auf der rechten Seite.
24. Ein Männerskelett, dessen Kopf gegen Osten, die Füsse gegen Westen und das Gesicht gegen Norden gewendet waren. Das Skelett lag auf der rechten Seite und hatte unter dem Kopfe eine Steinmesserklinge; vor dem Gesichte ein Gefäss.
25. In einem mit Beigabe von zwei Gefässen versehenen Grabe ein auf der

linken Seite liegendes Skelett, dessen Kopf nach Norden, die Füße nach Süden, das Gesicht nach Osten gerichtet waren.

26. Ein regelrecht gerichtetes Skelett mit stark aufgezogenen Beinen, dessen Arme seitwärts ausgestreckt waren. Vor dem Gesichte 2 Gefässe.

27. Ein doppeltes Grab, worin die Skelette eines Mannes und einer Frau in der nämlichen Lage sich befanden, wie die im Grabe 14. gelegenen. Auf der Brust des Mannes ein kleiner Kegel aus Gold, auf dem Leibe Muschelperlen. Vor dem Unterkörper 3 Gefässe. Hinter dem Rücken der Frau längs des Körpers 7 Gefässe. Lage und Richtung beider Skelette war regelrecht.

28. Ein regelrecht gerichtetes Skelett mit vorn befindlichen zwei Gefässen.

29. Ein Skelett in der nämlichen Lage, vor dem Gesichte ein Gefäss.

30. Ein Skelett in einer von den bisherigen ganz verschiedenen Lage, dessen Kopf nach Westen, die Füße nach Osten und das Gesicht nach Süden gerichtet waren. Es war das Skelett eines Mannes, welcher auf die rechte Seite gelegt und mit Beigabe von zwei Gefässen versehen war.

31. Ein regelrecht gelegtes Frauenskelett, vor welchem 6 Gefässe sich befanden.

32. Ein rechts liegendes Skelett mit dem Kopfe nach Osten, den Füßen nach Westen und dem Gesichte nach Norden gewendet. Vor dem Gesichte 2 Gefässe.

33. Ein auf der linken Seite liegendes Skelett, den Kopf nach Norden, die Füße nach Süden und das Gesicht nach Osten gerichtet. Beigaben waren keine.

34. Ein Männerskelett, auf der rechten Seite liegend, mit dem Kopfe nach Osten, mit den Füßen nach Westen, und dem Gesichte nach Norden gewendet. Unter dem Kopfe eine Steinmesserklinge und vorn 2 Gefässe.

35. In der nämlichen Lage das Skelett eines Mannes, vorn 2 Gefässe.

36. Ein mit dem Kopfe gegen Norden, mit den Füßen gegen Süden, und mit dem Gesichte gegen Westen gerichtetes Skelett, hinter dem Rücken ein Gefäss und vorn zwei.

37. Ein doppeltes Grab. Die Lage und Richtung der zwei Skelette ist von den bisherigen doppelten Gräbern abweichend, verschieden. Indem das eine Skelett mit dem Kopfe gegen Nordosten, mit den Füßen nach Südwesten und dem Gesichte gegen Nordwesten gewendet auf der rechten Seite liegt, das andere aber den Kopf nach Norden, die Füße nach Süden das Gesicht nach Osten gekehrt auf der linken Seite ruht. Bei den Füßen des einen 4, des anderen 2 Gefässe.

38. Ein auf der linken Seite liegendes Skelett, den Kopf nach Westen, die Füße nach Osten und das Gesicht nach Norden gekehrt. Vor dem Skelette waren 5 Gefässe im Halbkreis gestellt.

39. Das Skelett eines Mannes, den Kopf nach Osten, die Füße nach Westen und das Gesicht nach Norden gewendet. Unter dem Kopfe eine Steinmesserklinge. Andere Beigaben waren keine.

40. Ein Skelett in der nämlichen Lage, nur ein wenig in nordwest-südöstlicher Richtung verschoben. Hinter dem Rücken des Skelettes 2 Gefässe. Das Skelett lag ebenfalls auf der rechten Seite.

41. Ein doppeltes Grab mit zwei Männerskeletten. Das eine lag mit dem Kopfe nach Osten, mit den Füßen nach Westen und dem Gesichte nach Norden gewendet.

Unter dem Kopfe eine Steinmesser Klinge und hinter dem Rücken 4 Gefässe. Vor diesem Skelette befand sich das andere ebenfalls auf der rechten Seite liegende Skelett südost-nordwestlich gerichtet und das Gesicht gegen Nordosten gewendet. Beigaben waren keine.

42. Ein ostwestlich gerichtetes und mit dem Gesichte gegen Süden gewendetes Skelett, welches auf der linken Seite lag. Ohne Beigabe.

43. In derselben Lage und Richtung ein Skelett; hinter dem Rücken lag ein Gefäss, vorne zwei Gefässe.

44. Drei Schädel ohne Körper und Beigabe mit partieller Bestattung.¹²⁹⁾

Debrecen, Ohater Puszta. 1923. Ludwig Zoltai fand in dem auf der Ohater Puszta gelegenen sogenannten „Duna“-Hügel 2.05 m. tief neben einem Feuerherd ein gekrümmtes Skelett, den Kopf nach Westen die Füße nach Osten gerichtet. Die Beine waren stark aufgezogen. Neben dem linken Ellbogen fand derselbe einen Kies, vom Schädel rechts und von den Füßen links die Reste eines roten Farbstoffes.¹³⁰⁾

Debrecen. 1924. In einem neben dem Hortobágy Bache befindlichen „Halász-aponyag“ (Fischerhügel) 170 cm. tief war ein gekrümmtes Skelett, an dessen linken Ellbogen sich ein einziges menschliches Wirbelbein befand, daneben auch ein wenig Eisenoxyd.¹³¹⁾

Esztergom. Zamárd Berg. 1924. Im Weingarten des fürstprimatlichen Gutsverwalters Stefan Hajdu hatten die Arbeiter das Skelett eines Kindes gefunden, neben welchem ein Röhrenfussgefässchen, ein Becher und mehrere kleinere Scherben sich befanden. Nach der Erzählung der Arbeiter konnte man auf gekrümmte Lage schliessen. Das Gesicht war gegen Osten gewendet.¹³²⁾

Kézdlő. (Komitat Szabolcs.) 1925. Ludwig Kiss entdeckte in dem nördlichsten Hügel des sogenannten „Fazekaszug“ ein gekrümmtes Skelett, welches mit dem Kopfe nordöstlich, mit den Füßen südwestlich gerichtet sind; vom Halse bis zu den Knöcheln 1 m. lang war. An der südlichen Seite des Skelettes, vor dem Bauche lag der untere Teil eines Röhrenfussgefässes, um welchen herum sich gezierte und ungezierte Scherben befanden, welche aber nach der Meinung des Ludwig Kiss in keinem Zusammenhange mit dem Zeitalter des Toten waren. Eben dasselbe hatte Genannter auch bezüglich der Wallerfischwirbeln und Gefässcherben festgestellt, welche unter dem Skelette lagen. Es gab auch solche Skelette, welche mit dem Kopfe nach Westen und den Füßen nach Osten gewendet lagen. Beilagen waren durchaus keine, weil der Pflug das Gräberfeld schon zugrunde gerichtet hatte.¹³³⁾

Pusztai-Istvánháza. (Komitat Jász-Nagy-Kun-Szolnok.) 1925. Im Auftrage des Ungarischen National Museums hatte dr. Eugen Hillebrand dasjenige kupferalterliche Gräberfeld aufgedeckt, welches gelegentlich der Überschwemmungsarbeiten beim Ausgraben der zur Verstärkung des Körös-Schutzdammes bestimmten Erde zufällig entdeckt wurde. Genannter fand zusammen 15 Gräber.

¹²⁹⁾ Der noch nicht publizierte Stoff des Gräberfeldes von Bodrogkeresztur ist auf Grund des Grabungsplanes des E. Hillebrand mit seiner gütigen Erlaubnis mitgeteilt.

¹³⁰⁾ Bericht 1923. 12. S.

¹³¹⁾ Bericht 1924. 8. S.

¹³²⁾ Gütige briefliche Mitteilung des Dr. Albin Balogh.

¹³³⁾ Bericht des Vicegespans vom Comitat Szabolcs 1925. II. 95. S.

1. Ein auf der linken Seite liegendes gekrümmtes Skelett, den Kopf nach Norden, die Füße nach Süden und das Gesicht nach Westen gewendet. Vor dem Gesichte lagen 5 Gefässe. Von den Knien angefangen wurde der Tote durch eine spätere, bronzealterliche Wohnunggrube gestört.

2. In der nämlichen Richtung, aber ohne Beigabe befindliches stark gekrümmtes Skelett.

3. In derselben Richtung ein Skelett, um dessen Kopf und Füße herum 9 Gefässe waren.

4. Ein ebenso gerichtetes, mässig gekrümmtes Skelett. Daneben 5 Gefässe. Um Füße und Hüfte herum Marmorperlen.

5. Ein dreifaches Grab, worin sich die Skelette eines zu gleicher Zeit beerdigten Mannes, einer Frau und eines Kindes befanden. An der nördlichen Seite der Grabe lag die Frau mit Gefässen umgeben und ober dem Knie ein Beindolch. Vor der Frau lag das Skelett eines Mannes mit nach vorne ausgestreckter Hand, auf welcher das Skelett eines etwa 10 jährigen Kindes ruhte. Das Kinderskelett lag von den bisherigen abweichend auf der linken Seite und seinen Eltern zugewendet. Alle drei Skeletten fehlten die Füße.

6. Im Grabe war kein Skelett, obwohl keine Spur von Störung bemerkbar war. Sechs Gefässe lagen in einer Reihe, und zwar in derjenigen Richtung, in welcher die Toten zu ruhen pflegten. Unmittelbar neben den Gefässen das Bruchstück eines grösseren Steinmessers und ein pirnemeähnliches Kupfergerät. Der Feststellung Hillebrand's gemäss dürften wir mit einer symbolischen Leichenbestattung zu tun haben.

7. Nur der Oberarmknochen und der Schädel war vorhanden. Vor dem Gesichte lagen 5 Gefässe. Der übrige Teil des Grabes wurde noch im Bronzealter zerstört. Nur das liess sich feststellen, dass die Lage regelrecht war.

8. Die Reste eines regelmässig gerichteten Kinderskelettes, wobei es sich nicht feststellen liess, ob die Lage eine gekrümmte war. Vor dem Gesichte 2 Gefässchen. Das Kind dürfte 6 Monate alt gewesen sein.

9. Neben dem regelrecht gerichteten gekrümmten Skelette waren 4 Gefässe.

10. Vom Gräbelfelde 10 m. weit gegen Westen ein mit den bisherigen entgegengesetz liegendes Skelett. Die Richtung ist ostwestlich und das Gesicht gegen Norden gewendet. Von den Beinknochen war nur der Calcaneus und Astrogallus vorhanden. Unter dem Kopfe lag eine Steinmesserklunge. Das Skelett dürfte das eines vornehmen Mannes gewesen sein.

11. Ein mit dem Gesichte gegen Süden gewendetes gekrümmtes Skelett vorn mit 2 Gefässen.

12. Ein regelrecht gerichtetes Skelett mit 5 Gefässen. Am linken Fuss einige Steinperlen.

13. Ein zerstörtes Grab worin von den Beinen des Skelettes nur ein Bruchstück vorhanden war. Daneben 2 Gefässe. Das Skelett lag auf der linken Seite und war mit dem Gesichte gegen Norden gewendet.

14. Ein nach Norden blickendes gekrümmtes Skelett mit 4 Gefässen.

15. Im ganzen Gräberfelde das am reichsten ausgestattete Grab, worin das Skelett 1 m. tiefer als die anderen lag. Es ruhte auf der linken Seite und hatte unter dem

Kopfe eine sehr feine Steinmesserklunge. Beim Kopfe waren 3, bei den Füßen 2 Gefässe. Das Skelett blickte nach Norden. Aller Wahrscheinlichkeit nach, war der Tote ein vornehmer Mann gewesen.¹³⁴⁾

Paszab. (Komitat Szabolcs.) 1925. Im sogenannten „Hordozó düllő“ (Anwand) hatte Ludwig Kiss 4 Gräber aufgedeckt.

1. Ein seitlich liegendes und nach Nordwesten blickendes, in schlechtem Zustande befindliches gekrümmtes Skelett. Neben den Beinen, vor dem Bauche ein mit Henkeln versehenes bauchiges Gefäss und eine kleinere Schale. Neben dem Sitzbein ein blumentopfähnliches, mit Buckeln geziertes Gefäss.

2. Davon gegen Südosten anderthalb m. entfernt befand sich das zweite Skelett, dessen Schädel nach Westen gerichtet war. Daneben ein mit Buckeln geziertes Gefäss und ein pfeilförmiger weisser Kieselstein. Neben dem Schädel befanden sich noch einige Gefässe.

3. Vom ersten Grabe nördlich 2 m. weit lag das dritte Skelett. Beim Gelenkbein ein eben solches Gefäss, wie im ersten Grabe. Vor diesem Gefässe lag ein 18 cm. langes Silexmesser.

4. Zwischen dem ersten und dritten Grabe nördlich 1 m. entfernt lag das vierte Skelett. Unter dem Schädel ein 15 cm. langes Silexmesser, beim Sitzbein 10 Stück Netz-Erschwerungen, ferner ein dem vorigen ähnliches bauchiges und ein kaffeschaleförmiges Gefässchen.¹³⁵⁾

Tiszaug. (Komitat Szolnok.) In 1924 und 1926 hatte Koloman Szabó in der am Kistréter Ufer gelegenen Stätte 2 gekrümmte Skelette gefunden.

1. 82 cm. tief neben Küchenabfällen ein mit dem Kopfe nach Südosten, mit den Füßen nach Nordwesten und mit dem Gesichte nach Süden gerichtetes Skelett, vor diesem Gesichte ein Gefäss war, welches uns an das von Bodrogkeresztúr erinnert.

2. Von diesem Grabe 3 m. entfernt ebenso tief ein in der nämlichen Lage befindliches Skelett. Vor dem Gesichte und beim Becken je 2 Gefässe. Beine und Arme waren stark zusammengezogen. Die Fingergelenke waren ganz unter dem Kinnbacken.¹³⁶⁾

Gödöllő. (Komitat Pest.) 1926. In der staatlichen Erdäpfelkultur-Station hatte ein Arbeiter unter einem Skelette eine Kupfermesserklunge gefunden. Aller Wahrscheinlichkeit nach wurde der Tote denen von Istvánháza ähnlich zusammengekrümmt beerdigt, mit welchen derselbe auch dem Alter nach übereinstimmt.¹³⁷⁾

Ószentiván. (Komitat Torontál.) 1926. Verfasser dieser Zeilen hat in dem Gebiete der Ortsgemeinde zwei Gräberfelder entdeckt. Das eine befand sich grösstenteils aufgewühlt neben den Kotziegelgruben, welche sich gegen Vedresháza hinziehen; das andere war am linken Ufer der durch die Gemeinde fliessenden Ader, in dem sogenannten „Kovács-Hügel“. An der ersten Stelle wurden zwei, an der andern 11 Gräber aufgedeckt. Auf der neben der Windmühle befindlichen Wohnstätte waren auch Gräber.

1. 31 cm. tief ein mangelhaftes Skelett, von welchem nur die schwach gekrümmten Beine und ein Bruchstück des Unterkiefers vorhanden war. Das Skelett war von Nord-

¹³⁴⁾ Wiener Prähist. Zeitschrift 1926. 27—37. S.

¹³⁵⁾ Bericht des Vicegespans 1925. I. 95. S.

¹³⁶⁾ Mündliche gütige Mitteilung des Coloman Szabó.

¹³⁷⁾ Gütige mündliche Mitteilung des E. Hillebrand.

Nordwesten nach Süd-Südosten gerichtet. Von den Füßen des mangelhaften Skelettes 25 cm. weit lag ein kleines mit Henkeln versehenes Gefäss, vom Unterkieferbruchstücke 30 cm. entfernt das Bruchstück eines grösseren Gefässes.

2. 60 cm. tief ein auf der rechten Seite liegendes stark gekrümmtes Skelett den Kopf nach Norden, die Füße nach Süden, das Gesicht nach Osten gerichtet. Die Unter- und Oberschenkel lagen beinahe parallel zu einander. Die Arme beim Ellbogen eingebogen und die Hände ein wenig unter dem Kopfe resp. vor dem Gesichte. Neben dem Unterschenkel lag ein mit Henkeln versehenes, mit der Mündung aufwärts gerichtetes, aber ein wenig seitlich abgewendetes Gefäss. Andere Beilagen waren keine. Das ganze Skelett wurde, „in situ“ ausgehoben.

3. Zerstreute Menschenknochen mit Beigabe zweier Schüsseln, welche sich 60 cm. tief befanden.

4. Von diesem Grabe 4 m. gegen Westen entfernt 60 cm. tief ein unversehrtes gekrümmtes Skelett, auf der rechten Seite liegend und den Kopf nach Nordosten, die Füße nach Südwesten, das Gesicht nach Südosten gerichtet. Die linke Schulter war derart nach vorne gefallen, dass das Schulterblatt und der ganze Rückgrat sichtbar war. Die Lage der Beine beweist, dass beim Krümmen dieselben einzeln aufgezogen worden sind. Die Hände greifen unter die vor ihnen befindlichen Gefässe. Beigaben: Von Gesichte 30 cm. weit das Bruchstück eines mit der Mündung abwärts gekehrten Gefässes, daneben der zweidrittel Teil einer grösseren Schüssel und ein abwärtsgekehrtes, mit Henkeln versehenes Gefäss. Unter dem Schädel und in der Gegend der Halswirbel eine aus 12 Dentalien und 23 weissen, grauen, und blauen Kalkperlen bestehende Perlenreihe. In der Erdschichtendecke befanden sich Kohlenstücke. Bemerkenswert ist, dass auch in den weiter unten folgenden Gräbern überall Kohle vorhanden war.

5. Von dem vorigen Grabe gegen Nordwesten 2 m. weit und 72 cm. tief ein gekrümmtes Skelett ohne Kopf, dessen Beine nach Südwesten der Hals nach Nordosten gerichtet war. Das Skelett lag auf der rechten Seite mit der Brust gegen Südosten gewendet. Vom Knie 26 cm. weit lag der mit den Zähnen abwärts gekehrte Kinnbacken. Vor dem Becken 7 cm. weit eine verkohlte Erdscholle. Die Beine lagen beinahe parallel übereinander. An der Stelle des Kopfes einige gebrannte flache Knochen. Neben dem Skelette befanden sich 3 Gefässe: Hinter dem Genick 10 cm. weit ein mit der Mündung abgewendetes Gefäss, zwischen dem Becken und den Rippen ein mit der Mündung ebenfalls abgewendetes Gefässchen, mit einem zur Mündung quer gerichteten Deckel.

6. 45 cm. tief unter einem Feuerherd neben einem Haufen von Menschenknochen lag eine Schüssel und ein Topf. Zwischen dem Skelette und den Beigaben war in der Tiefe ein Unterschied, von 25 cm. Augenscheinlich wurde der Tote nachträglich tiefer gelegt.

7. Vom 4. Grabe südlich 2 m. weit und 60 cm. tief lagen Knochen zerstreut. Auch von den Beigaben war nur noch das Bruchstück eines Gefässes vorhanden.

8. Vom 5. Grabe südwestlich 3 m. weit und 65 cm. tief ein auf der rechten Seite liegendes gekrümmtes Skelett, den Kopf nach Südwesten, die Füße nach Nordosten und das Gesicht nach Osten gerichtet. Die Füße waren minder gekrümmt, aber die Oberschenkel bildeten mit dem Rückgrat einen rechten Winkel. Die Hände lagen vor dem Gesichte und hinter dem Rückgrat befand sich je ein Gefäss. Am Becken eine

durchbohrte Muschel, am Halse ein poliertes Knochenstück. Das Skelett wurde „in situ“ ausgehoben.

9. Vom vorigen Grabe südlich 2,50 m. weit und 80 cm. tief ein neueres gekrümmtes Skelett; den Kopf nach Westen, die Füße nach Osten und das Gesicht nach Süden gekehrt. Der Tote lag auf der rechten Seite. Die Füße sind stark aufgezogen, obwohl dieselben abgesondert liegen. Augenscheinlich wurden dieselben einzeln zusammengebunden. Die eine Hand lag vor der Brust ausgestreckt, die andere vor dem Gesichte. Beilagen: Hinter dem Schädel 15 cm. weit ein Gefäß mit zwei Henkeln, darin eine *Helix austriaca* Muschel. Hinter dem Rücken in der Mitte des Rückgrates ein kleineres Gefäß. Neben dem rechten Oberarm eine Süßwasser-Muschel.

10. Unmittelbar neben dem vorigen Grabe ein auf dem Bauche liegendes Skelett, welchem die Unterschenkel und ein Teil der Beckenknochen fehlten. Die Knochen des rechten Fusses hingegen waren vorhanden. Gerade aus der Lage des vorhandenen Fusses ist es ersichtlich, dass trotz der Bauchlage der Tote gekrümmt wurde. Der rechte Arm war unter den Becken gebogen, der linke lag längs dem Skelette. Der Kopf war nach Ost-Südosten, die Füße nach Nord-Nordwesten gerichtet und das ein wenig abwärts gekehrte Gesicht blickte gegen Norden. Das Skelett lag ein wenig rechtseitlich, sonst war die Lage des Skelettes so entschieden eine Bauchlage, dass das nicht nur ein Zufall sein kann. Der Mangel der Schenkel ist der Aufdeckung des daneben befindlichen Grabes zuzuschreiben. Beigaben: Vom Kopfe nördlich 18 cm. weit ein mit der Mündung dem Skelette zugewendetes Röhrenrinnengefäß, welches rote Spuren zeigt. Daneben ein kleineres Gefäß. Am linken Beckenknochen eine Flusswasser-Muschel.

11. Unmittelbar daneben 61 cm. tief lag an seiner ursprünglichen Stelle in Ellbogen und ein Schenkelgelenk. Die Lage der Knochen deutet auf linkseitliche Bestattung. Vom Ellbogen 12 cm. weit befand sich das Bruchstück eines kleinen Gefäßes. Aus der Lage der Knochen kann man entschieden auf gekrümmte Beilegung schließen. Das Grab wurde wahrscheinlich beim Baumpflanzen gestört. Die Füße des Toten dürften ursprünglich nach Westen der Kopf nach Osten und das Gesicht nach Süden gekehrt gewesen sein.

12. Vom 7. Grabe gegen Nordwesten 1,5 m. weit 75 cm. tief befand sich ein neueres Skelett, welches auf der rechten Seite liegend den Kopf gegen Nordwesten, die Füße gegen Südosten und das Gesicht gegen Nordosten gewendet hatte. Infolge des Erdendruckes war das Schulterblatt und der Rückgrat sichtbar geworden. Das linke Kniegelenk und der ganze Unterschenkel fehlte, sonst war das Skelett unversehrt. Die rechte Hand lag vor der Stirne die Handfläche und die Finger aufwärts gerichtet; die linke Hand befand sich unter einer Schüssel. Ferner waren dem Toten in einem Haufen 3 Gefäße, eine Schüssel, ein zweihenkliger Krug und ein kleiner Topf beigegeben.

13. Vom 7. Grab östlich 3,5 m. weit und 65 cm. tief war ein in sehr schlechtem Zustande befindliches gekrümmtes Skelett, den Kopf nach Südosten, die Füße nach Nordwesten und das Gesicht ursprünglich nach Nordosten gerichtet, aber durch den Erdenruck verschoben. Die Hände lagen vor dem Gesichte. Die Beine waren so stark aufgezogen dass die sämtlichen Unter- und Oberschenkel in einem Haufen zusammengepresst lagen. Wir begegneten hier einem so typischen Beispiele des Zusammenbindens der

Beine, dass wir es der Mühe wert erachteten, dieselben „in situ“ auszuheben. Vor dem Gesichte lag eine kleine Schale. Ausserdem waren keine Beigaben.

14. In dem neben der Windmühle gelegenen Hügel sind wir beim Graben in der 22. Wohngrube 175 cm. tief auf ein stark zusammengekrümmtes Skelett gestossen, welches auf der linken Seite lag und den Kopf nach Süden, die Füsse nach Norden, das Gesicht nach Osten wendete. Beigaben waren keine, aber die unter dem Skelette befindliche aufgewühlte Erde enthielt bis zu einer Tiefe von 2 m. unzählige Scherben und Stücke von grösseren Gefässen.

Tószeg. 1926. An einer erhöhten Stelle der grossen Wiese von Tószeg, auf der sogenannten „Telek“-Anhöhe hat Ludwig Márton ohne jegliche Beigabe ein auf der rechten Seite gelegenes gekrümmtes Skelett gefunden.¹³⁸⁾

Ausser den in chronologischer Reihenfolge hier dargestellten Leichenbestattungen wurden zu nicht bestimmbar Zeitpunkten an folgenden Orten noch gekrümmte Skelette gefunden.

Tevel, Simontornya, Morágy. (Komitat Tolna.) An diesen Orten ist man auf Gräber gestossen, welche mit denen bei Lengyel identisch sind, aber durch unbefugte Arbeitshände eröffnet wurden. Sogar die Knochen wurden einzeln ausgehoben, somit war es nicht möglich, die gekrümmte Lage authentisch zu konstatieren. Aber aus den beigegebenen Steinwerkzeugen und den mit denen bei Lengyel gefundenen identischen Röhrenfussgefässen, welche bei uns nur bei gekrümmten Leichenbestattungen vorkommen, folgert Wosinsky, dass auch diese ebengenannten Toten unbedingt gekrümmt bestattet wurden. Leider wissen wir nicht einmal die Anzahl der Gräber.¹³⁹⁾

Kécsa. (Komitat Temes.) 40 cm. tief entdeckte man ein gekrümmtes Skelett, woneben ausser einigen Scherben nichts zu finden war.¹⁴⁰⁾

Versec. (Komitat Temes.) 40 cm. tief in einem sogenannten Kesselgrabe wurde ein mit dem Kopfe nach Westen gerichtetes Skelett gefunden dessen Beine so stark aufgezogen waren, dass die Knie beinahe bis zum Kopfe reichten.¹⁴¹⁾

Detta. (Komitat Temes.) An einem unbenannten Orte fand man ein gekauertes Skelett.¹⁴²⁾

Sopron. Burgstall. Ludwig Bella fand in einer Steinkammer zwei gekrümmte Skelette, welche seitlich lagen und die Hand unter dem Gesichte war. Beigaben waren keine.¹⁴³⁾

Kun-Szt.-Márton. (Komitat Szolnok.) In einer Steintruhe fand man ein gekrümmt sitzendes Skelett mit Beigaben aus dem Steinalter.¹⁴⁴⁾

Tiszapolgár. (Komitat Szabolcs.) Bei Gelegenheit des Baues der gegen Hajdúnás führenden Landstrasse, ein Kilometer weit von Tiszapolgár stiessen die Arbeiter auf Menschenkelette; daneben auf Bruchstücke von 8 Röhrenfussgefässen, auf mehrere an-

¹³⁸⁾ Gültige briefliche Mitteilung des Ludwig Márton.

¹³⁹⁾ Wosinsky: Geschichte des Komitates Tolna I. 70—71., 189—190., 197—198., 200—201. S.

¹⁴⁰⁾ Milleker: Südungarn vor der Landeseroberung 60. S.

¹⁴¹⁾ E. dort 160. S.

¹⁴²⁾ E. dort III. 1. Heft 17. S.

¹⁴³⁾ Wosinsky: Obengenanntes Werk III. 63. S.

¹⁴⁴⁾ E. dort.

gere Gefässe, zwei schöne Silex-messer, auf zwei Bronzplatten von denen die eine durchbohrt war. Als dr. Albert Bender von diesem Funde Kenntniss erhielt, eilte er sogleich an Ort und Stelle, fand aber die Skelette schon zerstört so dass er nur noch bei 3 Skeletten die Lage beobachten konnte. Dieselben waren südwestlich gerichtet, mit dem Gesichte nach Westen gekehrt, auf die rechte Seite gelegt, mit ausgestreckten Armen und mit gekrümmten Beinen. Neben einem Skelette befand sich ein aus 12 flach geschlossenen weissen Marmor (?) -perlen bestehender Gürtel. In der Mitte des Gürtels waren die Perlen grösser und nach beiden Enden stufenweise kleiner. Neben einem Kinderskelett lagen zusammengedrückte kleine Schüsseln und ein 5 cm. langes Silexmesser. Neben einem anderen Skelette befand sich bei der Kniebeuge ein Röhrenfussgefäss. Im oberen Schlüsselteil lag ein Beinlöffel, neben dem Kopfe eine kleine Speiseschüssel, in welcher angeblich eine andere Schüssel war. Bei der Kniebeuge befanden sich kleine Tierknochen, ein grosses Schulterblatt, eine Beinpfrieme und ein Eberauer. In einem Tiegelartigen Gefässe waren zwei kleine Kupferklumpen mit blauer Patina überzogen. In der Gegend des Schädels 4 Stück Silex-abfälle und zwei aus Hirschgeweih geschnittene Werkzeuge. Neben einem rücklings gelegenen Skelette war ein rotgebranntes grosses Gefäss, ein Röhrenfussgefäss, ein polierter Steinmeissel, drei Silexmesser, zwei Silexschaber, eine Obsidian Klinge, ein Nucleus, ein Silex-beil, ein ovaler Steinstösser (?), ein Eberauer und ein Schleifsteinbruchstück. Neben einem anderen gekrümmten Skelette befand sich ein grobes, schnauziges, topfförmiges Gefäss, vor dem Gesichte ein Töpfchen, hinter dem Schädel eine vermoderte Schüssel. (Die Zusammensetzung des Stoffes lässt eher auf kupferalterliche Leichenbestattung schliessen. Gegenwärtige Abhandlung war in der Druckerei schon in Arbeit genommen, als Andreas Lesich mir diese Angaben zukommen liess.)

Resultate.

Aus dieser Statistik erhellt sofort, dass wir die bisher vorgekommenen Funde in zwei grosse Gruppen einteilen können. Es gibt darunter solche, deren Stoff wir nur mit der grössten Vorsicht benützen können, weil Beobachtung und Schilderung derselben nicht unbestreitbar authentisch sind. Zu dieser Gruppe gehören diejenigen Funde, von welchen die Berichterstatter nur durch Einsagen Kenntniss erhielten. Dass wir diese dennoch in die Statistik aufnahmen, ist aus dem Grunde geschehen, weil nach unserer Meinung auch eine wie immer oberflächlich scheinende Beobachtung genügen kann um festzustellen, ob in einer Gegend neuere Funde zu erwarten sind und zufällig kann auch ein scheinbar noch so nichtsagender Fund in den Augen derjenigen, welche die Funde aus anderen Gesichtspunkten betrachten, noch immer ein Kettenglied sein, ohne welches der Zusammenhang der übrigen Funde in einer oder anderer Hinsicht gestört wäre. Die Schlüsse, die wir aus den Funden ziehen können, hängen immer davon ab, wie die nicht fachmässige Beobachtung durch die in der Nähe vorgekommenen authentischen Funde gestützt sind. Im Falle ihrer Nichtbeachtung könnte man uns leicht beschuldigen, dass uns bei ihrer Zusammenstellung die Auswahl nach gewissen Gesichtspunkten leitete. In diese Gruppe gehören die Funde bei Bókéscsaba, Csep, Gyírok, Keszthely, Jassenova, Sarkad, Marosbogát, Szentes, Tasnád, und Esztergom.

In die andere Gruppe gehören die übrigen. Aber auch hier möchten wir wenigstens so viel Unterschied machen, dass wir diejenigen Funde besonders hervorheben, welche durch vollkommen planmässige Aufdeckung erzielt worden sind. Mit dieser Gruppierung wollen wir durchaus nicht die Glaubwürdigkeit der übrigen bezweifeln. Aber natürlich können wir an solchen Stellen, wo zufällig irgend ein Grab zum Vorschein gekommen ist, nicht sogleich gewisse allgemeine Schlüsse ziehen, ausser wenn infolge dieser zufälligen Gräber noch irgend ein kleineres oder grösseres Gräberfeld entdeckt worden ist. Die Richtigkeit dieser Schlüsse wird dann natürlich durch den ganzen angesammelten Stoff entschieden. In diese Gruppe gehören die Funde bei Anarcs, Lengyel, Vlád-háza, Gyertyános, Bedellő, Bogojeva, Egyek, Óbéba, Csóka, die sämtlichen von der Umgebung Debrecen's, Óbesenyő, Szeghalom, Szarvas, Paszab, Bodrogkeresztur, Istvánháza und Ószentiván.

Ebenso müssen wir Funde auch nach den verschiedenen Altern gruppieren.

Auch hier ist es natürlich, dass diejenigen Gräber, welche, ausser der mangelhaften Beobachtung jeder handgreiflichen Stütze bar sind, nicht beachtet werden können.

Unter den aufgezählten Gräbern haben wir nicht ein einziges aus dem Paleolithalter, aber destomehr haben wir solche, welche unstreitbar aus dem Neolithalter stammen. Hieher gehören die Gräber bei Anarcs, Gyirok, Lengyel, Gyertyános, Bedellő, Bogojeva, Tápé, Tiszakeszi, Csóka, Szeghalom, Szarvas, Esztergom, Kenézlő, Tevel, Simontornya, Morágy und Kunszentmárton, aber wahrscheinlich auch die Gräber bei Koroncó, Keszthely, Jassenova und Királyhelmecc.

Aus dem Kupferalter stammen die Gräber bei Pusztaszer, Paszab, Tiszaug, Bodrogkeresztur und Pusztai Istvánháza.

Aus dem Bronzealter sind die Gräber bei Kumánd, das eine bei Esztergom, bei Kecskemét—Ladány—Bene, Óbéba, Szomolány, Sopronkeresztur, Izsák und Ószentiván, ferner wahrscheinlich auch die Gräber bei Egyek, Sarkad und Szeged-Percsora.

In Ermangelung der Beigaben ist es unmöglich das Alter der übrigen Gräber zu bestimmen, deren urzeitlicher Ursprung aber kaum zu bezweifeln ist.

In den überwiegend meisten Gräbern waren die Skelette seitlich liegend, seltener rücklings oder auf den Bauch gelegt gekrümmt. In sitzender Lage gekrümmte Skelette befanden sich bei Békéscsaba, Keszthely, Kumánd, Zenta, Dévaványa, Versec, Szeged-Percsora, Királyhelmecc, Szomolány, Marosbogat, Egyek, Csóka, und Óbesenyő. In sitzender Lage mit ausgestreckten Beinen hat man Skelette bei Koroncó, Csap, Tököl und Detta gefunden. Rücklings gelegene Skelette mit aufgezogenen Beinen sind bei Dévaványa, Oklánd, Bogojeva, im Pipás- und Ludas-hügel bei Debrecen, bei Sárrétudvari und in einem Grabe bei Lengyel vorgekommen. Auf dem Bauche liegende gekrümmte Skelette kennen wir von Rakamaz, Bogojeva, Szeghalom und Ószentiván.

Von einzelnen sporadisch vorkommenden Gräbern abgesehen wurden die Toten entweder in eigentlichen Gräberfeldern, oder in Wohnstätten bestattet. Zwar kommt es vor, dass in manchen Fundorten sich an beiden Stellen Gräber befinden. Es gibt sogar solche Orte, wo zwei Gräberfelder waren. (Lengyel, Ószentiván.)

Eigentliche Gräberfelder waren bei Kumánd, Anarcs, Lengyel, Dévaványa, Vlád-háza, Gyertyános, Bedellő, Királyhelmecc, Oklánd, Pusztaráboly, Egyek, Ladánybene, Óbéba, Paszab, Ószentiván, Bodrogkeresztur und Pusztai Istvánháza. Zweifellos auf

Wohnstätten befanden sich je ein Grab bei Lengyel, Tápé, und Ószentiván; mehrere Gräber waren bei Csóka, Bogojeva, Óbesenyő, Tiszaug, Szeghalom und Szarvas. Diese Gräber sind allgemein viel tiefer, als die auf den Gräberfeldern befindlichen und kommen gewöhnlich in Wohngruben vor. Bei einem Grabe von Ószentiván war auch die Verfertigungsweise eines solchen Grabes gut bemerkbar. Die bis dahin angesammelten Abfälle blieben in der Grube, wurden aber mit einer reinen Erdschichte bedeckt, und der Tote darauf gebettet. Hierauf wurde die Wohnung verlassen und mit Erde zugescharrt. Dieses bezeugt auch der Umstand, dass in den oberen Erdschichten keine Abfälle bemerkbar waren. Aber auch neben Wohngruben kommen Gräber vor, wie dies ein Grab bei Csóka beweist. Bei Szeghalom ist ein Skelett auf einer verlassenen Feuerbühne gelegen.

Bei Lengyel und Ószentiván befanden sich sogar zwei Gräberfelder, dennoch wurden manche Tote auf der Wohnstätte beigelegt.

Tiefe und Grösse der Gräber sind sehr verschieden und sogar an denselben Orten finden wir grosse Unterschiede. Die Tiefe variiert zwischen 0.22—3.00 m. Das tiefste Grab wurde bei Dévaványa, das am wenigsten tiefe bei Csóka gefunden. Bei Keszthely fand man ein 1.50 m. tiefes im Felsen gehauenes Grab. Die Grenzen zwischen welchen die Grabestiefe der einzelnen Fundeorten variiert sind bei: Kumánd 3—6 Fuss, Dévaványa 2—3 m., Lengyel 0.23—1.25 m., Gyertyános 0.40—1.50 m., Oklánd 1—1.50 m., Bogojeva 1.20—1.40 m., Egyek 0.50—1.40 m., Óbéba 0.25—0.50 m., Csóka 0.22—1.80 m., Óbesenyő 0.40—2.00 m., Szeghalom 0.85—1.80 m., Ószentiván 0.31—1.50 m. Zu bemerken ist, dass diese Verschiedenheiten durchaus nicht mit den Bodenverhältnissen zusammenhängen. Das Grab bei Keszthely befand sich 1.50 m. tief in einem Felsen, in einem 0.31 m. tiefen Grab bei Ószentiván lag der Tote auf sandigem Boden. Es lässt sich nicht mit Bestimmtheit feststellen wovon die Tiefe der Gräber abhing. Z. B. bei Pusztá-Istvánháza war das reichste Grab um 1 m. tiefer als die anderen.

Für die Grösse der Gräber haben wir zwar wenige Angaben, aber auch diese bezeugen zur Genüge, dass man beim Graben einer Grube durchaus nicht sparsam vorging. Die Dimensionen des einen Grabes bei Dévaványa sind 200×100 cm., bei Tiszaeszlár 170×71, jene der Gräber bei Csóka 140×90, 100×200, 300×100 und das Grab bei Debrecen—Papegyháza war 150 cm. breit.

Von der äusseren Bezeichnung der Gräber kann überhaupt nur dort die Rede sein, wo über denselben Tumuli errichtet wurden. Die am Fusse oder am östlichen Abhang irgend eines Hügels befindlichen Gräber sind nicht als solche zu betrachten.

Tumuli kennen wir bei Vláháza, Gyertyános und Bedellő, wo man die Toten mit Erde bedeckt und dann über ihnen ein doppeltes Steingewölbe errichtet hatte, welches dann noch mit Erde bedeckt wurde. Bei Bedellő konnte man ganz gut wahrnehmen, dass die grössten Steinklöße des Gewölbes an jenen Stellen waren, worunter die Skelette lagen. Bei den Gräbern aus der Gegend von Debrecen liess sich unstreitbar feststellen, dass die Grabhügel über die auf glatten Boden gelegte Tote erhoben wurden.

Felsengräber fand man bei Keszthely und in sogenannten „Bécsi-domb“ bei Sopron. In der Steingrube von Keszthely-Egregy hat der Zufall ein mit Gang und Kuppel versehenes Felsengrab zum Vorschein gebracht. In der Steingrube bei Csóka befand sich ein einfaches Felsengrab.

Bei Kunszentmárton fand man ein in einer Steintruhe liegendes Skelett. Hierher

können wir auch das dritte Grab des Tumulus bei Vláháza zählen, wo nur der Kopf des Toten mit Steinen umgeben war, und zwar so, dass man auf die von drei Seiten gestellte 3 Steinplatten zum Schutze des Kopfes noch eine vierte Platte horizontal legte.

Das doppelte Grab bei Szomolány war mit mächtigen Steinplatten bedeckt und bei Tiszaeszlár hatte man die Spur einer Truhe entdeckt.

Der Boden der Gräber befindet sich an den meisten Stellen dort, wo die Humusschichte aufhört, weshalb die Skelette auf Ton, Sand, oder Kies ruhen. Eben aus diesem Grunde ist es schwer auf die Stelle eines Grabes im vornhinein zu schliessen. Das Vorhandensein der Gräber bei Pusztatvárháza und Ószentiván konnte nur dann festgestellt werden, als der Spaten an das Skelett oder die Beigaben stiess.

In der meisten Fällen gibt es auch nichts besonders Bemerkenswertes am Boden der Gräber. Desto interessanter ist das Grab bei Kumánd, dessen Boden hohlrund war.

Der Boden des Grabes bei Sárrétudvari ist erhaben und zeigt Spuren von Farbstoff. Im allgemeinen ist der Boden des Grabes flach. Zwar gibt es Fälle, wo der Ober- oder Unterkörper höher oder tiefer liegt. In einem Grabe bei Csóka ruht der Oberkörper, in einem bei Szeghalom der Unterkörper und in einem bei Lengyel der Kopf höher.

Einer sorgfältigen Bearbeitung des Grabesbodens begegnen wir nur selten. Der Boden des Grabes bei Koroncó ist mit in den Ton gelegten Scherben, das eine Grab bei Bogojeva nur einfach mit Scherben ausgelegt. Die Gräber bei Lengyel waren überhaupt mit Kalktuff ausgelegt, dessen Planmässigkeit besonders an den Gräbern 13. und 14. sichtbar war. Kalktuff wurde auch in zwei Gräbern bei Szeghalom gefunden. Unter den Gräbern bei Lengyel befanden sich auch solche, deren Boden gebrannt war (38). Auf schwarz gebrannten Boden lag auch das Skelett bei Királyhelmecc. Der Boden des Grabes bei Tiszaeszlár war mit Ton abgeglättet.

Aber auch die Art der Bearbeitung der Gräber war nicht immer dieselbe. An manchen Orten grub man Gräber, an andern nicht. Bei den Gräbern bei Lengyel konnte man deutlich beobachten, dass die blosse Erde gelegt worden waren eventuell auf den schon erwähnten Kalktuff und dann mit Erde zugescharrt. In dieser Hinsicht ist besonders das Grab 10. bemerkenswert. Ebenso verfuhr man auch bei den Gräbern von Vláháza, wo die mit Steinen ausgelegten Tumuli über dem auf blosser Erde gelegten Toten erhoben worden sind. Bei den Grabhügeln bei Debrecen sehen wir dasselbe.

Ausser den Tumuli und einigen zu diesem Zwecke erbauten Hügeln finden wir kaum etwas, wodurch die Gräber äusserlich bezeichnet worden wären. Dies bezeugt auch die Störung der Gräber, wobei wir nicht an die späteren — vielleicht zufällig erfolgten — Störungen, eventuell Plünderungen denken, sondern an gleichzeitige. An diejenigen, die bei irgend einer neuern Leichenbestattung geschehen konnten. Ein solcher Fall ereignete sich auch im Gräberfelde bei Lengyel, ferner bei Ószentiván, wo beim Graben eines nachbarlichen Grabes die Schenkel eines auf dem Bauche liegenden Skelettes abgehauen worden sind, was sicherlich nicht geschehen wäre, wenn man über die Gräber Hügel erhoben hätte. Aus der Lage der Knochen war sogar ersichtlich, dass der Tote noch dann verletzt wurde, als die Muskeln, welche die Knochen zusammen hielten noch nicht ganz verwest waren.

Dieser Vermutung widersprechen scheinbar die doppelten Gräber oder die nachträglichen Leichenbestattungen, welche wir eingehender behandeln werden,

Reihengräberfelder kennen wir wenige. Bei Egyek waren die in Reihen aufeinander folgenden Gräber 1—1.50 m. voneinander entfernt. Bei Óbéba waren drei Grabreihen nebeneinander. Auch bei Pusztá-Istvánháza war ein gewisses System in der Lage der Gräber bemerkbar.

Die Frage der Richtung der Gräber ist nicht gar so einfach, wie es scheint; obwohl es aus den vorhandenen Angaben erhellt, dass die östliche Richtung (wenn auch nicht immer ganz pünktlich) überwiegend ist, dennoch finden wir oft auch nach den übrigen Weltgegenden gerichtete Skelette. Dass in dem Gräberfelde bei Lengyel sich unter so vielen Gräbern auch solche befanden, welche von den zwei gerade entgegengesetzten Hauptrichtungen abweichen, das halten wir, unter so vielen Gräbern, für natürlich. Aber die verschiedenen Richtungen kommen auch in viel kleineren Gräberfeldern vor.

Von den für die Richtung beachtenswerten Angaben unserer Statistik ist uns die Lage des Gesichtes in 181, die Lage des Kopfes in 175 und die Lage der Beine in 172 Fällen pünktlich bekannt. Diejenigen Fälle, wo die eine oder die andere Angabe im Vergleiche mit den übrigen nicht ganz zweifellos festzustellen war, haben wir ganz ausser acht gelassen.

Von 196 Fällen war die Richtung des Gesichtes, nach den einzelnen Weltgegenden folgende: N.17, NO.4, O.82, SO.3, S.63, SW.2, W.6, NW.4, Richtung des Kopfes von 190 Fällen: N.12, NO.13, O.63, SO.11, S.47, SSW.1, SW.2, W.18, NW.6, NNW.1, Richtung der Beine von 187 Fällen: N.47, NN.1, NO.2, O.15, SO.1, S.12, SW.13, W.63, NW.11, NNW.1.

Von diesen Angaben interessiert uns zumeist die Richtung des Gesichtes (Im allgemeinen nicht nur bei den urzeitlichen Gräbern, sondern auch bei den aus der Völkerwanderungs-Epoche stammenden ist die Lage des Gesichtes wichtig, welches gewöhnlich durch die nach Osten gewendeten Beine gegen Osten blickt). Unter diesen Angaben ist nun die östliche und südliche Richtung überwiegend. Wir glauben aber nicht dass die übrigen Richtungen nur zufällige sind. Bei der eigentlichen östlichen Richtung sehen wir, dass das Gesicht gegen die veränderlichen Sonnenaufgangspunkte gerichtet ist, somit immer gegen die jedesmalige Sonne blickt. Ganz unwillkürlich erhebt sich uns die Frage, ob zwischen der Richtung des Gesichtes und dem Zeitpunkte der Bestattung nicht irgend ein Zusammenhang möglich wäre? Ob es wohl nicht gebräuchlich war, das Gesicht immer gegen die Sonne zu kehren?

Diese Frage könnten nur diejenigen Gräber beantworten welche in kleineren oder grösseren Gräberfeldern vorgekommen sind. In dem einen Gräberfelde bei Lengyel blickte das Gesicht gegen Osten, in dem anderen gegen Süden und nur ausnahmsweise kam es vor, dass das Gesicht gegen Westen, Südosten oder Norden gerichtet gewesen wäre.

In den Gräbern bei Anacs blickten alle Tote gegen Osten. In Dévaványa ebenfalls. Bei Vládháza blickten 2 nach Süden, 2 nach Südwesten und 2 nach Nordwesten. Bei Bogojeva 3 nach Westen, ein Toter nach Osten. Bei Egyek 5 nach Osten und in einem Grabe, wo sich auch nachträgliche Bestattung befand, blickte der Tote in eine andere unbestimmte Richtung. Bei Óbéba von 11 Skeletten blickten 8 gegen Osten und nur eines war gegen Norden gerichtet. Bei Csóka sind sämtliche Tote nach Osten ge-

kehrt; bei Szeghalom ebenso. Bei Ószentiván blickten 3 gegen Osten, 2 gegen Südosten, 2 gegen Süden, und ein Toter gegen Norden. Bei Istvánháza 10 nach Süden, 5 nach Norden; bei Bodrogkeresztúr 14 nach Norden, 22 nach Süden, 5 nach Osten, je ein Toter nach Westen und Nordwesten und einer nach Nordosten.

Aus den Tatsachen der Richtung nach dem wechselnden Sonnenaufgangspunkte und aus den Angaben unserer Statistik erhellt, dass in den meisten Fällen die Toten beim Sonnenaufgang, zu Mittag oder beim Sonnenuntergang bestattet worden sind. Sämtliche Zeitpunkte sind nach dem Sonnengang leicht zu bestimmen. Hiernach wurden also auch die Toten gerichtet. Es ist leicht denkbar, dass die Furcht und der Schauer vor dem leblosen Körper es nicht zuliess, die beim Tag gestorbenen über die Nacht in der Wohnung zu behalten, weshalb man sie schon beim Sonnenuntergang bestattete. Die während der Nacht gestorbenen wurden schon am frühen Morgen beigelegt. Den zweifellos wichtigsten Teil der Todes-Zeremonie, nämlich die Krümmung der Beine musste man auch sonst noch vor dem Eintritt der Erstarrung der Leiche verrichten. Wenn dies schon geschehen war, so konnte nichts mehr die Bestattung hindern. Auf schnelle Bestattung deutet auch das Grab 20. bei Lengyel, wo man aus den vorhandenen Umständen feststellen konnte, dass ein Scheintoter beerdigt wurde.

Es gibt Fälle, wo man sich die Richtung des Toten nicht mit dem Sonnengang erklären kann. Das sind Ausnahmefälle, deren schönste Beispiele uns aus den Leichenfeldern bei Bodrogkeresztúr und Pusztá-Istvánháza bekannt sind, welche gerade am regelrechtsten und sorgfältigsten aufgedeckt worden sind. Wir sind geneigt diese Ausnahmen als eine besondere Ehrenbezeugung zu betrachten, indem an beiden Orten, wo die Skelette in solcher Lage waren unter dem Kopfe sich je eine Steinmesser Klinge befand, was an jenen Orten durchaus nicht allgemein üblich war.

Mit dieser Frage ist auch die Lage des Toten eng verbunden. Das man den Toten in eine solche Ruhelage brachte, welche unter gegebenen Umständen allein möglich war, ist nur natürlich. Wir denken nicht an die kauende Lage der Völker des Ostens und des Südens, sondern an das Schlafen mit aufgezogenen Beinen. Unserer Ansicht nach dürfte für die Lage des Toten ehestens der Umstand massgebend gewesen sein, dass in den kleinen, in die Erde gegrabenen Wohnungen die Bewohner sich nur zusammengekrümmt liegend gut ausruhen konnten. Auch in den grössten Wohngruben war diese Lage unbedingt notwendig, denn in dem verhältnissmässig kleinen Raume musste für die ganze Familie Platz sein. In dieser Lage kann natürlich von wirklichem Ausruhen nur dann die Rede sein, wenn man seitlich liegt.

Von einigen sporadischen Fällen abgesehen, wo der Tote mit aufgezogenen Beinen rücklings lag (bei Dévaványa das 4.-te, Lengyel das 36.-ste, Óklánd das erste, Bogojeva 3.-te und 4.-te Grab ferner die Gräber bei Sárrétudvari Debrecen-Pipáshalom und Ludashalom) finden wir allgemein diese seitliche Lage. Nur das bleibt vorläufig noch eine Frage, warum der Tote auf der einen oder andern Seite liegt?

Bei Anacs lagen sämtliche 12 Skelette auf der linken Seite; bei Lengyel lagen die Toten in einem Gräberfelde auf der rechten Seite, in dem andern auf der linken, aber hier befand sich auch ein rechtseitlich gelegenes Skelett. Bei Vládháza sind beide Lagen gemischt vorgekommen; bei Bogojeva war auch ein rücklings liegendes Skelett. Bei Egyek lagen die Skelette linkseitlich, bei Óbéba gemischt, bei Szeghalom rechtseit-

feh, bei Szarvas linksseitlich, bei Ószentiván ein Skelett auf dem Bauche, und ein anderes auf der linken Seite, alle übrigen auf der rechten Seite. Bei Bodrogkeresztúr und Puszta-Istvánháza lagen die Toten im allgemeinen auf der rechten Seite und nur diejenigen auf der linken, welche unter dem Kopfe die schon erwähnte Steinmesserklänge hatten. Und in diesen Lagen kann man umsoweniger irgend ein System bemerken, weil diese verschiedenen Lagen auch bei vollkommen identischer Richtung vorkommen.

Mehr beachtenswert sind diejenigen Gräber, wo sich der Tote auf dem Bauche liegend befand. In dieser Lage war der Tote bei Rakamaz, bei Bogojeva im 2.-ten Grabe, bei Szeghalom im 8. Grabe und bei Ószentiván im 10. Grabe. Bei Rakamaz war das Skelett vermodert und ohne irgend einer Beilage. Bei Bogojeva lag das Skelett unter zahlreichen Vogel- und Säugetierknochen und Gefäßscherben in einem grubenförmigen Grabe. Bei Szeghalom waren am Halse des Skelettes gebrannte Tonkugeln, unter dem linken Oberarm 3 Spindelringe und ebensoviele Uniomuscheln. Bei Ószentiván lagen 2 Gefäße neben dem Skelette, dessen Beine beim Graben eines spätern Grabes verletzt worden waren. Sämtliche 4 Gräber wurden pünktlich und authentisch beobachtet. Letzteres Grab hatte Verfasser dieser Zeilen aufgedeckt. Bei den zwei ersten war keine Beigabe, bei den zwei letzteren hingegen waren solche vorhanden. Auch hieraus ist ersichtlich, dass wenn die Gräber auch gestört waren, die Störung nicht zwecks Plünderung der Beigaben geschehen ist. Möglicherweise wurden die Toten gleich bei der Bestattung in diese sonderbare Lage gebracht es ist aber nicht ausgeschlossen, dass wir mit einer zweiten Bestattung, resp. mit einem absichtlich gestörten Grabe, zu tun haben. Wenn wir die Möglichkeit einer nachträglichen Bestattung annehmen, so musste dieselbe noch dann erfolgen, als die Muskeln auf der Leiche noch vorhanden waren. Denn anders ist diese vollständige Umkehrung der Leiche nicht denkbar. Aber in beiden Fällen können wir bestimmt behaupten, dass die Toten nicht durch Zufall in diese Lage geraten sind. Dieses seltene Ereignis muss eine tiefer liegende Ursache haben, wofür wir eine ethnologische Erklärung suchen müssen.

Die Analogie möchten wir mit ungarischen Beispielen erleuchten. Im allgemeinen möchten wir uns anstatt der sowohl in der vaterländischen als auch ausenländischen Literatur sehr verbreiteten, bekannten und in jeder Hinsicht stichhaltigen, den wilden Völkern entnommenen Beispielen auf in dieser Hinsicht nicht sehr gesuchten Beispiele der vaterländischen Ethnologie berufen, bei denen der Beweggrund in der Seele des einfachen abergläubischen Menschen zu suchen ist, der noch einige Züge des primitiven Menschen bewahrt hat. Es ist natürlich, dass der Seelenzustand der wilden Völker demjenigen der Urvölker näher steht, dennoch denken wir auch in den vaterländischen Beispielen triftige Beweise zu finden.

Im Jahre 1903 hat man in der Umgebung von Abrudbánya eine Tote grässlich verstümmelt. Von der toten alten Frau glaubten die Nachbarn, dass sie eine Hexe gewesen wäre und um zu verhindern, dass sie heimkehre, haben die Nachbarn ihr das Herz mit einem glühenden Spies durchbohrt, ihren Mund mit Eisenstücken voll gestopft und sie dann mit dem Rücken aufwärts gekehrt wieder in den Sarg zurückgelegt.¹⁴⁵⁾ Der Schutz gegen den in Hexe, Wampir, Priculics oder Strigoj verwandelten Toten

¹⁴⁵⁾ Ethnographie 15 : 84, S.

kommt häufig in den Volksgebräuchen von Ungarn vor, wie wir das weiter unter darstellen wollen.

Die Umwendung des Toten kommt aber nicht nur dann vor, wenn derselbe für ein übernatürliches Wesen gehalten wurde. Lázár erwähnt¹⁴⁶⁾ dass der Totenbeschauer von Magyarlapád zur Zeit einer Epidemie dem Arzte sagte, dass eine vor einigen Wochen verstorbene alte Frau nicht gut in ihrem Grabe liege und deswegen die Leute mitnehme. Derselbe beantragte zugleich das Grab der alten Frau aufzudecken und die Tote im Sarge umzukehren. In der Gegend von Privigye glaubte man, dass die Cholera-Epidemie aufhören würde, wenn man einen Toten auf den Bauch ge'legt beerdigen würde.¹⁴⁷⁾

Ähnliche Beweggründe konnten auch den Urmenschen geleitet haben. Wie wir sehen werden, ist einesteils auch die gekrümmte Leichenbestattung der Furcht vor dem heimkehrenden Toten zuzuschreiben. Es ist also leicht denkbar, dass wenn die abergläubische Furcht vor dem Toten die Seele des primitiven Urmenschen so sehr beherrschte, er die bei gewissen Todesfällen — obwohl von diesen ganz unabhängig — eingetretenen Geschehnisse sich nur mit der übernatürlichen Macht des Toten erklären konnte und sich dann noch mehr vor dem Abgeschiedenen fürchtete; aus welchem Grunde er bestrebt war, sich mit aussergewöhnlichen Mitteln gegen den Toten zu schützen. Dadurch dass dies nur selten vorgekommen ist, wird unsere Vermutung durchaus nicht geschwächt.

In Verbindung mit dieser Frage möchten wir auch eine andere Sache berühren deren Ursachen auch in der primitiven Seele zu suchen ist. Diese Sache ist die Frage der gestörten Gräber.

Im 6. Grabe bei Lengyel war das Röhrenfussgefäß und ein bauchiges Gefäß mit winzigem Boden unversehrt vorhanden, die Knochen hingegen lagen übereinander geworfen. Im gestörten Grabe bei Óbéba waren keine Beigaben und auch der Schädel fehlte.

Im 1. Grabe bei Ószentiván waren nur noch der Unterkörper und zwei Gefässe vorhanden, der ganze Oberkörper fehlte. Im 3. Grabe waren wie die — wie es scheint — schon ursprünglich gebrochenen Gefässe vorhanden, aber die Knochen lagen auch hier übereinander geworfen. Im 6. Grabe waren die 2 beigegebenen Gefässe unversehrt auf ihrem ursprünglichen Platze, die übereinander geworfenen Knochen hingegen waren 25 cm. tiefer vergraben. Im 7. Grab waren die Knochen ganz zerstreut, ausserdem war nur das kleine Bruchstück eines Gefässes vorhanden.

Diese Gräberstörungen konnten nicht aus Plünderungsabsicht geschehen, weil die Beigaben an ihrem gewohnten Platze geblieben sind. Es ist auch nicht denkbar, dass die Gräber in späteren Zeiten gestört worden wären, weil der spätere Störer auch die Gefässe aus dem Grabe entfernt hätte. Es ist also wahrscheinlich dass auch dem Zerstreuen der Knochen irgend eine abergläubische Ursache zugrunde lag.

Wie wir schon einige Beispiele anführten, kommen Gräberstörungen auch bei uns noch immer vor. Auch in den weiter unten folgenden Fällen ist der Beweggrund dieser Störungen immer das Bestreben irgend eine dem Grabe heimkehrende schädliche Seele zu vernichten.

¹⁴⁶⁾ Das ungarische Volk vom Komitat Alsófehér 557. S.

¹⁴⁷⁾ Sztancsek: Aus der Gegend von Privigye gesammelte Aberglauben. Ethnographie 20 : 296—298. S.

Die Ruthenen glauben, dass man die Wampyre nur so unschädlich machen kann, wenn man sie in Stücke haut und verbrennt.¹⁴⁸⁾ Ipolyi erwähnt,¹⁴⁹⁾ dass die Walachen einen dornigen Stock in das Grab desjenigen Toten legen, der des Wampirismus verdächtigt wurde. Dieser Stock verhindert nämlich die Heimkehr des Toten aus dem Grabe. Ja sogar um sich noch mehr zu schützen durchstechen sie dem Toten auch das Herz, schmieren ihn mit Schmalz ein und verbrennen die Leiche.

Wir könnten auch noch mehrere Beispiele für Gräberstörung anführen, womit auch die Justiz gezwungen war sich zu beschäftigen. Im Jahre 1899 ereigneten sich sogar drei solche Fälle. In Nagybecskerek wollte ein verwitweter Serbe wieder heiraten, aber niemand wollte seine Frau werden, weil er in dem Ruf stand, dass ihn nachts seine verstorbene Frau besuche. Hierauf ging der Mann um diese Heimkehr zu verhindern, in den Friedhof hinaus, riss den auf das Grab gepflanzten Fliederbaum heraus, durchstach das Grabkreuz, deckte das Grab auf und zertrümmerte den Sarg. Ferner schnitt er der Frau das Haar ab, zerriss ihr Seidentuch und ihren Rock.¹⁵⁰⁾

Eine alte Walachin aus der Umgebung von Nagyvárad glaubte, dass der Geist ihres Mannes sie erdrosseln wollte. Auf den Rat ihrer Nachbarn hatte sie das Grab aufgedeckt und ihrem Mann das Herz mit einem spitzen Pfahl durchgestochen.¹⁵¹⁾

In Oláhtyúkos wurde von einer verstorbenen alten Frau verlautet dass sie die Tiere behexe. Also wurde ihr Grab aufgedeckt ihr Herz herausgerissen, ihr Körper in Stücke gehauen und dann ihr herausgerissenes Herz im Friedhof herumgetragen.¹⁵²⁾

Im Jahre 1903 wurden einige Tote in Verecke ebenso beschuldigt Viehkrankheiten verursacht zu haben, weshalb ihre Gräber aufgedeckt und die Leichen in Stücke gehauen wurden, um nicht mehr aus dem Grabe heimkehren zu können.¹⁵³⁾

In Hosdáth glaubt man, dass wenn nach der Beerdigung irgend eines Toten im Dorfe eine Seuche auftritt, dies dem Toten zu verdanken wäre, der sich in einen Strigoj verwandelt hätte. Deshalb wird sein Grab nachts aufgedeckt und die Leiche in Stücke gehauen.¹⁵⁴⁾

Wenn man nun auch noch im XX. Jahrhunderte einigen Toten eine solche grosse Macht beimisst, wogegen man sich in so brutaler Art zu schützen bestrebt ist, so ist es doch natürlich, dem auf der untersten Bildungsstufe befindlichen primitiven Menschen so etwas umsomehr zuzumuten.

Aber ausserdem gibt es auch noch solche Gräber, wo entweder der Kopf, oder einzelne Gliedmassen, oder einige Teile derselben fehlen. Im 16. Grabe bei Lengyel fehlte dem Skelette der Kopf obwohl am ganzen Skelett gar keine Spuren von Störung bemerkbar war. Im 27. Grabe waren sämtliche Beigaben vorhanden, das Skelett lag ganz ungestört, aber der Kopf fehlte. Das 40. Grab befand sich in gleichem Zustande. Bei Bodrogkeresztúr war im 17. Grab der ohne Beilage beerdigte Tote ohne Kopf. Im einem Grabe bei Tószeg lag das Skelett ohne Beigabe und ebenfalls ohne Kopf. Im 5.

¹⁴⁸⁾ Die Ungarischen Ruthenen. Globus 4 : 369. S.

¹⁴⁹⁾ Ungarische My'hologie 365—366. S.

¹⁵⁰⁾ Ethnographie 10 : 80. S.

¹⁵¹⁾ E. dort 334. S.

¹⁵²⁾ E. dort.

¹⁵³⁾ Ethnogr. 15 : 447. S.

¹⁵⁴⁾ Kolumbán: Volksgebräuche der Hosdáthier. Ethnogr. 6 : 123. S.

Grabe bei Ószentiván fehlte der Kopf, aber die Beilagen waren vorhanden; an der Stelle des Kopfes lagen gebrannte flache Knochen und der Unterkiefer war zu den Füßen des Skelettes geworfen.

Hier müssen wir auch der Skelette erwähnen, deren Gliedmassen gestümmelt waren. Im 34. Grab bei Lengyel war dem Skelette der Fuss vom Knöchel abgehauen, obwohl in dessen Nähe keine Störung bemerkbar war, welche ein zufälliges Abhauen der Füße verursacht haben konnte. In den 38. und 39. Gräbern waren die Füße samt den Beinen abgehauen. Ebenso auch im 66. Grabe fehlten die Füße. Im 5. Grabe bei Ószentiván lag das Skelett samt den Beigaben ganz ungestört, nur das rechte Bein samt dem Fusse fehlte.

Unbestreitbar haben wir in diesen Fällen wenigstens mit einer partiellen Art der urzeitlichen Menschenopfer zu tun, wofür die Literatur sowohl aus Europa, als auch aus Afrika zahlreiche Beispiele aufweist. Wenn auch nach Forrers Ansicht dieser Gebrauch nur ausnahmsweise vorkommt, dennoch ist derselbe — zwar nur sporadisch wie das die oben angeführten Beispiele bezeugen, auch bei uns vorhanden. Aber ob dieses Menschenopfer zugleich auch mit Menschenfresserei zusammenhängt, dass lässt sich aus den vorhandenen Angaben nicht feststellen. Von den erwähnten Beispielen ist in dieser Hinsicht nur das schon angeführte Grab bei Ószentiván verdächtig, wo neben dem regelrecht bestatteten Rumpfe an der Stelle des Kopfes gebrannte Schädelknochen lagen.

Dieses Grab bei Ószentiván erinnert uns übrigens sehr an dasjenige Grab, welches Weinzierl im Jahre 1897 bei Gross-Czernosek fand,¹⁵⁵⁾ wo anstatt des Schädels auch nur einige gebrannte Knochen vorhanden waren; a'so hatte der Tote nur partielle Verbrennung erlitten aber demselben fehlten auch die Unterarme. Aus den Umständen des Fundes schloss Weinzierl, obwohl nur vorsichtig auf Menschenfresserei.

Dieser Vermutung widerspricht aber der Umstand, dass in einem Gräberfelde bei Ószentiván man allein bestattete Füße, bei Bodrogkeresztúr allein bestattete Unterkiefer und Schädel fand.

Einer nachträglichen Leichenbestattung begegnen wir bei Kumánd wo in mehreren Gräbern Spuren von späteren Bestattungen konstatiert wurden. Im 22. Grabe bei Lengyel waren zwei Skelette nebeneinander, nur nicht ganz gleich tief. Es konnte festgestellt werden, dass der tiefer liegende Tote etwas später bestattet wurde, bei welcher Gelegenheit dem früher Begrabenen der eine Armknochen verletzt worden und der obere Teil des Kopfes verloren gegangen war. Im 46. Grabe lagen über dem Fusse des erwachsenen Skelettes die vermorderten Gebeine eines 3—4 jährigen Kindes. Im 48. Grabe war das vermoderte Kinder-Skelett beim Ellbogen eines grösseren Skelettes. Im 53. Grabe waren die Skelette zweier Erwachsenen in derselben Lage, nur lag das eine 17 cm. tiefer als das andere. Im 7. Grabe bei Egyek berührte der Kopf eines Skelettes den Kopf eines anderen. Das obere Skelett des 6., 7. Grabes bei Csóka lag 80 cm. tief, das untere hingegen 130 cm. tief. Über dem oberen Skelett war die Erde gestampft.

Dass wir auch die obenangeführten Kinderskelette der Gräber bei Lengyel nur

¹⁵⁵⁾ Weinzierl: Die neolithische Ansiedelung bei Gross-Czernosek. Mitteilungen der Anthropol. Ges. in Wien. 1897. 57—72. S.

als nachträgliche Bestattungen betrachten, erklärt sich dadurch, dass, wie wir sehen werden, auch die gleichzeitig beerdigten Kinder regelrecht gelegt wurden. Ob diese Skelette zur Familie gehörten, diese Frage konnten wir kaum mit Bestimmtheit beantworten. Dieser Gedanke würde aber auch die äussere Bezeichnung der Gräber erfordern, von welcher wir weiter oben schon im verneinenden Sinne gesprochen haben. Die unregelmässige Lage der später Bestatteten und die Verletzungen an den früher Bestatteten bestärken neuerdings unsere Behauptung. Diese nachträglichen Bestattungen können wir uns auch nicht anders denken, als wenn wir annehmen, dass dieselben bald nach der ersten Bestattung erfolgten als die Spuren dieser Bestattung noch irgendwie bemerkbar waren. Ferner könnten wir bei nachträglich bestatteten Kindern auch noch annehmen, dass man für dieselben kein eigenes Grab grub, sondern sie in das eines eben dann beerdigten Erwachsenen legte, ohne sie in diejenige Lage gebracht zu haben, welche angezeigt hätte, dass sie zum Erwachsenen gehören. Eigene Gräber für grössere Kinder kommen auch bei Bodrogkeresztúr, Puszta-Istvánháza, Tószeg und Ószentiván vor.

Mit den zwei- oder mehrfachen Gräbern steht die Sache ganz anders. Mehrfache Gräber kennen wir bei Bedellő, wo in einem Tumulus unter dem doppelten Steingewölbe zwei Skelette nebeneinander lagen und unter ihnen durch eine dünne Schichte getrennt zwei andere. In dem einem Grab bei Gyertyános waren 6 Skelette und ausserdem fand man noch daselbst die zerstreuten Knochen von 5 anderen Skeletten. Es ist wohl möglich, dass diese dann zerstreut worden sind als man für die spätere Beerdigung Platz machen wollte. Dieser Fall kommt bei ausländischen Beispielen dann vor, wenn die Bestattung in Steinkammern oder Steintruhen erfolgte. Bei Puszta-Istvánháza fand man ein dreifaches Familiengrab, worin zwei Eltern und ein Kind begraben waren.

In den Tumuli bei Vládháza befanden sich nur je 2 Skelette. Doppelt ist auch das 1. Grab bei Lengyel, wo beim Kopfe eines regelrecht begrabenen Frauenskeletts ein kleines Kind war. In den 13. und 14. Gräbern lagen je 2 Skelette in gleicher Tiefe. In einem Tumulus bei Bedellő waren 2 Skelette so gelegt, dass sich ihre Kniescheiben berührten. Dass doppelte Grab bei Szomolány bedeckte eine grossmächtige Steinplatte. Im 3. Grabe Bogojeva lagen 2 Skelette in ganz entgegengesetzter Richtung. Bei Gáta waren zwei Skelette übereinander gelegt. Im 2. Grabe bei Szeghalom war im Schosse des Frauenskeletts ein Kinderskelett, im 10. Grabe lag das Kinderskelett vor dem Erwachsenen.

Bei Bodrogkeresztúr fand man 4 doppelte Gräber und zwar die mit 14., 27., 37. und 41. bezeichneten. Im 37. Grabe waren die Skelette entgegengesetzt gerichtet und mit dem Rücken gegeneinander gekehrt. Das eine hatte zwei, das andere drei Beilagen. In den anderen 3 Gräbern waren die Skelette ganz gleich gerichtet. Im 41. Grabe befanden sich zwei Männer, aber während das eine Skelett als Beigabe 4 Gefässe und unter dem Kopfe eine Steinmesserklinge hatte, hatte das andere Skelett gar keine Beigabe. Die mir mitgeteilte Vermutung Hillebrand's dass Herr und Diener zugleich bestattet wurden, scheint sehr wahrscheinlich zu sein. In den anderen zwei Gräbern lag je ein Mann und die Frau. In dem einen Grabe war der Frau ausser den Gefässen auch ein goldener Schmuck beigegeben in dem anderen Grabe hatte die Frau gar keine Beilage. Die Männer hatten in beiden Gräbern Beigaben. In dem einem Grabe lag die Frau vorn, in dem anderen der Mann.

Bei den Gräbern, welche Kinderskelette enthielten, scheint es gewiss zu sein, dass das Kind samt der gestorbenen Mutter begraben wurde. Ein Überbleibsel dieses Gebrauchs dürften wir auch in dem bei den Walachen üblichen Gebrauch erblicken, dass man in das Grab der verstorbenen Mutter so viele Puppen hineinlegt, wie viele Kinder dieselbe hinterliess.¹⁵⁶⁾

Aus denjenigen Funden, wo auch das Geschlecht der zwei zusammen Bestatteten zu erkennen ist, dürfte man nach Schrader¹⁵⁷⁾ auf den Brauch der lebendigen Bestattung oder Aufopferung schliessen, was sich aber bei den übrigen Gräbern vorläufig kaum tun liesse. Unter den geschilderten Gräbern finden wir solche, wo die Skelette neben dem Feuerherde liegen; es gibt aber auch solche welche nur die Erinnerung an die unter dem alten Feuerherde geschehenen Bestattung bewahren.

Unmittelbar neben dem Feuerherde lagen die zwei Skelette im 4. Grabe bei Lengyel.

Im 17. Grab waren unmittelbar unter dem Toten gebrannte Erdschollen. Im 29. Grabe fand man neben nicht sehr tief gelegenen Feuerherde Reste eines Totenschmauses. Im 38. Grab war unter dem Toten ein Feuerherd mit Lehm beworfen; auch der Boden des Grabes war ausgebrannt. In einem Tumulus bei Gyertyános war in der Nähe des Skelettes eine Feuerbühne, auf welcher Tierknochen mit Asche und Holzkohle gemischt lagen. Bei Királyhegyecz lag der Tote auf schwarz gebrannter Erde. Im 1. Grabe Bogojeva war rot gebrannte Erde; im 4. Grabe ebenfalls. Im 1. Grabe bei Csóka waren über dem Skelette, Bruchstücke einer Feuerbühne bemerkbar. Im 9. Grabe bei Szeghalom lag der Tote auf einer alten Feuerbühne. Auf der Puszta Debrecen-Ohat war das Skelett neben einem Feuerherde. Im 6. Grabe bei Ószentiván lagen die zerstreuten Knochen des Toten ebenfalls neben einem Feuerherde.

Auch aus diesen Beispielen ist es zu ersehen, dass die Leichenbestattung neben Feuerherde vom Paleolithicum auch in das Neolithicum in ihrer vollständigen oder symbolischen Form übergegangen ist. Für symbolisch könnten wir diejenigen Fälle betrachten, wo dem Toten auch Asche beigegeben wurde. Dass unsere Statistik in dieser Hinsicht mangelhaft ist, ist leicht zu verstehen, wenn wir beachten, dass wir verhältnissmässig noch sehr wenige regelrecht aufgedeckte und gut beobachtete Gräber haben.

Asche fand man in dem 2. und 4. Grabe bei Dévaványa. Im ersten befand sich über dem Skelette eine 1—2 cm. dicke Aschenschichte; im letzteren wurde diese Schichte neben dem Kopfe gefunden. Unter dem Kinderskelette des 11. Grabes bei Lengyel war 23 cm. tief eine 1 m. dicke Aschenschichte. Im 1. Grabe bei Vládháza befanden sich mit Asche gemischte Kohlenstücke. In einem Grabe bei Gyertyános und im 9. Grabe bei Szeghalom gleichfalls.

In denjenigen Gräbern, wo sich Asche befand, war mit weniger Ausnahme auch Kohle vorhanden. In diesen Fällen haben natürlich auch die Kohlen nur so viel Bedeutung, wie die Asche. Beide sind das Symbol der Wärme des Feuerherdes. Aber die Kohlen sollen nicht nur die Wärme, sondern auch das Licht symbolisieren, denn auch die Nacht des in langen Schlaf Versunkenen muss erleuchtet werden. Wenn der Tote

¹⁵⁶⁾ Moldován: Die Rumänen von Ungarn. 198. S.

¹⁵⁷⁾ Schrader: Totenhochzeit. 1904. (Zentralblatt f. Anthropologie 1905. 146. S.)

der Beigaben bedurfte, so konnte er auch das Licht nicht entbehren. In allen Gräbern bei Ószentiván war je ein kleines Holzkohlenstück vorhanden, wahrscheinlich in diesem Sinne. Es ist wohl möglich, dass dieselben in glühendem Zustande in das Grab gelegt wurden.

Das Feuer, als die Quelle des Lichtes spielt auch bei den Beerdigungsgebräuchen der Völker von Ungarn eine grosse Rolle. Demselben begegnen wir fortwährend von Todeskampf bis zur Beilegung und auch nachher wenigstens in der Form einer Kerze.

Die Serben von Torontál geben dem Schwerkranken eine Kerze in die Hand, um sich nicht lange zu quälen und um den zu seinem Heile führenden Weg zu finden.¹⁵⁸⁾ Die Bulgaren stellen eine brennende Kerze über den Kopf des Sterbenden.¹⁵⁹⁾ Bei den Serben aus dem Komitat Temes bringen die Totenbesucher je eine Kerze mit, welche sie beim Sarge anzünden.¹⁶⁰⁾ Die Ungarn von Bácsbodrog geben die Kerze in die Hand des Sterbenden.¹⁶¹⁾ Bei den Slowaken wird das Zimmer nach der Beerdigung 3 Tage hindurch beleuchtet.¹⁶²⁾

Bei den Walachen ist es allgemeinen gebräuchlich, das ein Fremder dem Sterbenden eine gelbe Wachskerze in die Hand gibt oder über seinem Kopfe hält, um auch auf der anderen Welt Licht zu haben. Die Kerze bleibt in der Hand des Toten bis er gewaschen wird und wird dann nach der Beerdigung 3 Tage hindurch abends angezündet. Auch im Sarge wird dem Toten eine Kerze in die Hand gegeben, aber nicht angezündet; diese Kerze wird ihm leuchten. Sämtliche Totenbesucher bringen je eine Kerze mit, welche sie entweder beim grossen Leuchter anzünden oder unangezündet auf das heilige Bild legen. Man glaubt, dass der Tote sich im Himmel auf die dickere angezündete Kerze stützt. Diese Kerze wird dann angezündet, wenn der Sarg hinausgetragen wird; dieselbe wird dann vor dem Leichenzuge bis zur Kirche getragen und dort auf den Sarg gelegt. Ein Stück davon wird schon zu Hause während der Leichenzeremonie verbrannt. Das nach der Leiche noch gebliebene Stück wird nach Hause getragen und von Sonnenuntergang bis zum Schlafengehn an der Stelle des Kopfes des Toten gebrannt, dem wenn diese Kerze nicht brennt, so wird die Seele des Toten im Himmel herumirren. Diese Kerze wird nach zwei Tagen auf dem Grabe wieder angezündet und so lange brennend gelassen, bis sich die Angehörigen dreimal verneigen. Dem Toten werden auch die Hobelspäne von den Sargbrettern beigegeben, um sich damit im Jenseits Feuer anzünden zu können.¹⁶³⁾ Die Walachen aus Alsófehér tragen nach Beerdigung 3 Tage hindurch in der Früh Feuer auf Grab hinaus und legen des Feuergefäss neben das Kreuz.¹⁶⁴⁾

Bei den Slowaken zündet jeder Totenbesucher eine Kerze an und berührt wenigstens mit der Hand den Toten. In den Sarg oder in die Westentasche des Toten steckt man eine Münze, damit er sich im Jenseits Kerze kaufen könne, weil er sonst statt Kerze seine Finger anzünden müsste.¹⁶⁵⁾

¹⁵⁸⁾ Komitat Torontál (Komitate und Städte Ungarns) 165—166. S.

¹⁵⁹⁾ E. dort 168. S.

¹⁶⁰⁾ Komitat Temes. (M. V. und V.) 145. S.

¹⁶¹⁾ Komitat Bácsbodrog. 337. S.

¹⁶²⁾ E. dort 366. S.

¹⁶³⁾ Moldován: Romänen von Ungarn 197. S.

¹⁶⁴⁾ Moldován: Das rom. Volk vom Kom. Alsófehér 1008. S.

¹⁶⁵⁾ Pechány: Die Slowaken Ungarns 119—121. S.

Die Serben glauben, dass wenn jemand ohne Kerze stirbt, seine Seele im Finstern herumirren wird. Wenn der Kranke nicht mehr im Stande ist die Kerze zu halten, so hält sie statt seiner jemand anderer. Auf die zwei grossen Kirchenleuchter bringt jeder Totenbeschauer je eine Kerze mit. Die geweihte Kerze wird ein ganzes Jahr hindurch aufbewahrt und bei Jahreswende angezündet.¹⁶⁶⁾

Auch bei den Ruthenen wird dem Toten eine geweihte Kerze in die Hand gegeben; sie legen auch in den Sarg eines kleinen Kindes eine kleine Wachskerze.¹⁶⁷⁾ Bei den Palowzen legt man neben die schwangere Frau und totgeborene Kinder je ein kleines Hemd, eine dünne Kerze und einen Kreuzer, um sich dafür Licht zu kaufen und die Kerze bei der Taufe zu gebrauchen. Bei der Beerdigung werden 6 Lampen getragen.¹⁶⁸⁾ Nachdem der Tote ausgestreckt wurde, wird das Stroh des Bettes in den vielfach bestrittenen „hamvas“, (eine Art Leintuch) ausgeleert und in dem Graben des Friedhofes verbrannt.¹⁶⁹⁾

Auch in der Hegyhát-Gegend im Komitat Baranya wird über dem Kopfe des Sterbenden eine geweihte Kerze angezündet und auf den Sarg 3 oder 4 Wachskerzenrollen gelegt.¹⁷⁰⁾

In Hódmezővásárhely ist es auch gebräuchlich eine geweihte Kerze in die Hand des Sterbenden zu geben; früher hat man die brennende Kerze ins Fenster gestellt.¹⁷¹⁾

In Nagyszalonta wird die Kerze bei Jahreswende angezündet, wann der Tote heimkehrt.¹⁷²⁾ In Szeged und in den Meiereien gibt die Totensängerin ein kleines brennendes Kerzenstück in die Hand des Sterbenden und betet mit ihm. Beim Eintritt des Todes wird eine brennende Kerze ins Fenster gestellt. Auf den Sarg legt man eine dicke Kerze; die Fackelträger, ältere Männer und Frauen bekommen je eine dünnere. Die übriggebliebenen Kerzen werden aufbewahrt und am Namenstage des Verstorbenen oder am Allerseelentage für dessen Heil verbrannt.¹⁷³⁾

Auch bei den Csángós aus der Moldau ist das Anzünden einer Kerze gebräuchlich welche bis zum Waschen der Leiche in deren Hand verbleibt. Beim Hinaustragen des Toten werden je zwei Kerzen vor und nach demselben getragen. Nachdem der Sarg in das Grab gesenkt worden ist, überreicht man einander über dem Grabe eine brennende Kerze, eine lebendige Henne und ein kleines Hausgewebe.¹⁷⁴⁾

Wie aus dem angeführten Beispielen zu ersehen ist, spielt beim Anzünden der Kerze und bei der Beilegung des Toten der Gedanke des Leuchtens im Jenseits die Hauptrolle. Diesen Gedanken müssen wir also auch in den Kohlenbeigaben der urzeitlichen Gräber erblicken.

¹⁶⁶⁾ Juga: Die Serben Ungarns 151—155. S.

¹⁶⁷⁾ Szabó: Die Russen von Ungarn 165—170. S.

¹⁶⁸⁾ Istvánffy: Beiträge zur Ethnographie der Palowzen Ethn. 5 : 181—184. S.

¹⁶⁹⁾ Pintér: Die Geburt Heirat und Tod des Palowzen. Ethn. 2 : 107—109. S.

¹⁷⁰⁾ Albert: Totengebräuche in der Gegend von Hegyhát im Kom. Baranya. Ethn. 12 : 26. S.

¹⁷¹⁾ Kiss: Beerdigungsgebräuche von Hódmezővásárhely. Ethn. 31 : 81—85. S.

¹⁷²⁾ Szendrey: Übermenschliche und übernatürliche Wesen im Volksglauben von Nagyszalonta. Ethn. 25 : 323. S.

¹⁷³⁾ Cserzy: Beerdigungsgebräuche in der Gegend von Szeged. Ethn. Bericht 12 : 256. S.

¹⁷⁴⁾ Frau Wichman: Aus den Gebräuchen der Csángós von der Moldau. Ethn. 18 : 293. S.

Aber das Feueranzünden hat auch noch eine andere Bedeutung wie das Sartori¹⁷⁵⁾ ganz richtig aus zahlreichen Beispielen folgert, indem er sagt; „Die Bestimmung des Feuers ist, die bösen Einflüsse sowohl von den Sterbenden und Verstorbenen, als auch von den Zurückgebliebenen fern zu halten. An manchen Orten schützten sich sogar die Totenbeschauer. Der böse Geist macht sich am ehesten im Augenblicke des Todes geltend, somit muss das Feuer dann am meisten brennen. Das Feuer schützt uns im Leben gegen die wilden Tiere und nach dem Tode gegen die bösen Geister“.

Unter unseren Gräbern finden wir verhältnismässig wenige solche, wo dem Toten Farben beigegeben oder die Toten selbst gefärbt gewesen wären.

Im 2. Grabe bei Dévaványa befand sich beim Kopfe des Toten irgend ein in Grösse und Form einem Hühnei ähnlicher zinnoberartiger Farbenklumpen in einer membranartigen Hülse. Im 3. Grabe war die Farbe neben dem linken Fusse. Im 7. Grabe war neben dem Skelette ein in Grösse einer Nuss ähnliches Farbenstück. Im 8. Grabe befanden sich bei der Hüfte neben einem aus Hirschgeweih geschnitzten Dolche zwei rote Farbenstücke. Im 9. Grabe war keine Farbe beigegeben aber die Oberarmknochen und der Scheitel des Schädels zeigten Spuren von Färbung. An einen Skelett bei Debrecen-Pipáshalom waren am ganzen Schädel, als auch an den Gesichts- und Kinnbackenknochen Spuren einer roten Farbe bemerkbar und vom Kopfe etwa 40 cm. weit befand sich ein Fingerhutvoll irgend eines roten Pulvers in einem Klumpen. Auch im Grabe bei Hortobágy-Papegyháza war neben dem Schädel ein rotes Farbenstück. Im Grabe bei Sárrétudvari waren die Knochen rot gefärbt und vom Kopfe 25 cm. weit lagen einige Fingerhütevoll eines roten Pulvers. Im 1. Grabe bei Óbesenyő waren am Schädel des Kinderskelettes mehrere grössere Ockerfarbenklumpen. Im 5. Grabe bei Szeghalom waren an den Unimuscheln, an der dem Skelette zugewendeten Seite Spuren einer roten Farbe zu sehen. Im 8. Grab waren die rechtseitlichen Teile des Skelettes dick mit Eisenoxydpulver bedeckt. Im 1. Grabe bei Szarvas befand sich um den Schädel herum Ockerfarbe. Im 2. Grabe waren die Halswirbel und der Schädel mit Farbe bestreut. Bei Debrecen-Ludashalom lag neben dem linken Beine des Skelettes ein roter Farbenklumpen. Auf der Puszta Debrecen-Ohat lagen rechts vom Schädel und links von den Beinen die Reste einer roten Farbe. Neben dem in dem Halászlaponyag bei Debrecen befindlichen Skelette war auch ein wenig Eisenoxyd.

Beachtenswert ist auch das 7. Grab bei Lengyel, wo ausser den Beigaben sich auch ein halber Bachkiesel befand, welcher nach dem daran angeklebten Farbstoff geurteilt, wahrscheinlich zum Stossen des roten Eisenoxyds gebraucht wurde.

Es ist ganz einleuchtend, dass man hier drei Kategorien unterscheiden muss. In die erste gehören diejenigen Gräber, wo einzelne Teile des Skelettes Spuren von Farbe zeigen. Zur zweiten Kategorie gehören diejenigen Gräber, wo neben dem Skelette Farbstoff lag und zur dritten diejenigen, wo dem Toten Farbstoff beigegeben waren.

Die zwei letzteren Kategorien können wir nur so betrachten als wenn wir mit Beigaben von welcher Art immer zu tun hätten. Denn wie der Tote auch im Jenseits die Klingen, Gefässe, Schmucksachen nicht entbehren konnte, ebenso bedurfte er auch der im Leben gebrauchten Farben, als auch der Farbstoffwerkzeuge.

¹⁷⁵⁾ Sartori: Feuer und Licht im Totengebrauche (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 1907.)

Nicht so einfach ist die Frage der gefärbten Knochen, mit welcher sich die ausländische Literatur sehr eingehend beschäftigte. Allgemein wird vermutet, dass sich die Urvölker Körper und Gesicht färbten. Ob bei den Toten dieses Färben zum Ersatz des mangelnden Blutes diene, oder auch eine andere Bedeutung hatte, hierüber sind die Meinungen verschieden. Die Sorgfalt, welche, wenn auch nicht aus blossen Pietät, um den Toten herum entfaltet wird, bestärkt Duhn's Feststellung, als er sagt: „Der Tote ist hilflos, wenn er bleich da liegt, deshalb verlangt er durch die Lebensfarbe gegen böse Einflüsse geschützt zu werden.“¹⁷⁶⁾

Aber ob man den Toten gegen den bösen Geist beschützen wollte, oder ob man sich selbst vor dem wachsgelben Gesichte des Toten und dem Einflusse des bei solcher Gelegenheit schädlichsten bösen Geistes fürchtete, wäre noch zu entscheiden.

Überresten des Färbens des Toten begegnen wir auch in den ungarischen Volksgebräuchen. Früher wurde der Tote in Bonyha auch mit Wein abgewaschen, was in Balavásár auch jetzt noch gebräuchlich ist. Man behauptet, dass dadurch das Gesicht des Toten farbiger wird.¹⁷⁷⁾ Die Walachen aus dem Komitat Alsófehér besprengen den Toten bevor der Sarg geschlossen wird, mit Wein.¹⁷⁸⁾ In Hódmezővásárhely legt man über die Nacht ein mit Weingeist oder Essig befeuchtetes Tuch auf das Gesicht des Toten, um das Gesicht frisch zu erhalten.¹⁷⁹⁾ Beachtenswert ist auch jener Gebrauch der Ungarn aus dem Komitat Bácsbodrog, dass die Kinder in roten Särgen bestattet werden.¹⁸⁰⁾

Obige Gebräuche stehen jedenfalls mit der Gesichtsveränderung des Toten in Verbindung, aus welcher man folgert, ob ein jüngeres oder älteres Familienglied dem Toten folgen würde, je nachdem das Gesicht des Toten älter oder jünger aussieht.¹⁸¹⁾ Dass der zum Aberglauben geneigte Mensch mit dem Auffrischen des Gesichtes sich selbst zu beruhigen strebt, ist — obwohl er es nicht eingesteht — sehr wahrscheinlich.

Die um den Toten entfaltete pietätische Sorgfalt scheint vielmehr die Folge der Furcht vor der Rache des Toten zu sein. Der Csángó aus der Moldau meint, dass der Tote schaden könne aber Gutes zu tun sei er nicht imstande.¹⁸²⁾ Diesem Umstande ist die Erfüllung eines letzten Willens, als auch die Beilegung der Lieblingsgegenstände zu verdanken. Auch die Entstehung der Gräberbeigaben ist damit erklärlich. Im grössten Teile unserer gekrümmten Bestattungen sind Beigaben vorhanden. Es ist nur natürlich, dass die Beilegung der notwendigen Beigaben auch mit dem Glauben an das jenseitige physische Leben zusammenhängt.

Wenn wir diejenigen Beigaben, welche irgend eine religiöse Bedeutung haben, wie Gebetbücher, Rosenkränze, heilige Bilder u. s. w. ausseracht lassen, so finden wir bei unseren vaterländischen Völkern auch profane Gegenstände. In der Gegend von Szeged legt man in den Sarg Handtücher, Sacktücher, Hüte, Kämme und Münzen;¹⁸³⁾ bei

¹⁷⁶⁾ Duhn: Roth und Tot. Arch. für Religionswissenschaft 9 : 1—24. S.

¹⁷⁷⁾ Sámuel: Beerdigungsgebr. des ref. Volkes vom Kom. Küüllö. Ethn. 29 : 92. S.

¹⁷⁸⁾ Moldován: Angef. Werk 1008. S.

¹⁷⁹⁾ Kiss: Angef. Werk 85. S.

¹⁸⁰⁾ Komitat Bácsbodrog 337. S.

¹⁸¹⁾ Cserzy: Angef. W. 255. S.

¹⁸²⁾ Fr. Wichmann: Angef. W. 292. S.

¹⁸³⁾ Cserzy: Angef. W. 255. S.

den Ruthenen Hüte, Tabakpfeifen, rote Eier;¹⁸⁴⁾ bei den Serben die Lieblingsgegenstände, Tabakpfeifen, Blumen und Spielzeuge;¹⁸⁵⁾ bei den Walachen Perlen- und Münzenreihen, Münzen, mit Tüchern geschmückte Stöcke, abgenützte Sicheln, Salz, rote Eier und für Säuglinge Muttermilch;¹⁸⁶⁾ im Komitat Alsófehérvár gibt man in das Grab einen Topf voll Wasser, Kuchen und eine kleine Kerze;¹⁸⁷⁾ im Komitat Küüllő Schmucksachen, für Männer Tabakpfeifen; in Buzásbesenyő sogar für die Säufer eine gefüllte Flasche;¹⁸⁸⁾ in Hódmezővásárhely Hüte, Kappen auf den Deckel des Sarges angenagelt, dann Tabakpfeifen, Wein, Branntwein, für die Frauen Perlen, Ringe, dem katholischen Toten Karten in die Hand um glücklich zu sein; für die Reformierten wird ein Auskämmerkamm in den Sarg gelegt.¹⁸⁹⁾ In Németspróna wirft man die Tücher und Kopfschmucke in das Grab;¹⁹⁰⁾ in Somogy werfen die verwandten Frauen ihre mit Tränen gefeuchteten Sacktücher in das Grab.¹⁹¹⁾ In der Gegend von Privigye geben die Slowaken dem Toten seine Lieblingssachen mit.¹⁹²⁾ Bei den Csángos aus der Moldau ist es auch üblich, dass dem Raucher die Pfeife mitgegeben wird.¹⁹³⁾ Im Komitat Nográd ist es gebräuchlich den Hut, die Stiefeln, die Pfeife mit Tabaksbeutel und alle anderen Kleinigkeiten in das Grab zu legen, damit der Tote nicht heimkehren soll.¹⁹⁴⁾ Hieher gehört auch der Gebrauch bei Hegyhát im Komitat Baranya, dass man die Werkzeuge, wie Spaten, Hacke, womit sich die Sterbende sein Brot verdient hatte, hereinbringt und ihm andeutet, dass man mit diesen Werkzeugen sein Grab graben wird.¹⁹⁵⁾

In Verbindung mit den Beigaben dürften wir auch die Frage erörtern, ob die Menschen der Urzeit ihre Toten angekleidet bestattet hatten? Es ist natürlich anzunehmen, dass wenn man schon ihre im Leben gebrauchten Werkzeuge beilegte, ihnen auch ihre primitive Kleidung mitgegeben hatte, welche sie im Leben anhatten. Unter unseren Gräbern haben wir gar manche, wo dem Toten seine aus verschiedenen Muscheln, Schnecken bestehenden ja sogar goldene Schmucksachen beigegeben waren, welche jedenfalls als Ergänzung der Kleidung zu betrachten sind. Auch scheint es wahrscheinlich zu sein, dass man den Toten mit irgend einer Decke gegen die auf ihn lastende Erde schützte. Spuren einer solchen Decke wurden an mehreren Orten beobachtet.

Im Grabe bei Debrecen-Pipáshalom befanden sich gar keine Beigaben, aber um das ganze Skelett herum waren in der Erde in einfacher oder doppelter Schichte Spuren einer Totendecke bemerkbar. Bei Debrecen-Papegyháza fand man ebenfalls weisse, rote und braune Spuren von Totendecke. Im Grabe bei Sárrét-udvari waren weisse Ab-

¹⁸⁴⁾ Szabó: *Angef. W.* 165—170. S.

¹⁸⁵⁾ Jaga: *Angef. W.* 151—155. S.

¹⁸⁶⁾ Moldován: *Angef. W.* 197. S.

¹⁸⁷⁾ Moldován: *Angef. W.* 1008. S.

¹⁸⁸⁾ Sámuel: *Angef. W.* 92—95.

¹⁸⁹⁾ Kiss: *Angef. W.* 85. S.

¹⁹⁰⁾ Richter: *Totenbräuche in Németspróna und Umgebung. Ethn.* 7: 405. S.

¹⁹¹⁾ Komitat Somogy: 211. S.

¹⁹²⁾ Stancsek: *Angef. W.* 296—298. S.

¹⁹³⁾ Fr. Wichmann: *Angef. W.* 292. S.

¹⁹⁴⁾ Komitat Nográd: 163—164. S.

¹⁹⁵⁾ Albert: *Angef. W.* 27. S.

drücke vorhanden. Im 8. Grabe bei Szeghalom war an dem Schädel des Kinderskelettes ein faseriger Stoff angeklebt.

Aus so wenigen Angaben könnte man kaum allgemeine Schlüsse ziehen, obwohl in Anbetracht der oben geschilderten Sorgfalt, welche man dem Toten gegenüber entfaltete, sich schwerlich dagegen Beweisgründe anführen liessen.

Nun auf Grund des bisher dargestellten Stoffes und der ungarischen Volksgebräuche möchten wir jetzt auch die Ursache der Höcker-Bestattung erörtern.

Allgemein bekannt sind die Vermutungen, mit welchen sich sowohl die vaterländische als auch die ausländische Literatur eingehend beschäftigte. Es handelte sich eigentlich um vier verschiedene Meinungen, und zwar: Manche wollten die Krümmung der Leichen mit der Lage des Foetus, andere mit dem Sparen des Platzes, andere mit der Schlaflage und wieder andere mit der Furcht vor dem Toten erklären.

Die Erklärung mit der Lage des Foetus ist, wie das mehrere betonten in Ermangelung der anatomischen Kenntnisse des Urmenschen geradezu unmöglich. Aber auch ausserdem finden wir im dargestellten Stoffe nichts, was diese Vermutung bestärken könnte. Denn in unseren Gräbern finden wir kein solches Skelett, dessen Krümmung mit der Lage des Foetus übereinstimmt. Diese Lage hätte ein solches Zusammenbinden der Beine und der Arme und eine solche Legung des Kopfes erfordert, wofür wir kein einziges Beispiel aufweisen können. In dieser Hinsicht könnten höchstens diejenigen Skelette in Betracht kommen, welche in sitzender Lage gekrümmt waren. Diese Meinung findet aber auch hier in unseren Angaben durchaus keine Stütze.

Das Sparen mit dem Platze wird schon dadurch widerlegt, was wir früher bezüglich der Grösse der Gräber erwähnten. Die verschiedenen Dimensionen in der Tiefe und Ausdehnung der Gräber sprechen nur von Eventualitäten aber nicht von planmässiger Sparung. Dem widerspricht auch die bei Lengyel, Debrecen, Bedellő und Vládháza beobachtete Bestattungsweise, wo die auf blosse Erde gelegten Toten einfach mit Erde zugescharrt wurden. In diesen Fällen könnte man die Krümmung der Toten keineswegs mit dem Sparen des Platzes begründen. Somit wird durch unseren vaterländischen Stoff auch diese Meinung nicht gestützt.

Die dritte und vierte Ursache können nicht voneinander getrennt werden. Das Schlafen in gekrümmter Lage ist unter den gegebenen Umständen, welche wir oben darlegten, die einzige Ruhelage. Es ist somit ganz natürlich, dass man den anscheinend in Schlaf versunkenen Toten in die Lage versetzte, welche der Lebende im Schlafe immer annahm. Dies hätte aber eigentlich nur ein sanftes Zusammenziehen der Beine, aber keinesfalls diejenige — oft ganz parallele — Lage der Unter- und Oberschenkel erfordert, welche den Aufdeckern unserer Gräber so oft aufgefallen war. Diejenige Lage, wo die Beine einen kleineren Winkel als 45° einschliessen, kann keinesfalls als willkürlich angenommene Ruhelage betrachtet werden. Weder das an den Beinen befindliche Fleisch noch die Muskulatur würde das Liegen unter einem so kleinen Winkel erlauben. Nun wenn wir auch noch beachten, dass der Urmensch infolge seiner Lebensverhältnisse kaum fett sein konnte, so haben wir eine solche Lage der Beine vor uns, welche auch so nur mit Gewalt nur durch Zusammenbinden erreicht werden konnte.

Das Beispiel eines solchen Zusammenbindens der Beine haben wir beim 22. Grabe bei Lengyel, wo Wosinsky aus der Lage der neben den Beinen befindlichen Perlen folgerte,

dass man die eng nebeneinander liegenden Knochen dann zusammenband, als noch Fleisch an derselben war, und man die Perlen auf den Verband legte. Im 1. Grabe bei Óbéba befand sich die Muschelreihe an den zusammengezogenen Armen.

Auffallend stark gekrümmt waren die Skelette in den Gräbern 15., 16., 20., 22., 25., 34., 35., 36., 37., 38., 42., 44., 45., 46., 47., 48., 49., 51., 53., 55., 56., 58., 63., 65., 66. bei Lengyel; 3. und 4. bei Bogojeva; in dem bei Tápe, Ladánybene, Monostorszeg und Pusztaszer; in den Gräbern 3. und 4. bei Csóka; in dem bei Debrecen-Pipáshalom; in dem 3. bei Óbesenyő; in dem 7. bei Szeghalom; in dem 2. bei Szarvas; in den Gräbern 2., 5., 9., 13., 14., bei Ószentiván und in denen bei Versec. Die Gräber bei Ószentiván hat Verfasser dieser Zeilen aufgedeckt, wobei er aus der Lage der Beine folgern musste, dass man dieselben beim Krümmen zusammenband.

In manchen Fällen war bemerkbar, als wenn nicht beide Beine gleich zusammengebunden worden wären. Ferner haben wir auch solche Gräber, wo deutlich zu sehen ist, dass man die Beine einzeln gekrümmt hatte. Dieser Fall kommt bei den Gräbern: 1., 3., bei Bogojeva und 4., 9., bei Ószentiván vor.

In manchen Gräbern waren nicht nur die Beine, sondern auch die Hände zusammengebunden. Solche Beispiele finden wir bei den Gräbern: 15., 25., 36., 39. bei Lengyel; bei Monostorszeg; 2. und 6. bei Csóka. Unter diesen ist das Grab bei Monostorszeg besonders beachtenswert, wo man auch den rechten Arm stark zurückbog.

Auf grund dieser Angaben können wir feststellen, das obwohl beim Beilegen des Toten die gewohnte Ruhelage massgebend war, wir die Ursache der starken Krümmung dennoch in etwas anderem zu suchen haben.

Wenn wir beachten, dass an manchen Orten, wie z. B. bei Vládháza, Bedellő und Gyertyános man über den Toten Steingewölbe errichtete und dass zumal bei Bedellő die grössten Steinklösse des Gewölbes gerade über den Skeletten lagen, ferner dass auch bei Szomolány das Grab mit grossmächtigen Steinblöcken bedeckt war, dass man wie — wir das schon erwähnten — über dem Toten mächtige Hügel erhob, so können wir annehmen, dass dies alles sammt der Krümmung auf eine und dieselbe Ursache zurückzuführen ist.

Der Urmensch wollte sich gegen die heimkehrenden Toten schützen, deswegen beerdigte er sie mit zusammengebundenen Beinen bis zu dem Zeitpunkte, wo er auf die Idee der Leichenverbrennung als der radikalsten Schutzweise kam. Sowohl die in-, als auch ausländische Literatur hat dies mit der Leichenbestattung der noch jetzt lebenden Naturvölker genügend erwiesen.

Aber auch in den Beerdigungsgebräuchen unserer vaterländischen Völker finden wir dafür Beweise. Auch der gegenwärtige Mensch fürchtet sich vor dem heimkehrenden Toten und ist bestrebt, sich gegen ihn auf alle mögliche Weise, mit uralten Aberglauben zu beschützen.

Auch heute ist es noch an manchen Orten gebräuchlich die Beine und Hände zusammenzubinden. Es ist wohl war, dass man sich dieses Verfahren dadurch erklärt, dass auf diese Weise Beine und Hände gerade erstarren. Aladár Sámuel schreibt¹⁹⁶⁾: „Zum Ankleiden des Toten gehört auch das Zusammenbinden der Hände und Füsse;

¹⁹⁶⁾ Sámuel: Angef. W. 94—95. S.

wodurch die gerade Erstarrung derselben bezweckt wird. Dieses Verfahren ist nur noch in Hosszuaszó bei jungen und alten Frauen gebräuchlich; den übrigen Toten werden nur die Füße zusammengebunden. Und zwar in Balavásár denjenigen Toten, deren Füße auseinander stehen. In Bonyha werden den Säuglingen die grossen Finger, den Erwachsenen die Füße in der Mitte, in Ádámos, Buzásbesenyő, Marosugra, Nagyteremi, Radnóth und Szőkefalva bei den Knöcheln zusammengebunden.“ Die Abänderung dieses Gebrauchs beweist nur, dass die wahre Ursache des Zusammenbindens allmählich aus dem allgemeinen Bewusstsein verschwand.

Dieses Verfahren kommt auch in Hódmezővásárhely vor, wo man den Toten die Füße mit einem Fetzen zusammenbindet, früher aber auch die Hände zusammengebunden wurden. Eine Aufzeichnung vom Jahre 1788 bezeugt, dass zur Leichenbestattung auch „ein Schleier zum Binden der Hände und ein blaues Schnürband zum Binden der Füße“ gehörte.¹⁹⁷⁾ Die Walachen verbinden die Füße mit einem roten Tuche.¹⁹⁸⁾ In Szeged werden die Hände mit einem Rosenkranz umwunden.¹⁹⁹⁾ In Komitat Borsod umwinden die Matyós die abwärts ausgestreckte Hand auch mit einem Rosenkranze.²⁰⁰⁾ Verfasser dieser Zeilen hat in Békés selbst oft gesehen, dass die grossen Finger an den Füßen zusammengebunden waren.

Ein noch radikaleres Verfahren ist uns Hósdáth bekannt, wo wie Kolumbán berichtet²⁰¹⁾ „am Tage, wo der Tote in den Sarg gelegt wird, schlägt in einem geeigneten Augenblicke ein in solchen Sachen erfahrener Bekannte zwischen den Haaren, wo das nicht auffallend ist, in den Schädel, oder auch in das Herz des Toten einen langen eisernen Nagel, dass in ihm nicht etwa noch so viel Leben verbleibe, um aus dem Grabe als Strigoj heimkehren und dort unter den übrigen Familiengliedern oder Haustieren Schaden anrichten zu können“. Auch in der Gemeinde Zöldes vom Komitate Arad wurde ein verstorbener Mann an den Sarg angenagelt, um nicht heimkehren zu können.²⁰²⁾ Bei den Walachen aus dem Banat hat man dem Toten den Schädel durchstoßen um gegen seine Rückkehr gesichert zu sein.²⁰³⁾

Hierher gehören auch diejenigen Fälle, welche wir schon gelegentlich der Gräberstörungen und Leichenstümmelung erwähnten. Eine heute schon unbewusste Erinnerung an das Durchstechen des Herzens dürften wir auch in dem Gebrauche aus dem Komitat Kükiölö darin erblicken, dass dem Toten ein Dolch beigegeben wird. „Der Dolch erinnert an das Todesopfer und das Beilegen desselben entstammt dem Glauben, dass man damit dem Toten eine Ehre bezeugt und dass man dadurch gegen die Heimkehr oder Erscheinung seiner Seele im Traume geschützt ist.“²⁰⁴⁾

Eine Erinnerung an das Zusammenbinden der Füße dürften wir auch in demjenigen Brauche erblicken, dass wer sich vor dem Toten fürchtet, ihn berührt oder ihm gar

¹⁹⁷⁾ Kiss: Angef. W. 83. S.

¹⁹⁸⁾ Moldován: Angef. W. 186. S.

¹⁹⁹⁾ Cserzy: Angef. W. 255. S.

²⁰⁰⁾ Istvánffy: Matyó Volksleben aus Komitat Borsod, Ethn. 7: 281. S.

²⁰¹⁾ Kolumbán: Hósdater Volksbräuche. Ethn. 6: 121—122. S.

²⁰²⁾ Ethnogr. 16: 318. S.

²⁰³⁾ Moldován: Angef. Werk 188. S.

²⁰⁴⁾ Sámuel: Angef. W. 92—95. S.

die Finger an den Füßen drückt. Diesen Brauch finden wir im Komitat Küküllő in Ádámos, Balavásár und Nagyteremi,²⁰⁵⁾ ferner in Hódmezővásárhely,²⁰⁶⁾ in Szeged,²⁰⁷⁾ in der Gegend von Privigye²⁰⁸⁾ und in Kíssziget vom Komitat Zala, wo man dem Toten, als er schon im Sarge legt einigemal auf den grossen Finger drückt.²⁰⁹⁾

Es gibt aber auch andere Mittel, womit man die Rückkehr des Toten zu verhindern sucht. Ipolyi erwähnt, dass man in Gömör eine Säge in den Sarg legt, dass dem Toten die Kleider daran hängend bleiben sollen und er dann nicht aufstehen könne. Bei den Walachen gibt man besonders dem des Wampyrismus verdächtigen Toten einen dornigen Stock in den Sarg.²¹⁰⁾ Von den Walachen aus dem Banat erwähnt auch Moldován folgenden Gebrauch: „Auf die Brust des Toten legt man ein Holzkreuz oder ein heiliges Bild; ausserdem wird auch ein wilder Rosenzweig beigelegt“, welcher die Heimkehr verhindern soll.²¹¹⁾ Im Komitat Küküllő will man dem Heimkehr der Totenseele mit in das Grab gestochenen Pfählen verhindern.²¹²⁾ Als ein Rest dieses Gebrauches ist zu betrachten, dass im Komitat Nográd man nach der Beerdigung an beiden Seiten des Grabhügels je ein Kreuz aus Hackenstielen anbringt.²¹³⁾

Mit vollem Rechte stellt Ipolyi die Frage, „ob der im Manuscripte des Peter Bod erwähnte Beerdigungsgebrauch, dass beim Herablassen des Sarges in das Grab geschossen wird, ausser der Ehrenbezeugung, nicht auch so gedeutet werden könnte, dass sich die Lebenden vor dem Toten schützen sollen und somit seine Ruhe ungestört bleibe?“²¹⁴⁾

Ein sanftes Schutzmittel finden wir bei den Ruthenen von Dolha, wo der Tote mit gestossenem Mohn bestreut wird, dass, wenn er heimkehren wollte, er die um ihn herum befindlichen Mohnsamen zählen müsse, somit keine Zeit zur Heimkehr haben könne.²¹⁵⁾

Die Furcht vor dem heimkehrenden Toten ist so allgemein, dass wir dem Bestreben, sich gegen ihn zu schützen, vom augenblicke des Todes bis nach der Bestattung fast überall begegnen.

Wenn der Tod eintritt, so wird das Fenster allsogleich geöffnet, dass die Seele ohne Hinderniss (also desto schneller) ins Jenseits gelangen könne. Diesen Gebrauch finden wir in Hegyhát vom Komitat Baranya²¹⁶⁾ und unter den Ungarn vom Komitat Temes verbreitet.²¹⁷⁾

In demselben Augenblicke wird in Bessenjőtelek der Spiegel mit einem schwarzen Tuch bedeckt und die Uhr zum Stehen gebracht, dass die Seele des Toten nicht heim-

²⁰⁵⁾ E. dort 98. S.

²⁰⁶⁾ Kiss: Angef. W. 86. S.

²⁰⁷⁾ Cserzy: Angef. W. 258. S.

²⁰⁸⁾ Sztancsek: Angef. W. 296—298. S.

²⁰⁹⁾ Gültige briefliche Mitteilung von Jul. Huhn.

²¹⁰⁾ Ipolyi: Ungarische Mythologie 365—366. S.

²¹¹⁾ Moldován: Angef. W. 188. S.

²¹²⁾ Sámuel: Angef. W. 102. S.

²¹³⁾ Komitat Nográd 163—164. S.

²¹⁴⁾ Ipolyi: Angef. W. 366. S.

²¹⁵⁾ Sztripsky: Ethnogr. von Dolha- und Umgebung. Ethn. Bericht 17: 145—147. S.

²¹⁶⁾ Albert: Angef. W. 28. S.

²¹⁷⁾ Komitat Temes 133. S.

kehren soll.²¹⁸⁾ Auch die Ungarn vom Komitat Temes bringen die Uhr zum Stehen.²¹⁹⁾

Solange der Tote im Zimmer ist, wird sorgfältig darauf geachtet, dass nicht etwa eine Maus, ein Hund oder eine Katze hereinkomme, weil dann der Tote in der Gestalt desjenigen Tieres heimkehren würde. Wenn eines dieser Tiere den Toten überspringen würde so würde sich derselbe in eine Hexe verwandeln. Dieser Glaube ist bei den Walachen allgemein verbreitet,²²⁰⁾ so auch bei den Ruthenen von Dolha.²²¹⁾

Solange der Tote im Zimmer ist, muss der Mist unter den Tisch gekehrt werden, sonst wird nach dem Aberglauben von Szalonta die Seele zurückkehren.²²²⁾ In der Gegend von Privigye wird der Tote, um seine Rückkehr zu verhindern bevor er in den Sarg gelegt würde, rückhändig mit Salz bestreut und ihm in die Tasche ein Stück Brot beigegeben.²²³⁾

Um die Rückkehr zu verhindern werden beim Hinaustragen des Toten aus dem Zimmer die Sessel umgeworfen und die Schwelle oder der Türpfosten mit dem Sarge dreimal berührt. Dem ersten Gebrauch begegnen wir bei den Palowzen, welche wollen, dass der Tote ebenso ruhig schlafen soll, wie die Sessel während der Leichenzeremonie ruhten.²²⁴⁾

Dem letzteren Gebrauche begegnen wir in Borosjenő²²⁵⁾ in der Gegend von Cserhát,²²⁶⁾ in der Gegend von Privigye,²²⁷⁾ allgemein bei den Slowaken,²²⁸⁾ bei den Ruthenen,²²⁹⁾ und in Nagyszalonta.²³⁰⁾

Wenn man in der Gegend von Nagyszalonta den Toten auf den Hof hinaus trägt, so wird gegen seine Rückkehr im Zimmer sofort zusammengekehrt.²³¹⁾ Denselben Brauch finden wir auch in Bessenyőtelek.²³²⁾ In Kissziget vom Komitat Zala schaut man bei dieser Gelegenheit dreimal in den Backofen.²³³⁾

Solange der Tote im Hause ist, wird in Hódmezővásárhely nicht Feuer angezündet, dass seine Seele nicht heimkehre.²³⁴⁾ In Szeged und in den Meiereien wird sogar für den Totenschmaus ausser dem Hause gekocht.²³⁵⁾

Dass die Seele des Toten nicht zurückkehren könne und dass die Familienglieder sich vor ihm nicht fürchten sollen, ist es an manchen Orten üblich, die Hinterbliebenen

²¹⁸⁾ Joh. Berze Nagy: Aberglauben und abergl. Bräuche in Bessenyőtelek. Ethn. 21 : 26—27. S.

²¹⁹⁾ Komitat Temes 133. S.

²²⁰⁾ Moldován: Angef. W. 188. S.

²²¹⁾ Sztripsky: Angef. W. 146—147. S.

²²²⁾ Szendrey: Angef. W. 323. S.

²²³⁾ Sztancsek: Angef. W. 296—298. S.

²²⁴⁾ Istvánffy: Ethn. 5 : 184. S. und 22 : 229. S.

²²⁵⁾ Somogyi: Monogr. des Kom. Arad 347. S.

²²⁶⁾ Ethn. 11 : 105. S.

²²⁷⁾ Sztancsek: Angef. W. 296—298. S.

²²⁸⁾ Pechány: Angef. W. 119—121. S.

²²⁹⁾ Szabó: Angef. W. 165—170. S.

²³⁰⁾ und ²³¹⁾ Szendrey: Angef. W. 323. S.

²³²⁾ Berze Nagy: Angef. W. 26—27. S.

²³³⁾ Huhn: Gültige briefliche Mitteilung.

²³⁴⁾ Kiss: Angef. W. 85. S.

²³⁵⁾ Cserzy: Angef. W. 257. S.

oder auch das Brot mit dem Haare des Toten mit einem Stücke seines Leichentuches, mit einem Stückchen des Sarges oder Grabkreuzes zu räuchern. Diesen Gebrauch finden wir in der Gegend von Nagyszalonta,²³⁶⁾ in Hódmezővásárhely²³⁷⁾ und all'gemein bei den Walachen.²³⁸⁾ In Vásárhely wird dem Schreckhaften sogar Asche von einem verbrannten Kleidungsstücke des Toten eingegeben, welchen Brauch man auch im Komitat Küküllő findet.²³⁹⁾ Um die Rückkehr des Toten zu verhindern, bleibt der Leichenzug bei jedem Kreuzweg stehen und der Sarg wird auf die Erde gelegt.

An vielen Orten will man auch das Vergessen des Toten beschleunigen, was wieder mit der Furcht zusammenhängt. Sehr verbreitet ist der Brauch, dass man ins Grab je eine Erdscholle wirft oder das sich die Trauernden in den Hals unter das Hemd Erde geben. Dass auch dieser Brauch mit dem Gedanken der Heimkehr zusammenhängt, das beweist der Volksglaube von Nagyszalonta, wo man glaubt, dass der Tote zurückkehren würde, wenn man ihm nicht drei Erdschollen in das Grab würfe.²⁴⁰⁾ In Hódmezővásárhely werfen nur die Frauen Schollen in das Grab.²⁴¹⁾ In der Gegend von Privigye wirft man nicht nur Schollen, sondern auch Kleingeld ins Grab.²⁴²⁾ In Ágya gibt man die Erde in den nackten Rücken der Witwe²⁴³⁾, in Tornyos-Pálca in den Hals der Trauernden.²⁴⁴⁾ In Radnóth gibt man nur in den Hals des Ohnmächtigen Erde, damit er den Toten nicht sehe und ihn vergessen soll.²⁴⁵⁾ Dies ist auch bei den Ruthenen üblich.²⁴⁶⁾ Auch die Palowzen werfen aus Furcht vor dem Toten Erde in das Grab.²⁴⁷⁾

Draussen im Friedhofe, sozusagen vor den Augen des Toten werden solche Handlungen begangen, durch die man die Toten zu beruhigen glaubt. In Hegyhát im Komitat Baranya tritt nachdem das Grab schon zugescharrt ist, ein Verwandter des Toten vor den Priester und Kantor, und fragt, was er ihnen für ihre Mühe schuldig wäre; worauf er beide bezahlt, so dass der Tote sich überzeugen könne, dass die Hinterbliebenen mit den Beerdigungskosten niemandem schuldig geblieben sind.²⁴⁸⁾

Wenn in Hósdáth ein Kind begraben wird, so stellen, sich ein fremdes mit dem Toten gleich altes Kind und ein Bruder oder eine Schwester des Toten an den Rand des Grabes, und zerreißen über dem Grabe einen zweiästigen Nuss- oder Apfelbaumzweig, dessen Ende in einen kleinen Kuchen steckt, welcher auch noch einen in zweigschnittenen Kreuzer enthält. Dieser Kuchen wird so auseinander gerissen, dass jedem Kinde eine Hälfte zukomme, worauf sich die Kinder küssen und mit dem Zweige in der Hand heimkehren. Aber unterwegs dürfen sie nicht zurückschauen, weil sonst der Tote zurückkehren und sie quälen würde. Mit dieser Scene will man den Toten beruhigen. Er soll

²³⁶⁾ Szendrey: Angef. W. 323. S.

²³⁷⁾ Kiss: Angef. W. 86. S.

²³⁸⁾ Moldován: Angef. W.

²³⁹⁾ Sámuel: Angef. W. 202. S.

²⁴⁰⁾ Szendrey: Angef. W. 323. S.

²⁴¹⁾ Kiss: Angef. W. 90. S.

²⁴²⁾ Sztancsek: Angef. W. 296—298. S.

²⁴³⁾ Somogyi: Angef. W. 347. S.

²⁴⁴⁾ Kiss: Aberglauben von Tornyos Pálca. Ethn. 2 : 250—252. S.

²⁴⁵⁾ Sámuel: Angef. W. 102. S.

²⁴⁶⁾ Szabó: Angef. W. 165—170. S.

²⁴⁷⁾ Pintér: Angef. W. 107—109. S.

²⁴⁸⁾ Albert: Angef. W. 32. S.

sehen dass an seiner Stelle schon ein anderer Bruder da ist; somit nicht heimkehren solle, um den zurückgebliebenen Geschwistern das Blut auszusaugen und sie mit sich zu nehmen.²⁴⁹⁾

Die Furcht vor dem Toten kommt auch in den Worten der Csángó-Frau aus Tat-rang zum Ausdruck, als sie sich von dem Toten also verabschiedet: „Gott gebe dir Ruhe, dass du nie aus deinem Grabe steigen sollst.“²⁵⁰⁾

In der Gegend von Privigye sagt man: „Wenn du von der Leiche heimkehrst, sollst du dreimal in den Rauchfang hineinschauen, dann wirst du den Toten vergessen und nachtsüber von ihm Ruhe haben.“²⁵¹⁾

Der Totenschmaus dient auch zum schnellen Vergessen des Toten, wie das auch in folgenden Worten geschildert wird: „Der Zweck dieser Unterhaltung ist hauptsächlich, die betrübten Angehörigen in den Zustand des Vergessens zu bringen.“²⁵²⁾

In Hegyhát vom Komitat Baranya ist es gebräuchlich²⁵³⁾ „das Bett des Toten in demselben Zustande zu bewahren, wie es der Tote verliess, und dass wenn der Mann gestorben ist, die Frau und wenn die Frau gestorben ist, der Mann sich hineinlegt, um im Traume den Wunsch des Toten erfahren und denselben erfüllen zu können, denn dem Toten muss man jeden seiner Wünsche erfüllen, sonst würde er heimkehren.“

Aber obwohl man alles mögliche gegen die Heimkehr tut, glaubt man noch immer, dass die Seele des Toten am ersten oder dritten Tag zurückkehre, um sich für die Wohnung zu bedanken. Der Palowze von Borsod entfernt das Eisen von den Stiefeln des Toten, um nicht zu klopfen wenn er zurückkehrt, um für die Wohnung zu danken.²⁵⁴⁾ Der Tote wird mit gehörigem Pomp erwartet, im „reinen Zimmer“ wird der Tisch mit reiner Decke bedeckt und darauf ein Stück Brot und ein Glas Wasser gestellt. Diesen Gebrauch finden wir bei den Serben vom Komitat Arad²⁵⁵⁾ und auch bei den Slowaken von Oberungarn.²⁵⁶⁾

Sogar nach dem Begräbnis werden Schutzanstalten getroffen. Im Hódmezővásárhely getraut man sich nicht, den Toten allzusehr zu beweinen; seine Wäsche wird nicht ausgekocht und wird nur demjenigen gegeben, dem sie auch der Tote geben wollte. Am Tage des Begräbnisses wird der Gartenbesen an die Flurtür angelehnt und die Tür selbst mit einem Unterhosenschnürband gebunden; auf den Tisch stellt man ein Glas Wasser, legt Salz und Knoblauch hin, ferner schlägt jedes Familienglied mit der Faust dreimal in die Traufe des Hauses und geht dreimal um die vier Ecken des Hauses herum. Man bäckt zwei kleine Weissbrote für die Bettler und auch der Hut des Toten wird an sie verschenkt.²⁵⁷⁾

In Szalonta verschenkt man die Kleider des Toten an die Armen, sein Bett und

²⁴⁹⁾ Kolumbán: Angef. W. 122. S.

²⁵⁰⁾ A. Pál: Humor in der Trauer des Csángó Volkes. Ethn. 21 : 295. S.

²⁵¹⁾ Sztancsek: Angef. W. 296—298. S.

²⁵²⁾ Mécsöly: Das „Örség“ vor 100 Jahren. Ethn. 28 : 112. S.

²⁵³⁾ Albert: Angef. W. 32. S.

²⁵⁴⁾ Istvánffy: Angef. W. 229. S.

²⁵⁵⁾ Somogyi: Angef. W. 488. S.

²⁵⁶⁾ Pechány: Angef. W. 119—121. S.

²⁵⁷⁾ Kiss: Angef. W. 92. S.

Bettzeug werden verkauft; am Abend des Begräbnisses hängt man einen Knoblauchkranz an die Türklinke und der Besen wird an die Tür gelehnt.²⁵⁸⁾

Und dies alles bietet noch immer keine genügende Sicherung, denn die heimkehrenden Seelen können nur dadurch abgeschreckt werden, dass man drei Erdschollen des Grabes nach Hause mitbringt und in jenes Zimmer legt, wo der Verschiedene gewohnt war zu verweilen. Dann wird noch mit der Glut des Leichentuches im Zimmer geräuchert.

Aus dem dargestellten Stoff ist zweifellos ersichtlich dass der einfache Mensch auch noch heutigen Tages sich vor den heimkehrenden Toten fürchtet. Dass derselbe sich heute nur noch vor der heimkehrenden Seele fürchtet, ist mit seinem veränderten und geklärten christlichen Anschauungen über das Jenseits erklärlich. Und obwohl das Gesetz und die Religion diese Aberglauben verfolgt, haben sich dieselben doch bis zum heutigen Tage bewahrt, — weil sie in der ewigen menschlichen Seele verborgen sind.

Um wie viel mehr konnte sich der Urmensch fürchten, welcher, wie das die Beigaben der Gräber bezeugen, auch nach dem Tode ein physisches Leben für möglich hielt, von wo die Toten selbst, nicht nur ihre Seelen zurückkehren. Die Aberglauben und unstreitbar vorhanden gewesenen Schutzanstalten des Urmenschen kennen wir zwar nicht, doch dürften wir die Hocker-Leichenbestattung, als den auf uns verbliebenen einzigen Ausdruck dieses Gedankes, ausser der schon besprochenen notwendigen Ruhelage, unbedingt auf diese Ursache zurückführen.

Dr. J. Banner.

---

²⁵⁸⁾ Szendrey: Angef. W. 323. S.

VITÁS KÉRDÉSEK.

I. Limesproblémák.

A Pauly—Wissowa-féle Realencyclopädie XIII. kötetében (Sp. 571—671.) megjelent *Limes* című szerzője megtsisztelt azzal, hogy a magyarföldi limeskutatásra vonatkozó munkásságomat tudomásul vette; néhány — addig vitatott kérdésben — megállapításomat elfogadta; másokban indokolásomat nem tartja eléggé meggyőzőnek, s van eset, mikor azt nem fogadja el. Az első kategória annál nagyobb megnyugvást okozott nekem, mert a magyar szaktudományosságban körülbelül magamra állottam véleményemmel, míg az, aki most ezekben mellém áll, E. *Fabricius* prof. a németországi Limeskommissio dirigense, a leghivatottabb szakember.

A második és harmadik csoportba tartozó részletkérdésekben megkísérlem bővebben megindokolni állításaimat abban a reményben, hogy sikerül kétkedését eloszlatnom nemcsak neki, hanem mindazoknak, akik ebben vele egyetértenek. Annál inkább remélem ezt, mert a magyar földi limeskérdésekből ő csak azokat ismeri, melyekről a nem magyar nyelvű irodalomban szó van; holott vannak olyan ismert tények, melyek a magyar irodalomban sincsenek tárgyalva, mert még nem értek meg az irodalmi tárgyalásra.

Igy pl. meg vagyok győződve, hogy az u. n. *Hargita-limesről* külföldi szakemberek alig hallottak. Mi azonban nemcsak *Orbán* Balázsnak a Székelyföld leírásában szereplő adataiból sejtjük, hogy a Kakas-barázda, Rapsonné-útja, Hadak-útja, Ördög-útja Ördögbarázda, Pogányárok, Tatártöltés, Óriások-árka elnevezések ilyen limesmaradványokat takarnak, hanem *Téglás* Gábornak azok déli részét ismertető adatai alapján¹⁾ biztosan állítjuk is azt, anélkül, hogy a vonalat pontosan ismernők. Állítjuk annál inkább, mert az ő leírásából azt is megállapíthatjuk, hogy őrtoronymaradványokat is talált ott. Kelemen Lajos barátom viszont, Erdély földjének bizonyára legalaposabb ismerője, arra figyelmeztet, hogy a *Nemzeti Társalkodóban* (1830) Nagyajtai Kovács István ezelőtt száz esztendővel irt egy „*Római útnyomozás*” című cikket. Ő ennek a nyomán Mikháza közelében a *Bekecs* hegyen, tehát a vonal északi végénél meg is találta azt

¹⁾ Archaeologiai Közlemények. XIX. (1895.) köt. 1—48. II.

a töltést, mely kijelentése szerint édes testvére az általam neki képben bemutatott germániai és Meszes hegységbeli limestöltéseknek. Erről egyébként megemlíkezik Orbán Balázs is.²⁾

Ha ezekhez a komoly adatokhoz figyelembe vesszük azt, hogy a Hargita-vonalával párhuzamosan, a hegység nyugati lejtőjén *Mikháza*, *Sóvárud*, *Énlaka* és *Homoródszentpál*, a sor végén *Hévíz* kétségtelenül római auxiliáris táborhelyek, továbbá *Görgényszentimre* és *Székely-Udvarhely* is némi valószínűséggel esnek ebbe a gyanúba, — a *Hargita-limest nem lehet kétségbevonnunk*; legfeljebb nagyon sajnálnunk kell, hogy a háború és következményei miatt nem sikerült a vonal pontos felvétele. A Hargita-limes létezése viszont alapúl szolgál bizonyos kérdésekben olyan érveléshez, mely az én — el nem fogadott — elméletemben nagy szerepet játszik. Így minden kétséget kizár Dacia tartomány keleti határa szempontjából. Másfelől a Fekete-ügy folyócskát — Komolló és Bereczk táboraival — határnak mutatja. Vagyis elesik az a feltevés, hogy Dacia és Moesia inferior határa ezen a részen — a Vöröstoronyi ill. Törcsvári szorosától keletre — a Kárpátok lettek volna.³⁾ Az u. i. kétségtelen, hogy ezen a vidéken a Fekete-ügynek az Oltba való torkollásától Komolló, Bereczk, Aiud irányában ment a birodalom északi határa.

Mindezek a tények és az alább felsorolandók — véleményem szerint — alkalmasok arra, hogy — a szokásos értelemben vett polémia szándéka nélkül feltárva, s a vezérnek kijáró tisztelet árnyékát sem érintve, — az ellentétes véleményeket tisztázzuk. A tárgyalásban a Fabricius prof. úr által alkalmazott sorrendet tartom meg.

*

A., Mindenek előtt őszintén örvendek, hogy a **bácskai u. n. „kis római sánc”** római voltára vonatkozó megállapításomat elfogadja.⁴⁾ Ezzel hosszú ideje vitatott kérdés dőlt el, melynek részleteit annak idején ismerttettem.⁵⁾ Dr. Finály Gábor legutóbb arra az okfejtésemre, melynek alapján Fabricius prof. most ítéletet mondott, még azt írta:⁶⁾ Die Ausführungen Budays, obwohl ansprechend, sind doch nicht überzeugend genug“. Ugyancsak ő a *Forma partium Imperii Romani intra fines Regni Hungariae* c. térképén és a hozzátartozó magyarázó szövegben (1912) „*Aggeres originis incertae* = *bizonytalan eredetű sáncok*“-nak nevezi őket; de — Frölich Róbertre való hivatkozással, — római voltukat kifejezetten tagadja, s ebben a véleményben a magyar szakemberek közül többen osztoztak, valószínűleg néhai Frölich iránti tiszteletből inkább, mint helyszíni tanulmányozás alapján.

²⁾ Székelyföld leírása, IV. köt. 80. l.

³⁾ Fabricius i. m. 646. lap. 44. s. köv.

⁴⁾ Sp. 639—40.

⁵⁾ Dolgozatok — Travaux, IV. (1913.) 18. s. köv.

⁶⁾ Arch. Anz. 1913. 330. s. köv.

B. Az u. n. nagy római sánc-ra vonatkozólag azonban Fabricius professzor úrnak is az az utolsó mondása, hogy: „Aber der römische Ursprung ist überhaupt zweifelhaft.“⁷⁾ Ez annál meglepőbb, mert eredetére nézve Ammianus Marcellinusnak (XIX. 11, 17) olyan helyét idézi, ami az általam idézett XIX. 11, 8-nál sokkal találóbb. Azt kell hinnem, hogy kételkedésének oka az, hogy a sáncon levő átjárók kérdésében okoskodásom és rekonstrukcióm nem győzte meg. Az utóbbira nézve u. i. ezt mondja: „An einem Durchgang zeigen sich wangenartige Fortsetzungen des Walls u. des Grabens nach innen. Buday möchte hier kastellartige Anbauten ergänzen. Die Analogien die er dafür heranzieht, treffen indess nicht zu. Noch weniger verständlich sind die Verschanzungen, die ein früherer Forscher, Marsigli, an verschiedenen Durchgängen gezeichnet hat.“⁸⁾ Azt hiszem tehát, hogy ha sikerül az átjáró kiegészítésére vonatkozó kísérletemhez megtehetőbb analógiát felhoznom, akkor eloszlathatom a sánc római voltában való kételkedését is.

Fabricius prof. úr most idézett szavaiból az tűnik ki, hogy figyelmét elkerülte az, hogy az az átjáró, melynek kiegészítését megkísérlem, egyike annak a négynek, melyek Marsigli térképén szerepelnek; még pedig a sánc dunai végétől a második. Ezen kívül én még csak egyet találtam, t. i. az elsőt. A kiegészítés módját itt nem ismétlem, hanem utalok eredeti közlésemre; most csak az ott említetteknel találóbb analógiákat említem fel.

Mindenek előtt előre kell bocsátanom, hogy minden tábor minden kapúja, mely két őrtoronnyal van megerősítve, analógia. Ahhoz pedig, hogy itt épen ezt a kiegészítési módot alkalmaztam, alapot nyújt az a két őrtorony, melyet ugyanakkor a kissáncról közöltem. Miután most már a kis sánc római volta sem kétséges — legalább kettőnk előtt nem az — a rajta levő átjáró két őrtornyának elhelyezése (10 kép) feltétlenül döntő jelentőségű. Már pedig azok helyzete és a saját sáncukkal való kapcsolata pontosan ugyanaz, mint a hogy én tervezem a nagy sáncnál a rekonstrukciót: az őrtornyok árka és töltése összefolyik a sánc árkával és töltésével. Ez olyan alapvető egyezés, melyet a nagy sáncnál levő maradványok minden kétséget kizárólag igazolnak, amelyre tehát építeni lehet. Az is bizonyos, hogy az ilyen átjáróknál őrségek voltak, s a tornyok az őrségek lakásául szolgáltak.

Már most: az, amit Marsigli ad, merőben érthetetlen, de célja sincs. Ő maga is bevallja, hogy nem érti, s csak jobb híján tétélezi fel, hogy katonák búvóhelyéül szolgált. Erre a célra azonban merőben gyakorlatiatlanok, mert hiszen az öblösödésnek épen a Tisza felőli oldala zárt, viszont a nagy töltéssel párhuzamosan, annak lábánál átjárók vannak a szárnyakon. Épen mert ezek a ma meglevő átjárók — az egykori helyiségeknek az útfelé eső bejárói — a Marsigli-féle rajzokon is megvannak, adták a gondolatot, hogy a kiegészítést úgy tervezem, ahogy terveztem. Marsigli

⁷⁾ I. m. Sp. 640. Z. 62.

⁸⁾ a. a. O. Sp. 640. Z. 44—49.

tévedése, — hogy t. i. a szárnyakat a Tisza felőli végüknél bezárta — onnan származhatott, hogy a szárnyak végei már akkor össze voltak omolva, s — amint már jelentettem — föld színének éppen itten meglevő természetes domborulata félrevezette.

Igaz, hogy a kis sánc őrtornyai köralakú maradványokban mutatkoznak, míg én a nagy sáncéit körülbelül négyzet alakban egészitem ki. Ez azonban nem szól az analógia helyessége ellen: a kis és nagy sánc méreteiben levő különbségnek ez természetes következménye. Különben is a Marsigli korában még megvolt méretre kellett tekintettel lennem, anélkül természetesen, hogy a méretekhez okom volna ragaszkodnom.

Másik analógiát a tripoliszi limesről említek.⁹⁾ Ott az Oued-Skiffa völgyében a Szahara-felé vezető karaván-utat zárja el egy a limeshez kapcsolódó hasonló építmény. A völgyzárót falnak mondja forrásunk, ami nem zárja ki, hogy a helyi viszonyoknak megfelelően kőből összehányt töltésről van szó. Ez utóbbi feltevésre indít az, hogy a fal alsó szélességét 4 m.-nek mondja, amiből arra következtetek, hogy fennebb tehát keskenyebb, s így nyilván nem valóságos fallal, hanem töltéssel van dolgunk. A négy méter széles fal különben is túlságosan széles volna, még akkor is, ha feltesszük, hogy összeomlás után, részben a törmelék adja ki ezt a szélességet. A délnémetországi Teufelsmauer még ott sem több ennél, ahol út vezet rajta, tehát ugyancsak széttaposodott a törmelék. Már pedig Tripolisban inkább csak a természet rombolt; ez ember sokkal kevésbé, mint Európában.

De akár fal, akár töltés volt az illető építmény, bizonyos, hogy a rajta átvezető kapú két oldalán ugyanolyan két őrtorony volt, mint amelyet én a bácskai nagysánc átjárójának két oldalára rajzoltam. Mindeniknek van ajtaja is, még pedig a falfelé eső végében, s ezek az ajtók az átvezető útra nyílnak: pontosan olyan elhelyezésben tehát, mint ahogy én, a megmaradt részletek alapján, rekonstrukciómát megkíséreltem. Ezeknek a tripoliszi őrtornyoknak méretei háromszorosát teszik ki a limesfal szélességének.

A most felsorolt újabb analógiák tehát még jobban megerősítenek abban a feltevésemben, hogy a bácskai nagysánc római kori. Hiszem, hogy ezekkel az újabb analógiákkal az utolsó kétkedést is sikerült eloszlatnom.

C., A daciai limes kérdésében nagyon befolyásolja Fabricius prof. urat az a — elsősorban Domaszevsky által képviselt de mások által is vallott — nézet, hogy ott a határvédelem egy sorozat völgyzáróra (Talsper) szorítkozott, melyek koncentrikusan voltak elhelyezve az apulumi legiotábor körül.¹⁰⁾ Domaszevsky ezt a nézetét még 1893-ban nyilvánította¹¹⁾ s ez az ő tekintélyének megfelelő elterjedést nyert. Ez a tekintély volt a főoka annak, hogy szakembereink a Meszes-limes létezését nem hitték el sem

⁹⁾ *Cagnat*, La frontière militaire de la Tripolitaine à l'époque romaine. Paris. 1912. pag. 1. fig. 2—3.

¹⁰⁾ a. a. O. Sp. 642. Z. 20—25.

¹¹⁾ *Rheinisches Museum Jhg.* 48 pag. 241—42.

Torma Károlynak, sem Téglás Gábornak, akik annak egyes részeit látták, sem nekem, aki — miután a németországi limes minden porcikáját áttanulmányoztam — ezt is egész terjedelmében bejártam és részletesen felvettem. Arra a feliratos helyre, melyet Torma Károly „*trans vallum*”-nak olvasott¹²⁾ s annak alapján kereste és meg is találta a limest, — Domaszevsky kimondta, hogy ott *nem transvallum* volt, hanem *ANS.V.I.M.* Ebből azután ő is, mások is, mondhatni minden „komoly” ember azt a következtetést vonta le, Daciában — tehát — nem volt limes. Domaszevsky most jellemezett tekintélyének kell tulajdonítanunk azt, hogy Finály G. említett térképén a Meszes-limes „*Agger qui nunc Limes Dacicus = Állítólagos római határsánc*” jelzést kapott. Méltán örvendek tehát annak, hogy Fabricius prof. úr most a Meszes-limes római voltát kétségtelennek ismerte el. Ha azonban tekintetbe vesszük ezt a tényt és azt, amit a Hargita-limesről bevezetőül mondtam, megdől Domaszevskynek az az állítása is, hogy a limest az apulumi tábor körül koncentrikusan elhelyezett völgyzárók pótolták. A háború alatt Lattyák Sándor erdőtanácsos a Sebeskörös és a Maros közéről, tehát Erdély nyugati határáról jelentett e sorok írójának olyan nyomokat, melyek alapján jogosan remélhetjük, hogy egykor megtaláljuk a Meszes-limes déli folytatását és így a Bánátban levő sáncok egyikével vagy másikával való kapcsolatát. Északon még egyáltalán nem ismerünk limesnyomokat, csak táborhelyeket. Ez azonban semmiképp sem jelenti azt, hogy nem is volt limes. Mivel tudjuk, hogy ezek a táborok — Alsóilosva, Szamosújvár, — a második század dereka táján alapos pusztulást szenvedtek az északkeletfelől betörő barbárusoktól, — egyáltalán nem valószínű, hogy épen ezt a részt hanyagolták volna el.

Mindezek elmondása itt azért volt szükséges, mert ezekre a tényekre, s az egykori Dacia területén különböző helyeken meglevő és rendszerbe állítható tábornyaradványokra, s azok datálható emlékeire alapítottam azt az elméletemet, melyről a következőkben lesz szó.

D. Fabricius prof. úr tudomásul veszi azt a kísérletemet, hogy *Daciának a rómaiak által való fokozatos meghódítását akarom* bizonyítani.¹³⁾ Véleményt nem mond róla. Másik helyen azonban elhibázottnak mondja ennek a kísérletnek egyik sarkpontját, azt t. i., hogy az Olt-menti (Aluta) limes frontja Kisoláhország (Oltenia, Szörényi bánság) ellen van irányítva,¹⁴⁾ s hogy ez a táborsor akkor keletkezett, mikor az Olttól keletre levő terület már római, a töle nyugatra fekvő azonban még nem az. Ezzel függ össze az a másik elméletem, hogy Erdély földjének legelőször délkeleti csücske, azaz a Feketeügytől délre, s az Olttól keletre fekvő rész került római uralom alá.¹⁵⁾ Magam sem hiszem, hogy ezzel kapcsolatos

¹²⁾ CIL. III. 827 és 7633.

¹³⁾ a. a. O. Sp. 642. Z. 27—34.

¹⁴⁾ Sp. 645. Z. 3—5. Sp. 646. Z. 38. s köv.

¹⁵⁾ Részletesen Dolgozatok — Travaux III. (1912) 89. s köv. és VII. (1916) 9. s köv. II.

fejtegetéseim minden pontja vitathatatlan volna. Arról azonban, hogy Dacia meghódítása fokozatosan történt, továbbá, hogy az előbb egységes, majd kettős, végül hármass felosztás, s a legiok szaporítása a fokozatos területgyarapodással függ össze, — meg vagyok győződve, s eddig elé nem tudok más cáfolatról, mint amit most Fabricius prof. úrnál olvasok.

Az Oltmenti táborsorra vonatkozó állításomat azért tartja megdöntöttnek, mert azon a vonalon van egy *Castra Traiana* nevű táborhely, hol Kr. u. 138-ban a *Suri Sagittarii* építkeztek épen úgy, mint ebben az időtájban a vonal más állomásain; ezek a Suri Sagittarii pedig daciai csapat lettek volna. S hozzáteszi: „Der Name der Station Castra Traiana beweist, das diese Linie von Traian angelegt worden ist.“

Az utóbbi ellenvetés különösen frappáns, s ha helytálló, kétségtelenül nagyon megincs, ha egészen meg nem dől kedvenc elméletem. Mert hiszen én épen arra az eddig figyelemre nem méltatott tényre építem egész okoskodásomat, hogy az Olt ó-romániai vonalán Kr. u. 138—40-ben épített táborsor csak a nyugatról fenyegető ellenséges támadás miatt lehet okadatolt. Lássuk tehát, hogy honnan van a *Castra Traiana* elnevezés? Mindenesetre nagyon súlyos dolog volna, ha felírtos vagy más hiteles és kétségtelen adat igazolná ezt az elnevezést. Ilyen azonban — legalább amennyire nagyon szegény könyvtárunk alapján, ahol még a C. I. L. is teljesen hiányzik — megállapítani tudom, nincs. Pedig még akkor sem volna bizonyos, hogy a Traiana név Ulpus Traianusra vonatkozik. A név származhatna Decius Traianustól, aki ezen a területen harcolt, mint leg. Aug. pr. pr. prov. Moesiae inf. és mint császár. Tudjuk, hogy a gótok és szövetségeseik az Olttól keletre fekvő területeken át támadták a birodalmat. Nem lehetetlen tehát, hogy Decius Traianus ezeknek a keleti területeknek a feladásával újból megerősítette az Olt mentét, s akkor felhasználta a száz esztendővel előbb épített táborokat, s ezek sorában egyet — ki tudja miért? — róla neveztek el.

Ha egyáltalában bizonyos a *Traiana* név. A már többször hivatkozott Finály-féle térkép alján ott van a Tab. Peut. egy részlete facsimilében. Ezen *Castra Tragana* olvasható. Lehetne azt mondani, hogy a másoló tévesen irt *j* helyett *g*-t. Csakhogy Traianusban *nem j* hanem *i* van. Halottam olyan ellenvetést is, hogy a görögben *g* felel meg a latin *j*-nek. Gondolom az újjörög nyelvben van valami ilyesmi; de hiszen itt eredeti latin szövegről és nem görögre való átírásról van szó. Semmi okunk tehát annak feltevésére, hogy a *Tragana* téves másolás eredménye. Annál kevésbé, mert hiszen Ptolemaios szerint Sarmatia Europaeának van *Tracana* nevű városa.¹⁶⁾

Ezek szerint a feltevés, hogy ez a tábor Ulp. Traianusszal valami kapcsolatban volna, — nem bizonyítható. Marad tehát egyetlen kétség-

¹⁶⁾ Ptol. Lib. III., Cap. 5.

telen tény, hogy ebben az időben az Olt szóban forgó vonalán táborokat építenek. Miért? Nem valószínű, hogy a két római tartomány — Moesia inf. és Dacia közt lett volna szükség ilyen megerősített vonalra: az nemcsak példátlan volna, hanem érthetetlen is. Csak az lehetséges, hogy az Olt valamelyik oldala nem volt még római. De az Olttól keletre levő terület az volt; tehát az Olttól nyugatra levő nem volt az, amint azt annak idején igyekeztem alaposan kimutatni. A magam részéről nem látom semmi akadályát annak a feltevésnek, hogy az Olt-menti táborsor azért épült, mert a határt keletről nyugatabbra tolták, az Olt mellé. Előzőleg az a vonal lehetett a határ, melyet a Flămânda-Pitesti vonalában levő sáncmaradványok jelölnek. Az utóbbinak meghosszabbításába esik Rozsnyó (Rosenau) tábor, Brassótól délre. Ez a tábor alakjával és méreteivel még az első századra utal.¹⁷⁾ Ottlételenek csak úgy van értelme, ha még nincs meg az Olt-menti táborsor; amint az utóbbi elkészült, a rozsnyói tábor feleslegessé vált. Vegyük ehhez, hogy van egy *Honárká*-nak nevezett töltés, amely a Feketeügy mellől, — Komolló közelében — kezdve hosszú vonalon követhető délnyugati irányban.¹⁸⁾ Magam nem láttam, de akik látták és főleg Orbán Balázs, aki egy szakaszát be is járta, azt írja róla, hogy 3 öl = 5 m. 55 cm. széles, 2 öl = 3 m. 70 cm. magas, domború tetejű töltés, mely mocsarak és sűrű nyiresek közt vonul tova, hegynek fel és völgynek le, egészen a Kárpátokig, mint azt pásztoremberek mondták neki. Nem merészség tehát azt feltennünk, hogy összefügg azzal, amelyet Flămânda-Pitesti közt jelölnek a térképek.

Mindezeket számba veszem tehát és még egy csomó apró, kihámozott adatot, — melyeket most nem ismételhetek — mikor arra a megállapításra jutok, hogy Erdélynek ez a délkeleti csücske korábban került római uralom alá, mint a többi része, s ezért eredetileg Moesia inferiorhoz tartozott. Azt a két téglabélyeget, melyeket Fabricius prof. úr is említ, csak azért közlöm képen is, mert addig ismeretlenek voltak, de nem azok az egyedi, mégcsak nem is a legfőbb érveim.

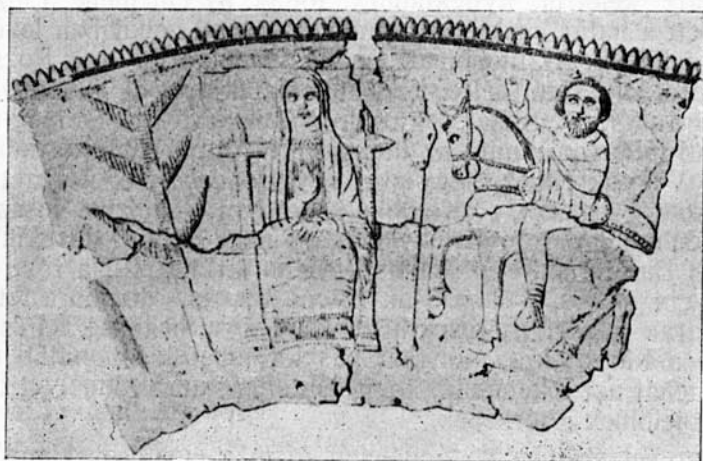
Befejezésül ismét hangsúlyozni kívánom, hogy nem a kompromittált jelentésű polémia volt célja ennek az írásomnak; olyan tiszteletreméltó öreg úrral szemben, mint amilyen Fabricius prof. úr, ezt megengedni nem tudnám magamnak. Csupán újabb érvekkel kívántam támogatni állásfoglalásomat, s világosabban kifejezni érveimet; végül megtoldani néhány olyan adattal, amelyek még a magyar szakemberek előtt is csak részben, semmiesetre sem pontosan ismertek.

¹⁷⁾ Téglás Gábor. A rozsnyói táborhely. Ért. a tört. tud. XIX. köt. 5. füz.

¹⁸⁾ Orbán Balázs. A Székelyföld leírása. VI. köt. 170. s. köv. II.

II. Az u. n. thrák lovasisten problémájához.

Az e címen folyóiratunk múlt évi folyamában megjelent fejtegetéseimnek egyik alaptétele, hogy *a vonatkozó emlékeken szereplő lovas nem maga az istenség, hanem a hívő, aki az emléket adományozza.* (10—20. lap.) Erre az állításomra újabb bizonyíték az az arany kehely, melyet még 1876-ban a kubáni kerületben találtak, s ma az Eremitageban őriznek.¹⁹⁾

A rajta levő ábrázolás mellékelten látható: Középen trónoló istennő, jobb-jában edényke; egyik oldalán fa, a másikon karón lókoponya; azután következő a lovas, felemelt jobb-jában ugyanolyan kis edényke, mint amilyen az istennő kezében van. A jelenet minden kétséget kizár abban a tekintetben, hogy nem a lovas az istenség, hanem a trónoló női alak.

*

A kérdéssel kapcsolatosan meg kell emlékeznem arról, hogy tanulmányomra vonatkozólag eddigelé egyetlen hozzászólásról van tudomásom. *Dr. Hekler Antal* volt olyan szíves, hogy nemcsak foglalkozott vele, hanem észrevételeit is megtette.²⁰⁾ Nem osztja véleményemet, mely szerint: „Tévedés ezekben az emlékekben valamely speciálisan thrák nemzeti istenség ábrázolását látnunk.” Hivatkozik olyan adatokra, melyeket én — a tanulmányomban említett okokból — nem ismertem, de részben nem is ismerhettem, mert tanulmányommal egyidejűleg jelentek meg (plovdivi

¹⁹⁾ Trudy Koszudarsztvenogo Isztoriceszskogo Muzeja. Vypuszk I. Razrad. Archeol. — Moszkva. 1926. pag. 23. fig. 19.

²⁰⁾ Arch. Ért. XL. köt. 260. s. köv.

emlékek); de hivatkozik olyanokra, melyek nem újságok előttem sem, és következtetésem azok ismeretével vontam le. Mindezek közt egy sincs olyan, mely bármi tekintetben annyira lényeges eltérést mutatna az általam ismertetett típusoktól, hogy következtetésem helyességét veszélyeztetné. Ő azonban a tömeges leletek helye, s a felajánlók sorában előforduló thrák hangzású nevek alapján, azt a nézetet hangoztatja, hogy a domborművek lovasa nem lehetett más, mint „a heroizált halott típusában ábrázolt thrák főistenség, kinek neve azonban számunkra még rejtély.”

A most idézett és képben bemutatott déloroszöldi emlék világosan mutatja és bizonyítja azt, amit egyik-másik bemutatott emlék alapján állítottam és ami okoskodásom kiindulási pontja, hogy t. i. a *lovas nem az istenség, kinek a votivum szól, s így az ábrázolt thrák lovas istenség sem lehet*. A felirattal ellátottakon viszont rendesen rajta van, hogy melyik istenségnek szól a votivum; olyan esetekben, mikor ez nincs rajta, akkor a szentély, hová felfüggesztették, csakugyan nyilvánvalóvá tette, nem azt, amit Hekler állít, hogy t. i., melyik istenséget ábrázolja, hanem azt, hogy kinek szól a votivum?! Nem feledve azt a lehetőséget sem, hogy volt eset, mikor a felajánló maga sem tudta, hogy kinek ajánlja fel a tárgyat, s ezért ezt a részletet hallgatással mellözi.

Az a tény, hogy az emléktípusnak aránylag korai képviselője mutatható ki thrák földön (Kr. e. III. sz.) egyáltalán nem gyöngíti elméletemet. Mert hiszen természetesen idő kellett hozzá, hogy az eredetileg síremléktípus kifejezetten votivum-típussá alakuljon át. Épen ezért kell sajnálnunk azt, hogy az emlékeket nem tudjuk chronologiai rendbe szedni. Ha ezt tehetnők, akkor részletesebben beszélhetnénk arról, hogy mikor és milyen idegen hatások alatt lesz a heroizált halott a votivumot adó megváltottá, mystévé, aki régi lényében szintén meghalt, mint megváltott pedig egyesült a maga Megváltójával. Az eszmei fejlődés u. i. kétségtelenül ez.

A váltságvadásoknak az a tana, hogy a Megváltó szimbolumainak magára, vagy magához vételével a hívó egyesül a maga Urával, — ami az üdvözülés egyik alapfeltétele, — magyarázza meg a lovas olyan ábrázolásait, ahol valamely istenséghez hasonlít: 4., 11., 13., 14., 18., 41. képek és a Kazarow által legújában közölt háromfejű lovas.²¹⁾ A fejlődésnek ez a vonala ezzel — úgy látszik — be is zárul. De van egy elágazása, mely ugyanebből nő tovább, az egyik egyiptomi Horus-típus hatása alatt: a harcos-vadász típus. Ennek a magva — a halál ellen való küzdelem — szintén megvan az V. sz.-beli görög síremlékeken, aminthogy megvan általában a túlvilági élet hitében, ami általános. Ebből alakul ki a keresztyén Szent György ábrázolás. Más alkalommal módomban lesz kimutatnom egy másik emléktípusnak hasonló szellemű alakulását, amiből kitűnik, hogy az a szellem, mely a most vázolt átalakulás okozója, nem pusztá feltevés, hanem valóságosan létező és ható tényező volt. Egyik tétele tárgyalásom-

²¹⁾ Arch. Anz. 1926. Sp. 7. Abb. 3.

nak, hogy az emlékekben az akkor általános Üdvözítő-keresésnek egyik dialektusát látom, melynek kialakulási helye az északi Balkán, anélkül, hogy azáltal nemzeti (thrák) jellegűvé vált volna. Azt mondhatnám, hogy olyan dialektusa ennek az akkor általános vallási áramlatnak, mint a keresztyén vallásban a magyar katolicizmus, a magyar protestántizmus, s még annyi dialektus az ugyancsak általános keresztyénségben. Természetes, hogy ha ennek a dialektusnak főleg az északi Balkánon kerülnek elő az emlékei, az ajánlók közt aránylag gyakoriak a thrák nevéek. A XVIII. században erdélyi magyar templomi képeken az ábrázolt bibliai események egyes alakjai gyakran szerepelnek magyar ruhában; nem azért, mintha akár a festő, akár a hívők, azt hitték volna, hogy azok a bibliai alakok magyarok voltak, vagy pláne azokkal kapcsolatosan mást hittek volna, mint a többi keresztyének; hanem egyszerűen azért, mert így a történetet jobban tudták szemléltetni, értelmessé tenni a maguk közönsége részére.

Mindezek alapján nem hiszem, hogy a tanulmányomban kifejtett alapelvek változtatnom kellene. De köszönettel tartozom minden tárgyilagossá megjegyzésért, mely a kérdésnek esetleg homályban maradó részleteit kutatja. A kérdés rendkívül bonyolult, s bármennyire bízom álláspontom helyességében, lehet olyan — kellő figyelemre nem méltatott, vagy nem ismert — adat, mely azt megerősít. Az emlékek és közzétételük elszórtsága mellett ez akkor is megtörténhetik, ha az ember mindent elkövet arra, hogy lehetőleg mindent összegyűjtsön. A tudományos intézeteknek ebben a tekintetben való kollégialis szolgálatkészségéről sok lehangozó tapasztalatról tudnánk számot adni valamennyien, a kevés kedvező mellett.

Befejezésül meg kell említenem, hogy tökéletesen helyes Hekler Antalnak 19. képemmel kapcsolatos megjegyzése, vagyis az a megállapítása, hogy Diogenes síremléke hellénisztikus. Itt csakugyan bajba kevert a tömörségre való törekvésem. A Conze-féle első táblához tartozó szövegben u. i. felvetődik az a kérdés, mely azelőtt és azóta is gyakran szerepel: kit ábrázol a síremléken a lovas? Mi — és ma már általában azt állítjuk, hogy a heroizált halottat, anélkül, hogy portréyszerű ábrázolásról volna szó. Ezt akarom támogatni — úgy mellékesen — az én konstantinápolyi emlékémmel. A Studniczka véleménye, s az én arra szóló megjegyzésem persze a Conze I. táblán levő emlékre vonatkozik. A reám nézve bosszantó hibában egyetlen megnyugtató tény, hogy nem érinti a kérdés lényegét.

Dr. Buday Árpád.

STREITFRAGEN.

I. Limesproblemen.

Der Verfasser des im *XIII. Bde* (Sp. 571—671) der *Pauly-Wissowa'schen Realencyclopädie* erschienenen Titelwortes *Limes*, beehrte mich damit, dass er meine, sich auf die ungarländische Limesforschung beziehende Tätigkeit zur Kenntniss nahm; in einigen — bisher strittigen — Fragen nahm er meine Feststellungen an; in anderen hält er meine Begründungen für nicht genügend überzeugend und es gibt Fälle, in welchen er diese nicht annimmt.

Die erste Kategorie gereichte mir zu um so grösserer Beruhigung, weil ich in der ung. Fachwissenschaft mit meiner Meinung sozusagen isoliert dand, während jetzt der berufenste Fachmann, Prof. E. *Fabrics*, Dirigent der deutschen Reichslimeskommission, sich neben mich stellt.

In den in die zweite und dritte Gruppe gehörenden Fragen versuche ich meine Behauptungen weitläufiger zu begründen in der Hoffnung, dass es mir gelingen wird nicht nur seine, sondern auch die Zweifel aller jener zu zerstreuen, die mit ihm einer Meinung sind. Dies hoffe ich um so mehr, weil er von den Fragen der ungarländischen Limesforschung nur jene kennt, welche auch in der nicht ungarischen Literatur besprochen sind; es gibt aber auch solche bekannte Tatsachen, welche auch in der ungarischen Fachliteratur noch nicht besprochen, weil Sie zur literarischen Besprechung noch nicht gereift sind.

Ich bin zum Beispiel überzeugt davon, dass vom sogenannten *Hargita-limes* die ausländischen Fachmänner kaum etwas gehört haben. Dass aber die Benennungen, die in *Orbán's „A székelyföld leírása“* (Beschreibung des Széklerlandes) — vorkommen, wie *Hahnenfurche*, *Weg der Frau Rapson*, *Weg der Heerschaaren*, *Teufelsweg*, *Teufelsfurche*, *Heidengraben*, *Tartarendamm*, *Graben der Riesen*, sich auf Limesstellen beziehen, ist keine blosser Ahnung, sondern wir behaupten es auf Grund der Beschreibung des südlichen Teiles derselben von G. *Téglás*¹⁾ bestimmt, ohne dass jemand die ganze Linie rekogniziert hätte. Dies können wir um so mehr behaupten, da wir aus seiner Beschreibung auch das konstatieren können, dass dort auch Wachturmuinen vorkommen. — Mein Freund L. *Kelemen* zweifellos der gründlichste Kenner des Bodens von Siebenbürgen, machte mich darauf aufmerksam, dass St. *Kovács* von Nagyajta schon im J. 1830, einen *Római útnyomozás* (*Römische Wegforschung*) betitelten Aufsatz

¹⁾ Archaeologiai Közlemények (Archaeologische Mitteilungen Bd. XIX. 1895, pag. 1—48.

schrieb. Dessen Daten verfolgend fand Kelemen in der Nähe der Gemeinde Mikháza am Bekecsberge, also am mittleren Teile der Linie jenen Wall, welcher auch bei B. Orbán erwähnt ist²⁾ und welcher — seiner Meinung nach — ein Schwesterpaar der germanischen Limeswälle und derer aus dem Meszes-Gebirge ist.

Wenn wir neben diesen ernsthaften Daten auch das noch in Betracht ziehen, dass parallel mit dem Zuge der Hargita, am Westabhange des Gebirges: Mikháza, Sávrad, Énlaka und Homoródszentpál, am Ende der Reihe Héviz unbedingt röm. Auxiliarlagerplätze sind — und dieselbe Vermutung haben wir mit grosser Wahrscheinlichkeit auch in bezug auf Görényszentimre und Székelyudvarhely, — so können wir über den Hargitalimes nicht im Zweifel sein.³⁾ Höchstens tut es uns sehr leid, dass wir wegen des Krieges und seiner Folgen die Linie nicht genau aufnehmen konnten.

Das Vorhandensein des Hargitalimes kann uns in gewissen Fragen als Grundlage zu solchen Argumentationen dienen, welche in meiner — nicht angenommenen — Theorie eine grosse Rolle spielen. So schliesst sie jeden Zweifel über die Ostgrenze der Provinz Dacien aus. Andererseits zeigt sie das Flüsschen Feketeügy — mit den Lagern Komolló und Bereczk — als Grenze. Es ist also zweifellos, dass in dieser Gegend, von der Mündung der Feketeügy in die Alt die Nordgrenze des Reiches sich in der Richtung von Komolló, Bereczk, Aiud hinzog.

Alle diese Tatsachen, und jene, die ich noch später anführen werde, sind meiner Meinung nach — ohne polemische Absicht angeführt und nicht einmal den Schatten der den Führer und Meister gebührenden Achtung berührend — dazu geeignet, die entgegengesetzten Meinungen ins reine zu bringen. In der Besprechung behalte ich die von Herrn Prof. Fabricius angewendete Reihenfolge bei.

*

A. Vor allem freut es mich sehr, dass er meine Feststellung über den römischen Ursprung der Bácskaer sog. *Kleinen römischen Schanze* angenommen hat.⁴⁾ Damit wurde eine lange Zeit hindurch strittige Frage gelöst, deren Einzelheiten ich seinerzeit besprach.⁵⁾ Dr. G. Finály schrieb auf meine Argumentation, welcher Prof. Fabricius beigestimmt hatte, noch folgendermassen:⁶⁾ „Die Ausführungen B.'s obwohl ansprechend, sind doch nicht überzeugend genug.“ Auf seiner *Forma partium Imp. Romani intra fines Regni Hungariae* betitelten Wandkarte und in den dazu gehörenden erklärenden Text (Bpest, 1912.) benennt er sie ebenfalls: „*Aggeres originis incertae* = Schanzen unbestimmten Ursprungs“, und — mit Beru-

²⁾ a. a. O. Bd. IV. pag. 80.

³⁾ Cf. die Karte IV. des C.I.L. III. Suppl.

⁴⁾ Sp. 639—40.

⁵⁾ Dolgozatok — Travaux. IV. (1913) 18 cff.

⁶⁾ Arch. Anz. 1913. sp. 330 ff.

fung auf R. Frölich — leugnet er ausgesprochen ihren römischen Ursprung. Diese Meinung teilten mehrere ungarische Fachmänner, wahrscheinlich mehr aus Ehrfurcht gegen weil. Frölich, als auf Grund von Studien an Ort u. Stelle.

B. Mit Bezug auf die sog. *Grosse röm. Schanze* ist aber der letzte Ausspruch des Herrn Prof. Fabricius folgender: „Aber der römische Ursprung ist überhaupt zweifelhaft.“ Dies ist mir um so überraschender, weil er über ihren Ursprung eine solche Stelle von Ammianus Marcellinus (XIX. 11, 17.) zitiert, welche viel treffender ist, als die von mir zitierte (XIX. 11, 8.). Ich muss als Grund seines Zweifels annehmen, dass meine Argumentation in der Frage über die Durchgänge an der Schanze und meine diesbezügliche Rekonstruktion ihn nicht überzeugten. Über letztere sagt er nämlich: „An einem Durchgang zeigen sich wagenartige Forsetzungen des Walls und des Grabens nach innen. B. möchte hier kastellartige Anbauten ergänzen. Die Analogien, die er dafür heranzieht, treffen indes nicht zu. Noch weniger verständlich sind die Verschanzungen, die ein früherer Forscher, Marsigli, an verschiedenen Durchgängen gezeichnet hat.“ — Ich glaube also, im Falle es mir gelingt, zu einem sich auf die Ergänzung des Durchganges beziehenden Versuch eine entsprechendere Analogie anzuführen, auch seinen Zweifel über den römischen Ursprung der Schanze beheben zu können.

Aus den soeben zitierten Worten des Herrn Prof. Fabricius geht es hervor, dass es seiner Aufmerksamkeit entgangen ist, dass jener Durchgang, dessen Ergänzung ich versuche, einer jener 4 ist, welche auf der Karte Marsigli's vorkommen, und zwar der zweite vom Donauende der Schanze. Ausser diesem fand ich noch einen, den ersten. Die Art u. Weise der Ergänzung wiederhole ich hier nicht, sondern ich weise auf meine Originalmitteilung hin;⁷⁾ jetzt erwähne ich nur die treffendere Analogien, als die dort erwähnten.

Dazu dass ich hier eben jene Ergänzungsmethode angewendet habe, lieferten mir die Basis jene zwei Wachttürme, welche ich gleichzeitig von den kleinen Schanze mitteilte. Nachdem jetzt der römische Ursprung der kleinen Schanze nicht mehr problematisch ist — wenigstens für uns beiden nicht — ist die Plazierung der darauf befindlichen zwei Wachttürme (10. Bild) unbedingt von entscheidender Bedeutung. Ihre Lage und ihre Verbindung mit ihrer langen Schanze ist genau dieselbe, wie ich bei diesen Wachttürmen der grossen Schanze die Rekonstruktion plane: der Graben um der Wall der Wachttürme fliesst mit denen der grossen Schanze zusammen. Dies ist eine so grundlegende Identität, welche die Trümmer der grossen Schanze zweifellos bezeugen, auf welche wir also bauen können. Auch das ist sicher, dass bei solchen Durchgängen Wachen waren, und die Türme dazu dienten.

⁷⁾ a. a. O. sp. 640. Z. 44—49.

⁸⁾ Dolgozatok — Travaux. IV. (1913) p. 18 ff., Fig. 24—25.

Also jetzt: was Marsigli bietet, ist ganz unverständlich, und hat auch keinen Zweck. Er selbst gesteht, dass er es nicht versteht, und nur aus Mangel von etwas Besserem setzt er voraus, dass sie den Soldaten als Schlupfwinkel dienten. — Zu diesem Zwecke sind sie aber ganz unpraktisch, da eben die Seite gegen die Theiss geschlossen ist. Hingegen sind parallel mit dem grossen Walle, am inneren Fusse desselben Durchgänge auf beiden Flügeln. Eben weil diese — heute noch bestehenden — Durchgänge (Eingänge der einstigen Wachttürme) auch auf den Marsigli'schen Zeichnungen vorhanden sind, gaben sie mir den Gedanken, die Ergänzung so zu planen, wie ich sie plante. Der Irrtum Marsigli's — dass er die Flügel an ihrer, der Theiss zugewendeten Seite geschlossen hatte — stammt daher, dass die Enden der Flügel schon damals zusammengefallen waren, und — was ich bereits meldete — die sich eben hier befindliche natürliche Erhebung des Erdbodens ihn irreführte.

Es ist wahr, dass die Wachttürme der kleinen Schanze sich jetzt in Kreisform zeigen, während ich die der grossen Schanze in einer ungefähren Quadratgestalt ergänze. Dies spricht aber nicht gegen die Richtigkeit der Ergänzung und der Analogie: es ist die natürliche Folge des Unterschiedes im Massstabe der kleinen und der grossen Schanze; ausserdem musste ich auf den zu Marsigli's Zeit und teilweise auch heute bestehenden Massstab Rücksicht nehmen, natürlich ohne einen Grund zu haben, mich an diesen Massstab zu halten.

Die zweite Analogie erwähne ich vom *Limes v. Tripolis*. Dort schliesst im *Oued-Skiffatule* den gegen die Sahara führenden Karawanenweg ein sich an den Limes schliessender ähnlicher Bau. Die Talsperre wird von unserer Quelle Mauer genannt was nicht ausschliesst, dass von einem aus Steinen zusammengehäuften Walle die Rede ist, was auch den örtlichen Verhältnissen besser entspricht. Zu dieser Annahme bewegt mich, dass die Quelle die *untere Breite der Mauer* in 4 m. angibt, woraus ich folgere dass sie oben schmaler ist, wir also nicht mit einer wirklichen Mauer, sondern mit einem Walle zu tun haben. Die 4 m. breite Mauer wäre übrigens viel zu breit, selbst dann, wenn wir annehmen, dass nach ihrem Zusammenfallen teilweise das Geröll diese Breite ergibt. Die süddeutsche Teufelsmauer ist nicht einmal dort breiter, wo ein Weg auf ihr ist, wo das Geröll also sehr auseinandergetreten ist. In Tripolis gestörte hauptsächlich nur die Natur; der Mensch viel weniger als in Süddeutschland. Es ist aber ganz gleich, ob dieser Bau eine Mauer, oder ein Wall gewesen sei, *sicher ist es, dass auf beiden Seiten des durchführenden Weges zwei ebensolche Wachttürme waren, wie die, welche ich an beide Seiten des Durchganges der Bácskaer grossen Schanze zeichnete*. Ein jeder hat auch eine Tür, und zwar am Ende gegen die Mauer und diese Türen öffnen sich auf den durchführenden Weg; also in derselben Lage, wie ich auf Grund der verbliebenen Teile meine Rekonstruktion versuchte.

Die jetzt aufgezählten neueren Analogien bestärken mich noch mehr

in jener Annahme, dass die grosse Bácskaer Schanze aus römischer Zeit stammt und ich hoffe, dass ich mit diesen neueren Analogien auch den letzten Zweifel beheben konnte.

C. In der Frage des *dacischen Limes* beeinflusst Herrn Prof. Fabricius jene — in erster Linie von v. Domaszewsky vertretene, doch auch von anderen angenommene — Ansicht, dass sich in Dacien die Grenzverteidigung auf eine Reihe von Talsperren beschränkte, welche um das Legionslager von Apulum konzentrisch angelegt waren.⁹⁾ Domaszewsky äusserte diese seine Ansicht noch im Jahre 1893,¹⁰⁾ und diese verbreitete sich seiner Autorität entsprechend. Diese Autorität war eine Hauptursache davon, dass unsere Fachmänner weder K. Torma, noch G. Téglás, die einzelnen Teile desselben sahen, an dem Bestehen des Meszes-Limes glaubten, und auch mir keinen Glauben schenkten, der ich doch — nachdem ich jedes Teilchen des deutschen Limes eingehend studierte — diesen in seinem ganzen Umfange durchwanderte und detailliert aufnahm. Vor jener Stelle der Inschrift CIL III. 827. u. 7633., welche Torma *transvallum* gelesen hat, und auf Grund deren er den Limes auch gefunden hat, — erklärte v. Domaszewsky dass. dort *nicht transvallum* stand, sondern *ANS:V:L:M. Daraus* folgerten alle sozusagen „ernst“ zu nehmende Menschen dass in Dacien kein Limes war und die von Torma entdeckte Schanze keineswegs römisch sind. Domaszewsky's jetzt charakterisierter Autorität müssen wir auch das zuschreiben dass auf G. Finály's erwähnter Wandkarte der Meszes-Limes die Bezeichnung: „*Agger. qui nunc Limes Dacicus dicitur* = Ansehnlich römische Grenzschanze“ erhielt. Deshalb freue ich mich mit Recht, dass der römische Ursprung dieser Schanzen als unzweifelhaft anerkannt ist.

Wenn wir diese Tatsache und das, was ich als Einleitung vom Hargita-Limes sagte in Betracht nehmen, so wird auch jene Behauptung Domaszewsky's hinfällig, dass um das Lager von Apulum konzentrisch angelegte Talsperren des Limes vertreten haben.

Während des Krieges meldete der Forstrat Alexander *Lattyák* dem Verfasser dieser Zeilen solche Spuren aus der Gegend zwischen der Schnellen-Körös und der Maros, also von der Westgrenze Siebenbürgens, auf deren Grund wir mit Recht hoffen können, dass wir einst die südliche Fortsetzung des Meszes Limes in dessen Zusammenhang mit der einen oder anderen Schanze des Banates finden werden. Im Norden kennen wir noch überhaupt keine Limespuren, nur Lagerplätze. Dies bedeutet aber keinesfalls, dass dort auch keine Limes waren. Da wir wissen, dass jene Lager — *Alsókosály, Alsóilosva, Szamosújvár* — um die Mitte des zweiten Jahrhunderts grosse Verwüstungen erlitten, von den Nordost hereinbrechenden Barbaren — ist es nicht wahrscheinlich, dass die Römer gerade jenen Teil vernachlässigt hätten.

⁹⁾ a. a. O. Sp. 642. Z. 20—25.

¹⁰⁾ Rheinisches Museum, Jhg. 48. pag. 441—42.

All dies hier zu erwähnen war deshalb notwendig, weil ich auf diese Tatsachen und auf an verschiedenen Orten des einstigen Daciens befindlichen und in ein System stellbaren Lagerreste und die datierbaren Monumente derselben, jene meine Theorie basierte, von welcher im folgenden die Rede sein wird.

D. Herr Prof. Fabricius nimmt meinen Versuch zur Kenntnis, mit welchem ich zu beweisen suche, dass *Dacien von den Römern stufenweise erobert wurde*.¹¹⁾ Er spricht keine Meinung darüber aus. An einer anderen Stelle erklärt er aber einen Angelpunkt dieses Versuches als irrig, jenen nämlich, dass die Front des Limes längst der Olt (Aluta) gegen Kleinrumänien (Oltenia, Szörényer Banat) gerichtet sei,¹²⁾ und dass diese Lagerreihe damals entstand, als das Gebiet östlich von der Olt bereits römisch, das westlich von derselben liegende es aber noch nicht ist. Damit ist jene meine zweite Theorie im Zusammenhange, dass von Gebiete Siebenbürgens zuerst die südöstliche Spitze, also der vom Flusse Feketeügy südlich und von der Olt östlich liegende Teil unter römische Herrschaft gelangte.¹³⁾ *Ich selbst glaube nicht, dass jeder Punkt meiner damit verbundenen Erörterungen unanfechtbar wäre. Davon aber, dass die Eroberung Daciens stufenweise geschah; ferner, dass die zuerst einheitliche, dann zweifache, zuletzt dreifache Aufteilung (I. Dacia, II. Dacia inf. et sup., III. Dacia Porolissensis, Apulensis et Malvensis) und die Vermehrung der Legionen mit der successiven Territoriumvergrößerung im Zusammenhange steht — bin ich überzeugt.*

Diesbezüglich sagt Herr Prof. Fabricius:

„Der Name der Station *Castra Traiana* beweist, dass diese Linie von Traian angelegt worden ist.“

Diese Einwendung ist besonders frappant und wenn sie standhalten kann, gerät meine Lieblingstheorie sehr ins Schwanken, wenn sie nicht ganz zusammenbricht. Ich baue ja eben auf jene, bisher keiner Aufmerksamkeit gewürdigten Tatsache meine ganze Folgerung, dass die auf der altrumänischen Linie der Olt in den Jahren 138—140 gebauten Lagerreihen nur wegen den von Westen drohenden feindlichen Angriffen begründet ist.

Sehen wir deshalb, woher die Benennung *Castra Traiana* kommt? Es wäre jedenfalls ein sehr gewichtiges Ding, wenn eine Inschrift oder andere authentische und unbestreitbare Daten diese Benennung bestätigen würden. Solche sind aber — soweit ich dies auf Grund unserer sehr ärmlichen Bibliothek, wo sogar auch der C.I.L. ganz fehlt, konstatieren kann — keine vorhanden.

Nicht einmal dann wäre es aber gewiss, dass der Name *Traiana* sich auf *Ulpus Traianus* bezieht. Der Name könnte auch von *Decius Traianus* herkommen, der auf diesem Gebiete als leg. Aug. pr. pr. prov. Moesia

¹¹⁾ a. a. O. sp. 642. Z. 27—34.

¹²⁾ a. a. O. sp. 645. Z. 3—5., sp. 646 Z. 38 ff.

¹³⁾ Dolgozatok — Travaux. III. (1912.) 89 ff, und VII. (1916.) 9 ff.

inf. und als Kaiser kämpfte. Es ist bekannt, dass die Goten und ihre Verbündeten von den östlich von Olt liegenden Gebieten aus das Reich angriffen. Es wäre also nicht unmöglich, dass Decius Traianus diese östlichen Gebiete aufgebend den Lauf der Olt neuerdingst befestigte, wobei er die vor hundert Jahren gebauten Lager verwendete und aus deren Reihe eines — wer weiss weshalb — nach ihm benannt wurde.

Wenn der Name *Traiana* überhaupt gewiss ist. Am unteren Teile der bereits öfter zitierten Finály'schen Wandkarte ist ein Teil der Tab. Peut. im Facsimile. Auf diesem ist *Castra Tragana* zu lesen. Man könnte sagen, dass der Abschreiber irrtümlich ein *g* anstatt des *j* schrieb. Aber in *Traianus* ist kein *j*, sondern ein *i*. Ich hörte auch die Einwendung, dass im Griechischen *g* dem lateinischen *j* entspricht. Ich glaube, dass in der neugriechischen Sprache so etwas vorkommt; aber hier ist ja von einem *originalen lateinischen Text* die Rede und nicht von einem Übertragen ins Griechische! Es ist also keine Ursache zur Annahme vorhanden, dass *Tragana* die Folge einer fehlerhaften Abschrift sei. Um so weniger, da nach Ptolemaios in Sarmatia Europaea eine Stadt namens *Tracana* ist.¹⁴⁾

Nach diesem kann die Annahme, dass dieses Lager mit Ulpus Traianus in Verbindung stehe, nicht bewiesen werden. Es bleibt also die einzige unbedingte Tatsache, dass in dieser Zeit auf der in Rede stehenden Linie der Aluta Lager gebaut wurden. Warum? Es ist nicht wahrscheinlich, dass zwischen den zwei römischen Provinzen — Moesia inf. und Dacien solche befestigte Linien notwendig gewesen wären: dies wäre nicht nur beisspiellos, sondern auch unverständlich. Nur das ist möglich, dass eine Seite der Olt noch nicht römisch gewesen ist. Aber das Gebiet östlich von der Aluta war es; also war es das westlich, von der Olt befindliche nicht; was ich seinerzeit gründlich klarzulegen trachtete.

Meines Erachtens steht also jener Annahme nichts im Wege, dass die Lagerreihe längst der Aluta deshalb gebaut wurde, weil man die Grenze von Osten westwärts verschob an die Aluta. Früher konnte jene Linie die Grenze sein, welche die in der Linie Flamanda-Pitesti befindlichen Schanzen bezeichnen. In die Verlängerung der Letzteren fällt das Lager von Rozsnyó (Rosenau) südlich von Brassó (Kronstadt). Dieses Lager weist mit seiner Gestalt und mit seinem Massstabe noch auf das erste Jahrhundert hin.¹⁵⁾ Dass es sich dort befindet, hat nur dann einen Sinn, wenn die Lagerreihe längs der Aluta noch nicht besteht; sobald die Letztere vollendet worden war, wurde das Rosnyóer Lager überflüssig. Nehmen wir dazu, dass es einen *Hondárka* (Landesgrenze?) genannten Wall gibt, welcher von neben Feketeügy — in der Nähe von Komolló — in südwestlicher Richtung

¹⁴⁾ Müllerus Carolus: Claudii Ptolemaei Geographia. Parisiis. 1883. pag. 432. Es ist bemerkenswert, dass Müllerus (pag. 447. Anm.) auch *Castra Traiana* angiebt statt *Tragana*. Warum?)

¹⁵⁾ G. Téglás. A rozsnyói táborhelyek. Cf. mein Aufsatz im Dolgozatok — Traux VII. (1916). 19. ff.

lange verfolgt werden kann.¹⁶⁾ Ich selbst sah ihn nicht, doch die ihn sahen und insbesondere Blasius Orbán, der einen Teil desselben auch bereiste, schreibt, dass er ein 3 Klafter = 5.55 m. breiter, 2 Klafter = 3.70 m. hoher Damm mit gewölbter Oberfläche ist, welcher sich zwischen Sümpfen und dichten Birkenwäldern, über Berge und Täler bis an die Karpathen hinzieht. Es ist also keine Kühnheit anzunehmen, dass er mit jenem zusammenhängt, welchen die Landkarten zwischen Flamanda-Pitesti bezeichnen.

Alldiese und noch eine Gruppe kleiner enthüllter Daten — welche ich jetzt nicht wiederholen kann — zählte ich auf als ich mich darüber aussprach, dass dieser südöstliche Zipfel Siebenbürgens früher unter römische Herrschaft gelangte, als seine übrigen Teile und deshalb ursprünglich zu Moesia inferior gehörte. Jene zwei Ziegelstempel, welche auch Herr Prof. Fabricius erwähnt, veröffentliche ich bildlich nur deshalb, weil sie bisher unbekannt waren; doch dies sind nicht meine einzigen, ja nicht einmal meine hauptsächlichsten Argumente.

*

Zum Schluss will ich wiederholt betonen, dass diese meine Schrift nicht den Zweck einer Polemik im kompromittierten Sinne hat; gegen so hochgeschätzten alten Herrn, wie Herr Prof. Fabricius würde ich mir so etwas nie erlauben. Ich wollte nur meine Stellungnahme mit neueren Argumenten stützen und dieselben besser klarlegen; endlich wollte ich sie mit einigen solchen Daten ergänzen, welche selbst den ungarischen Fachmännern nur zum Teil, aber keinesfalls genau bekannt sind.

II. Zum Problem des sogenannten thrakischen Reitergottes.

Eine Grundthese der unter diesem Titel im vorigen Jahrgange unserer Zeitschrift erschienenen Erörterung ist, dass *der auf den bezüglichen Denkmälern befindliche Reiter nicht die Gottheit selbst ist, sondern der Glaubige, der das Denkmal stiftet*. Ein neuer Beweis dieser meiner Behauptung ist jener goldene Kelch, welcher noch im Jahre 1876 im Kreise von Kubán gefunden wurde und welcher jetzt in der Eremitage ist.¹⁷⁾ Die darauf befindliche Abbildung ist auf Fig. 1. (S. 130) sichtbar: in der Mitte eine thronende Göttin mit einem kleinen Gefässe in der Rechten; auf ihrer einen Seite ein Baum, auf der anderen auf einem Pfähle ein Pferdeschädel; dann folgt der Reiter mit einem ebensolchen Gefässe in seiner erhobenen Rechten, wie jenes in der Hand der Göttin. *Die Scene schliesst jeden Zweifel in jener Hinsicht aus, dass nicht der Reiter die Gottheit ist, sondern die thronende weibliche Gestalt.*

Dr. Árpád Buday.

¹⁶⁾ B. Orbán: a. a. O. Bd. VI. 8. 170 ff.

¹⁷⁾ Aus: Trudy Gazyudarsztvenogo Iztorieseszkogo Muzeia, Vypuszk I. Razirad Archeol. — Moszkva, 1926, pag. 23, fig. 19.

NÉPVÁNDORLÁSKORI SIROK NAGYKAMARÁSON.

A csonka Aradmegyében fekvő Nagykamarás község területén 1925. évben két helyen végeztek a sírok írója próbaásatásokat, amelyeknek eredményéről a folyóirat 2. évfolyamának 138—142. lapjain számolt be.

József kir. herceg Öfenségének bánkúti uradalma Baross László gazdasági főtanácsos, uradalmi felügyelő úr szíves közbenjárása folytán az

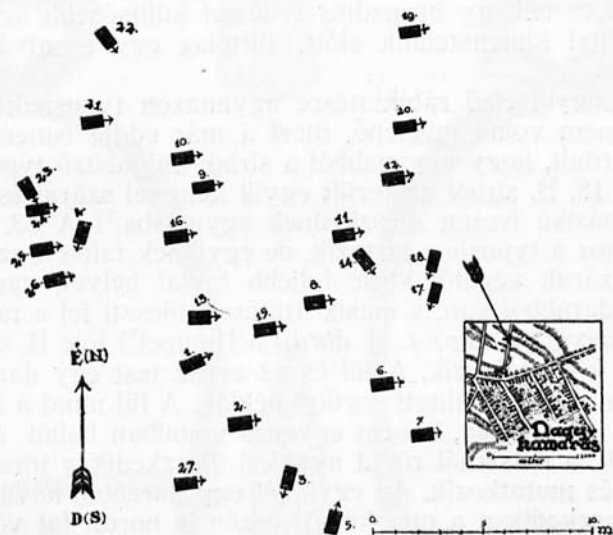

Fig. 1. kép.

ásatás költségeinek fedezésével lehetővé tette, hogy két hétig dolgozhattunk abban a népvándorlaskori temetőben, amelyet a község lakóinak bemondása alapján találtunk meg. Kötelességünknek ismerjük, hogy a munka lehetővé tételéért ez alkalommal is hálás köszönetünket fejezzük ki.

De köszönettel tartozunk Nagykamarás község előljáróságának a terület átengedéseért s az állami elemi iskola tanítótestületének azért a támogatásért, amelyben kint dolgozásunk alatt részesíteni szíves volt, végül Buday György joghallgatónak e cikk rajzaiért.

Az ásatást augusztus hó 16.-tól 28.-ig végeztük, a község északi oldalán elterülő homokos gödör melletti, még háborítatlan szántóföldön. A terület a hozzá csatlakozó kertekkel együtt magas földhátan fekszik, amelyben az ásatás területétől távolabb is, úgy a község felé, mint a medgyesegyháza-eleki köves út felé több ízben találtak már sírokat, amelyeknek mellékletei — elbeszélés szerint, úgy látszik — a népvándorlás korára vallanak.

A homokos gödör a Piac tértől mintegy 200 m. távolságra fekszik. (Az 1. képen nyíllal jelölve.)

Az utolsó háztól az ásatás színhelyéig eddig mintegy 10530 m² területet hordtak el. A lakosság elbeszélése szerint kezdettől fogva állandóan találtak sírokat, kengyeleket és díszeket, de a legtöbbet a gödör közepe táján találták. Így már előre látszott, hogy a temetőnek csak a megmaradt kisebb részét tárhatjuk fel rendszeresen.

Az ásatás megkezdéséig napfényre került tárgyak közül néhány darabot sikerült a környéken lakóktól összeszedni. Ezek közül két kengyel, egy bronzcsat és néhány bronzdíz érdemel különösebb figyelmet, amelyeket pár héttel kimenetelünk előtt, állítólag egy csontváz mellett találtak.

A két kengyel első rátekintésre ugyanazon típusnak két válfaját mutatja, ami nem volna meglepő, mert a már eddig ismert leletek közt többször előfordult, hogy ugyanabból a sírból különböző típusok kerültek elő. A regölyi 18. B. sírból előkerült egyik kengyel szárai és talpa derékszögesen, a másiké ívesen illeszkednek egymásba.¹⁾ A 62. sír két kengyele ugyanahoz a typushoz tartozik, de egyiknek talpa a száruk végénél, a másiké a száruk végétől kissé feljebb foglal helyet, vagyis ameddig az egyik egy darabból van, a másik átütéssel illeszti fel a talpát.²⁾

A két kengyel (2. kép: 4., 5. ábra.) a Hampel³⁾ féle B. csoport második változatai közé tartozik. A fül és az egész test egy darabból készült ép úgy, mint a fentebb említett regölyi példák. A fül mind a kettőnél lapos és felső része nem ívesen, hanem egyenes vonalban halad. Az egyiknél a fül nyak nélkül, a másiknál rövid nyakkal illeszkedik a törzshöz. A talpnál nagy eltérés mutatkozik. Az egyiknél egy darabból kovácsolva a száruk végére illeszkedik s a talp külső részén is borda fut végig; a másiknál, az egyik regölyi⁴⁾ példához hasonlóan, a száraktól kissé feljebb helyezkedik el, de a borda meg van rajta.

Érdemes egy kissé behatóan foglalkozni velük. A lapos fülből kerek száruk jönnek ki és gyenge íveléssel mennek át az alsó harmadban kiszélesedő, középen bordázott szárukba, hogy derékszögben megtörve fejeződjenek be az ugyanolyan széles, bordás talpban. Ennek a példánynak

¹⁾ Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. III. Bd. Taf. 188.

²⁾ U. ott Taf. 196.

³⁾ U. ott I. 227—229. II.

⁴⁾ U. ott 228. I.

arányaiból arra lehet következtetni, hogy a másik példány eredeti formáját törés következtében megváltoztatták.

A másik példány talpa ott tört el, ahol a talp és az egyik szár derékszögesen összerakódott. A törött példányt azonban átalakítva tovább is használták. Igaz, hogy az átdolgozás következtében a talp rövi-

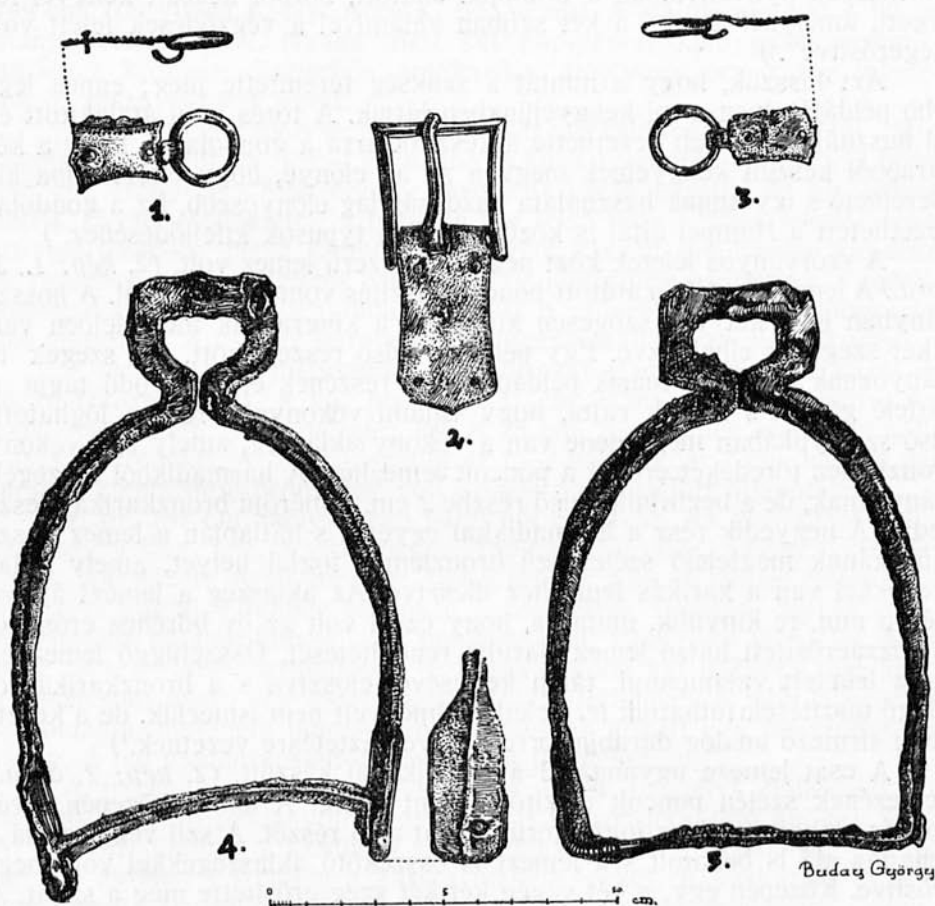

Fig. 2. kép.

debb lett, de használhatósága egyáltalában nem változott. A szárral összerakódó talprészt visszahajlították s fél cm. magasságig a szárhoz szegezték. Fél cm. magasságban aztán vízszintes irányba hajlították. A letört véget ugyanígy erősítették a másik szárhoz, azzal a különbséggel, hogy a törés következtében elvált rész csak a szegezésnél függött össze a szárral, míg a másik oldalon az összehajlás jól kivehető. Hogy ezt

csakugyan így csinálták, bizonyítja a száraz alsó harmadán és a talpon végig futó borda. Ezzel az átalakítással az eredetileg 11.5 cm. hosszú talpat 2 cm.-rel megrövidítették, s a talp egyik szélét egy 9.5 cm.-es, ráforasztott vasdarabbal megerősítették.

Erről a formáról Hampel azt állítja, hogy a „készítő szeme előtt mintaképen nyilvánvalóan a fatalppal ellátott, bőrből készült kengyel lebegett, amelynél a talp, a két szíjban valamivel a végződésük felett volt megerősítve“.⁵⁾

Azt hisszük, hogy a mintát a szükség teremtette meg; ennek legjobb példáját épen a mi kengyelünkben látjuk. A törés után átalakított és jól használható darab vezethette a készítőt arra a gondolatra, hogy a két darabból készült kengyelnek megvan az az előnye, hogy eltört talpa kicserélhető s így annak használata gazdaságilag előnyösebb. Ez a gondolat vezethetett a Hampel által is közölt további típusok kifejlődéséhez.⁶⁾

A szórványos leletek közt négy paizsszerű lemez volt. (2. kép: 1., 3. ábra.) A lemezek szélein átütött poncolt díszítés vonul köröskörül. A hosszirányban lévő két vég szögesen kiugrik s a kiugrásnak megfelelően van a két szeglyük elhelyezve. Egy példány felső része törött, s a szeglek is hiányoznak belőle. A másik példány felső részének elvékonyodó tagja a hátfelé görbül s látszik rajta, hogy valami vékonyabb részen lóghatott. Alsó szeglyukában még benne van a vékony aklaszeg, amely egy vékony bronzlemez töredékét erősíti a poncolt lemezhez. A harmadikból a szeglek hiányzanak, de a begörbülő felső részbe 2 cm. átmérőjű bronzkarika illeszkedik. A negyedik rész a harmadikkal egyezik s hátlapján a lemez hosszúságának megfelelő szélességű bronzlemez foglal helyet, amely aklasszegekkel van a karikás lemezhez illesztve. Az aklasszeg a lemezt átütve még 3 mm.-re kinyúlik, mutatva, hogy ezzel volt az öv bőréhez erősítve. A hozzáerősített hátsó lemez elárulja rendeltetését. Összefüggő lemeznek tagja lehetett valamennyi, talán kettésével elosztva s a bronzkarikákról lelógó díszítések futhattak le. Leletkörülményeit nem ismerjük, de a készthelyi sírmező analóg darabjai erre a következtetésre vezetnek.⁷⁾

A csat lemeze ugyanazzal a technikával készült. (2. kép: 2. ábra.) Lemezének szélén poncolt díszítő sor fut végig. A lemez közepén kivágott és aláhajtott része fogja körül a csat alsó részét. A szíj vége ez alá a behajtott alá is behatolt s a lemezt is összekötő aklasszegekkel volt megerősítve. Közepén egy, a két végén két-két szeg erősítette meg a szíjat. A csat formája az ordasi,⁸⁾ a hódmezővásárhelyi,⁹⁾ csúnyi,¹⁰⁾ készthelyi,¹¹⁾

⁵⁾ U. ott 228. l.

⁶⁾ U. ott 526. és 527. ábra.

⁷⁾ Lipp: A készthelyi sírmezők, 25 l. és Hampel i. m. III. 156—157. tábla

⁸⁾ U. ott 79. t.

⁹⁾ U. ott 82. t.

¹⁰⁾ U. ott 126. t.

¹¹⁾ U. ott 156. t.

nemesvölgyi¹²⁾ és szeged-sövényházi csatra emlékeztet. A pecek formáját a keszthelyi¹³⁾ és két nemesvölgyi¹⁴⁾ példában találjuk meg.

A rendszeresen feltárt sírok közül az elsőt, az utolsó háztól Dk.-re 81-70 m. távolságra találtuk.

1. *sír.* 135 cm. mélységben szabályosan kinyújtott női csontváz. Jobbkeze a medence mellett, balkeze a medencén feküdt. A váz hossza 149 cm. Irányítása K.-Ny. Arca K. felé nézett. A sír mérete 170 × 90 cm., alakja lefelé szűkül. Nyaka alatt két dinnyemagalakú gyöngyszem. A medence közepén díszítetlen orsókarika, amelynek egy része feketére, másik része vörösre égett.

2. *sír.* 140 cm. mélységben kinyújtott női csontváz. Az elsőtől 2-80 m. távolságra feküdt Dk. felé. Egyik lába és keze nyomorék volt. A váz hossza 148 cm. Irányítása Kdk.-Nyény. Arc Kdk. felé nézett. A sír mérete: 180 × 75 cm. Mellékletei: a bal alsó kar felső harmadában feketére égett, rosszul iszapolt, durva szemcsés anyagból készült orsókarika töredékek. A medence alatt szegletes vasdarab (valószínűleg csatlemez töredéke), amelyen a ruhaszövet lenyomata látszik. A szövet szálai igen finom anyagot mutatnak. A csatból három összefüggés nélküli darab maradt meg.

3. *sír.* 140 cm. mélységben kinyújtóztatott női váz. A 2. sírtól 3-60 m.-re Dk.-re feküdt. A váz hossza: 147 cm. Irányítása Ddk.-Éény. Arca Ddk. felé nézett. A sír mérete: 185 × 75 cm. A medence alatt szétmállott vascsat töredékei. A felülről számított 1—2 borda közt 2 cm. hosszú meghajlott, gömbösféjú bronzszeg volt erősen patinásodott állapotban.

4. *sír.* 182 cm. mélységben fiatal női csontváz. Az első sírtól 6-50 m. távolságra Ény. felé. A váz hossza: 150 cm. Irányítása: Éény.-Ddk. Arca Éény. felé nézett. A sír mérete: 180 × 60 cm. Kéz és lábfeje teljesen hiányoztak. Térdei feltűnően szorosan össze voltak szorítva. Mellékletei: A fej mindkét oldalán fülbevaló. A medence alatt vaskarika töredéke. A jobb felső lábszár felső harmadában, a külső oldalon két darabra tört kés. A keresztcsont feletti első csigolyánál vascsat töredékei. A jobb lábszár másik oldalán, majdnem pontosan a két lábszár között egy hosszúkás vas-tárgy. A bal medencecsonton vaskapocs töredékei.

A fülbevaló a nemesvölgyi, cikói és a mártélyi fülbevalókkal¹⁵⁾ egyező. A törött példányon megvan a kis száron lecsüngő gyöngy fele is. Az ép karikájának a lecsüngő szára hiányzik, de az előbbivel pontosan egyező gyöngy közvetlen a karika mellett feküdt. A vaskarika és a két csat között összefüggésnek kell lenni. Valószínűleg mindegyik azon a szőtt övön volt, amelynek lenyomata a bal medencecsonton talált vascsaton megmaradt. A jobb medence alól kikerült vaskarika pedig talán a nyélbe illesztett késsel volt összefüggésben. A kés teljes hossza 10 cm. A

¹²⁾ U. ott I. 1681. ábra.

¹³⁾ U. ott III. 154. t.

¹⁴⁾ U. ott I. 1681. és 1685. ábra.

¹⁵⁾ U. ott I. 350. l.

fanyélbe illesztett rész — melyen a farostok egészen jól kivethetők — 4 cm. és mindkét oldalán szabályosan van megmunkálva. A láb közt talált 5 cm. hosszú kerek vastárgyon is farostok nyomai látszanak. Valószínűleg nyélbe tett ár lehetett.

5. *sír.* 195 cm. mélységben kinyújtóztatott férfi csontváz. A 3. sírtól Dk. felé 2-30 m. távolságra feküdt. A váz hossza: 159 cm. Irányítása: Éék.-Ddny. Arca Éék.-re nézett. A sír körvonalai annyira elmosódtak, hogy méreteit nem lehetett felvenni. A bal medencén bronzcsat, a jobb alsókar alatt a csatnak megfelelően bronz dísztag. A koponyától felfelé 5 cm. távolságra újra kettő. A láb mellett, a váz fekvésétől újabb 30 cm. mélységben juh csontváz (*Ovis Aries.*) volt a koponyával együtt összedobálva. Mint a későbbi sírokból is megállapítható volt, a csontok határozottan a sír mellékletét képezték.

A csat lemeze 48 mm. hosszú, 20 mm. széles. Felső végén a pecek beillesztésének helye ki van vágva. (5. kép: 1. ábra.) A lemez átfogja a csatot s alatta 22 mm. behajtással végződik. A szíj-, vagy kenderöv is ebbe a behajtásba illeszkedett be s a lemez négy szélén a sarokban szeggel volt megerősítve. A pecek hiányzik. A csat nem síma, hanem a mártélyi¹⁶⁾ csat mintájára apró gömböcskékkel van díszítve. Alakja ovális.

A dísztag (5. kép: 8. ábra.) 70 mm. hosszú s formája egy nemesvölgyivel¹⁷⁾ egyezik, de kidolgozása és arányai tökéletesebbek. A koponya és láb körül fekvő vaskapcsok közül kettő egészen ép, a másik kettő töredékes. De épen a töredékekre tapadt farostok adják meg róla a magyarázatot. Kétségtelenül a koporsó deszkáinak összeszegezésére szolgált. Az ép példányok összetartó közepe 50, behajtott szegzei 28—28 mm. hosszúságúak. Analóg példáit megtaláljuk a mártélyi¹⁸⁾ és nemesvölgyi¹⁹⁾ temetőkben. A koporsó alakja hosszúkás láda forma lehetett, amelynek szélessége 50 cm. volt, hosszúsága pedig mintegy 170 cm. lehetett. (?)

6. *sír.* 60 cm. mélységben kinyújtott női csontváz. A 2. sírtól K.-re 5 m. távolságra feküdt. A váz hossza 147 cm. Irányítása: Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé. A sír a legfelső fekete földrétegben volt, s így kiterjedését megállapítani nem lehetett. Keveredésnek semmi nyoma sem volt. Egyik keze a medencében, a másik oldalt kinyújtva feküdt. Mellén egy késpenge volt. A nyélbe illeszthető része 2 cm., a penge maga 5 cm. hosszú. Legnagyobb szélessége 11 mm.

7. *sír.* Az előbbitől Dk.-re 2 m. távolságra volt a temető leggazdagabb sírja. A csontváz 135 cm. mélységben feküdt erősen elkorhadott állapotban, de a mellékletek már 110 cm. mélységben kezdődtek. A váz annyira rossz állapotban volt, hogy az egészről csak a rosszul megmaradt koponya, a jobb felsőkar, a jobb medence, a két felső lábszár fele s egy

¹⁶⁾ U. ott III. 85. t. 9. rajz.

¹⁷⁾ U. ott 108. t. 17. rajz.

¹⁸⁾ U. ott 86. t. 1., 2., 3. rajz.

¹⁹⁾ U. ott 110. t. 5. rajz.

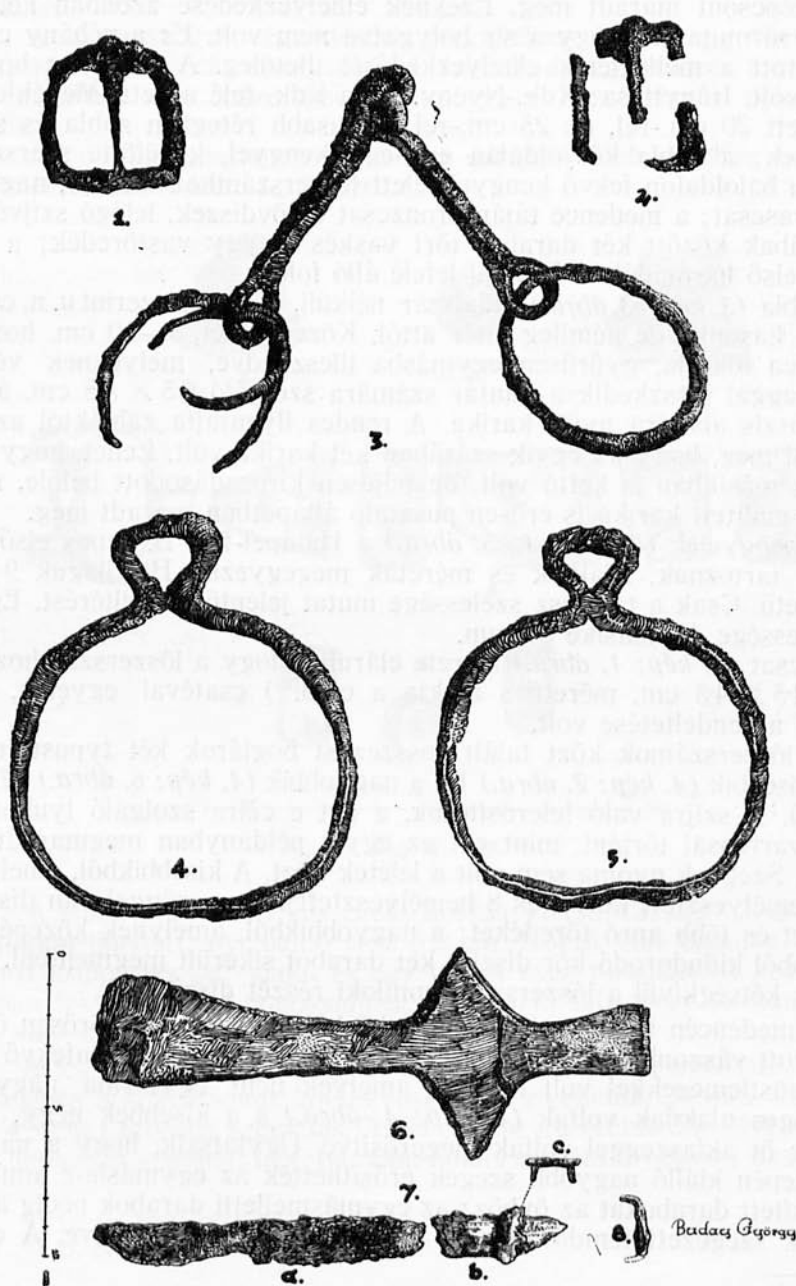

Fig. 3. kép.

ballábközepcsont maradt meg. Ezeknek elhelyezkedése azonban kétségtelenül arra mutatott, hogy a sír bolygatva nem volt. Ez a néhány csont tájékoztatott a mellékletek elhelyezkedését illetőleg. A férfi váz hossza 149 cm. volt. Irányítása: Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. Mellékletek: A fej felett 20 cm.-rel, de 25 cm.-rel magasabb rétegben zabla és szerszámdíszek; a zabla két oldalán egy-egy kengyel, körülötte szerszámdíszek; a baloldalon fekvő kengyel felett lószerszámhoz tartozó, nagyobb méretű vascsat; a medence táján bronzcsat és övdíszek, lelógó szíjvégekkel; a lábak között két darabra tört vaskés és egy vastöredék; a jobb lábszár felső harmadában fokával lefelé álló fokos.

A zabla (3. kép: 3. ábra.) oldalszár nélküli, Hampel szerint u. n. csikó-zablához hasonló, de némileg eltér attól. Közepét két, 9–10 cm. hosszúságú pálca alkotja, gyűrűsen egymásba illeszkedve, melyeknek végére gyűrűs taggal illeszkedik a kantár számára szolgáló 6.5×5.5 cm. átmérőjű ellipszis alakúra nyúlt karika. A rendes ilyenfajta zabláktól az különbözteti meg, hogy az egyik szárában két karika volt. Lehet, hogy eredetileg a másikban is kettő volt, de teljesen kirozsdásodott belőle, mint-hogy az említett karika is erősen pusztuló állapotban maradt meg.

A kengyelek (3. kép: 4., 5. ábra.) a Hampel-féle B. typus első csoportjába tartoznak. Alakjuk és méretük megegyezik. Belviláguk 9×10 cm. méretű. Csak a talprész szélessége mutat jelentősebb eltérést. Egyiknek szélessége 21, másiké 34 mm.

A csat (3. kép: 1. ábra.) mérete elárulja, hogy a lószerszámhoz tartozott. 4.5×4.5 cm. méretű s alakja a cikói²⁰⁾ csatával egyezik, ahol ugyanaz a rendeltetése volt.

A lószerszámok közt talált rosszezüst boglárok két typust mutatnak. A kisebbik (4. kép: 2. ábra.) 15, a nagyobbik (4. kép: 6. ábra.) 17 mm. átmérőjű. A szíjra való felerősítésük, a két e célra szolgáló lyukon keresztül varrással történt, mint ezt az egyik példányban megmaradt szál igazolja. Szegnek nyoma sem volt a leletek közt. A kisebbikből, amely közepén bemélyesztett körrel és 8 bemélyesztett háromszöggel van díszítve, 9 egészet és több apró töredéket; a nagyobbikból, amelynek közepét egy síma lapból kidudorodó kör díszíti, két darabot sikerült megmenteni. Ezek a díszek kétségkívül a lószerszám homloki részét díszítették.

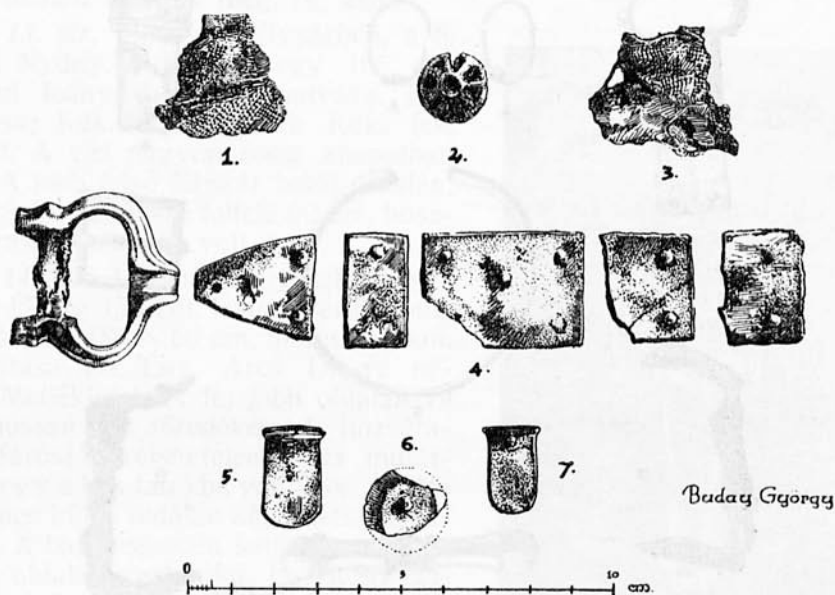
A medencén talált övdíszek nem bőrből, hanem többszörösen összehajtogatott vászonból való öv díszét képezték. Az övnek hasonfekvő része rossz ezüstlemezekkel volt borítva, amelyek nem egyforma nagyságú, négyszöges alakúak voltak (4. kép: 4. ábra.) s a kisebbek négy, a nagyobbak öt aklaszeggel voltak megerősítve. Úgy látszik, hogy a nagyobbak közepén kiálló nagyobb szegek erősíthették az egymáshoz amúgy is megerősített darabokat az övhöz; az egymásmelletti darabok pedig alólról hozzájuk szegezett fémdarabokkal voltak egymáshoz illesztve. A csatha

²⁰⁾ U. ott 673. ábra és 287. l.

illő rész háromszögesen végződött. Az övről lelógó sallang végein, apró szíjvég dísz lehetett, amelyből kettőt sikerült megmenteni. (4. kép: 5., 7. ábra.)

A háromszöges végződésnek megfelelően feküdt egy tömör bronzcsat, amelynek pecke hiányzott. (4. kép: 4. ábra.) Lemeze a csattal nem egy darabból volt öntve. Szerkezete egyik keszthelyi²¹⁾ példához hasonlít.

Az öv összehajtogatott vászon darabjai több díszhez tapadva jól szemlélhetők. (4. kép: 1., 3. ábra.)

Buday György

Fig. 4. kép.

A lábak közt talált kés egész hossza 17 cm. (3. kép: 7. ábra.) A farestokkal borított, nyélbeillő rész 5.5 cm. Hozzá volt tapadva a beszorításhoz szükséges „u” alakú és egy másik szeg töredéke. A késnél magasabban fekvő vascsat, valószínűleg a késtartó szíj, vagy lemezek az övhöz való csatolására szolgált.

A fokos (3. kép: 6. ábra.) egész hossza 18 cm. A nyéllyuk, amelynek belsejében a hozzátapadt fanyél rostjai jól kivehetők, 24 mm. átmérőjű. A fok 4.5 cm.; teljesen szegletes. Az él 3.5 cm.-re szélesedik. Nyéllyuka mellett hegyesen végződő hüvelye van, amely a sziráki példára hasonlít.²²⁾

²¹⁾ U. ott 156 t. 4. raiz.

²²⁾ U. ott I. 87. 103. ábra.

8. *sír.* A 6. sírtól Ény.-ra 4 m. távolságra 190 cm. mélységben férfi csontváz feküdt. Hosszúsága 160 cm. A sír mérete 77×200 cm. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca egészen felfordulva D. felé nézett. A sír háborgatva lehetett, mert bordacsontjainak egyrésze a lábak közt volt, alsó állkapcsa a könyök táján, a mellkason feküdt. A balmedence külső oldalán vascsat (7. kép: 9. ábra.), belső oldalán bronzcsat volt. A bronzcsat alakja és pecke az egyik keszthelyi²³⁾ csatéra hasonlít, bár ennek lemeze hiányzik. (5. kép: 6. ábra.)

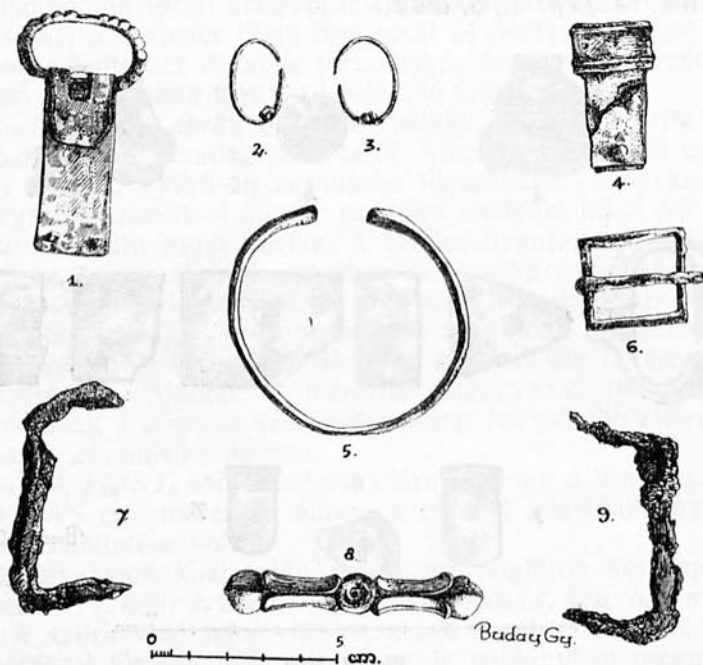

Fig. 5. kép.

9. *sír.* 140 cm. mélységben, az előbbtől Ény.-ra 6-40 m. távolságra női csontváz. Hossza 140 cm. A sír méretei: 53×167 cm. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézet. Balmedencén rozsdafolt és egészen apró vasdarabkák mutatták a valamikor rajtafekvő vascsat helyét.

10. *sír.* 128 cm. mélységben az előbbtől Ény.-ra 1-20 m. távolságra, 144 cm. hosszú női csontváz. A sír mérete; 56×165 cm. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. A váz már bolygatva volt, amit a koponya hiánya mellett az is bizonyít, hogy az alsó állkapocs pontosan a jobb felső lábszár közepéhez volt dobva. Egyetlen melléklete volt a bal felsőkar közepé táján talált orsókarika töredéke.

²³⁾ U. ott 699. ábra.

11. *sír.* 160 cm. mélységben, a 8. sírtól Éék.-re 160 cm. hosszúságú férfi csontváz feküdt 50×190 cm. méretű sírban. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. Bal medencecsontján vascsat töredékek voltak.

12. *sír.* 160 cm. mélységben, az előbbtől Ék.-re 2-50 m. távolságra 154 cm. hosszú női csontvázat találtunk. A sír mérete 190×60 cm. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. Bal medencecsontján vascsat feküdt. Lába között állati (disznó) csigolya. Jobb alsó lábszára alsó harmadán keresztül fél disznó állkapocs, amelynek másik részét a bal felső lábszár mellett találtuk meg. (6. kép.)

13. *sír.* 140 cm. mélységben, a 8. sírtől Nydny.-ra feküdt, egy 105 cm. hosszú leánygyermek csontváza. Irányítása: Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. A váz nagyon rossz állapotban volt. A jobb felső lábszár belső oldalán, a középtől egy kissé felfelé 6-2 cm. hosszú vaskés töredék volt.

14. *sír.* 170 cm. mélységben, a 8. sírtől Ék.-re 155 cm. hosszú férfi csontváz feküdt, 180×60 cm. méretű sírban. Irányítása Dk.-Ény. Arca Dk.-re nézett. Mellékletei: A fej jobb oldalán 19 cm. hosszú kés töredékei. A hozzátapadt farostok kétségtelenül azt mutatják, hogy a kés fatokba volt téve. A jobb medence külső oldalán két vascsat töredékei. A bal medencén lemezes vascsat, külső oldalán vaskarika. Bal felső lábszár külső oldalán szokatlan alakú szíjbújtató. A vascsat lemezén két szeglyukban bronzszeg, illetőleg annak patinás lenyomata látszik. A lemezre, pecekre és a csatra rározsdásodott a szövötőv lenyomata. (7. kép: 1. ábra.) A bujtató is ennek a szövötővnek a végén lehetett. A bronzból készült bujtató igen primitív. (5. kép: 4. ábra.) 8 cm. hosszú, 1-5 cm. széles bronzlemezt közepén összehajtottak s e közé szorították az öv végét. A szabadonálló két véget összeszegezték, a behajlított vég fölé pedig két bordás bronzlemezt hajtogattak s annyira rászorították, hogy szegezés nélkül is megállott.

15. *sír.* 135 cm. mélyen, a 8. sírtől Dny.-ra 1-5 m.-re 168 cm. hosszúságú férfi csontváz feküdt. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. A sír mérete 60×180 cm. A medence két oldalán, farostokkal borí-

Fig. 6. kép.

tott kétágú vasszegek (5. kép: 7., 9. ábra.), amelyek a koporsódeszkák összetartására szolgáltak. (Bal lábszár csontjának keresztmetszetéről lásd Dr. Mátyás Jenő e füzetben lévő értekezését.) A jobb felkar közepe táján két vascsat töredéke.

16. sír. 190 cm. mélyen, az előbbtől 5-70 m.-re egy nagyon hiányos femtartású férfi csontváz töredéke. Az egészből csak a két felkar és a két felső lábszár volt meg. Tájolása: Kdk.-Nyény. Az arc eredetileg Kdk. felé nézhetett. Bal lábszára mellett 19 cm. hosszú kés, amely a rátapadt farostok tanúsága szerint szintén tokba volt téve. A jobb lábszára mellett különös formájú vascsat töredék.

17. sír. (8. kép.) A 7. sírtól É.-ra 6-5 m. távolságra, az eddigiektől eltérő, — nem vízszintesen fekvő sír. A váz feje 190, lába 236 cm. mélyen fektült s az egész váz ferdén haladt a fejtől a lábig. A női váz hossza 140 cm.

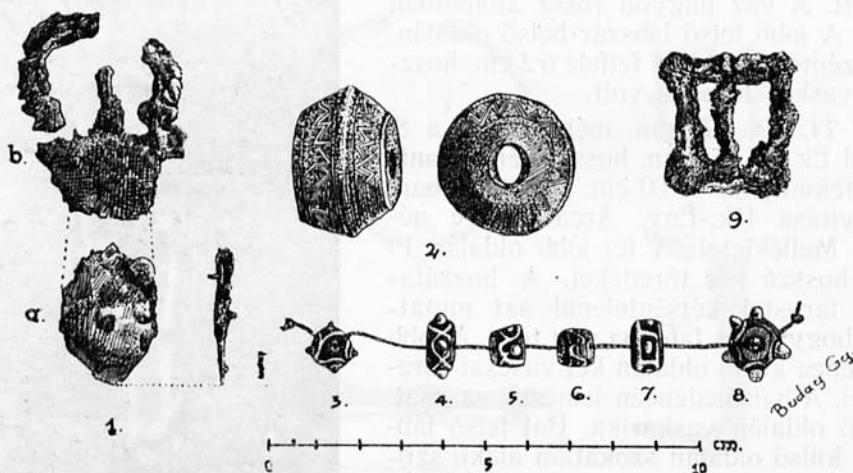

Fig. 7. kép.

volt. Irányítása Ddk.-Éény. Arca eredetileg Ddk. felé nézett, de a ráhulló föld elnyomta. Mellékletei: Közvetlenül a feje felett juh keresztcsont és egy alsó állkapocs töredéke. Az áll alatt és a fej jobboldalán díszített gyöngyök (7. kép: 3—8. ábra.), amelyeknek analógiáját megtaláljuk a lébényi, keszthelyi, cikói, fenéki, závodi, regölyi, böleskei és hódmezővásárhelyi²⁴⁾ sírokban. A bal medence belső oldalán vascsat. A bal alsókar mellett 10-5 cm. hosszú kés. A rátapadt rostokból ítélve fanyele volt. A fülbevaló (5. kép: 2—3. ábra.) ezüstből készült és elüt az ismert típusoktól. A belső oldalán négy apró gömböcskére helyezkedett el a homorú foglalat, alatta pedig a négy gömbnek megfelelően újabb négy foglalat van, melyek mind-egyikében gyöngyszem lehetett.

²⁴⁾ U. ott I, 465—466. II.

18. *sír.* Az előbbtől É.-ra 1 m. távolságban volt egy fej nélküli női csontváz. A felszíntől 70 cm.-re magában álló lókoponya feküdt; az alatt volt a csontváz, a felszíntől 2 m. mélységben. Az alsó állkapocs a jobb felső comb közepénél, a külső oldalon feküdt. A jobb medencecsont a mellkas közepén. A sír bolygatva volt. A váz hossza fej nélkül 130 cm. Irányítása Ddk.-Éény. Arca eredetileg Ddk.-re nézett. Melléklete: A bal alsó lábszár mellett juhi medencecsont és gerinccsigolya. A nyaka alatt néhány hosszúkás, kerek és lapos üveggyöngy és fémgyöngy töredék.

19. *sír.* A 12. sírtól 6-5 m. távolságban É. felé, 115 cm. mélységben 130 cm. hosszú női csontváz. Tájolása: Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. Jobb karján, végén kiszélesedő szegletes karperec bronzból. (5. kép: 5. ábra.) Balkarja mellett díszes orsókarika. (7. kép: 2. ábra.) Térdei között 2. cm. széles, lapos vaskarika amelynek nyúlványa fába volt illesztve. Rendeltetése ismeretlen.

20. *sír.* Az előbbtől 4-40 m. távolságra D. felé 160 cm. mélységben 150 cm. hosszú férfi csontváz. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. A medence közepén, kissé balfelé tolódva két vascsat feküdt.

21. *sír.* A 4. sírtól É.-ra 4-50 m. távolságra, 175 cm. mélységben, 60 × 170 cm. méretű sírban, 155 cm. hosszú férfi csontváz feküdt. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. Fején hatalmas forradás nyomai látszottak. A jobb könyök belső oldalán bronz szíjbújtató; ennek megfelelően a medence felett vascsat töredéke. A ballábszár forgójánál vaskarika.

A szíjbújtató (9. kép.) hossza 43, szélessége 14 mm. A szíj befogadására szolgáló rész 8 mm. Egyik oldalán indadíszítés van, a másikon egy hosszú körmű és farkú ragadozó (griff) egy hosszú fülű állatot üldöz.

22. *sír.* Az előbbtől D.-re 2-75 m.-re, 95 cm. mélységben 150 cm. hosszúságú, félig zsugorított csontváz. Lábai be vannak hajlítva, de csak annyira, hogy a zsugorítás után 145 cm. hosszú a váz. Irányítása Dk.-Énv. Arca Dk. felé nézett. Melléklete nem volt.

Fig. 8. kép.

23. *sír.* A 21. sírtól Dny.-ra 3 m. távolságra, 90 cm. mélységben, 135 cm. hosszú női csontváz feküdt. Irányítása Dk.-Ény. Arca Dk. felé nézett. Melléklete nem volt.

24. *sír.* Az előbbtől 50 cm.-re Dk.-re, 2-20 m. mélységben, 1 m. hosszú leánygyermek csontváza. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. Nyakán különböző színű üveg és paszta gyöngyök voltak. Más melléklete nem volt.

25. *sír.* Az előbbtől Ddk. felé, 167 cm. mélységben, 140 cm. hosszú női csontváz feküdt. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. Bal alsó karja mellett orsókarika volt.

26. *sír.* Az előbbtől Ddk.-re 1 m. távolságra, 167 cm. mélységben, 150 cm. hosszú férfi csontváz feküdt. Irányítása Kdk.-Nyény. Arca Kdk. felé nézett. Medencéjén vascsat töredék volt.

A sírok bontása idején földhordó munkások bontották meg a 27. *sírt*, amelynek teljes kibontását már magunk végeztük. A *sír* a 2. sírtól 3 m. távolságban Dny.-ra feküdt. Mélységét nem lehetett megállapítani, mert a földet felőle már régebben elhordták. A váz feje és lába felől már erősen bolygatott állapotban jutott a mi kezünkbe. Irányítása Kdk.-Nyény. volt. Hosszúságát megállapítani nem lehetett. Női váz volt. Mellékletei: Jobb kezében 12-5 cm. hosszú farostokkal borított kés. Bal kezében és a bal medencén vascsat töredék. Méreteit az említett okokból nem vehettük fel.

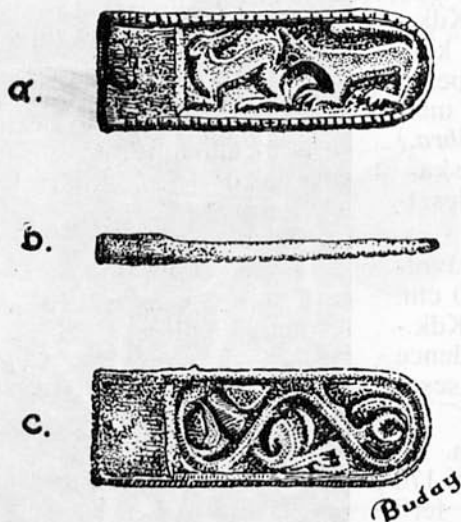

Fig. 9. kép.

*

A sírok kimerítő ismertetése alapján megfigyeléseinket a következőkben foglaljuk össze:

A sírok külső megjelöléséről határozottsággal nem beszélhetünk, mert az esetleges sírdombokat időfolytán elszántották. Hogy mégis lenni kellett, azt azzal bizonyíthatjuk, hogy olyan *sír*, amelyet egy későbbi *sír* ásása közben háborgattak volna meg, egy sincs. De bizonyít az is, hogy három olyan sírt találtunk, amelyek erősen háborgatva voltak. Volt olyan, amelyikből a koponya hiányzott s a csontok nem feküdtek eredeti helyükön. Ezeket a sírokat csak úgy találhatták meg, illetőleg újabb ásása közben csak úgy kerülhették el, ha meg voltak jelölve.

Az egyforma fekete földben a sírok körvonalai nem látszottak, de 60 cm. átlagos mélységben a keveredő földben mindig határozottan előre meg lehetett mondani a sír helyét és terjedelmét.

A sírok lefelé keskenyedő téglalap alakú gödrök voltak. Szélességük 50—90, hosszúságuk 165—200 cm. között váltakozott. A legmélyebb sír 220, a legsekélyebb 60 cm. volt. Alapos ugyan a gyanunk, hogy az a három sír, amelyeknek mélysége 60, 90 és 95 cm. volt, nem egykorú a mélyebben fekvőkkel. Így a legsekélyebb mélységűnek egy 128 cm.-es sírt kell tekintenünk.

A halottak vízszintesen feküdtek a sírban. E tekintetben kivétel csak a 17. sír, ahol a váz feje 190, a lába 236 cm. mélységben feküdt s az egész váz ferdén helyezkedett el. A 22. kissé zsugorítva volt. A váz mellett semmi melléklet nem volt. Tekintettel arra, hogy 95 cm. mélységben feküdt, közel fekszik az a gondolat, hogy valami büntény következtében elhalt és hirtelen eltemetett férfi csontvázával van dolgunk. Hogy a temető korát meghaladó időből való temetésről volna szó, az a csontok teljesen jó fenntartásából ítélve kizártnak látszik, mint azt Kovács István, a mezőbándi 148. sírnál észlelt hasonló körülményekből is megállapította.²⁵⁾

A 26 rendszeresen feltárt sír tájolása a következő: K.: 1, Kdk.: 17, Ddk.: 3, Dk.: 3, Éék.: 1, Éény.: 1.

A sírok koporsó nélküli temetkezéseket őriztek meg, de két férfi sírban (5., 15.) a koporsóedezskák összeillesztésére szolgáló vaskampók, koporsós temetkezésre mutatnak. Az egyik sírban a vasak elhelyezkedéséből a koporsónak legalább a szélességét meg lehetett állapítani. A hossz-méretre nem lehet biztosan következtetni, mert nem bizonyos, hogy a vasak a koporsó végeinél voltak-e? A szélesség, ha ugyan az oldalakat a föld be nem nyomta s így a vasak beljebb nem kerültek, alig volt nagyobb a halott váll szélességénél.

A halottakat ruhában tették a sírba. A sírok többségében találtunk vascsatokat; köztük olyanokat is, amelyekre szövetmaradványok tapadtak. (2., 7., 14.) A csatok leginkább a medencén, vagy a medencekörüli részekben fordultak elő s így bizonyosan az öv zárására szolgáltak. Az egyik sír csatlemezére tapadt szövet amellest szól, hogy az övet nem bőrből készítették. Leggazdagabb sírunk rossz ezüst díszítésű öve is összehajtogatott szövetből készült. Ebben a sírban, az apró szívégek tanúsága szerint — lelógó részek díszítették az övet. (7.) Pálcsás övdísz csak egy sírból került elő. (5.)

A csatok nagyrészeről hiányzik a szíjszorító lemez. Mindössze három esetben van meg. Ezek közül egy azért érdemel figyelmet, mert vasból van. A lemez hossznegyzet alakú. A vascsatok is négyzetes formájúak. Két bronzcsatunk van, amely ovális alakú.

Néhány sírban két csat is van, ezek közül egyben az egyik bronz, a másik vas. (8.) Két sírban a csatok mellett vaskarikát találtunk. (14., 21.)

²⁵⁾ Dolgozatok — Travaux IV. 348—49. II

Szíjbújtató három volt az egész temetőben, mindenik más-más alakú, a 7. sírban háromszöges alakú, rossz ezüstből készült; a 14. sírból saját-szerűen összehajtogatott, kezdetleges alakú bronz; a 21. sírból két oldalt díszített bronz szíjbújtató került elő. Különös figyelmet érdemel a 14. sírból előkerült kezdetleges forma, amely talán e dísz keletkezésére ad felvilágosítást. De figyelmet érdemel a 21. is, amelynek indás díszítése a Hampel-féle második csoportra utal, állatüldözési jelenete pedig eddig analógia nélkül áll.

Ékszerek közül a dinnyemag alakú, kerek és apró színes bütykökkel díszített gyöngyök és két fülbevaló említendők, amelyekről a megfelelő síroknál szóltunk. (1., 17., 18., 24. és 4., 17.) Karperec egyetlen egy sírban fordult elő. (15.)

Vaskés 7 sírban fordult elő. (4., 6., 7., 13., 14., 16., 17.) Ezek közt kettőnél (14., 16.) kétségtelenül meg lehetett állapítani, hogy fatokba téve került a sírba. A pengék szabályszerű elkeskenyedése s a hozzátapadt farostok a nyélbe erősítés mellett szólnak. Egyik sírban a beszorításra szolgáló kampósszegeket is megtaláltuk.

A házi eszközök közül a szövés-fonást tanúsító orsókarikák említendők, amelyeket több sírban megtaláltunk. (1., 2., 10., 19., 25.) Díszített csat egy van köztük.

Édényt egyetlen sírban sem találtunk. Ételnek a sírba helyezése azonban szokásban volt. A mellékletként talált csontok tanúsága szerint juh és sertés koponya és gerinc, esetleg medence részeket tettek a sírba. Egyben azonban (5.) egész juh csontvázat találtunk.

A sírok közül: 13 nő, 11 férfi és 2 leánygyermek tetemét takarta.

Egy férfi sír szimbolikus lovas sír volt ahol a lócsontok nélkül csak a szerszámokat temették a halottal együtt. (7.) Ebből a sírból került ki az egyetlen fegyver, a fokos is.

A temető korát a hivatkozott analógiák alapján legkésőbb a 6—7. századra tehetjük, ahova a martélyi, sziráki, cikói és regölyi sírok kora utalja.²⁶⁾ Mint felső határt, a kengyelek alapján a 8—9. századot jelölhetjük meg.²⁷⁾ s épen a lovas sír díszítő anyaga alapján avar nép emlékének tartjuk.²⁸⁾

Dr. Banner János.

²⁶⁾ U. ott I. 22. l.

²⁷⁾ U. ott 229. l.

²⁸⁾ Fethich Nándor: Az avar kori műidat Magyarországon. 27. l.

GRÄBER AUS DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT BEI NAGYKAMARÁS.

Vom 16. bis 28. August des Jahres 1926 hat Verfasser dieser Zeilen in der Ortsgemeinde Nagykararás (Komitat Arad) graben lassen und im nördlichen Teile der Gemeinde 26 Gräber aufgedeckt. Die Resultate dieser Arbeit dürfte derselbe folgendermassen zusammenfassen.

Von der äussern Bezeichnung der Gräber können wir nicht mit Bestimmtheit reden, weil die eventuellen Grabhügel mit der Zeit verackert wurden. Dass eine solche Bezeichnung dennoch existierte, beweist schon der Umstand, dass es kein Grab gab, welches durch das Graben eines späteren Grabes gestört worden wäre. Ferner haben wir drei solche Gräber gefunden, welche stark gestört waren. Darunter ein solches, wo der Schädel fehlte und die Knochen nicht in ihrer ursprünglichen Lage waren. Diese Gräber konnten nur so aufgefunden worden sein, resp. die unversehrten konnten beim Graben eines neuen Grabes nur so vermieden worden sein, wenn wir die äussere Bezeichnung der Gräber annehmen.

In der gleichmässigen schwarzen Erde waren die Umriss der Gräber nicht sichtbar, aber in einer durchschnittlichen Tiefe von 60 cm. konnte die Stelle und Ausdehnung des Grabes immer mit Bestimmtheit angedeutet werden.

Die Gräber waren nach unten sich verschmälernde, parallelepipedonförmige Gruben, deren Breite zwischen 50—90, Länge zwischen 165—200 cm. variierte. Das tiefste Grab war 220, das mindest tiefe 60 cm. tief. Doch scheint unsere Vermutung begründet zu sein, dass die drei 60, 90 und 95 cm. tiefen Gräber mit den tiefern nicht gleich alt waren. Somit dürften wir das 128 cm. tiefe Grab als das mindest tiefe betrachten.

Die Toten sind horizontal im Grabe gelegen. Eine Ausnahme bildet nur das 17. Grab, wo der Kopf des Skelettes 190, die Füsse 236 cm. tief lagen, somit das ganze Skelett schief gelegen ist. Der 22. Tote war ein wenig gekrümmt. Beigabe war keine. In Anbetracht dessen, dass das Grab nur 95 cm. tief war, liegt der Gedanke nahe, dass wir mit dem Skelette eines Mannes zutun haben, welcher infolge einer Freveltat gestorben und schnell beerdigt wurde. Aus dem wohl erhaltenen Zustande des Skelettes geurteilt scheint es ausgeschlossen, mit einer älteren Bestattung als das

Gräberfeld zu tun zu haben, wie das von Stefan Kovács aus ähnlichen Umständen auch beim 148. Grab bei Mezöbánd festgestellt wurde.

Die Gräber bargen Bestattungen ohne Sarg; aber in den zwei Männergräbern (5., 15.) wurden doch eiserne Haken gefunden, welche nur zum Zusammenfügen der Sargbretter gedient haben konnten. In einem Grabe konnte man aus der Lage dieser Haken wenigstens die Breite des Sarges bestimmen. Auf die Länge konnte man nicht mit Bestimmtheit schliessen, weil es nicht sicher ist, ob die Haken an den Enden des Sarges angebracht waren? Vorausgesetzt, dass die Seiten des Sarges nicht durch die Erde zusammengedrückt, somit die Haken näher zu einander gedrückt worden sind, können wir behaupten, dass der Sarg kaum breiter als die Schultern des Toten sein konnte.

Die Toten wurden angekleidet bestattet. In den meisten Gräbern befanden sich eiserne Schnallen, darunter auch solche an welche Stoffreste geklebt waren. (2., 7., 14.) Die Schnallen lagen meistens in der Gegend des Beckens, somit mit Sicherheit anzunehmen ist, dass dieselben zum Schliessen des Gürtels dienten. Die an die Schnallen geklebten Stoffreste beweisen, dass die Gürtelnicht aus Leder 'verfertigt' wurden. Selbst der mit schlechtem Silber gezierte Gürtel unseres reichsten Grabes war aus zusammengelegtem Stoff verfertigt. Die in diesem Grabe gefundenen kleinen Riemenenden lassen annehmen, dass der Gürtel mit herabhängenden Teilen geziert war (7.). Doppelarmige gerade Gürtelzierde ist nur in einem Grabe gefunden worden (5.).

Den meisten Schnallen fehlt die zum Zusammenziehen dienende Platte. Im Ganzen ist solche nur in drei Fällen vorgekommen. Eine dieser Platten ist beachtungswert, weil sie aus Eisen ist und längliche Rechteckform hat. Auch die Eisenschnallen sind rechteckförmig. Wir haben auch zwei Bronzeschnallen, welche ovale Form haben.

In einigen Gräbern sind sogar zwei Schnallen vorkommen; in einem Grabe war die eine Schnalle aus Bronz, die andere aus Eisen. (8.) In zwei Gräbern befanden sich neben den Schnallen auch je ein Eisenring (14., 21.).

Riemenzungen sind im ganzen Gräberfelde nur drei vorgekommen und zwar in verschiedenen Formen. Diejenige des 7. Grabes ist dreieckig und aus schlechtem Silber verfertigt; die im 14. Grabe gefundene ist aus Bronz und von einer eigenartig zusammengebogenen primitiven Form; in dem 21. Grabe ist eine an zwei Seiten gezierte bronze Riemenzunge gefunden worden. Ein besondere Beachtung verdient die aus dem 14. Grabe zum Vorschein gekommene primitive Form, welche uns vielleicht für die Entstehung dieser Verzierung einigen Aufschluss gibt. Aber auch das 21. Grab ist beachtenswert, wo die Ranken-Verzierung uns an die zweite Hampe'sche Gruppe erinnert und deren Tierverfolgungsscene bisher noch ohne Analogie da steht.

Von den Kleinoden sind die melonenkernförmigen, mit runden und kleinen farbigen Buckeln gezierten Perlen und zwei Ohrgehänge besonders zu erwähnen, deren wir bei den respectiven Gräbern Erwähnung getan haben (1., 17., 18., 24. und 4., 17.). Armband ist nur in einem einzigen Grabe vorgekommen (15.).

Eisenmesser befanden sich in 7 Gräbern (4., 6., 7., 13., 14., 16., 17.) In zwei Fällen (14., 16.) liess sich nicht zweifellos feststellen, ob die Messer hölzerne Stiele hatten. Die regelmässige Verschmälерung der Klingen und die angeklebten Holzfasern sprechen dafür, dass die Messer mit Stielen versehen waren. In einem Grabe haben wir auch die zum Einklemmen notwendigen hakenartigen Nägel gefunden.

Von den Hausgeräten sind die zum Spinnen und Weben notwendigen Spindelringe zu erwähnen, welche wir in mehreren Gräbern vorfanden (1., 2., 10., 19., 25.). Darunter fand sich auch eine gezierte.

Gefässe befanden sich in keinem Grabe. Aber Speisebeigabe war üblich. Nach den vorgefundenen Knochen geurteilt sind Schaf- und Schweinsköpfe, Rückgrat eventuell Beckenteile in das Grab gelegt worden. Aber in einem Grabe (5.) haben wir sogar ein ganzes Schafskelett gefunden.

In 13 Gräbern waren Frauen, in 11 Männer und in 2 Mädchen beigelegt. Ein Männergrab war ein symbolisches Reitergrab, wo ohne Pferdeknochen nur die Geräte dem Toten beigegeben wurden (7.). In diesem Grabe befand sich auch als einzige Waffe, ein Beil.

Was das Alter des Gräberfeldes anbelangt, so dürften wir dieses auf Grund der angeführten Analogien spätestens in das 6—7. Jahrhundert versetzen, wohin dasselbe durch das Alter der Gräber bei Martély, Szirák, Cikó und Regöly verwiesen wird. Als obere Grenze können wir auf Grund der Steigbügel das 8—9. Jahrhundert annehmen und eben das Reitergrab dürften wir infolge seines Verzierungsstoffes als das Monument des avarischen Volkes betrachten.

Dr. J. Banner.

KOPONYÁK A NAGYKAMARÁSI SIROKBÓL.

A múlt év augusztus havában az aradmegyei Nagykamarás környékén Dr. Bammer János szegedi egyetemi m. tanár 26 népvándorláskori sírt tárt fel, melyek mellékletei a feltáró szerint az avar jelleg mellett bizonyítanak. A testereklyék a talajbeli kedvezőtlen viszonyok folytán rendkívüli rossz megtartási állapotúak voltak, úgy, hogy szó sem lehetett a vázak épségben való megmentéséről. A vázrészek javarésze szétmállott, elporladt a földben s a koponyák közül is csak néhányat sikerült kevésbbé vagy erősen töredékes állapotban hozni felszínre. Valamennyire ép állapotú csupán 5 koponya, míg 4-nek csak töredékei, főkép az agykoponya, (cranium cerebrale) vannak. Általában az arci (cranium viscerale) és basiláris részek a leghiányosabbak.

Az ismertetendő koponyákra vonatkozólag meg kell jegyeznem, hogy háromnak en face és profil-képét is közlöm. Hogy a profilkép egyiknél jobb-, másiknál baloldali, annak a temporális oldal sérültsége az oka, mely esetben az ép oldalról történt a felvétel. A méretek számát és mineműségét a koponyák épségi állapotához, továbbá a rendelkezésemre álló mérőeszközökhöz kellett alkalmaznom. A termetnagyság megállapításánál a váz hosszához még 5 cm.-t hozzávettem, a hiányzó lágyrészeknek megfelelően s így a közölt méretek az élő egyén testmagasságát jelzik. Mindenekelőtt a koponyák legjellegzetesebb morfológiai és anatómiai vonásait imertetem külön-külön, tabelláris összehasonlításban pedig a koponya méreteit és jelzőit közlöm.

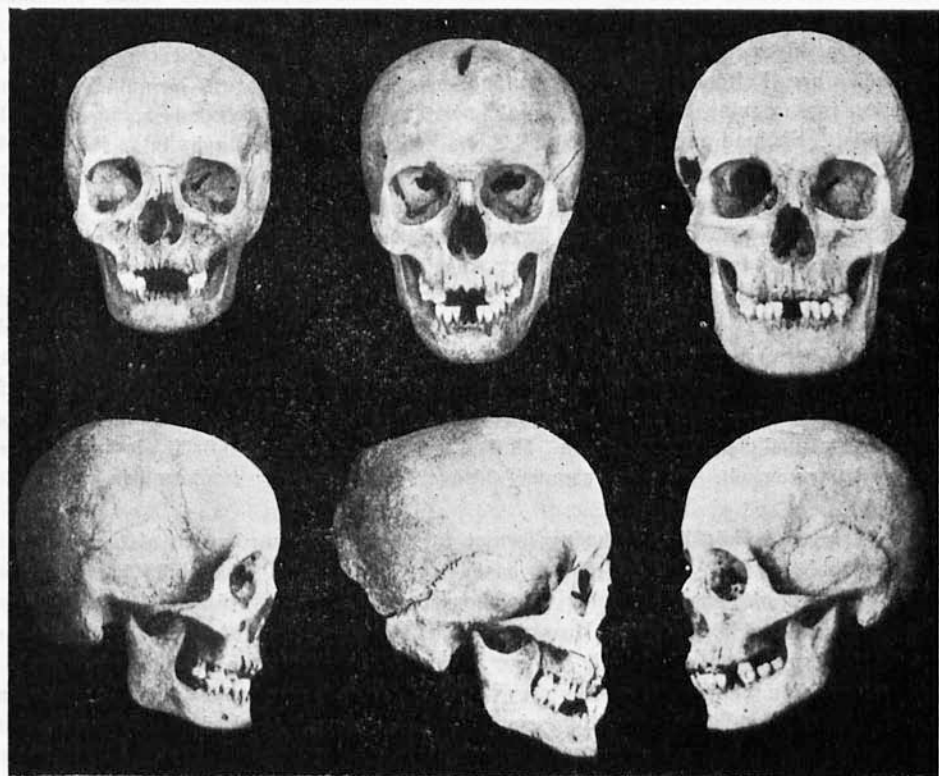
1. *sír.* A koponya és az állcsont töredékekben, 30—40 év körüli, középféjű s középtermetű nő. Alacsony, lapos fej, meredek homlok és nyakszirt. Közepesen fejlett fossa canina. Széles orrgyök. A koponya alakja tetőkeretben hosszúkás tojásdad.

2. *sír.* A koponya alapi része hiányzik, arckoponya is töredékes. 25 év körüli, középtermetű, rövidfejű (brachikran) nő. Az orbita index mesoconchot s az orrjelző mesorhínt mutat. Rendkívüli rövid, széles a szápad (brachystaphylin). Fossa canina elmosódott, szemöldökív, inion szintén. A fej tetőkeretben rhombus alakú. Állcsont elől 3 cm. magas. Animális bélyeget jelent a felső fogsorban a baloldali bölcsességfognak (dens sapientiae s. dens serotinus) a többivel megegyező nagysága.

5. *sír.* (1—2 *kép.*) Férfi, 35 év körül. Középtermetű, rövidfejű. Koponya közép magas. Homloka széles, alacsony, meredek, nyakszirt szintén. Arc széles és feltűnően lapos, benyomott. Szemjelző: hypsiconch. Orr széles, lapos, arc egyenes, középhosszú (mesoprosop). A feltűnően rövid szápad miatt az utolsó nagyápfog ki sem fejlődhetett, alve-

olusa hiányzik. A lambdavarratban számos varratcsont (ossicula suturarum). Ihering-féle profilszög 102 fok (hyperorthognathi). A fej tetőkeretben körtealakú.

6. *sír.* (3—4. *kép.*) Nő; életkora 30 év körülire tehető. Középtermű, túlrövid (Martin-féle hyperbrachikran) és magas fej, homlok közép magas, gyengén ívelt, nyakszirt lapos, meredek. Arc középhosszú. Középszéles, kissé lapos orr. A prognathismus mértéke: mesostat. Az ehfogó árok közepesen fejlett. Az Ihering-féle profilszög szerint közép-egyenes arcú (85 fok). Két anatómiai jellegzetessége van. A bregmánál trapéz alakú varratcsont (os bregmatis v. os Paracelsi). A másik a jobboldali halántékcson

1—2.

3—4.

5—6.

nyúlványa, mely a homlokesonttal érintkezik (processus frontalis, squamae temporis.¹⁾ Ez az úgynevezett Virchow-féle nyúlvány európaiaknál az esetek 1.6%-ában, a szerecseneknél 12.4%-ban, ausztráliaiakon 15.7%-ban fordul elő, a gorillánál mindig megvan. Bestiális bélyeg. A szápad mesostaphylin.

9. *sír.* Nő, 35 év körül. Csak a homlokesont (os frontalis) teljes, a többi töredékekben. Kicsiny természetű; valószínűleg rövidfejű lehetett. A koponyacsont feltűnően vékony, széles, alacsony, ívelt homlok, meredek nyakszirt. Arc egyenes; keskeny orr. Fossa ca-

¹⁾ Dr. Lenhossék Mihály: Az ember anatómiája. Budapest, 1922.

nina nincs. Szemüreg téglányalakú. Feltűnő a patkóidomú, csekély mélységű szájpád (brachystaphylin). A koponya tetőkeretben széles, tojásdad idomú.

14. *sir.* Férfi, 50 év körül. Középtermű alsó csoportjába tartozó. Középhosszú (mesokran), magas fej (hypsicephal), széles orr, hosszú, egyenes arc, erős fossa canina. A homlok közepesen magas, ívelt, az occipitalis rész a lambda táján feltűnően lapos, általában a nyakszirt meredek. A sutura sagittaris csaknem teljesen obliterált. Szájpád hosszú (leptostaphylin). A koponya tetőkeretben tojásdad idomú.

21. *sir.* (5–6. *kép.*) Férfi, 60 év körül. Occipitalis rész teljesen hiányzik. Kicsiny termetű, valószínűleg középféjű (mesokran). A hosszúság-magassági index chamäcephaliát jelez. A koponyacsont vékony, legnagyobb vastagsága 5 mm. A sut. sagittarisnak csak nyoma, koszorúvarrat obliterált. Hosszas, de erősen bemélyedett orr, egyenes és középszéles arc. Feltűnő kicsinyek a halántékcsonatok, finom, karcú járomívek s gyengén fejlett fossa canina. Széles, ívelt homlok, hatalmas, csaknem körded szemüreg. Állcsúcs fejlett. Szájpád mély, rövid, széles, patkóidomú (brachystaphylin). Ihering-féle profilszög 94 fok (hyperorthognat). Nevezetesen a homlokcsonton látható szépen gyógyult súlyos sebész. A kardvágástól eredő sérülés a homlok felső, pikkely részén a bregma közelében velőig hatolt s tojásdad illetve elliptikus alakú csontcikket vágott ki, melynek fenekén hártavékonyaságú csontheggy képződött. A vágás baloldali szegélye egyenetlen kiszélesedő, s a sebzett rész alapja szintén egyenetlen, ami arra enged következtetni, hogy a sérült hely baloldali alsó harmada zúzott seb. Tekintettel arra, hogy a koponya nyílt tetősérülése sokáig az állandó fertőzés veszélyét jelenti s a mai rendkívüli gondos sebkezelések dacára az esetek 46%-ában halálosak,²⁾ szinte csodálatos, hogy a népvándorláskori idők primitív sebkezelési és sebészeti műtétei mellett a sérült egyén életben maradt s a 60 év körüli életkort érte el, gyönyörűen gyógyult, súlyos csontsérülésével? A koponya tetőkeretben körteidomot sejtet.

25. *sir.* 60 év körüli nő. Kicsiny termetű, középféjű. A koszorúvarrat alsó része kivételével a többi suturák obliteráltak. A basiláris rész hiányos, jobboldali halántékcsonat hiányzik. Széles, elég magas homlok, középhosszú, kiálló orr hosszú arc, teljesen hiányzó ehfogó árok. Meredek nyakszirt. Hosszú, de patkóalakú szájpád. A felső fogsorban (series dentalis superior) a baloldali bölcsességfog (dens sapientiae s. dens serotinus) a többi nagyzápfogakkal megegyező nagyságú. Nevezetesen anatómiai rendellenesség az ékcsonat (os sphenoidale) nagy szárnyának feltűnő szélessége. Érdekes, hogy az aggteleki kora-bronzkori koponyák egyikén ugyanez a jelenség észlelhető.³⁾ Tetőkeretes szemléletben a fej a Sergi-féle ovoides formájú.

A *feldült sir* koponyája. Férfi, 40 év körül. Túlrövid (hyperbrachikran), magas fej. Töredékes. Homlok közép magas, elég meredek, nyakszirt szintén, ez utóbbi igen széles és lapos. A jobboldali lambdavaratban varratcsontok. Orr keskeny, hosszas de az orrhát bemélyedt. Az arc keskeny lehetett. Elmosódott fossa canina. Animális bélyeg a nyújtott ellipszis formájú öreglik s a V alakú mandibula. A koponya tetőkeretes szemléletben csaknem körded idomú.

²⁾ Dr. Chudovszky Móric: Csonttörések és ficamodások kézikönyve. Budapest, 1899.

³⁾ báró Nyáry Jenő: Az aggteleki barlang mint őskori temető. Monumenta Hungariae Aevi Praehistorici. Kiadja a M. Tud. Akad. Archaeologiai Bizottsága. Budapest 1899.

E kilenc váz közül nyolcát ismeretes a testmagasság, de a többi, meg nem menthető váz természetnagysága s neme szintén meg volt állapítható.

Az alaki, bonctani és kranimetriai vizsgálatok főbb eredményeinek közlése után hátramarad a legfontosabb, de legnehezebb feladat, ama kérdésnek eldöntése, vajjon ezen anthropologiai, helyesebben osteologiai megfigyeléseknek és craniometriai vizsgálatoknak sikerült-e olyan rasszjellegzetességeket állapítani meg, melyek valószínűvé tennék azt a feltevést, hogy a nagykamarási népvándorláskori sírok avar nép testereklýéit tartalmazták? De mindjárt itt feltehetjük azt a kérdést is, ismerjük-e egyáltalában a népvándorláskori avarok embertani jellegzetességeit? Mindjárt megjegyezhetjük, hogy az anthropologusok a kevés és bizonytalan leletek folytán e tekintetben a valószínű feltevéseknél és nem mindig biztos bázison nyugvó következtetéseknél tovább nem jutottak. Egyet meglehetősen határozottsággal sikerült megállapítaniok s ez az, hogy a régészek által avarokoriaknak datált sírok embervázai mongol rasszjellegűek voltak s rokon jellegeket mutattak a hun sírok embervázáival. Tiszta mongol típusról azonban szó sem lehet s közel állott a honfoglaló magyarság anthropologiai arculatához, mely keletbalti—mongol—kaukázusi rasszjellegek mixtura, még pedig a nők főképp a keletbalti, a férfiak pedig nagy általánosságban a mongol—kaukázusi fajtabélyegeket hordják magukon. Vámbéry azt állítja, hogy a honfoglaló török magyarság elszlávosodott volna, ha nem talál itt nagyszámú avarokat, kikbe aztán beleolvadt. Az egybeolvadás annál könnyebben ment, mivel őseink az avarokban rokonaikat látták. És mert az avar uralom megszűntével keletre vándorolt avarok egy része őseinkkel visszajött, a régi magyar sírok embervázainak anthropologiai habitusából visszakövetkeztethetünk az avarok testi jellegzetességeire is. A nagykamarási 26 sír közül 24 sír vázáinak természetnagysága ismeretes. Ezekből 6 gyermek, illetve nem felnőtt egyén vázáat leszámítva, 18 váz magassági mérete lett figyelembe véve, és pedig 8 férfié (középérték: 159.25) s 10 nőé (középérték: 150.5). A hosszúság-szélességi koponyajelző mérhető volt 4 férfinél (középérték: 82.26), 4 nőnél (középérték: 81.33).⁴⁾ Jellemző a széles homlok, meredek, széles és lapos nyakszirt, egyenes, két esetben tülegyes, hyperorthognath és főleg középhosszú arc. A szemüreg főleg chamäconch s félannyi meso- és hpysiconch. Az orr három esetben mesorrhin, két esetben platyrrhin s csak egy koponyánál leptorrhin. Feltűnő a száypad rövid és patkóalakú volta a legtöbb koponyánál. Az ebfoji árok javarészből, elmosódott, 3 esetben teljesen hiányzik s csupán egy esetben erősen fejlett. Állcsont alacsony vagy közép magas, karcú, fejlett állcsúccsal. A koponyáknál elég sűrűn fordulnak elő primitív

⁴⁾ Anthropologie unter Leitung von G. Schwalbe und E. Fischer bearbeitet von E. Fischer R. F. Graebner, M. Hoernes, Th. Mollison, A. Ploetz, G. Schwalbe, Leipzig und Berlin, 1923.

A sír száma	Termetnagyság																			
	A koponya hossz. széles. jelzője																			
1. sz. nőisír koponyája	Legnagyobb hosszúság																			
	Legnagyobb szélesség																			
2. sz. nőisír koponyája	A koponya magassága																			
	Hosszúság-magassági jelző																			
5. sz. férfisír koponyája	Szemüregjelző																			
	Orrjelző																			
6. sz. nőisír koponyája	A prognathismus jelzője																			
	Legnagyobb homlokszélesség																			
9. sz. nőisír koponyája	Legkisebb homlokszélesség																			
	Járomivszélesség																			
14. sz. férfisír koponyája	Legkisebb arcszélesség																			
	Arcmagasság na — pr.																			
21. sz. férfisír koponyája	Teljes arcmagasság																			
	Arcjelző I.																			
25. sz. nőisír koponyája	Arcjelző II.																			
	Állkapocs profilszöge																			
Feldult férfisírból származó koponyatöredék	Állkapocs szár-szöge																			
	Öreglik jelzője																			
	154*	77-57	16-5	12-8	—	—	—	—	12	9-5	—	—	—	—	78°	128°	—			
	153	81-17	17	13-8	—	—	85-71	48-38	—	11-5	9-5	—	—	6	11	—	78°	145°	—	
	164	85-28	17	14-5	12-6	74-11	91	65-95	81-63	12-3	10-1	12-5	6	6-2	10-3	82-40	49-60	72°	122°	84-84
	152	88-23	17	15	13-2	77-64	80	50	101-03	12-5	9-2	13-7	6-5	6-7	11-5	83-94	48-93	82°	136°	77-14
	145	—	—	—	—	—	80	—	—	11-5	9-5	—	—	—	—	—	—	90°	120°	—
	160	77-14	17-4	13-5	13-5	77-58	75	57-55	96-15	12	10	12	6-2	6-5	11	91-66	54-16	83°	128°	—
	155	79-43	19-5	15-5	12-7	65-12	92-28	41-17	89-97	12-5	10-2	13-5	6-1	6-9	12	88-88	51-11	65°	137°	—
	145	78-37	18-5	14-5	—	—	80-95	48-21	—	12	10	13	6-8	7-4	12-3	94-61	56-92	68°	135°	—
	—	87-20	17-2	15-2	13	75-58	86-48	—	—	12-5	10-3	—	—	—	—	—	—	85°	135°	—

Jegyzet: A csontváz hosszához minden esetben 5 cm. hozzáadva a lágy részek pótlása céljából.

bélyegeg (patkóalakú szájpád, egyenlő nagyságú nagyzápfogak, processus frontalis squamae temporis s a V alakú állcsont). Legtisztább típust az 5. sír váza mutat (1—2 kép.), keletbalti—mongol uralkodó jelleggel. A 6. sír (3—4. kép.) mongol—keletbalti—mediterrán keverék. A 21. sír vázára jellemző a kicsiny termet, az erősen hátraálló arc, a tetőpontnak feltűnő előre esése (5—6. kép.). Az északi rassz (homo nordicus) jellegzetességei a legtöbb váznál még nyomokban sem fedezhetők fel, ellenben annál gyakoribb a keletbalti, mongol, kaukázusi jellegek keverődése. Egy kis összehasonlítást téve, azt találjuk, hogy a nagykamarási avarkori férfi vázak termet-nagyságának közéértéke 159.25 cm., a honfoglaláskoriaké 163.70 cm. Női vázaknál a nagykamarási középtermet 150.5 cm., honfoglaláskori nőknél 152.88 cm. A mai magyar férfitermet 167.6 cm., a női 153.7 cm.⁵⁾ A koponya hosszúság-szélességi jelzője a nagykamarási avar koponyáknál közéértékben 82.26, nőknél 81.33. Honfoglaláskori férfiaknál 82.31, nőknél 80.59. A mai magyarság koponyajelzőjének közéértéke 83. E kétféle méret számadatai rendkívüli tanulságos módon szemléltetik, hogy az idők folyamán a magyar és vele rokon népek mongol rassz jellegei hogyan keverődnek mind több és több idegen fajtajellegekkel a különböző népelemekkel és néptörésekkel való egybeolvadás, illetve keveredés folytán.

*

Az anthropologiai vizsgálatok megerősítik a sirmellékletek és a temetkezési mód alapján nyugvó ama feltevést, hogy a nagykamarási népvándorláskori leletek avar sírok tartozékai. A kicsiny és közép termet között váltakozó testmagasság, a közép-, rövid-, sőt túlrövid fej, a széles, közép magas homlok, széles, meredek nyakszirt, közép magas fej, elmosódott szemöldökívek, a több esetben lapos, széles orr, az általában közép-széles, középhosszú, két esetben lapos, benyomott arc, az ebfogi árok elmosódottsága, sőt három esetben teljes hiánya, az egyenes, sőt két esetben túlegyenes arc, rövid és széles szájpád, közép magas alsó állcsont stb. mind oly jellegek, melyek a többi hazai, avarkorinak nyilvánított sírok embervázainál szintén fellelhetők, ha itt-ott más arányú keveredésben is, mivelhogy az avar nép sem képviselhette a tiszta mongol típust, hanem főleg a keletbalti, mongol, kaukázusi rasszelemek jellegeiből formálódott egy főképen mongol típust képviselő néppé.⁶⁾

Krecsmárik Endre.

⁵⁾ Dr. Bartucz L.: A mai magyarság termete. Term. Tud. Közl. 1912. évf. Budapest.

⁶⁾ A koponyamérésekre vonatkozólag egy kis összefoglaló füzet került kezembe, mely, bár nem a legújabb jelzéseket tartalmazza, de egyszerű, tiszta rajzai révén is az anthropometriával foglalkozni akarók számára elsőrangú útmutató. Címe: Rosszijaszkaja Akademia Kulytupy. — Insztrukcija dlya izmerenija cserapa i kosztej cselobeka. Leningrád, 1925. (Útmutatás az emberi koponya és csontok méréséhez). Nem tudván oroszul, a mű tartalmához csak úgy tudtam hozzáférközni hogy a Somogyi Könyvtár könyvtárosa: Szőke Mihály úr volt szíves azt lefordítani s hozzáférhetővé tenni a tudomány számára, amiért hálás köszönet illeti.

SCHÄDELN AUS DEN GRÄBERN BEI NAGYKAMARÁS.

Im August vorigen Jahres hatte Dr. Johann Banner, Privatdozent und Adjunkt des Archaeologischen Institutes von Szeged in der Umgebung von Nagykamarás (Komitat Arad) 26 Gräber aus der Völkerwanderungs-epoche aufgedeckt. Auf Grund der Beigaben konnte man auf avarische Gräber schliessen. Infolge der ungünstigen Bodenverhältnisse aber waren die Skelette in schlechtem Zustande und nur 9 Schädel, sogar diese grösstenteils nur im brüchigem Zustande, konnten ausgehoben werden.

Dem Zustande der Schädel und der Anzahl der mir zu Gebote gestandenen Messinstrumente gemäss habe ich an den Schädeln morphologische, anatomische Beobachtungen ausgestellt, um womöglich die Stammeszugehörigkeit der Skelette zu erläutern. Das Resultat dieser Forschung ist folgendes: Mittel-Körpermass der Männer 159.25 cm, der Frauen 150.50 cm. Index für Länge und Breite des Schädels bei den Männern 82.26, bei den Frauen 81.33 cm. Körpergrösse variiert zwischen klein- und mittel-gross. Kopf mittelkurz, in zwei Fällen sogar allzukurz (hyperbrachykran). Die Stirn breit, kurz und mittelhoch. Hinterhaupt breit, steil; der Kopf mittelhoch, Augenbrauen verwischt. Mittelnase, in zwei Fällen platt, breit und eingedrückt, verwischt, sogar in drei Fällen vollständiger Mangel des Fossa Canina; mittelbreites, mittellanges, in zwei Fällen plattes, eingedrücktes, gerades, sogar in zwei Fällen allzugerades (hyperorthognath) Gesicht; kurzer und breiter Gaumen; mittelhohes, sogar niedriges Unterkieferbein mit entwickelter Kinnspitze. Auffallend gross war die Anzahl der primitiven Merkmale, z. B. der Processus Frontalis Squamae Temporis, der hufförmige Gaumen, der V-förmige Kinnknochen, gleiche Grösse der grossen Stockzähne u. s. w. An den beobachteten Schädeln waren mongol-kaukasische und ostbaltische Race-Kennzeichen, in verschiedener Mischung vorherrschend, welcher Umstand uns an die Körperkernzeichen, des avarischen Volkes, mutmasslich auch im Mongol-Typus, erinnert. Die geringe Zahl und epochalische Ungewissheit der vaterländischen avarischen Gräber dürfte noch kaum genügen, um den avarischen Typus feststellen zu können. Vorläufig können wir nur von einem Volke sprechen, welches mit den Hunnen verwandt war.

A. Krecsmárik.

A CSONTVIZSGÁLATOK FONTOSSÁGA A RÉGÉSZETBEN.

(A közlemény a szegedi m. kir. Ferencz József Tudományegyetem ált. Állattani Intézetében készült, az Országos Magy. Term. tud. Alap 1926. támogatásával.)

Régészeti leletek között igen tekintélyes számban szerepelnek csontok, csontdarabkák, melyek az ősember által lakott barlangokból, ősemberi telepekből, azoknak konyhahulladékából, sírkamrákból stb. kerülnek elő. Ezek részben az ember által leölt vagy elejtett állatokból, részben magából az emberből származnak.

A régész számára igen fontos dolog:

1. az, hogy a lelt állati csontokat, még ha azok darabkák is, el tudja különíteni az emberitől, az előbbieket pedig egymástól, hogy ezeknek pontos meghatározása révén fényt vessen arra az életmódra, melyet a lelet embere folytatott;

2. az, hogy utat és módot keressen arra, hogy a lelet emberi csontjainak fajta, esetleg fajbeli hovatartozandóságát megállapítsa.

Az 1. alattiakra nézve megjelenés alatt álló, boldogult *Demeter* professzorral közös dolgozatunkban nyújtunk útmutatást.¹⁾

A 2. alatt felvetett út és mód keresésének kérdése szerves folytatása a fent idézett munkának, mert amaz a *fajok elkülöníthetőségét* állapítja meg mikroszkopikus úton, emez pedig a *fajváltozatok elkülöníthetőségének lehetőségét* keresi különös tekintettel az emberre.

Hogy mily nagy fontossága van a régészetben úgy a fajok, mint a fajváltozatok csontok, csontdarabkák alapján való elkülöníthetőségének, erre nézve idézem boldogult *Pósta Béla* professzornak 1917. januárius 28.-án kelt és Dr. *Lenhossék Mihály* professzorhoz írt leveléből azokat a jelentős sorokat, melyek részben a *Demeter* professzorral közösen végzett, részben saját vizsgálataimmal kapcsolatban a mi készítményeink látára fölmerült gondolatait tartalmazzák.

---

¹ Demeter—Mátvás: Mikroszkopikus összehasonlító anatómiai tanulmányok a csőves csontokon, különös tekintettel az emberi és állati csontok elkülönítésére.

„Mindig erősen zavarban vagyok az őskori telepek állati csontjainak meghatározásánál, tehát éppen annál a faunánál, mely az őskori ember környezetében élt, holott ezeknek a megállapításoknak főképpen a lokális viszonyok tekintetében mindenesetre nagy jelentősége van. Már akkor, mikor a Nemzeti Múzeumnál szolgáltam, kísérleteket tettem a Nemzeti Múzeum állattárában az őskori telepekből kikerült állatcsontok meghatározásával. Onnan az élettani intézethez utasítottak, ahol megint azt az értesítést kaptam, hogy fájdalom, ilyen irányú meghatározások teljes bizonyossággal csak akkor eszközölhetők, ha teljes csontvázak állanak rendelkezésre, minőkkel az intézet nem rendelkezik“.

„Mikor azután azt a nagy különbséget láttam, amely két különböző korú, t. i. különböző történelmi korokból származó embercsont között mikroszkopikusan mutatkozott, önkénytelenül is arra kellett gondolnom, hogy ezek a különbségek néprajzi differenciák megállapítására is alapot szolgáltatnak. Persze, hogy e tekintetben csak komoly szakai vélemények jöhetnek számításba, de mégis a tudományra nézve egyképpen fontos, akár anthropologiai, akár race-beli, akár tisztán néprajzi okok motiválják e különbségeket, annál is inkább, mert hiszen még az is lehetséges, hogy több különböző motívum közös hatásának az eredményével állunk szemben, mint ez sok egyéb jelenségnél megállapítható“.

„Talán sehol sem olyan fontos ez, mint éppen a mi hazánk területén, ahova ősidők óta ömlött kelet, dél és nyugatnak ezerféle kulturális, ethnikus és nyelvi áramlata. Ezek észak felé özönlöttek s ugyanezen az úton onnan is nyertek hasonló hatásokat. Hazánk területén e kérdések nem olyan egyoldalúak, mint tőlünk akár keletre, akár nyugatra, akár délre és északra. Bennünket a sokoldalúság jellemez és a kérdéseknek sokkal komplikáltabb volta“.

Ezek után térjünk rá az emberi fajváltozatok vagy rasszok keresésének kérdésére.

Tudvalévő dolog, hogy az ausztráliain kívül tiszta ember rasszt úgy szólván nem találunk már, mert ma minden nép rasszok komplexuma. Éppen ezért:

1. *Puhatólódzás céljából először azt tettem mikroszkopikus vizsgálat tárgyává, hogy a térben, továbbá térben és időben egymástól távol élt, s a legnagyobb valószínűség szerint már rasszkeveredésekből létrejött egyének combcsontdiaphysis-keresztmetszetei mutatnak-e egymástól viszonyítva differentiókat?* Azért választottam térben, továbbá térben és időben egymástól távol eső rasszkeverékek csontjait vizsgálat tárgyául, mert ezeken sokkal nagyobb mikroszkopikus eltéréseket várhattam, mint azokon, a melyek volt tulajdonosai térben és időben egymásmellett éltek. Miután pedig a várt különbségek igazolódtak,

2. arra törekedtem, hogy *ma élő népek rasszait különítsem széjjel s erre a célra hazánk területéről magyaroknak és erdélyi románoknak De-meter professzor által gyűjtött combcsontdiaphysis-keresztmetszeteit tettem egyelőre makrometrikus vizsgálat tárgyává.*

Vizsgálataimhoz az egymástól térben, továbbá térben és időben távol élt emberi rasszkeverékből épp úgy, mint a térben és időben egymásmellett élőkből, mindig a combcsontdiaphysis-keresztmetszetet vizsgáltam és pedig mindig a férfiakét.

Vizsgálataim első csoportjában a ma élő rasszkeverékekből, (amelyek térben egymástól távol, de egyidőben éltek) egy kínai, egy alexandriai örmény, egy olasz, egy román és egy zsidó; régi rasszkeverékekből pedig (melyek térben és időben is egymástól távol éltek,) egy marosgombási és egy nagykamarási leletből származó férfi combcsontdiaphysis-keresztmetszetet dolgoztam fel.

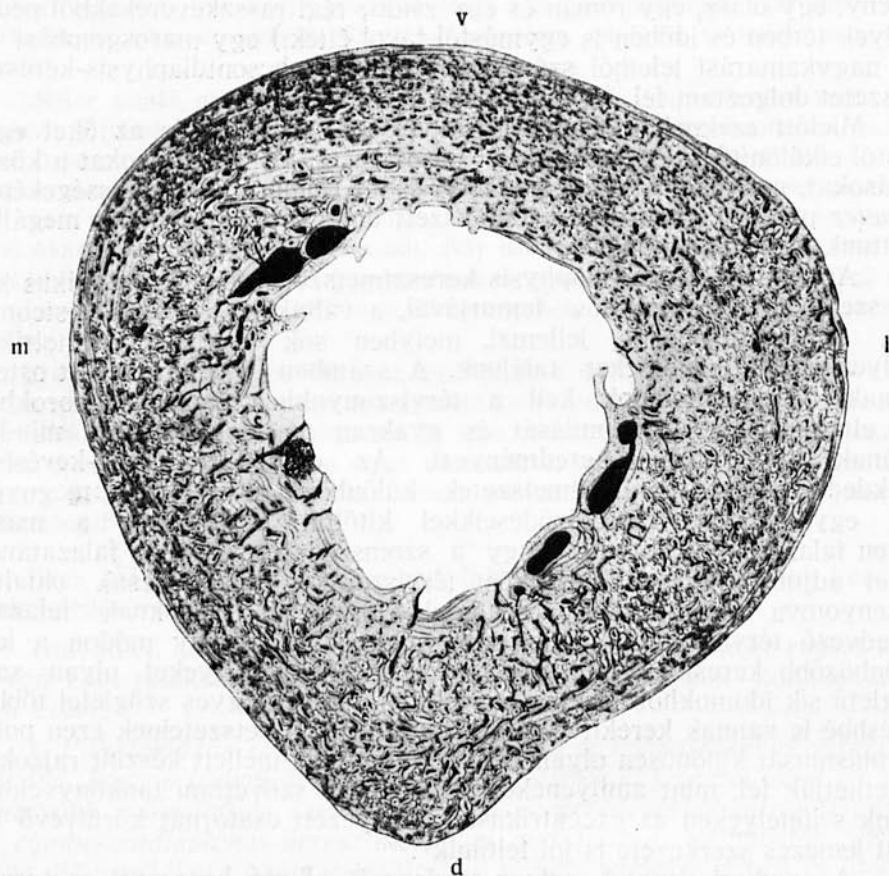
Mielőtt ezeknek részletes ismertetésébe kezdenék és az őket egymástól elkülönítő jellegzetességeket felsorolnám, kiemelem azokat a közös vonásokat, melyeket a kifejlett emberi csont (femur) jellegzetességeiként *Demeter* professzorral közös, fönt jelzett dolgozatunkban eddig megállapítottunk és leszögeztünk.

„Az emberi femur-diaphysis keresztmetszetének mikroszkopikus képét, szemben a többi emlős femurjával, a váltakozó méretű osteonok sűrű, tömött csoportja jellemzi, melyben sok esetben asszimetrikus elhelyezkedésű haverseket találunk. A számban megnövekedett osteonoknak alkalmazkodniuk kell a térvizonyokhoz, ami a sorokban való elrendeződés megbomlását és gyakran az alapállomány minden zugának kihasználását eredményezi. Az eredetileg többé-kevésbé kerekded csatorna-harántátmetszetek különböző irányokban megnyúlnak, egyik helyen kiöblösödéseikkel kitöltik a közöket, a másik helyen falazatuk behorpad, hogy a szomszéd ércsatorna falazatának helyet adjon. Egyesek a szűkös térvizonyok között csak oldalról összenyomva mint keskeny szalagok férnek el, másoknak falazata a kedvező térvizonyok mellett megvastagodik, stb. Ily módon a legkülönbözőbb keresztmetszeti alakok keletkeznek, melyeket olyan sokszögletű sík idomokhoz lehetne hasonlítani, melyek egyes szögletei többé-kevésbé le vannak kerekítve. A osteonok keresztmetszeteinek ezen polymorphismusát különösen olyan nagyobb nagyítás mellett készült rajzokon tüntethetjük fel, mint amilyeneket a különböző szövettani tankönyvekben látunk s amelyekben az excentrikusan elhelyezett csatornát körülvevő falazat lemezes szerkezete is jól feltűnik“.

„Az emberi csontok osteon-rendszerét alkotó hosszanti csatornák méreteik tekintetében is bizonyos sajátosságokat mutatnak, melyek csak pontos mérésekkel állapíthatók meg s amelyek a mechanikai követelmények szerint változnak“.

„A kifejlett csontban a diaphysis tömör részét alkotó osteonos szerkezet egyes osteonjainak alakjából, nagyságából és elrendeződéséből tevődik össze az a nagyító kép, mely az emberi csöves csontokra nézve jellegzetesnek mutatkozik s amelynek alapján az emberi combcsont diaphysis-közepét a többi emlőstől el lehet különíteni“,

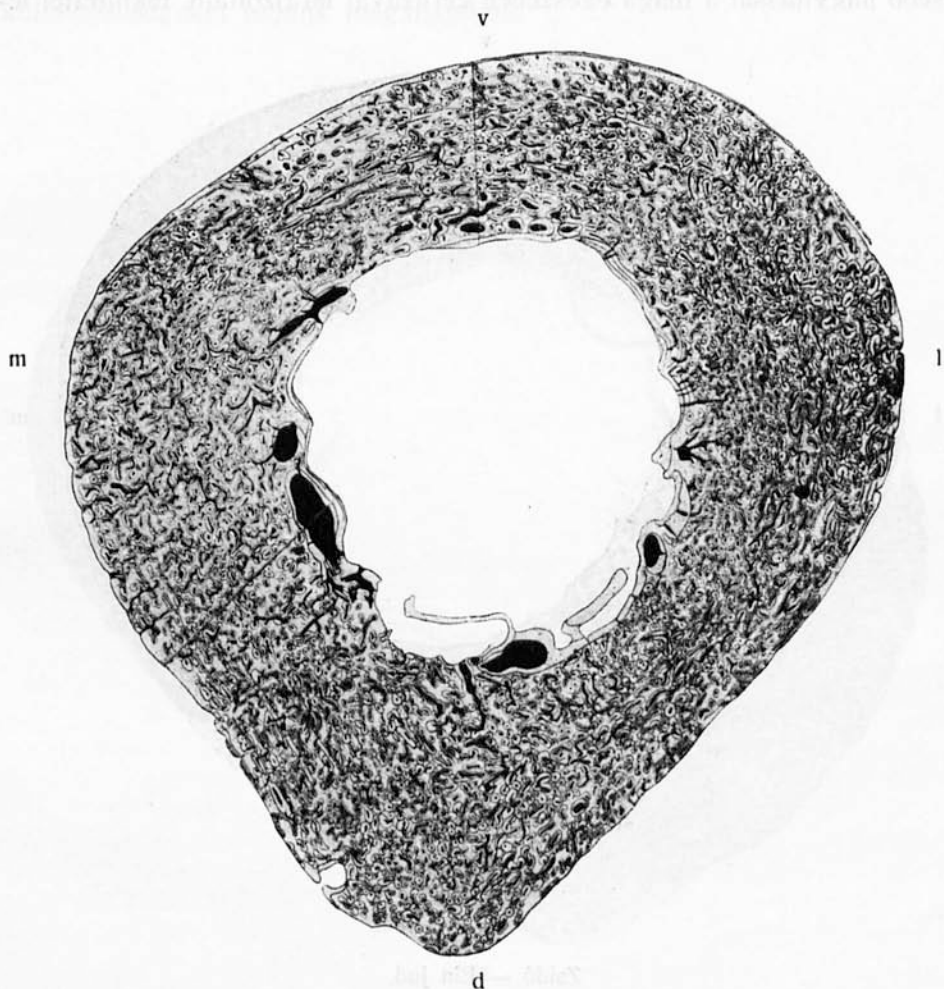
Az emberi combesont diaphysis keresztmetszetre *Demeter* professzorral közösen megállapított jellegzetességek felsorolásához hozzáfűzöm a leírandó csontok ismertetésének megkönnyítése végett azt az általam megállapított tényt, hogy a combesont diaphysis keresztmetszet rétegekre, zónákra bontható. A keresztmetszeteknek igen nagy részén, egyszerű szemlélet alapján már a mikroszkopikus összehasonlító anatómiai

Olasz — Ein Italiener.

képen el lehet végezni ezt a szétkülönítést, másoknál ellenben csak mikrometrikus úton. Ilyen eseteket írtam le az „Acták” alatt jelzett számában (Mátyás: Mikrometrische vergleichend-anatomische Studien an den Knochenröhrchen. I. Teil. Acta Litt. ac Scient. Sect. Nat. Tom. II. fasc. L. S. 53.), de ilyen a zsidó és a marosgombási leletből származó femur keresztmetszet képe is.

Felületesebb vizsgálattal az emberi femur diaphysis keresztmetszetén egy belső velőköri övet és egy külső felületi övet állapíthatunk meg. Nevezzük a belsőt perimeduláris, a külsőt superficiális övnek. Behatóbb vizsgálat azt mutatja, hogy dorso lateralisán a superficiális öv maga is

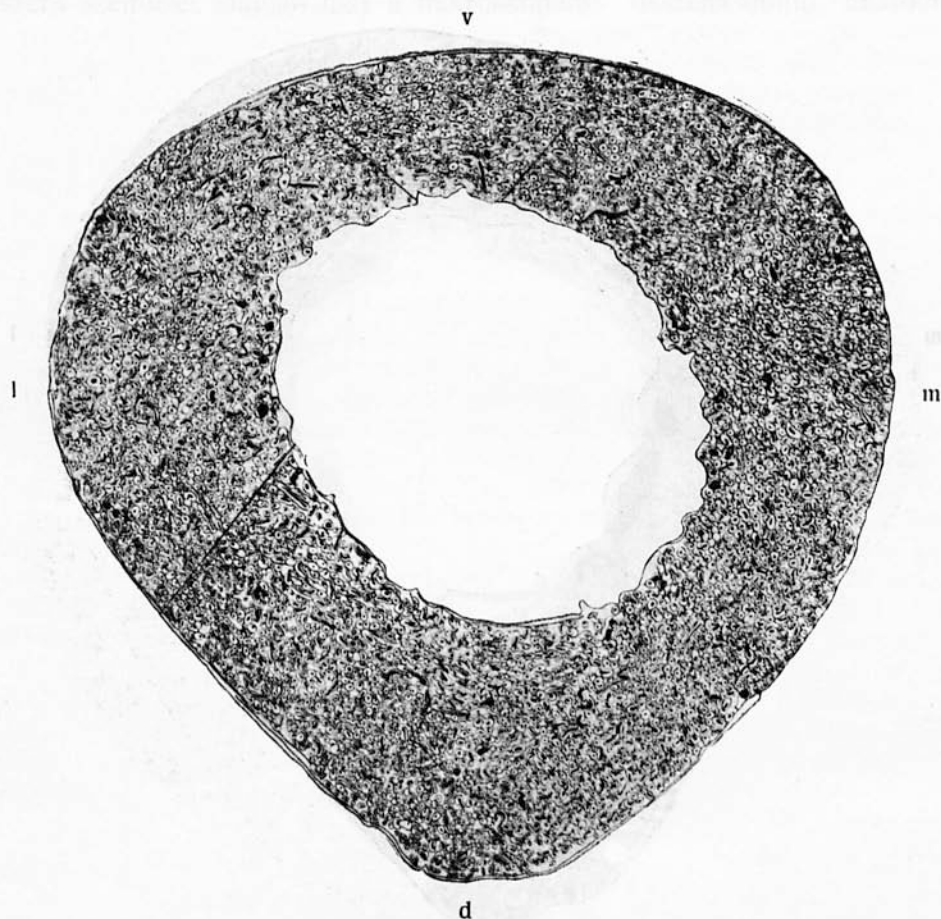

Román -- Ein Rumän.

két rétegre bomlik. A külső a járással kapcsolatban mechanikai okokból képződött ki. Ezzel itt részletesebben nem foglalkozom, csupán mint tényre utalok rá.

Az eljárás, amellyel az emberi rasszok elkülönítésére törekedtem

lényegileg teljesen azonos azzal, amellyel *Demeter* professzorral előbb jelzett közös munkánkban a fajokat igyekeztünk egymástól elkülöníteni. A cigarettapapiros vékonyságú és a teljes keresztmetszetet felölelő balzsamban elzárt csiszolatot az Edinger-féle rajzolókészülék segítségével kisebb nagyítással a maga egészében ceruzával lerajzoltam, tekintettel lé-

Zsidó — Ein Jud.

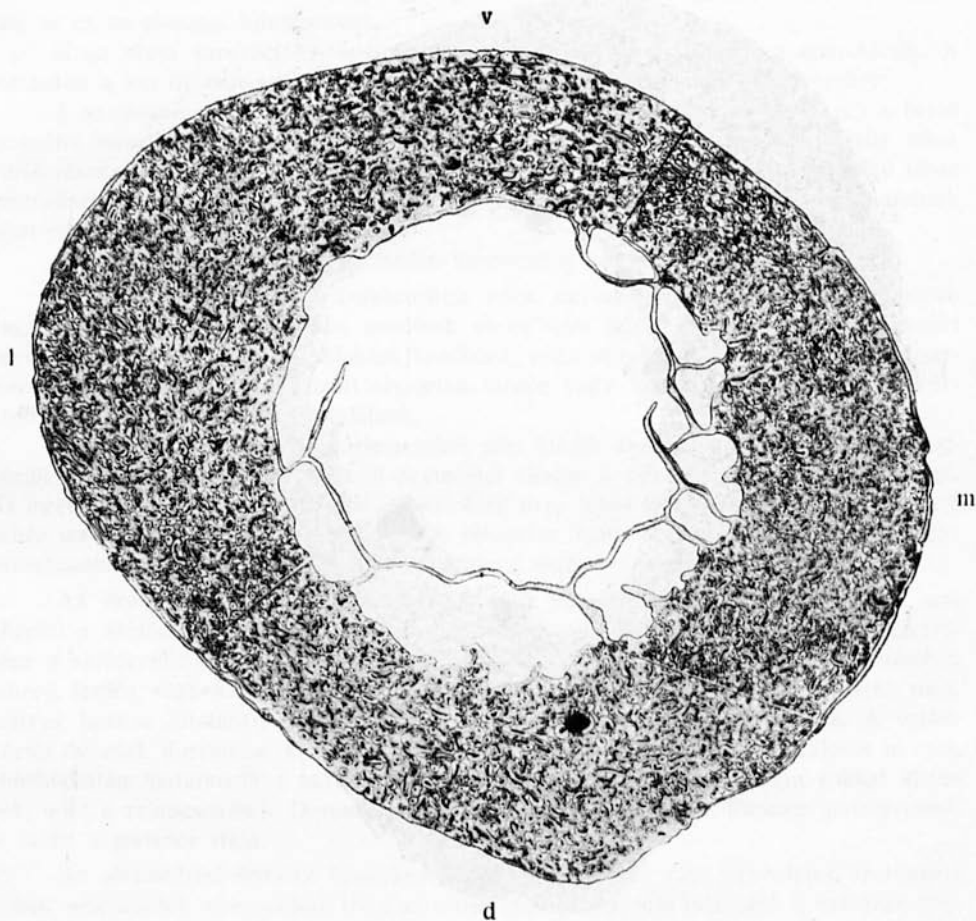
vén különösen az osteonok*) körvonalaira és az esetleges lemezes szerkezetre. Az ily módon mindig egyforma nagyítású képeket (54 x) karton-

*) A csontcsiszolatokban kétféle típusú ércsatornát találunk. Az egyik a falazat nélküli v. Volkmann-féle, a másik a falazattal bíró v. Hevers-féle ércsatorna. Ez utóbbit nevezte el Biedermann osteonoknak.

lapra ragasztva tussal kihúztam s azután azonos mértékben (4 x) megkisebbittem.

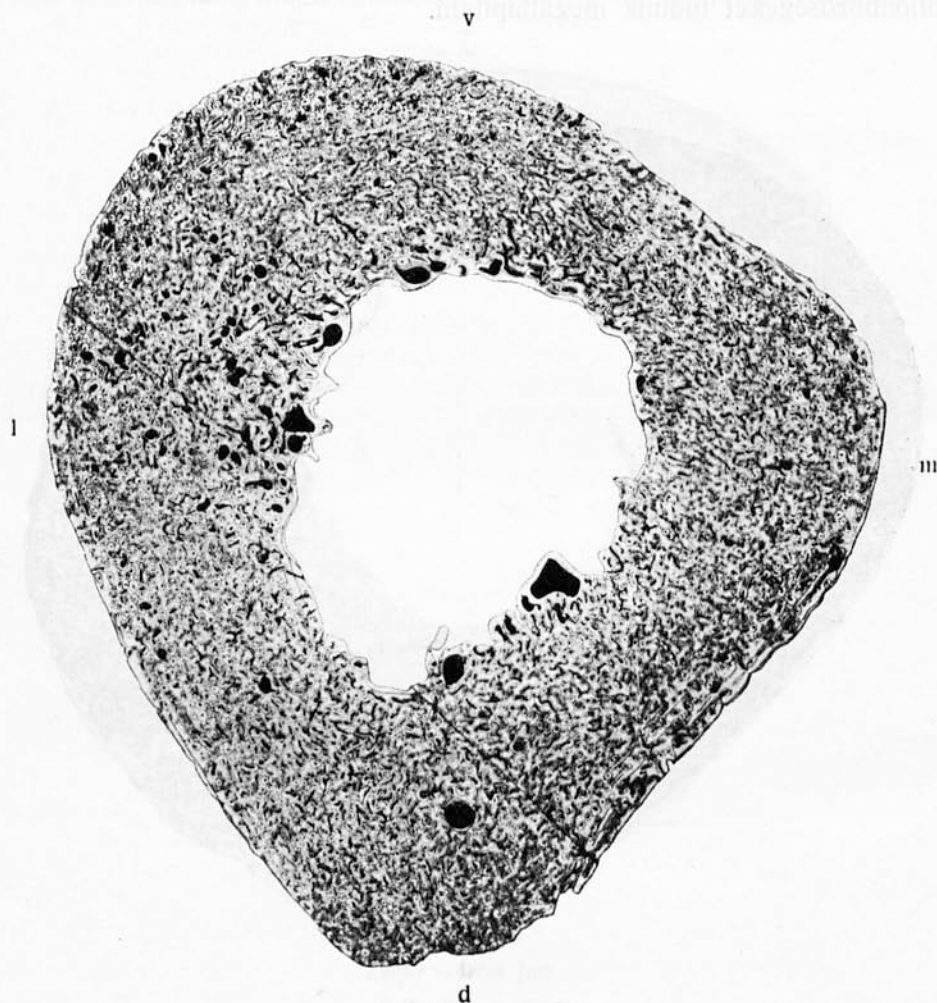
Lássuk ezekután, hogy egymástól térben és időben távol élt emberi rasszkeverékek femurdiaphysis közepének mikroskopikus képében minő különbözőségeket tudunk megállapítani.

Orosz — Ein Russ.

A vizsgált keresztmetszetek közül egymással rokonsági vonatkozásba hozhatólag is az *olasz* és a *román* hasonlítanak a legjobban egymáshoz. Vizsgáljuk először ezeknek közös jellegzetességeit s azután térjünk reá az őket egymástól elkülönítő differenciákra.

Mindkét csont keresztmetszeti képében fejlettebb belső alapi lemezrendszert találunk a velőüreg környékén, de nem egyeneletes kiképződéssel, helyenként nagyobb üregekkel. Belőle a velőür felé haladólag csontgerendák maradványai indulnak ki, benne pedig a kompakta felé haladólag helyenként radiális csatornák haladnak. (A következők-

Alexandriai örmény — Armene von Alexandria.

ben előforduló laterális, mediális, dorsális és ventrális jelzések az anatómiában szokásos leírási kifejezéseknek megfelelőek a femur külső, középvonal felé eső, háti oldali és hasi felszínét jelzik.)

Mindkét csiszolatban észlelhető a keresztmetszeti képeknek övekre való bomlása. Ventró-mediálisan két, dorsolaterálisan három réteg észlelhető megfelelően a fenti leírásnak.

Aránylag mindkét csontban elég sok interstitium van, különösen a perimeduláris övben.

Különbségek a két csont (olasz és erdélyi román femurja) között:

1. mindkét csontban a csont ventromediális részén egy-egy ritka osteonú terület van, de ez az olasznál kifejezettebb.

2. az olasz superficiális osteonjai a perimeduláriséhoz hasonlítva igen kicsik, a románban a két öv osteonjai nem mutatnak ily nagy méretbeli különbözőségeket;

3. az olasz csont helyenként igen kifejezett lemezes szerkezetet mutat, így a belső generális lamella mediálisan, a perimeduláris öv ventrálsan és a superficiális zóna külső része megszakításokkal köröskörül. A románnál csak a superficiális öv külső része ventrálsan és mediálisan, a belső generális lamella mediálisan és laterálisan mutatnak némi elmosódott lemezes szerkezetet;

4. a románban sokkal több a ferdén tangentiális csatorna, mint az olaszban.

A magyarországi zsidó combcsontja szép, egyenletes szerkezetű. A különböző nagyságú osteonok egyenletesen oszlanak el és igen közel vannak egymáshoz, mert kevés közöttük az interstitium. Alakjuk kerekded, vagy elliptikus. A túlnyomóan keresztmetszetben talált osteonok között elszórtan ferdén vagy teljesen sugár irányú és köröskörösen haladó osteonokat is találunk.

Sem belső, sem külső határlemezeket nem látunk élesen elkülönülve. A velőüreg körüli és a felületes öv sem válik el egymástól élesen. A csont teljesen kialakult jellegű. Az egyenletes és formás kerekded osteonokból arra lehet következtetni, hogy az illető nehéz mechanikai munkát nem végzett. A rétegekre való szétkülönülés a microscopicus összehasonlító anatómiai kép alapján állapítható meg.

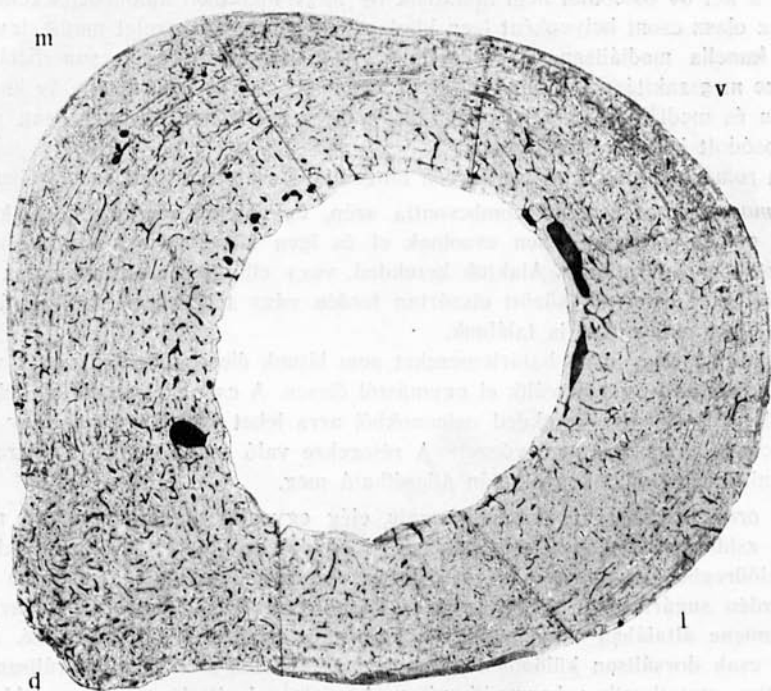
Az orosz combcsont keresztmetszete elég egyenletes szerkezetű, de meg sem közelíti a zsidócsont egészen szabályosnak mondható szerkezetét. Különös jellegzetessége a velőüregbe benyúló gerendázatszerkezet. Az egyenletességét a nagyobb számban fellépő ferdén sugárirányú, sugárirányú és köröskörösen haladó osteonok zavarják meg, melyek lumene általában tágabb, mint a keresztmetszetben talált osteonoké. A velőür körüli öv csak dorsálisan különül el élesebben a felületes zónától, s laterálisan is csak elmosódottan mutatkozik a harmadik réteg. Az osteonok általánosságban sokkal kisebbek, mint a zsidócsontban. Dorsálisan egy nagy tápláló csatornát, foramen nutritivumot, is talált a metszés síkja.

Az alexandriai örmény femurkeresztmetszete szintén elég egyenletes szerkezetű volna, még apróbb osteonokkal, mint az orosz csontja. Ha nem találhánk a velőüreg környezetében némi gerendázat maradványait, mely üregeket zár körül valamint elszórtan a kompaktában, főképen ventro-laterálisan a csont újra rendeződésének nyomaképpen, számos tágüregű rést, melyek a kép egyenletességét megzavarják. Zavarólag hatnak ezenkívül a kép egyenletességére az itt is elég nagy számban előforduló ferdén sugárirányú, sugárirányú és köröskörös csatornák, melyek itt is tágabbak, mint a keresztmetszetben találtak. A mikroszkopikus összehasonlító anatómiai kép alapján a velőür körüli és felületes öveknek, valamint a dorso-laterális fal három rétegének éles elkülö-

nülése itt sem észlelhető. Dorsalisán a kompakta közepén szintén egy nagyobb tápláló ér keresztmetszete észlelhető.

A *kinai* combcsont keresztmetszete igen változatos lefutású osteonokat mutat s e mellett erősen fejlett lemezes szerkezet jellemzi.

A velőüreg körüli zónának az elkülönülése a felületes zónától itt a legélesebb. A ventrális oldalon a perimenduláris öv belső részén a belső alapi lamelláktól kifele tágasabb lacunák vannak, melyek laterálisan és mediálisan hátrafelé haladólag tágabb keresztmetszetben talált osteonok sorába mennek át, melyek sorát helyenként a velőüregtől kiinduló radiális csatornák szakítják meg. Mediálisan ez a tágabb lumenű os-

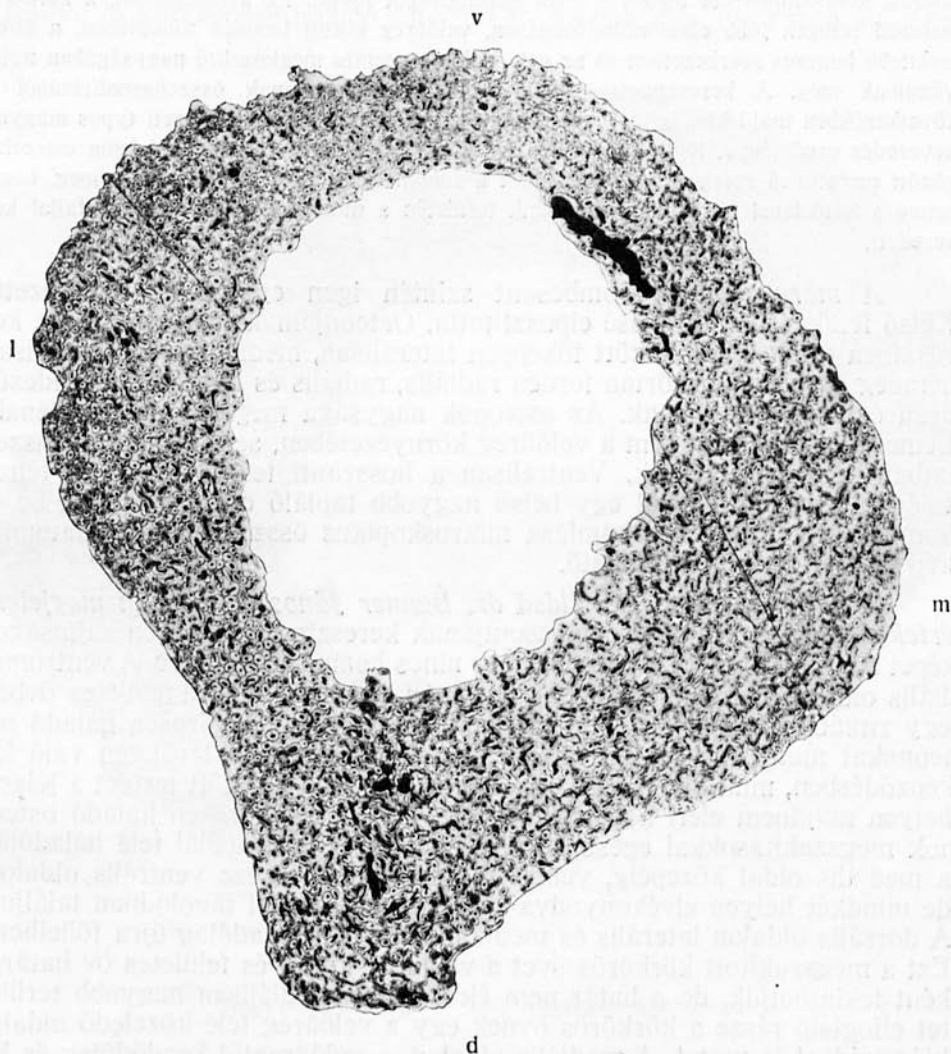

Kinai — Ein Kineser.

teonsor gyenge kitérést mutat a velőür környezetéből s egy nagy foramen nutritivum felé tart, mert a főtengetytől egy kissé mediál felé esik. A superficialis zónának perimendulárist körülvevő része szinte quadránsról quadránsra változik. A laterális oldalon főképp keresztmetszetben talált osteonok vannak. A ventrális, mediális és dorsális oldalon ezek mellett még más jellegzetes lefutású osteonokat is találunk. Így ventrálisán ferdén sugárirányúakat, mediálisan körkörösöket, dorsálisán körkörösén és sugár irányban haladó csatornák is vannak.

A felületi öv ventro-laterálisan két részre oszlik a miatt hogy ezen a részen kívül mechanikai okokból egy appositiv vályú képződött ki. Az appositiv vályú osteonjai a

keresztmetszetben találtakon kívül főképp körkörösök. Mediálisan és dorsálisan a felületi öv már nem oszlik két részre, egységes marad. Nagy részét, de különösen azt, amelyik az appositiv vályúval fekszik szemközt, körkörösén haladó osteonok jellemzik. Ventro-

Marosgombási lelet. — Der Marosgombäser Fund.

mediálisan egy nagyobb, dorsolaterálisan egy kisebb folton sok az interstitium, kevés az *osteon*.

A külső és belső alapi lemezeken kívül, mediálisan és ventrálsan sok és erősen fejlett intercalaris lamellát találunk.

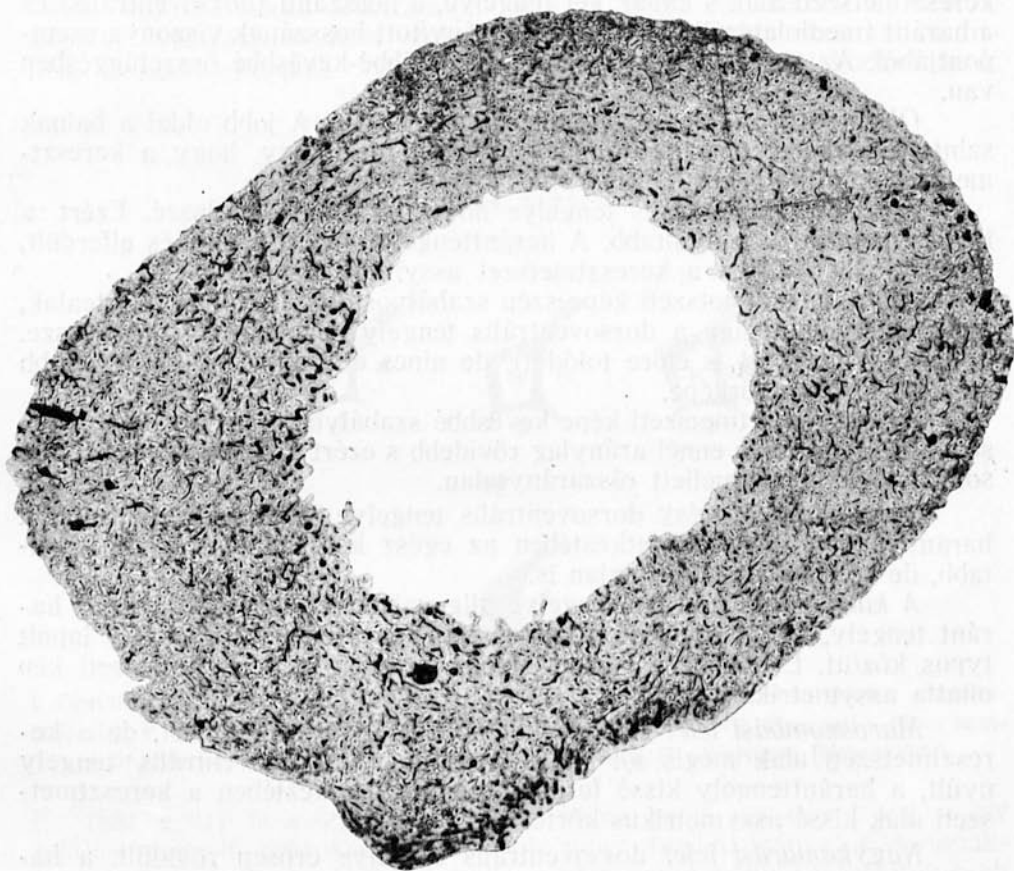
Nem hallgathatjuk el azt, hogy az olasz, a román és a kínai combcsontja diaphysisének keresztmetszete bizonyos fokú hasonlóságot mutat. Ez a hasonlóság a keresztmetszeti rétegek jobb elkülöníthetőségében, velőüreg körüli lacunák fölléptében, a kifejezettebb lemezes szerkezetben és az osteonoknak szemre megközelítő nagyságában nyilvánulnak meg. A keresztmetszetek makroszkopikus formáinak összehasonlításából a következőkben majd kiviláglik, hogy a feldolgozott román keresztmetszeti típus magyar keveredés eredménye. Nyílt kérdés marad annak az eldöntése, hogy a három csiszolat között mutatkozó szerkezeti hasonlóságot a román csont nem azáltal adja-e meg, hogy benne a kaukázusi faj latin ága hazánk területén a mongol eredetű magyar fajjal keveredett.

A *marosgombási* combcsont szintén igen egyenletes szerkezetű. Külső felületét az idő kissé elpusztította. Osteonjainak túlnyomó része keresztben talált. Ezek között főképpen laterálisan, mediálisan és dorsálisan némileg sűrűbben elszórtan ferdén radiális, radiális és körkörös elrendeződésű osteonokat találunk. Az osteonok nagysága megfelel az oroszénak. Lemezes szerkezetet sem a velőüreg környezetében, sem máshol a csiszolatban nem észlelhetünk. Ventrálisan a hosszanti tengelytől kissé félretolódva a velőüreg felől egy belső nagyobb tápláló csatorna halad be a kompaktába. Rétegekre bomlása mikroszkopikus összehasonlító anatomiai kép alapján itt sem észlelhető.

A *nagykamarási lelet* (lásd dr. Banner János e füzetben megjelent *értekezésében a 15. sirt*) combcsontjának keresztmetszete igen sajátos képet ad. A belső alapi lemezrendszer nincs benne kiképződve. A ventromediális oldalon némileg hasonlóan a román combcsonthoz, a felületen övben egy ritkább osteonu területet találunk, mely itt is körkörösén haladó osteonokat mutat, de sokkal kifejezettebben és nagyobb területen való kiképződésben, mint ott. A körkörös csatornák által kitöltött terület a jelzett helyen majdnem eléri a külső felületet. Ezek a körkörösén haladó osteonok megszakításokkal egész körül követhetők; így mediál felé haladólag a mediális oldal közepéig, ventrális irányban az egész ventrális oldalon, de mindkét helyen elvékonyodva és a külső felülettől távolodóan találjuk. A dorsális oldalon laterális és mediális irányban haladólag újra föllelhet. Ezt a megszakított körkörös övet a velőüreg körüli és felületen öv határáként tekinthetjük, de a határ nem éles. Ventromediálisan nagyobb területet elfoglaló része a körkörös övnek egy a velőüreg felé közeledő oldalsó kiágazódást is mutat. A mediális oldalon, a velőüregtől kezdődőleg és ki-fele haladólag tágabb üregű és vastagabb falú, sok esetben radiális irányítottaságú osteonok zónáját észlelhetjük, mely azonban nem éri el a körkörösén haladó osteonoknak a vonalát. Csekélyebb számban a mediális oldalon, kívülről befele haladólag szintén nagyobb radiális csatornákat észlelünk, melyek egyikét nagyobb tápláló érnek minősíthetjük. Minthogy

a velőür körüli és felületes öv elkülönülése nem éles, épp úgy a laterális fal három övét sem tudjuk egymástól elkülöníteni, ezt valószínűleg csak mikrometrikus úton tudnók megállapítani. A keresztmetszetben talált osteonok között elosztva itt is megtaláljuk a ferdén sugárirányú, sugárirányú és körkörös haladó osteonokat. Az osteonok nagysága általános-

v

d

Nagykamarási lelet — Der Nagykamaräser Fund.

ságban talán a románéhoz volna hasonlítható. A dorsális részen egy nagy tápláló ér átmetszete tűnik föl a csiszolaton.

Eddig csak a mikroszkopikus szerkezetekre voltunk tekintettel, keresve azt, hogy az egyes rasszkeverékek mutatnak-e egymás között nagyítószó különbségeket. Ilyeneket találtunk is a nem mindenütt előfor-

duló lemezes szerkezetben, az osteonok lefutásában, nagyságbeli változatosságában és eloszlásában. Vessünk most már rövid pillantást a makroszkopikus keresztmetszeti képre is; tegyük ezt annál is inkább, mert a következő részben a makroszkopikus kép különböző formáival mint rasszjellegzetességekkel fogunk foglalkozni.

A makroszkopikus képet két szempontból hasonlíthatjuk össze: a keresztmetszeti alak s annak két tengelye, a hosszanti (dorsoventrális) és a haránt (mediolaterális) egymáshoz arányított hosszának viszonya szempontjából. Az alak a tengelyviszonyokkal többé-kevésbé összefüggésben van.

Olasz szép, szabályos, szimmetrikus formájú. A jobb oldal a balnak szinte tükörképe. A haránt tengely igen előretolt úgy, hogy a keresztmetszeti kép majdnem háromszögű.

Román dorsoventrális tengelye hosszabb, mint az olaszé. Ezért a keresztmetszeti kép nyúltabb. A haránttengely előre tolódott és elferdült, minek következtében a keresztmetszet asszimmetrikus.

Zsidó keresztmetszeti képe szép szabályos, kissé nyomott körtealak, melynek nyomottsága a dorsoventrális tengely rövidségével függ össze. A haránttengely itt is előre tolódott, de nincs elferdülve s emiatt a jobb oldal a balnak tükörképe.

Orosz keresztmetszeti képe kevésbé szabályos, mint a zsidóé. Dorsoventrális tengelye ennél aránylag rövidebb s ezért a keresztmetszeti kép sokkal lapultabb. Emellett részaránytalan.

Alexandriai örmény dorsoventrális tengelye jóval hosszabb, mint a haránttengely, minek következtében az egész keresztmetszeti kép nyúltabb, de emellett részaránytalan is.

A *kinai* dorsoventrális tengelye alig valamivel hosszabb, mint a haránt tengely, úgy hogy a keresztmetszeti kép átmenet a nyúlt és lapult typus között. E mellett a haránttengely ferdült s a keresztmetszeti kép miatta asszimmetrikus.

Marosgombási lelet felülete különböző hatásoktól kimart, de a keresztmetszeti alak mégis jól megállapítható. A dorsoventrális tengely nyúlt, a haránttengely kissé ferdült, minek következtében a keresztmetszeti alak kissé asszimmetrikus körte.

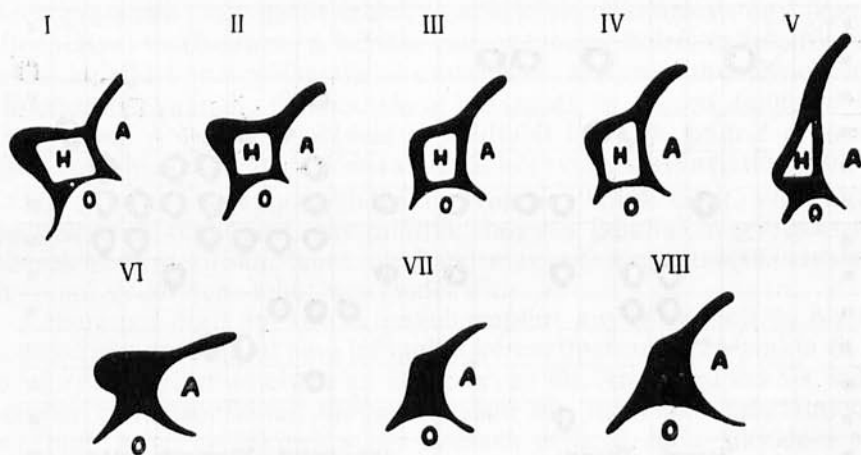
Nagykamarási lelet dorsoventrális tengelye erősen rövidült, a haránttengely túlságosan fejlett és ferdült, a keresztmetszeti kép pedig szabálytalanul ovális.

A mikroszkopikusan is feldolgozott csiszolatok makroszkopikus keresztmetszeti formáinak rövid leírása során kiderül az is, hogy nemcsak a mikroszkopikus szerkezetben, hanem a makroszkopikus keresztmetszeti formában is vannak különbségek az egyes rasszkeverékek között. Így különböző lapult és nyúlt szimmetrikus és asszimmetrikus keresztmetszeti formákkal találkoztunk. Ezeknek a makroszkopikus keresztmetszeti különbségeknek a megvizsgálása képezi további kutatásaim tárgyát. Ezekkel

foglalkozom egyrészt azért, mert csontok makroszkopikus átmetszeti képének összehasonlítása igen gyakran ad nagyon értékes eredményeket. Példaképpen fölhozom erre, hogy *Weinert* a homlokcsontnak, illetve a benne lévő sinus frontalis-nak átmetszete alapján jelölte meg a *Pithecanthropus* helyét az Ember és a Majmok között. (*Lásd a 9-ik ábrát!*) Másrészt azért, mert ha makroszkopikusan sikerülne tömegből typust, népből rasszokat szétválasztani, könnyebb volna a további mikroszkopikus vizsgálatok útja is, mert ez esetben a mikroszkopikus vizsgálatok nem volnának csak tapogatózásokra utalva, hanem a makroszkopikus vizsgálatok eredményeire támaszkodhatnának.

Homlokcsontok átmetszetábrái.

A homlokcsont keresztmetszete Weinert szerint.
Querschnitt durch das Stirnbein nach Weinert.

I. Gorilla. II. Csimpanz. III. Pithecanthropus. IV. Neandervölgyi ember (*Homo neander-taliensis*). V. Ember (*Homo sapiens*). VI. Pávián. VII. Gibbon. VIII. Orangután. H = homlokűr (Stirnbeinhöhle), A = agyüreg (Schedelhöhle), O = orrüreg (Nasenhöhle).

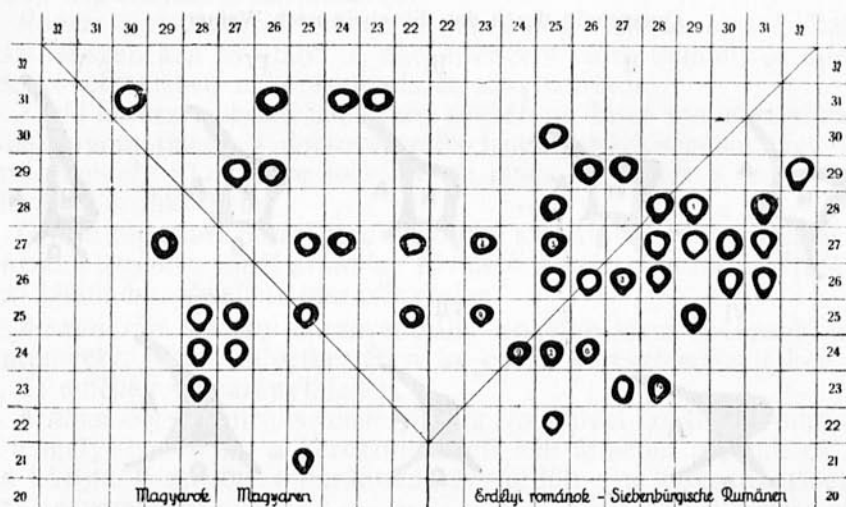
Ez már azért is nagyon kíváncsi volna, mert egy-egy ilyen nagy felületet felölelő mikroszkopikus kép oly nagy munkát igényel s anyagiakban is olyan sokba kerül, hogy az ily módon való további vizsgálatok csak a makroszkopikus vizsgálatok esetleges eredményeinek útmutatása esetében érdemlik meg a rájuk fordított munkát és anyagi kiadásokat.

A következőkben a hosszanti (dorsoventrális) és a haránt (medio-laterális) tengely méretei alapján tehát anthropometrikus alapon hasonlítjuk össze magyaroknak és erdélyi románoknak femur diaphysisközép keresztmetszeteit, melyeket abból a katonaanyagból választottam ki, melyet *De-meter* professzor a kolozsvári csapatkórházban 1918-ban gyűjtött.

Az összehasonlításba azért nem vontam bele a regáti románokat, mert éppen *Papilian* román antropologus volt az,²⁾ aki szintén erdélyi román katonaaanyagon végzett vizsgálatait alapján rámutatott arra, hogy az erdélyi románok egészen más rassz, mint a regátiak s mint a magyarok, de másrészt azért sem, mert az erdélyi románság a régi politikai határok miatt nem a regáti románsággal, hanem az erdélyi magyarsággal keveredhetett.

A vizsgálati anyag itt is mindenkor a femur diaphysisközépből került ki. Életkor szempontjából 18-tól 42 évig terjedő életkort ölelt fel. Nemzetiségi hovatartozáságáról az illetőknek a kórházba való fölvételükkor tett saját bevallásuk alapján szereztünk tudomást.

Katonákról lévén szó, a feldolgozott anyagban itt is csupán férfiak femur keresztmetszetei szerepelnek.

A vizsgálati anyagot koordinata rendszer segítségével táblázatokban hasonlítottam össze. A táblázatokban a keresztmetszeti kép hosszanti és haránttengelyi méretei milliméterekben vannak adva. Az adatok nem a koordinata rendszer vonalain vannak a megfelelő tengelyekre felrakva, hanem azok között foglalnak helyet, mert így a koordinata rendszer hálószerkeibe be lehet illeszteni az egyes hálószerkeket jellemző méreteknek megfelelő csiszolatok képeit.

A két táblázatot úgy szerkesztettem, hogy az egymásnak tükörképe legyen, mert így a szem számára könnyebb az összevetés. A táblázatoknak éppen ilyenszerű szembeállítás miatt a vízszintes tengelyre a magyarok

²⁾ Papilian: Cercetări anthropologice a supra Romanilor ardeleni. Anthropologische Forschungen über die Siebenbürger Rumänen in Clujal Med. 335/921.

táblázatán balról jobbfele haladólag a haránttengely csökkenő méreteit, a románság táblázatán ugyanezen irányban haladólag emelkedő értékeit raktam fel. A számok mindenütt de munkámhoz készült eredeti rajzom millimeter adatait tüntetik föl. Sajnos az eredeti rajznak ez az itt többszörösen kicsinyített képe a csontkeresztmetszetek szembeötlő eltéréseit és így a rajz szemléletességét is többször lekicsinyítette.

Ugyancsak ezen tükröképszerű elrendezés következményeképpen a hosszanti tengely méretei a magyarok táblázatának bal, a románság táblázatának jobb oldalára kerültek, de mindkét táblázatban felülről lefelé csökkenő sorrendben.

Magyarok és erdélyi románok táblázata.

Vizsgáljuk először a magyarok táblázatát. E táblázaton két keresztmetszeti típusnak: egy nyúlt szabályosabb körtealakúnak és egy lapultnak a változataival találkozunk. A kétféle változatot egy balról és felülről jobbra és lefelé haladó vonal választja el egymástól, melynek mentén olyan keresztmetszetek vannak, melyeknek a hosszanti és haránt tengelye teljesen egyforma. A vonaltól jobbfelé a lapultabb típusok, balfelé a nyúltabb típusok foglalnak helyet. A táblázat tehát két típusnak variációs táblázata.

Ha a terület szempontjából, amelyen az illetők éltek, vizsgáljuk a keresztmetszeti típusokat, azt találjuk, hogy a lapultak nagyrésze a följegyzések szerint alföldi, tehát síkvidéki magyar, a nyúltabb körtealakúak pedig mind erdélyiek, tehát hegyvidékiek.

Lehetetlen már ily kevés összehasonlító anyag mellett is bizonyos viszonyosságot, correlációt nem látnunk a keresztmetszeti kép alakja és azon térszinforma között, amelyen az illető egyén élt. Az állandóan sík vidéken élő ember combcsontjának nincs szüksége oly nagyfokú megtámasztottságra, mint a hegyvidékieknek s így egészen érthető, ha a síkvidéki ember combcsontdiaphysisének keresztmetszeti képén a dorsoventrális tengely, melynek fejlettebb volta mellső-hátsó irányban nagyobb fokú megtámasztottságot ad, itt nincs túlságosan kiképződve, ami a keresztmetszeti kép lapultságát, vagyis a csont hengerdedtségét vonja maga után. Viszont a hegyvidéki ember folytonosan változó térszininformákon mozog, aminél fogva egészen érthető, hogy a hegyvidéki ember combkeresztmetszetének mellső-hátsó tengelye nyúltabb s ennek következményeképpen az átmetzeti kép körtealakú.

Táblázatunk tehát nemcsak variációs, hanem látszólag a térszinformákkal összefüggő viszonyossági, tehát correlációs táblázat is. Kérdés azonban, hogy ez az állapot való-e vagy csak látszat. Valóság akkor volna, ha a különbözőségeket valóban a térszininformák idézték volna elő. Látszat pedig akkor, ha a különböző emberraszoknak már ab ovo különböző csontszerkezetű irányítottságuk lett volna, mely a keresztmetszet dorso-

ventrális irányban lapultabb vagy nyúltabb formájában is megnyilvánulhatott s a különböző rasszok csontszerkezetük adottságának megfelelően helyezkedtek el a sík vagy hegyes vidékeken. A csontnak a szerkezetbeli konservativismusa bizonyos tekintetben valószínűbbé teszi a kétféle lehetőség közül azt, hogy ezeket a keresztmetszeti formákat nem itt szerezte a magyarságnak a táblázatból eddig megállapítható két rassza, hanem már magával hozta jelenlegi hazánk területére. Fölmerülhet itt továbbá az a gondolat is, hogy vajjon a honfoglalás nem azért tartott-e olyan sokáig, — mert az itt talált csekély ellenállás nem magyarázza azt eléggé, — hogy a magyarságot alkotó rasszok ösztönszerűen keresték a csontszerkezeti irányítottságuknak megfelelő térszinformákat. Erre már az a körülmény is utal, hogy a magyarságnak zöme sík vidéki lévén, honkereső útja ennek megfelelően mindig a síkságokon, rónákon keresztül vezet s a magyarság centrális tömegei ma is hazánk sík vidékeit lakják. Ezek a megállapítások azonban még mindig nem döntenek el azt, hogy a keresztmetszeti típusok valódi vagy álcorreláció eredményei, mert ha a csontok konservativismusa ellene is szól a típusformák mai magyarhoni szerzésének, a rasszok szerezhették ezt valamikor a régebbi múltban s így az a kérdés, hogy itt valódi vagy álcorrelációval állunk-e szemben, egyelőre eldöntetlen marad.

Egy csodálatosan érdekes másik jelenséget is megállapíthatunk táblázatunkból. Egyik már megállapított jelenség az volt, hogy egy lapult és egy nyúlt típus variációival állunk szemben a magyarság táblázatán. A másik pedig az, hogy ez a két típus a keveredések ellenére is fennmarad, amit másképp megmagyarázni nem tudunk csak úgy, ha a Mendel-féle öröklési törvényeket az emberi rasszok keveredésénél a sokféle már megállapított jelenség mellett erre nézve is érvényeseknek tekintjük. Más szóval ez azt jelentené, hogy a (csontszerkezet szempontjából) vegyes házasságokból származó utódok az unokák egy részében a Mendel-féle törvények értelmében fognak %-os arányszám szerint vagy egyik vagy másik szülői rasszra visszaiütni.

Térjünk át ezek után az erdélyi románság táblázatára. Kissé figyelmesebb vizsgálat után eltérő típusoktól eltekintve, melyek más természetű keveredések eredményei lehetnek, az erdélyi románság táblázatán általánosságban három uralkodó típust állapíthatunk meg: egy lapultat és két nyúltat. Feltűnő az, hogy a lapult és a nyúltabb típusok közül az, amelyik a nyúlt és lapult típusokat elválasztó vonal mentén helyezkedik el, a magyarságnak fönnebb megállapított két típusára emlékeztet. Hogy e meglátásnak mélyen gyökerező alapja van, arról az illetők nevei tanuskodnak, akiknek femurjából a keresztmetszetek kikerültek. Névzetesen úgy a lapult, mint az említett nyúlt típusúak között sok magyar névvel találkozunk. Ilvenek: *Gólya*¹⁾, *Csóka*²⁾, *Farkas*³⁾, *Papp*⁴⁾, *Varga*⁵⁾, *Darábont*⁶⁾, *Szakács*⁷⁾, *Kiss*⁸⁾, *Szentmarjai*⁹⁾. Ezek a nevek világosan bizonyítják, hogy ezeknél az eseteknél nagyfokú magyar keveredéssel s ezzel

kapcsolatosan a magyarságnak elrománosodásával állunk szemben. Huszonhét keresztmetszetből kilenc volt a magyar nevű (itt az apa volt magyar), ehhez még bátran hozzászámíthatunk másik kilencet (hol az anya lehetett magyar) s így az összes 27 román csiszolatból a $18 = 66\%$ -os magyar keveredést mutat. Ezek természetesen mind a lapult és azon nyúlt típusból számítandók le, melyek a hasonló magyar típusokkal megegyeznek. Ha ezeket most figyelmen kívül hagyjuk az erdélyi románság számára, a másik nyúlt típusforma marad meg, amely nagyon heterogen keresztmetszeti formákat tartalmaz. Ezekből mint egyöntetűbb csoport a románság táblázatának jobb szélén, közép tájon lévő keresztmetszetek válnak ki, melyek jóval nyúltabbak, mint a többi s ezeket a haránt tengelynek előretoltsága is jellemzi. Előbbi megállapításainknak megfelelően ezek erős megtámasztottságú keresztmetszeti formák, melyek a magasabb hegyvidéki életmódnak felelnek meg s ez a körülmény össze is vág az erdélyi románságnak régebbi életmódjával is, úgy hogy ezeket kell az erdélyi románság tipusos képviselőinek tekinteni. Hogy az erdélyi románság nem itt szerezte ezt a típust, valamint a magyarság sem, az kétségtelen. Valószínű, hogy az erdélyi románság a Balkán hegyvidékeiről hozta ezt magával.

Az erdélyi románság keresztmetszeti táblázatából éppen az ott lévő magyar típusformák meglétéből másodsor is kiviláglik, hogy a Mendelféle törvények a csontszerkezet öröklésére is vonatkoznak.

Mindkét táblázat csekélyszámú adatai mellett is mutatja azt, hogy ily úton tömeget típusokra lehet felbontani, a népeket pedig az alkotó rasszokra, s így ezek alapján nagyobb adattömeg révén meg lehet állapítani egy népnek származásos összetételét.

Ennek a megállapításnak igen nagy a fontossága a régészetre nézve is, mert eddig a legtöbb régészeti leletet a kultúrnymok alapján határozták meg, de kétségtelen bizonyossággal nem állapították meg, hogy a lelet embere volt-e az őt környező művelődés kitermelője, vagy annak csak átvevője.

Ha hasonló nagyobb tömegű ily irányú vizsgálatokat fognak végezni, s ezekkel a múltba is visszamennek, lassanként ki fog alakulni egy-egy nép összetételének telies képe s e képek összevetéséből meg lehet majd állapítani, hogy melyik rassz vagy rasszkeverés volt az egyes kultúrák kitermelője, s melyik annak átvevője.

Végül igen nagy fontossága van ezeknek a megállapításoknak az összehasonlító mikroszkopikus anatómia szempontjából is, mert nem kell hosszas, fáradságos és nagy anyagi áldozatokat igénylő tapogatódzó vizsgálatokat végeznie, hanem csupán az egyes makroszkopikus rassztípusok jellegzetes képviselőit kell feldolgoznia, ha az emberi rasszok mikroszkopikus rasszbeli különbségeit akarja megvizsgálni.

WICHTIGKEIT DER MIKROSKOPISCHEN KNOCHEN- UNTERSUCHUNGEN FÜR DIE ARCHAEOLOGIE.

Unter den archaeologischen Funden kommen häufig Knochenstückchen vor. Für den Archaeologen ist es sehr wichtig, unter diesen die Menschenknochen von den Tierknochen und diese von einander unterscheiden zu können. Diesbezüglich haben wir mit dem seligen Herrn Professor *Demeter* eine mikroskopische Untersuchungsmethode ausgearbeitet, welche wir in unserer eben zu erscheinenden Arbeit darstellen wollen.

Ebenso wichtig ist es für den Archaeologen, nicht nur die Gattungen, sondern auch die Abarten derselben von einander absondern zu können. Zu diesem Zwecke habe ich den Menschen zum Gegenstand meiner Untersuchungen gewählt.

Zuerst machte ich ganze Querschnitte aus der Mitte der Schenkelknochen-Diaphysis von menschlichen Rassenmischungen, welche einerseits in entfernten Räumen in gleicher Zeit, anderseits aber im Raume sowohl aber auch in Zeit von einander entfernt lebten und unterzog dieselben einer mikroskopischen vergleichenden Untersuchung. Das waren Probeuntersuchungen um zu erfahren, ob es zwischen den einzelnen menschlichen Rassenmischungen überhaupt mikroskopische Verschiedenheiten im Knochenstruktur gibt. Von den gegenwärtig lebenden Rassenmischungen habe ich aus Italienern, Rumänen, Juden von Ungarn, Russen, Armenen von Alexandrien und einen eingeborenen Chinesen ferner aus den urzeitlichen Funden bei *Marosgombás* und *Nagykamarás* ganze Querschnitte gezeichnet, welche in mikroskopischer vergleichend osteologischer Hinsicht sehr grosse Verschiedenheiten aufweisen.

Ebenso fand ich bei den erwähnten Querschnitten auch in formaler Hinsicht sehr grosse Unterschiede.

Weil die mikroskopischen vergleichend-anatomischen Versuche beim Forschen der Rassen sehr kostspielig und mühsam waren, so dass sie nur nach lange Jahre hindurch forgesetzten Untersuchungen einen genügenden Erfolg versprachen, so habe ich zur Absonderung der nebeneinander lebenden Rassenmischungen die oben erwähnten makroskopischen Verschiedenheiten der Querschnitte benützt.

Zum Stoff habe ich den 18—42 jährigen ungarischen und siebenbürgisch-rumänischen Soldatenstoff gewählt, welchen Professor Demeter im Jahre 1918 im Truppen-spitale von Kolozsvár gesammelt hatte.

Mein Verfahren war derartig, dass ich die Querschnitte aus der Mitte der Schenkelknochen-Diaphysis sowohl der Ungarn, als auch der Rumänen nach ihren dorsoventralen und mediolateralen Dimensionen abgesondert in Variations-Correlations Tabellen zusammenstellte.

In der so verfertigten Tabelle der Ungarn begegnen wir zwei Abarten-Typen einen abgeplatteten und einen gedehnten. Der vorwiegende Teil der geplatteten rührte von den Bewohnern der Ebenen her, die gedehnten alle von Siebenbürgern, also Bewohnern von gebirgigen Gegenden her. Auch mechanische Gründe sprechen dafür, dass die Querschnittform der Femur-mitte beim Bewohner der Ebenen abgeplattet, beim Gebirgsbewohnern hingegen gedehnt sein müsse, weil der erstere sich auf gleichförmigen, den andere auf veränderlichen Terrainformen bewegt. Letzterer beansprucht eine grössere Stütze des Schenkelknochens, wass sich in der dorsoventralen Verlängerung, also in der longitudinalen Ausdehnung des Querschnittsbildes äussert. Aus der Tabelle der Ungarn ist evident, dass von den das Ungarntum bildenden Rassen namentlich zwei in verschiedenen Variationen in der Tabelle vorkommen, was wir uns nur dann erklären können, wenn wir die Gültigkeit der *Mendel'schen* Gesetze für die Mischung der Rassen auch für die Erbllichkeit des Femurquerschnittsbildes anerkennen.

Dieselben Schlüsse können wir auch aus der Tabelle der siebenbürgischen Rumänen ziehen, und zwar in viel grösserem Masse. Der geplattete und die zwei gedehnten Typen von hier stimmen mit den zwei obenerwähnten ungarischen Typen überein. Dies erklärt sich auch dadurch, dass viele von ihnen ungarische Namen haben, deren Väter also Ungarn waren.

Nun wenn wir auch noch diejenigen Fälle in Betracht ziehen, wo auch die Mutter Ungarinnen waren, so müssen wir auch die übrigen für die Ungarn charakteristischen platten und gedehnten Querschnittstypen der rumänischen Tabelle in Abzug bringen, wo dann für die Rumänen nur der andere heterogene gedehnte Typus übrig bleibt. Diese so entstehende kompaktere Gruppe, deren dorsoventrale Axe sehr gedehnt und die mediolaterale Axe sehr nach vorne-geschoben erscheint, müssen wir als den siebenbürgisch-rumänischen Typus betrachten, weil dieser hochgebirgische Typus der älteren Lebensweise der siebenbürgischen Rumänen entspricht.

Die Resultate dieser Untersuchungen sind für die Archaeologie wichtig, weil sie ermöglichen aus den Massen Typen, aus den Völkern Rassen ausscheiden zu können. Infolge dieser Untersuchungen ist der Archaeolog vom Gegenwart in die Vergangenheit zurückschreitend im Falle eines massenhaften Fundes nicht nur im stande festzustellen, was für Rassenmischungen er vor sich habe, sondern auch welche Rasse oder Rassenmischung die in den Funden erscheinende Kultur produziert und welche dieselbe nur übernommen hatte.

Auch die mikroskopische vergleichende Osteologie ist ferner beim Forschen der mikroskopischen Eigenheiten der einzelnen Rassen nicht nur auf Herumtappen angewiesen. Somit genügt, wenn wir bei einem Volke die Knochenschnitte der für die Repräsentanten der auf erwähnten Weise makroskopisch bestimmten Rassen untersuchen,

Dr. E. Mátyás.

A SZEGEDI SZENT DEMETER-TEPLOS

ÉPÍTÉS-TÖRTÉNETE.

A szegedi Szent Demeter-templom bontása c. értekezésemben (Dolgozatok, 1925, 61—74) ismerttettem azt az átmeneti stíli nyolcszögű tornyot, amely e barokk stíli templom tornyának belsejéből mindnyájunk nagy meglepetésére napfényre került,¹⁾ és ugyanott megemlítettem azt is, hogy a templom bontása alkalmával előkerült régi téglákból és falrészletekből a Szent Demeter-templomnak négy egymásután következő építési korát lehetett megállapítani.

A templomot azóta, a fennebb említett torony kivételével, a föld színéig teljesen lebontották, de a XVIII. sz.-i kriptá és az alapfalak érintetlenül benne maradtak a földben. 1926 december havában Szeged város tanácsának segítségével ásást kezdtem a lebontott templom homlokzata előtti téren, a nyolcszögű torony környékén, s ott csakhamar rá is találtam néhány régi és kétségtelenül a templomhoz tartozó alapfalra, de az időnek rosszrafordulta és az ásási költségek elfogyása miatt akkor abban kellett hagynom az ásást. Ez év tavaszán azután, a fogadalmi templom építési munkáinak megindulásával, sor került a templom elé tervezett terrasz megépítésére, s mivel ez éppen a régi templom területére esik, szükségesnek mutatkozott a még a földben levő kriptának felbontása és az üregek betömése. Ezt az alkalmat használtam fel arra, hogy a Szent Demeter-templomnak még a föld alatt levő alapfalait is átkutassam. A munka, sajnos nem egészen úgy folyt, hogy ezt a régészeti szempontok kívánták volna, de alkalmazkodnom kellett a körülményekhez. S bár ezeknek kényszerítő hatása alatt nem lehetett minden részletre kiterjedő, legalaposabb kutatást végrehajtani, mégis sikerült sok érdekes részletkérdésre feleletet kapnom. Kiderült pl. egyebek közt az, hogy a Szent Demeter-templomnak nem, mint eddig hittem, négy, hanem öt építési korszaka volt. A régi templomnak és közvetlen környékének nagy része azonban még most is felásatlan, pedig egészen bizonyos, hogy a mai Templom-tér földjében még sok archeológiai tanulság lappang.

¹⁾ Mivel a Műemlékek Orsz. Bizottsága azt műemléknek nyilvánította, a városi tanács elhatározta fenntartását és elrendelte restaurálását. Ez azóta meg is történt. Hogy miként, azt lesz még alkalmam máskor elmondanom.

Az alábbiakban össze akarom foglalni azon megfigyeléseket, melyeket a Szent Demeter-templom lebontása és alapfalainak kiásása alkalmával tehettem, s azon következtetéseket, melyeket ezekből a templom építéstörténetére vonatkozólag le lehet vonni.

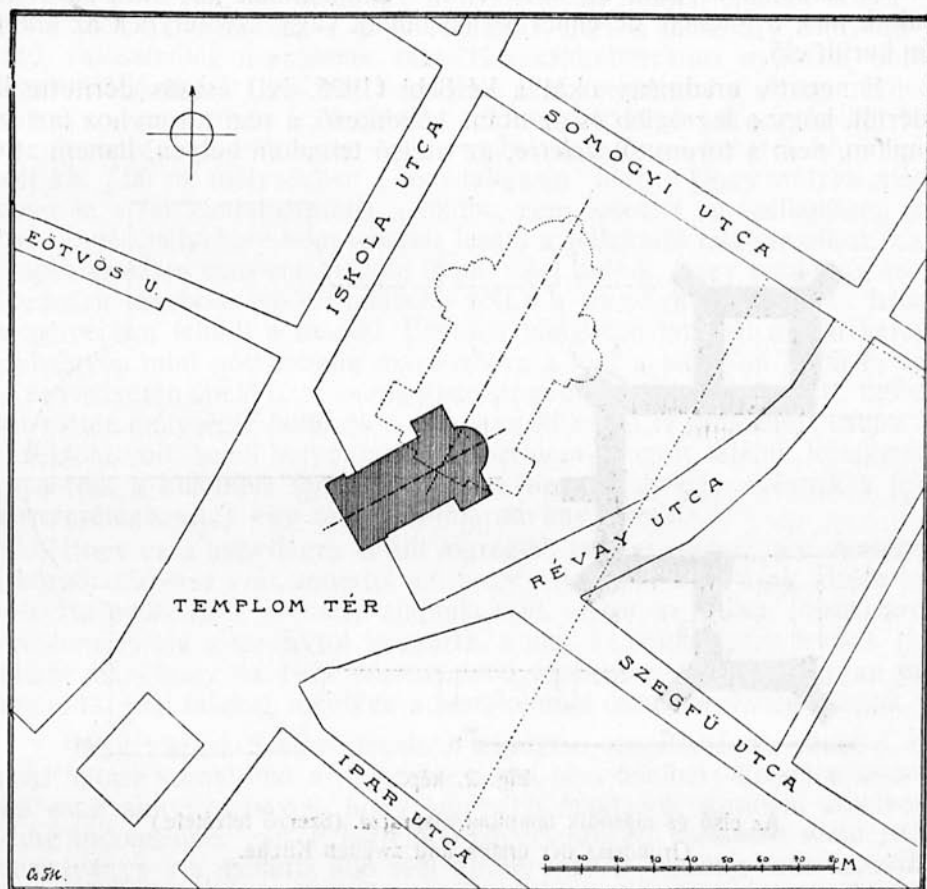

Fig. 1. kép,

A szegedi Szt. Demeter-templom helyzetrajza.
Lageplan der Kirche des H. Demetrius.

I.

Mivel a legutolsó, most már lebontott templom tornya a templom nyugati végén állott, s a templom hajója és szentélye ettől keletre volt, feltehetjük azt, hogy a legrégebb, a XIII. sz.-ból való toronyhoz tartozott

templom is ugyanilyen helyzetű volt. Erre a hazai analógiák tömege utalt, amelyek szerint középkori templomainknál, főleg plébánia-templomainknál, a torony vagy a tornyok mindig az építmény nyugati végén állottak. Meglepő volt azért az, hogy a Demeter-templom szentélyének 1913. évi bontása alkalmával csak az utolsóelőtti templomnak gót stíli zárófalát találták meg a földben, de ennél régibb falnak vagy szentélynek az alapja nem került elő.

E negatív eredmény okát a későbbi (1926. évi) ásatás derítette ki. Kiderült, hogy a legrégebb és az utána következő, a régi toronyhoz tartozó templom, nem a toronytól *keletre*, az utolsó templom helyén, hanem attól

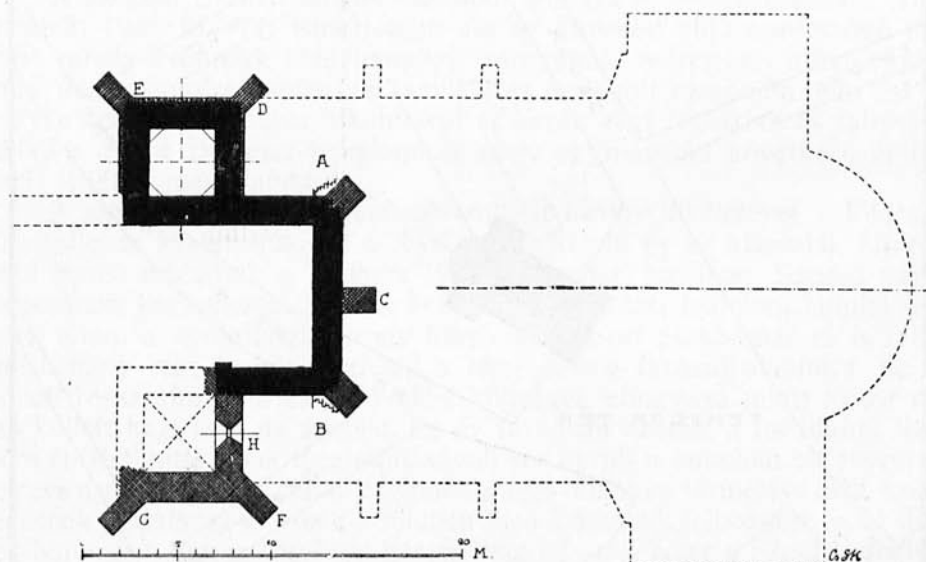

Fig. 2. kép.

Az első és második templom alaprajza. (Szerző felvétele.)

Grundriss der ersten und zweiten Kirche.

nyugatra feküdt, a Szentháromság-szobor helyén. E szerint tehát a nyolcszögű torony abban az időben nem az akkori templom nyugati végén állott, hanem a szentély mellett, annak északi oldalán. Az is meglepő volt, hogy a torony mellett megtalált legrégebb szentély alapfala nem a várt félköríves, hanem egyenes vonallal záródónak mutatkozott.

A 2. képen a legrégebb falak fekete szímmel vannak jelezve. Látjuk, hogy az alsó részében négyzetes toronyhoz délkeletre csatlakozik egy négyszögű helyiség, amelyet három oldalról három régi fal határol. Ez a pontosan 7.20 m. széles helyiség volt az *első templom* szentélye.

Az 1.40—1.50 m. széles fal téglái $24 \times 12 \times 6$ cm. méretűek s valami barnás színű kemény habarcsba vannak rakva. A fal két sarkán (2. kép A és B) most egy-egy diagonálisra állított saroktámpillér van, de a tüzetes vizsgálat kiderítette, hogy ezek más méretű téglákból valók és más színű habarcsba vannak rakva, és így nyilvánvalóan később épültek hozzá. Sőt mikor mélyebbre ástunk le, a pillérek alatt más, a fallal egy irányban haladó, valószínűleg lizenáknak vagy támasztópilléreknek nyomait, (letöredezett kiálló tégláit) találtuk meg. Ez a régi szentélyfal a torony mellett 2 m. mélyre, a szemben levő oldalon 2.50 m. mélyre, a két sarokpillér közti részen pedig 2 m. mélységig volt lerombolva, csak a két sarok körüli része volt kb. 1.00 m. mélységben a mai talajszin alatt. Hogy milyen mélyre megy le a fal fundamentuma a földbe, nem lehetett megállapítani, mert 2.85 m.-nél mélyebbre nem lehetett leásni a felfakadó talajvíz miatt. Ez az állapot azonban nem volt mindig ilyen, mert tudjuk, hogy a talajvíz szintje Szegeden régebben sokkal mélyebb volt s a templom körül a föld felszíne is mélyebben feküdt a mainál. Egészen világosan látszott a föld kereszt-szelvényén mint nőtt mindig magasabbra a föld a templom körül és ezzel az egymásután épülő templomok padozatmagassága is emelkedett. Egészen két méter mélységig belül és a templom külsején is mindenütt csupa törmelékföld volt, sehol bolygatatlan földet nem lehetett találni. Rétegenként látszottak a különféle feltölések, közbe-közbe egy-egy égésnek a fekete pernyerétege, vagy egy régi padlómaradvány darabja.

Hogy ez a napvilágra került legrégibb falazat csakugyan *szentélynek* a körülhatárolása volt, mutatja az, hogy a későbbi átépítések idején is az volt. Ha pedig ez a szentély alapfala volt, akkor az ehhez hozzátartozó templom hajója a toronytól nyugatra, a mai Templom-téren feküdt. Emlegettem már, hogy az 1926 telén végzett ásatásaim alatt csakugyan találtam is ott régi falakat, amelyek a templommal összefüggésben vannak.

Hogy vajon Szeged legelső, legrégibb templomának része-e ez a most feltárt szentélyfal arra persze senki sem felelhet: Ebben a tekintetben csak annyi bizonyos, hogy legrégibb mindazok sorában, amelyekről eddig tudomásunk van. E legrégibb ismert szegedi templom szentélyének maradványa s a mellette álló régi torony közötti viszony sem tisztázható még egyelőre. Nem tudjuk még eldönteni, hogy az a templom, melynek most megtaláltuk a szentélyét, s a mellette álló torony egyszerre épültek-e s szervesen össze vannak-e egymással kapcsolva, mert a torony alsó (négyyszögű) részének eredeti téglái különféle későbbi burkolások alatt lappanganak. Ezeket majd csak akkor lehet pontosan megvizsgálni és a szentélyfal tégláival összehasonlítani, ha majd sor kerül a torony belsejének restaurálására. De annyi bizonyos, hogy a torony felső (nyolcszögű) része nem épült a szentéllyel egyidőben. A torony felső téglája ugyanis $28 \times 13 \times 4.5$ cm. méretű (Möller István professor szerint: IV. Béla király korabeli téglá) a szentélyfal téglája pedig $24 \times 12 \times 6$ cm. Egészen bizonyos

tehát, hogy ez a templom, amelynek most feltártuk a szentélyét régibb, mint az átmeneti stíli nyolcszögű torony. S mivel ez utóbbi a XIII. sz. közepeire van datálva, azért a templom építésének kora a XII. sz. végére vagy a XIII. sz. elejére teendő.

II.

A 2. sz. képen azt látjuk, hogy a szentély két sarkához későbbi korban két támasztó pillért illesztettek (A és B), sőt még a záró fal közepére is egyet (C). Ugyanakkor falazták körül négyszögűvé a korábban nyolcszögű tornyot, s látták el ezt is két saroktámpillérrel (D és E). Az ily módon körülfalazott és négyszögűre alakított toronynak párját építették meg a szentély tulsó oldalán. Ennek a második toronynak két fala meglehetősen magasságra nyúlt még a legutolsó, most lebontott Demeter-templom korában is, természetesen megcsonkítva és körülfalazva. A 2. képen F-nél látható saroktámpillér le volt faragva (l. 7. kép F), a másik G-nél látható párja pedig a földig lerombolva, úgy, hogy csak a földben levő alapja maradt meg. Nevezetes az is, hogy ennek a második toronynak keletre tekintő oldalán egy teljesen ép csúcsíves ablak volt, (2. kép H.), amelyet alkalmasint még a XV. sz.-ban falaztak el, s ilyen állapotban rejtőzött a körülfalazott falban egészen az 1925. évi kibontásáig. (3. kép). A sok rongálást és javítást mutató falakon világosan látszott még az egykorú vakolás, sőt a második torony belsejében meglátszott a boltozásnak a nyoma is. Mit lehet mind a tényekből következtetni?

Szerintem azt, hogy miután az a régi templom, amelynek szentélymaradványát most feltártuk, elpusztult, vagy miután lerombolták: alapfalainak felhasználásával a réginél valószínűleg nagyobb, de mindenesetre magasabb templomot építettek, még pedig már nem átmeneti stílusút, hanem *gótikus*at. A szentélyt azért kellett támasztópillérekkel erősíteni, mert falai a régibb, valószínűleg lapos menyezetet ebirták ugyan, de a boltozatot már nem birták volna. A régi nyolcszögű tornyot is egyrészt azért kellett körülfalazni és saroktámpillérekkel erősíteni, mert gyenge volt s nem birta volna el a ráhelyezett új emeletet, másrészt meg azért, mert az *átmeneti stíl* korából való külseje nem illett volna a másik torony megmaradt ablakának tanúsága szerint *gót stílusban* épült új templomhoz. Az ekként *másodiknak* meghatározott templomnak építéskora talán a XIV. sz. elejére tehető, erre utal a téglaméreteken kívül még a toronyablak egyszerűsége is.

Ennek a második templomnak a hajója szintén a mai Templom-téren állott ugyanazon a helyen, amelyen az első templom, amelynek a szentélyét megtartotta. De hogy ez a templom milyen és mekkora volt, egyhajós-e vagy háromhajós, azt sajnos nem tudjuk, ezt csak a Templom-térnek felásása alapján lehetne eldönteni. Az első templom nem lehetett

valami nagyobb terjedelmű, ezt a szentély méreteiből és a torony kicsinységéből is lehet következtetni. A második talán valamivel nagyobb volt, következésképpen abból, hogy második tornyot is építettek hozzá.

A toronytól nyugatra, tehát a mai Templom-téren állott régi templomnak némi nyomát úgy látszik még sokáig annak pusztulása után is észlelték. Az Arch. Ért. 1869. évi (II, 110) évfolyamában említik, egy beküldött térrajzzal kapcsolatban, hogy a Demeter-templom nyugat felé lehetett hosszabb, „mivel a templom hosszvonalában az alapfalazat nyomait mai nap is láthatni.“ *Dudás* Gyula pedig 1889-ben írja (Arch. Ért. U. F. IX, 239), hogy „a város levéltárában még pár évtizeddel ezelőtt létezett egy térrajz, mely 1740-ben készült, s mely szerint romok a mai templom előtti térre is messze kinyúltak, s mint a fal- és pillérmaradványok mutat-

Fig. 3. kép.

A második templom ablaka.
Fenster der zweiten Kirche.

ták, e templom valószínűleg hármashajós épület volt.“ *Dudás* meg is rajzolta akkor a Demeter-templomnak véleménye szerinti alaprajzát, de miután ő a földben lappangó torony melletti szentélyt nem ismerhette, a XV. sz.-beli később leírandó kései gót templom hajóját tekintette szentélynek s ahhoz tartozónak vélte a templomtéri romokat.

A két első templomnak, mint már többször említettem, s amint az a 2. képből is látható, u. n. *egyeses záródású* szentélye volt. Ez a derékszögű egyes szentélyzárás pedig megfelel a *ciszterciták* építő-sémájának, amely a franciaországi Fontennay cisztercita-templomtól veszi eredetét. Ilyen alakú szentélyeket Magyarországon is építettek, mert ilyen az *apátfalvi* cisztercita-templom szentélye, és ilyen az azelőtt *cikádorinak*

vélt, *széplaki* (Békefi R. A cikádori apátság története), valamint a győrmegyei *árpási* prépostsági templom, a *magyar-orbói* és a *csütörtökhelyi* XIII. sz.-beli templomok szentélye is.

Cisztercita-templom nem lehetett a szegedi Szent Demeter-templom, mert eddigi tudomásunk szerint Szegeden a cisztercita-rendnek nem volt háza, sem temploma. Itt tehát csak arról lehet szó, hogy a templomot a cisztercita-templomok mintájára építették, amihez való minta valószínűleg volt a közelben is, mint a torontálmegyei *Egresben* létezett cisztercita templom. Vagy a szerém-megyei *bélakúti*, más néven *pétervárad*i apátsági templomra is gondolhatunk, mely utóbbit IV. Béla király alapította. A szegedieknek ugyanis a Szerémségben feküdtek a szőleik a régi időben s így talán érthető volna a közeli kapcsolat. A *cikádori* (Báttaszék) cisztercita apátság sem feküdt nagyon messze Szegedtől. A megmentett nyolcszögű torony átmeneti stíli s a rajta mutatkozó csücsív még úgyszólván csak dekoratív elem s nem konstrukció, a gót stílus feltűnésének első, gyenge jele. Érdekes tehát az előbbivel kapcsolatban megemlíteni, hogy a csücsív a cisztercitákkal érkezett hozzánk Franciaországból s a ciszterciták templomai átmeneti stílban épültek. (Pékefi R. A pásztói apátság tört. 41.)

III.

A XVIII. sz.-beli utolsó templom kriptájának elbontása és a templom középső területének felásása közben egy régi fal került elő a földből, a mely a 4. képbeli B jelzésű pillértől indulva kelet felé haladt, egyébként pedig a kriptaboltozat egyik támasztójául szolgált. Körülbelül 4 m. hosszúság után megszűnt ez a fal, illetőleg irányt változtatott s az utána való haladás eredményeként föltárult egy újabb, a nyolcszög három oldalával záródó szentélynek teljes alakja, amelynek másik hosszfa a régi apsis A jelzésű pilléréhez csatlakozott. Ez az újabb szentély pontosan ugyanolyan széles, mint a régi volt (7.20), azonkívül meghosszabbította a régi szentélyt (belül mérve) 5.20 m.-rel. Három sarkán, (4. kép K, L M) még megvan a saroktámpillér, a negyedik (J), áldozatul esett a barokk templom kriptaeépítésének, amikor azt lefaragták, mert útban volt. Egyébként akkor az egész falat külső oldalán B-től J-ig végig lefaragták, egészen a 2.5 m. mélységben levő faragott homokkőből való fundamentumig, mert arra helyezték a krypta dongaboltozatának a vállát. Kemény munka lehetett ez a lefaragás, mert az egész szentélyfal az összes, a templom területén talált falmaradványok között, a legkeményebb, mert a legszilárdabb, iszapolt agyagból készített téglából és igen kemény fehér színű habarccsal van megépítve. A mindenütt egyformán pontosan 29×14×6 cm. méretű téglák olyan erősen tapadnak össze, hogy ép téglát alig-alig lehetett kiszedni a falból. S míg a többi fal többé-kevésbé nagy százalékban tégladarabokból és törmelékkel épült és az előző templomok régi téglája is mindig fel van

használva bennük, addig ez a fal egységes, egyfajta téglából s csupa egész darabból épült. A fal vastagsága 1.00 m., felső szélé pedig az utolsó templom padlója alatt 0.60—1.00 m. mélységben kezdődik. Itt tehát, egy olyan *harmadik* építésnek a szentélye került elő, amely ellentétben az eddigiekkel, nagyobb gonddal, nagyobb anyagi eszközökkel, talán művészebb kivitelben épült. Hogy ez a falazat az újabbi és az előbb tárgyalt egyenes záródású szentélyé a régibb, azt világosan mutatta a két fal csatlakozása A-nál és B-nél. A falazat, téglá és vakolat vizsgálata alapján ezt a szentélyt a *XIV. század végére*, Zsigmond király uralkodásának idejére tehetjük. Hogy ezen harmadik építés alkalmával egészen új templom épült-e, vagy csak a régi templomhajóhoz építették-e az új szentélyt, azt persze

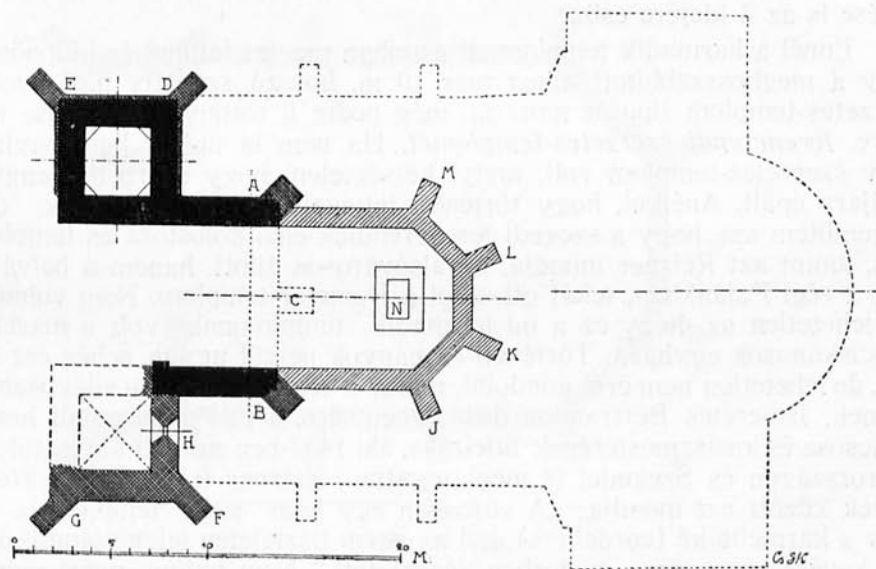

Fig. 4. kép.

A harmadik templom alaprajza. (Szerző felvétele.)
Grundrisz der dritten Kirche.

egyelőre nem lehet eldönteni, de a Templom-tér felásása talán erre is világot vethetne. Hogy legalább is a szentélyt nagyobbították az egészen bizonyos. S ezt a nagyobbítást úgy végezték, hogy megtartván a régi szentély két oldalfalát, a hátsó egyenes falat lerombolták az akkori föld színéig, s az új szentély falát simán hozzacsatlakoztatták A-nál és B-nél a régi falakhoz. A szentély megfelelő helyén (4. kép N), előkerült egy olyan négyszöget befoglaló falazat (csupa régi darab-téglából rakva), amely csak az *oltár* alapja lehetett. Még pedig olyan oltáré, amely sírt rejtett

magában. Sajnos semmiféle olyan részlet, amiből a templom kivitelére, díszítésére vagy berendezésére következtetni lehetne, nem maradt fenn. A fennebb említett faragott homokkőből való alapzaton kívül (amely azonban minden disz és profil nélkül való), nem maradt meg semmi, de még egy darab vakolat sem a fal oldaláról.

Ez a szentély (és talán a hozzátartozó templom), mint fennebb már említettük, Zsigmond király idejében, a XIV. század végén épült. Lehet, hogy éppen ő építette, bár erre vonatkozó okmányunk nincsen. De Zsigmond király gyakran volt vendége Szegednek, a többi között 1394-ben huzamosabb ideig (Reizner Szeged tört. I, 44), nem lehetetlen tehát, hogy éppen erre az időre esik ez a szentély-nagyobbítás vagy templomépítés is. Hiszen a régi belvárosnak, a Palánknak kerítéssel és árokkal való körülvevése is az ő idejére esik.

Ennél a harmadik templomnál azonban megint feltűnő és különös az, hogy a meghosszabbított, most már 10 m. hosszú szentély határozottan szerzetes-templom típusát mutatja, még pedig a torony elhelyezése után ítélve, *ferencrendi szerzetes-templomét*. Ha nem is tudjuk bebizonyítani, hogy szerzetes-templom volt, annyi kétségtelen, hogy szerzetes-templom módjára épült. Anélkül, hogy történeti fejtegetésbe bocsátkoznánk, csak megemlítem azt, hogy a szegedi ferencrendiek első kolostora és temploma nem, amint azt Reizner mondja, az alsóvároson állott, hanem a belvárosban, a régi Palánkban, tehát ott, ahol a Demeter-templom. Nem volna tehát lehetetlen az, hogy ez a mi harmadik templomunk volt a mariánus franciskánusok egyháza. Történeti okmányok nélkül ugyan nehéz ezt állítani, de lehetetlen nem erre gondolni, mikor a régi falak olyan világosan beszélnek. Ismeretes Bertrandon de la Brocquiére, II. Fülöp burgundi herceg tanácsosa és lovászmesterének útleírása, aki 1432-ben utazott keresztül Magyarországon és Szegedet is meglátogatta. Reizner (i. m. I. 46.) szerint többek között azt mondja: „A városban egy igen szép templom is van, mely a karmelitáké (cordeliers), hol az isteni tiszteleten jelen voltam, mely egy kevéssé magyaros modorban végeztetett.” Nem tudom, miért mondja Reizner a *cordeliereket karmelitáknak*, amikor ez tulajdonképen *franciskánust* jelent, ahogy az Szamota, (Régi utazások, 93) könyvében is meg van írva, ahol különben ez a hely így hangzik: „A ferencrendieknek a városban szép templomjuk van, . . .” Reizner (i. m. III. 10), ugyan az alsóvárosi templomot véli felismerni fenti útleírásban, de azóta tudjuk, hogy Alsóvároson csak jóval később, 1480-ban kezdték meg a szigorúbb ferencrendűek a templom építését, ami ellen akkor a palánkbeli mariánus-ferencesek élénken tiltakoztak. (Karácsonyi J. Szt. Ferenc rendjének története, I, 271, 353. II. 160.). Ha tehát Bertrand de la Brocquiére 1432-ben Szegeden franciskánus-templomot látogatott, az csak a palánkbeli lehetett. S ha az a templom olyan szép volt, hogy még a messzi földet bejárt francia lovagnak is feltűnt, nem lehetett az szegény koldulóbarátok kolostor-temploma, ha-

nem csak a mi harmadik, talán Zsigmond király építette Demeter-templomunk, amelyben abban az időben a mariánus-franciskánusok láthatták el a plébánia teendőit. Ez azonban olyan kérdés, amelynek eldöntése inkább a történettudósok feladata.

IV.

Az első, második és harmadik templom, és természetesen a hozzájuk tartozó szentélyek is elpusztultak és eltiűntek s helyettük épült egy újabb, valószínűleg *negyedik* templom. (5. kép). A pusztulásból csak az

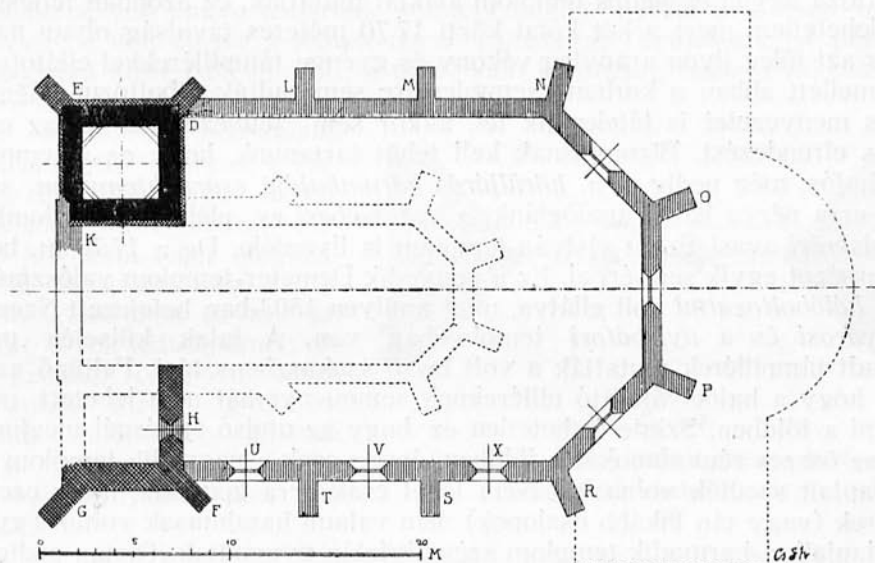

Fig. 5. kép.

A negyedik templom alaprajza. (Szerző felvétele.)

Grundrisz der vierten Kirche.

északi torony maradt meg egészen, a déli toronynak ellenben csak egy kis maradéka menekült meg. Hogy mi volt az oka a pusztulásnak, és ennek mi a pontos időpontja, nem tudjuk. Mindenesetre a XV. században történt ez, lehet, hogy éppen a városunkat ért 1444-iki földrengés volt az oka, amint azt a torony leírásánál megemlítettem. (Dolgozatok, 1925, 71).

A *negyedik* templom egész területét pontosan meg lehetett állapítani. Hiszen a tornyon kívül megmaradtak egészen az 1913, illetve 1925-ben történt lebontásig a főfalak csaknem teljesen, s a XVIII. sz.-ban lebontott keleti zárófalaknak megtaláltuk az alapját a földben. Szokatlan és a

rendes sablontól eltérő e templom alaprajza, mert nem mutatja a középkori templomok általános idomát, nevezetesen a hajó és az ettől elkülönített szentélyrész jól megkülönböztethető tagoltságát. Ez a negyedik Demeter-templom ezzel szemben egyetlenegy osztatlan és tagolatlan helyiség minden külön szentély nélkül. Különös főleg a templom szélességének és hosszúságának szokatlan aránytalansága. Nem csoda, hogy ez a különös alak megtévesztette annak idején Dudást (Arch. Ért. U. F. IX.), ki ebben az alakban egy elpusztult óriási templomnak a szentélyét vélte látni. A 17.70 m. széles és (előcsarnok nélkül) 24.00 m. hosszú helyiség keleti végén a nyolcszög három oldalával záródik, s a négy szentélypilléren kívül még két-két oldalpillér támogatja az 1.05 m. vastag falakat. A megmaradt falak alaprajza ugyan *egyhajós* templom alakját mutatják, ez azonban teljességgel lehetetlen, mert a két köfal közti 17.70 méteres távolság olyan nagy, hogy azt főleg ilyen aránylag vékony és gyenge támpillérekkel ellátott falak mellett abban a korban semmiesetre sem tudták átboltozni. Még ha lapos menyzetet is tételezünk fel, akkor sem tételezhetjük fel az egyhajós elrendezést. Bizonyosnak kell tehát tartanunk, hogy ez a templom többhajós, még pedig u. n. *körüljárós háromhajójú csarnoktemplom* volt. Van erre nézve hazai analógiánk, a *Szászsebesi* ev. plébánia-templomban. A *miskolci* avasi Szent István-templom is ilyenféle. De a 17.70 m. belső szélességet egyik sem éri el. Ez a negyedik Demeter-templom valószínűleg u. n. *hálóboltozattal* volt ellátva, mint amilyen 1503-ban befejezett *Szeged-alsóvárosi* és a *nyirbátori* templomban van. A falak külsején megmaradt támpillérek mutatják a volt belső szakaszeosztást. Feltűnő azonban, hogy a hajóelválasztó pilléreknek semmi nyomát nem lehetett megtalálni a földben. Szinte érthetetlen ez, hogy az utolsó építésnél meghagyták az összes régi alapokat a földben, éppen csak a negyedik templom pilléralapjait szedték volna ki? Nem lehet csak arra gondolni, hogy ezek a pillérek (vagy inkább oszlopok) nem valami hatalmasak voltak s gyenge alapjaik a harmadik templom szentélyfalán nyugodtak. Onnan pedig az utolsó átépítéskor eltűntek. A régi szentélyen túli részben állott pillérek alapjait azért nem lehetett felkutatni, mert ez a terület már az új fogadalmi-templom alatt fekszik s így hozzáférhetetlen. De a falak belső felületén sem lehetett megtalálni sem faoszlopnak, sem boltozatgerincet tartó, eredeti helyén maradt gyámkőnek, még a nyomát sem.

Ebből a negyedik templomépítésből a két főfalon kívül csak a toronyra ráépített hatodik emelet maradt meg a bontásig úgyszólván teljesen. Részletes leírását már előbb közöltem. (Dolgozatok, 1925, 64—66).

A templom északi ablaktalan hosszfaa nekifutott a torony sarokpillérének s D-nél érintette azt, de úgy, hogy egyáltalán nem volt abba bekötvé. Még a vakolatot sem verték le a pillérről akkor, amikor a templomfalat hozzáragasztották. A torony ív körülbelül egy vonalba került a fal külső szélével, másik oldalán pedig (K-nál) volt a templom nyugati hom-

lok- és oromfala, amelynek egy részét a torony legutóbbi restaurálásakor értelmetlenül lefaragták és elpusztították. A hajó délnyugati sarkában valószínűleg már nem volt meg a második torony, de két fala és a H-nál levő ablak (bár befalazva) fennállott természetesen akkor is. A templom déli hosszfa egészen úgy, mint a tulsó oldalon az északi, nekifutott az F saroktámpillérnek, de ez sem volt bekötve abba. Itt a második torony helyén valószínűleg már akkor is külön kápolna lehetett, amelynek helyisége nem tartozott a hajóhoz, mert különben lebontották volna a H ablak falát.

A falak *támpilléreiből* megvolt a legutolsó időig hat, kettő-kettő a hosszfalakon (L, M és S, T), egy-egy a szentélyzárás kezdetén (N és R). Az O és P-nél volt pilléreknek csak a fundamentuma került elő. Az N és R pillér be volt építve a barokk szentély falába, a többi is, erősen megfaragva be volt építve a templomhoz ragasztott épületekbe. A pillérek vastagsága átlag 0.85 m. volt, a faltól való kiugrásuk pedig a föld színén 1.70—1.80 m. Eredetileg három szakaszos beosztásuk volt, amelyből azonban a legalsót régen lefaragták, létezését csak a megcsontított esővető kövekből lehet megállapítani. A kiugrásokat mindkét magasságban egykor faragott kövek fedték, amelyekből azonban csak töredékek maradtak meg. Egyébként semmi különösebb dísznek vagy gazdagabb kiképzésnek még a nyomát sem mutatták.

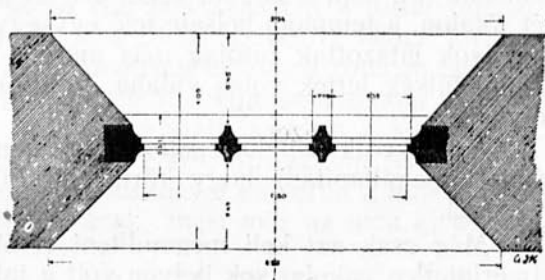

Fig. 6. kép.

A negyedik templom ablaka. (Szerző felvétele.)
Fenster der vierten Kirche.

Az *ablakok* közül csak a déli falon létezett hármat (U, V, X) lehetett megállapítani. Szokatlanul mélyen feküdt az alsó szélük (2.00 m.), magasságuk 8.20 m. volt. Szélességük a falközépen 1.30 m., s beosztásuk hármas volt (6. kép). Homokkőből volt a 0.17 m. vastag keret a fal közepén, az ablakoldalak többi része csak egyszerű sima téglafal. Az ablakkeret alsó kősora (könyöklője) valamivel vastagabb volt. Mint ahogy a falon *lábazati párkány* sehol sem volt, így a szokásos ablakpárkánynak (Kaffgesimse) nyoma sem látszott. Az ablakok közül U be volt falazva, V és X pedig széles barokk ablakokká voltak átalakítva. Sem középoszlopnak, sem az u. n. *mérműnek* nem maradt meg egy darabja sem. Az ablakfelek köveinek profilja a hanyatló gót stílus tagozását mutatják. A feltételezhető három szentélyablakról nem tudunk semmit, az bizonyos, hogy nem igen különbözhettek a többiektől. Az északi főfalban nem volt ablak, egyáltalán még befalazásnak a nyoma sem látszott. Meg kell említeni még,

hogy ugyanebből a korból való, egy a régi torony északi falában megtalált, befalazva volt kis ablak. Ez minden profilozás nélküli, felül is vízszintes egyenessel záródó, belül 0.39 m., kívül 1.24 m. széles kis ablak, sima ferde ablakfelekkel. A hanyatló gót stíl formája, de nem szerves része a torony-nak, utólag vágták bele, ami a lefaragott téglákon meglátszik.

A templom hajdani koronázópárkánybeli *csatornakövei* és két-három darab *vízköpő-köve* a torony legfelső emeletének barokk falából került elő, ahová másodlagosan be voltak falazva faltöltelékek. Alakjuk és kidolgozásuk a legprimitívebb, minden profil és díszítés nélkül valók, annak bizonyítékeként, hogy milyen egyszerű és szegényes lehetett ez a negyedik templom. Az egyik barokk belső pillér mögött, pontosan a T támpillér irányában, a padlótól 12.00 m. magasságban be volt falazva egy kései gót formájú igen egyszerű díszítetlen faloszlop-fejezet, vöröses színű homokkőből. Nem eredeti helyzetben volt már, hanem lefektetve, még pedig pontosan ott, ahol a gót fal véget ért, és a barokk ráfalazás kezdődött. A két főfalon, a templom belseje felé egy-egy téglányi mélységben olyan kihagyások látszottak (utólag más méretű téglával kitöltve), mintha azok valami fiülkék lettek volna valaha. Pontosán az ablakok alatt voltak elhelyezve.

A negyedik templom *padozatából* nem találtunk semmit, csak annyit lehetett megállapítani, hogy körülbelül 1.00 m.-rel feküdt mélyebben az utolsónál.

Még csak azt kell megemlíteni erről a negyedik templomról, hogy bár érintetlen vakolat sok helyen volt a falakon, különösen ott, ahol a barokk kor falat vagy pillért épített elébe, mégsem lehetett semmiféle festést találni, csak itt-ott látszottak nyomai az u. n. *quáderozásnak*, amely tudvalevőleg a faragott kőfal utánzása. A falak technikai kivitele igen gyarló volt, a $33 \times 18 \times 8$ cm. méretű téglákból rendkívül sok volt a törött, sok régebbi, más méretű téglá volt a falakba alkalmazva, szabályszerű téglakötést alig lehetett találni. Csak itt-ott lehetett egy-egy kisebb darabon az u. n. gót- vagy lengyel-kötést megállapítani.

A templom alaprajzából tehát határozottan látjuk, hogy teljesen újonnan épült, csak éppen a megmaradt tornyot használták fel hozzá a régiből. Azonkívül a második torony földszinti részének két fala is belekerült ez újabb építménybe. Az előbbi templomnak a mai Templom-téren volt hajóját vagy annak romjait ekkor lerombolták, úgyszintén a torony melletti szentélyt is. S most úgy állították fel az új templomot, hogy a megmaradt torony a templom *nyugati* homlokfalába került, a templom hajója pedig ettől *keletre*, úgy hogy ez a régi szentély helyét teljesen körül fogta, természetesen földig rombolván le a régi szentélynek még meglevő falait. A megelőző templomok tornyai tehát a templom végén állottak, a szentély jobb és bal oldalán, ezen újabb templomé pedig elől volt, a homlokzat bal sarkában.

A templom alaprajzából, a kibontott falak megmaradt építészeti részleteiből, valamint a téglák méretéből és kötés módjából meg lehetett állapítani, hogy ez a negyedik templom a *XV. század végén*, Mátyás király uralkodásának utolsó idején épült, u. n. *kései*, vagy *hanyatló gót stílusban*.

A templom kései gót korához tartozott egy a templom külsejéhez ragasztott különálló *kápolna* is, amelyről Szeged történetéből értesülünk. Reizner említi (i. m. III. 5.), hogy *Lukács* zágrábi püspök 1501-ben kelt alapítólevele értelmében szülővárosa iránt érzett kegyelele és taníttatása hálájául a Demeter-templom mellett Mária tiszteletére egy kápolnát emeltetett. A kápolnát a püspök a város kegyurasága alá helyezte, s e célra még egy malomhelyet, szőlőt, mészárszéket, egy ménest és 100 forint készpénzt megkülönböztetve egyházi szereket is hagyományozott. Ez a kápolna egy régi tervvázlat szerint úgy volt a templom, illetve a torony északnyugati sarkához állítva, hogy a templommal nem függött össze, nem volt közös fala sem, csak a sarka volt odaragasztva a toronyhoz. A kápolna úgy látszik ép állapotban élte át a török hódoltság idejét, mert a visszafoglalás után ebben tartották az istentiszteleteket, a romban heverő, illetőleg katonai raktárnak szolgáló tető nélküli Demeter-templom helyett. Még a templom XVIII. sz.-beli újraépítése alatt is ebben a kápolnában miséztek, egészen addig, míg a templom elkészült, ezután lebontották, mert útban állott. Az 1926. évi ásatások alkalmával előkerült a kápolnának déli alapfala, a többit nem lehetett feltárni, mert már az utca új aszfalt burkolata alatt fekszenek.

Ha arra keresünk feleletet, hogy miért volt ez a kápolna olyan különös módon a templom sarkához illesztve, csak arra gondolhatunk, hogy valószínűleg azért, mert amikor megépítették, még fennállott a harmadik templom hajójának északi fala, amelyet a kápolnaépítés céljára felhasználtak.

V.

A kései gót stíli templom a török hódoltság idején pusztulásnak indult. A visszafoglalás után tető nélkül állott, mert egy 1711-ből való jelentéshez mellékelt tervvázlaton a templom így van jelölve: „Die grosse Kirche ohne Tach“ és ugyanakkor „cede Kirchen“-nek, tehát romban heverő templomnak mondják. A XVIII. sz. elején katonai raktárnak szolgált s később ideiglenes tetővel bírónak említik. Az 1692 óta Szegeden tartózkodó jezsuiták kérték a szegedi várparancsnoktól az akkor raktárnak használt templomot, ígérve azt ha megkapják a plebániát, szent Demeter templomát egy év alatt helyreállítják. A város tanácsa azonban nem adta át nekik s a jezsuiták a nagy árvíz után 1712-ben elköltöztek Szegedről. Az időközben Szegedre jött piaristák kapták meg 1720-ban a szent Deme-

ter egyház plébániáját, és 1723-ban már az akkor Szegeden székelő csanádi püspöknek székesegyházul jelölték ki az ideiglenes tetőzetű templomot. Reizner szerint 1715-ben kezdődött a templom újrakepítése, ez azonban csak ideiglenes jellegű lehetett. Mert Hillebrand Pál udvari kamarai elnök 1725-ben szigorú rendeletet intézett a hatósághoz, hogy a plébániát és a székesegyházat haladéktalanul kifogástalan állapotba helyezze. Megkereste az udvari kancelláriát is, hogy ez is szorítsa a város hatóságát rendelete végrehajtására. (Reizner i. m. I. 291).

Az építés még 1725-ben megkezdődött s tartott — valószínűleg megszakításokkal — egészen 1751-ig, mint azt a kapu zárókövén, valamint az egyik homlokzatzdíszítő szobor hátára vésett évszám bizonyítja. A bontás alkalmával meg lehetett különböztetni egy egyszerűbb és egy második gazdagabb, díszesebb kivitelű építkezést.

Hogy ki tervezte ezt a művészi igényeknek is minden tekintetben megfelelő templomot, nem tudjuk. Már a felületes összehasonlítás is megmutatja az akkori osztrák barokk építészettel való szoros rokonságot, a Fischer von Erlach és J. L. Hildebrandt körének művészetére való utalást. Egyetlenegy nevet ismerünk a templomépítés idejéből, *Montelberger* Fülöpét, aki 1725-ben nyerte el a kőművesmunkákat. Hogy ő volt-e a tervezője vagy csak vállalkozója az építésnek, arról forrásunk nem szól. De tekintetbe véve azt a szoros kapcsolatot, amely városunkat és hazánkat abban az időben Bécshez kapcsolta, egészen bizonyosra vehető, hogy vagy Montelberger vagy a templom tervei onnan kerültek le Szegedre.

A templom építését tehát 1725-ben kezdték el, 1727-ben a primás annak a 800 forintnyi összegnek a felerészét, amelyet tizedváltág címen a várostól kapott, később az egész összeget átengedte a Szent Demeter-templom helyreállítására. (Reizner i. m. I. 294). Ugy látszik először új tetőt raktak a templomra, az volt a legsürgősebb munka. ezt a város anyagából készítették. Az összes famunkák vállalati összege 400 forint volt. A téglákat hasonlóképpen a város szolgáltatta a városi téglaleveleto kemencéből. (Szegedi Napló 1890. 161, 162. sz.) 1728-ban még temető volt a templom körül, melynek rendezését és azon keresztül a templomhoz vezető út készítését akkor rendelte el a tanács. A tető alá helyezett templomnak 1731-ben még csak nyers falai állottak. Orgonát mégis már 1729-ben vásároltak. Az új homlokzat építése és a torony felmagasítása 1731-ben kezdődött, s a város ezen évi számadásai szerint a toronyba már órát is állítottak s a torony-gommba ekkor emlékiratot is helyeztek. A harangokat csak 1739-ben helyezték el s azokat Falkenstein Béla püspök szentelte fel. Az óra és a két kisebb harangnak az árban 1737—38-ban 175 forintot fizetett a város. A templom külső és belső betakarítása mégis csak az 1746—49-ik évben haitatott végre, ekkor készült el a díszes és költséges tabernaculum, a két mellékoltár s a hajóban négy oltár. Az 1747—48. számadás szerint a kőműveseknek 1700 forintot fizettek ki.

A régi templomból megtartották a tornyot egészen úgy ahogy rájuk maradt a XV—XVI. századból, csak a legfelső emelet három gót stíli ablakát falazták be s az akkor már hiányzó középkori toronysisak helyébe ráépítettek még egy újabb emeletet a harangok részére. Azután befedték a jellemző hagymaalakú tetővel. A gót templom két oldalfalát a támpillérekkel együtt megtartották s a falakat még kb. 2 m.-rel magasabbra emelték. Csak a szentélyrész hátsó falát és két sarokpillérét bontották le a föld szintéig, mert a barokk stíli szentélyt hosszabbra szabták. (7. kép). A piaristák és a plébánia sekrestyéje kétoldalt csatlakozott a szentélyhez. A gót templom homlokfalából csodálatosképen nem maradt meg, csak egy kis részlet, a torony mellett (K), így az egész hatalmas barokk homlokfal

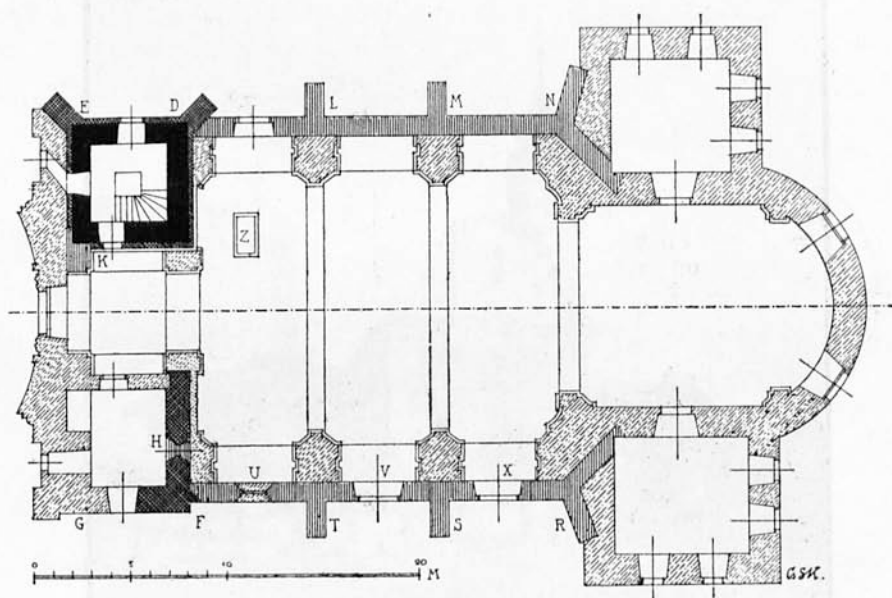

Fig. 7. kép.

Az ötödik templom alaprajza. (Szerző felvétele.)

Grundrisz der fünften Kirche.

újonnan épült, még pedig úgy, hogy a torony elé állítva, ahhoz csak oda-tapasztva, nyugati oldalának legnagyobb részét eltakarta.

A homlokzatfal az osztrák-barokknak, másként jezsuita-stilusnak bár egyszerű, de igen szép arányú, szép és nemes példája volt. Minden barokkos szertelenségtől tartózkodó, de azért nem szegényes, jól egyensúlyozott tömegelosztással, finom profilú párkányokkal és nemes vonalú oromfal-végződéssel, magasan kiemelkedett a sablonos e stílusbeli templomok közül. Még a régi torony is igen jól kapcsolódott a templom külső

képébe. (8. kép). A finom vonalú kőkeretes kapú felett volt a zenekórusra szolgáló egyetlen hatalmas ablak. Két oldalt ettől külön fiülkében Szent István és Szent László homokkőből faragott szobra, az oromfal fiülkéjében pedig a védőszentnek, Demeternek ugyanolyan kőből való szobra volt elhelyezve.

A templom belseje egyhajós, elég tágas és igen kellemes térhatású volt. Érdekes, hogy a barokk újraépítés alkalmával megtartották a középkori szakaszbeosztást, mert a boltozat hordására emelt hatalmas falpillérek pontosan a külső gót támpillérek irányába voltak elhelyezve. A szent-

Fig. 8. kép.

A Szent Demeter-templom barokk homlokzata.

Ansicht der Kirche des H. Demetrius.

tély kezdetén volt egy-egy hatalmas pillér, amely az u. n. diadalívet hordta, kétoldalt volt még két-két egész (2×2.5 m.) és két félpillér, utóbbiak közül az egyik a torony fala mellett, a másik ezzel szemközt. Ezek a boltozást hordó pillérek egyrészt megkeskenyítették a különben túlszéles hajót, másrészt három-három, mellékoltárok elhelyezésére alkalmas fiülkét eredményeztek. Nyugati részen volt a zenekarzat, alatta az előcsarnok és egy külön kápolna. A hajó hossza előcsarnok nélkül 17 m., a pillérek közötti szélessége 12.40 m., szentélye 10×15 m. méretű volt.

A déli falban volt gót ablakok közül az egyiket (U) egészen befalazták, a másik kettőből (V és X.) lapos ívvel záródó barokk ablakot csináltak.

Ennek az *ötödik*, barokk templomnak *kriptája* is volt. Ezen is meg lehetett állapítani a két különböző barokk építéskort. A krypta lejárata a templom belsejében volt, egy négyszögű kőlap fedte el a lépcső felső nyílását. (7. kép Z). A pincseszerű krypta hat elkülönített szakaszból vagy kamarából állott, amelyek közül az egyik (9. kép) C az előcsarnok alatt, D a kápolna alatt, E, F és G a déli főfal mentén feküdt, a hatodik, B pedig a lépcső alján, a templomhajó nyugati vége alatt. A krypta-szakaszok elhelyezésére felhasználták részben az akkor megtalált középkori alapfalat.

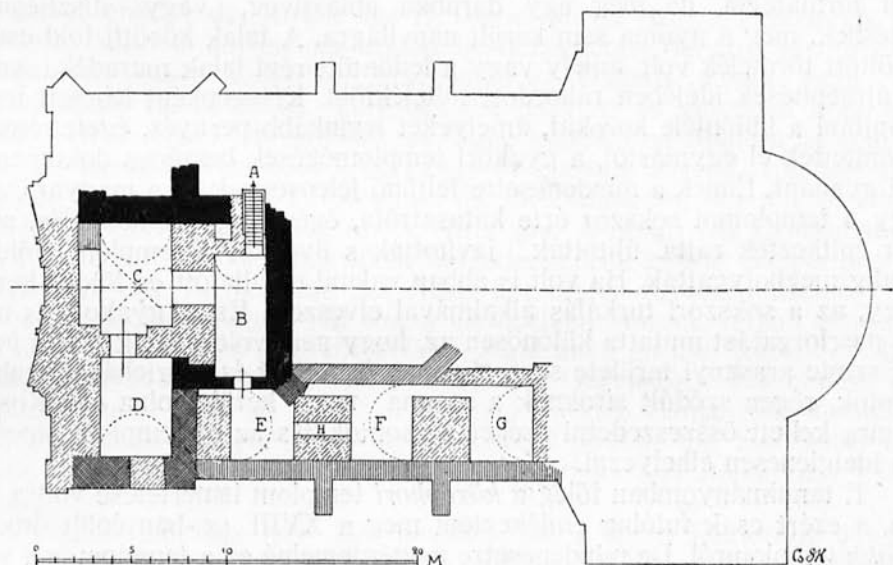

Fig. 9. kép.

Az ötödik (barokk) templom kriptája. (Szerző felvétele.)

Die Krypte der letzten Kirche.

kat, úgy, hogy például a B és C szakasz pontosan az első és második templom szentélyében feküdt, D szakasz a második torony alatt, E, F, és G szakaszok pedig egy közös dongaboltozattal úgy voltak fedve, hogy a boltozatnak egyik széle a kései gót fal alapkiugrására támaszkodott, másik széle pedig részint az első és második templom szentélyfalára, részint a harmadik templomnak erre a célra megfaragott szentélyfalára volt elhelyezve. Ez a három kriptaszakasz eleinte egy helyiség volt s csak a második barokképítés idején különült el háromra, azért mert beleállították a templomhajó fapilléreinek hatalmas alapjait. A krypta boltozatának le-

bontása alkalmával napvilágra került az első barokk építésből való padlónak néhány töredéke. Erősen lekoptatott $30 \times 30 \times 6$ cm. méretű téglákból állott; a négyzetes lapok egy másik, habarcsba rakott, a templom tengelyére ferdén sorakozó alsó téglarétegre voltak fektetve.

*

Feltűnő és egyszersmind nagyon jellemző, hogy a templom lebontása alkalmával, de még inkább az alapfalak ásásakor semmiféle ilyenkor várható *régészeti lelet* nem került elő. Sem díszített kő, sem formatégla, de még egy darabka ablaküveg, vagy díszítésnek, festésnek, még a nyoma sem került napvilágra. A falak közötti föld csupa feltöltött törmelék volt, amely vagy a ledöntött régi falak maradéka, vagy az újrakepítések idejében ráhordott töltelékföld. Rétegenként lehetett megállapítani a különféle korokat, amelyeket leginkább pernyés, égett rétegek különítettek el egymástól, a gyakori templomégések beszédes dokumentumai gyanánt. Ennek a mindenesetre feltűnő jelenségnek az a magyarázata, hogy a templomot sokszor érte katasztrófa, égés, vagy rombadőlés, sokszor építkeztek rajta, újították, javították s ilyenkor a templom földjét mindig megbolygatták. Ha volt is abban valami elhullatott és földbe került tárgy, az a sokszori turkálás alkalmával elveszett. Ezt a gyakori és alapos megforgatást mutatta különösen az, hogy nem volt a falak körüli földnek szinte arasznyi területe sem, ahonnan összetört és szertehányt emberi csontok, régen szédült síroknak a nyoma nem került volna elő. Kosárszámba kellett összeszedetni ezeket a csontokat s az új templom pincéjében ideiglenesen elhelyezni.

E tanulmányomban főleg a *középkori* templom ismertetése volt a célom, s ezért csak futólag emlékeztem meg a XVIII. sz.-ban épült ötödik, *barokk* templomról. De mindenesetre megérdemelné ez a templom is a vele való külön foglalkozást, építéstörténetének részletes megállapítását és művészettörténeti méltatását.

Dr. Cs. Sebestyén Károly.

DIE KIRCHE DES H. DEMETRIUS ZU SZEGED.

(Abkürzung.)

Im Folgenden will ich den weiteren Abbruch und auf Grund dessen die Baugeschichte der Kirche des H. Demetrius zu Szeged skizzieren, und verweise deshalb auf meinen ersten diesbezüglichen Bericht, der im Jahrgange 1925 dieser Zeitschrift erschienen ist. Damals konnte man vier verschiedene Bauperioden konstatieren, jetzt ist es gelungen noch eine fünfte festzustellen. Die ältesten zu Tage gebrachten Mauern zeigen auf eine im Romanischen oder Übergangsstil gebaute Kirche, von der aber nur der untere Teil des Turmes und die Grundmauern, der mit geradlinigen Abschluss versehenen Apsis, übrig sind. (Fig. 2.) Die Grundmauern, des Kirchenschiffs sind noch nicht aufgedeckt. Die zweite Bauperiode bediente sich des Turmes und der Apsis der ersten Kirche, umschloss den vorher achteckigen Turm mit einem viereckigen Mantel, versah denselben mit über Eck gestellten Strebepfeilern, legte auch an die Ecken der Apsis solche, und baute einen zweiten Turm als Gegenstück des ersten. Das Gebäude hatte während dieser ersten und zweiten Bauperiode unzweifelhaft die Grundrissform einer Ordenskirche, obwohl die Stadtgeschichte nichts davon weis, die Kirche des H. Demetrius war immer nur Pfarrkirche.

Gegen Ende des XIV. Jahrhunderts, zur Zeit der Regierung des Königs Sigismund, durchbrach man die gerade Abschlussmauer der Apsis und verlängerte letztere gegen Osten, indem man eine neue, durch drei Seiten des Achtecks geschlossene Apsis zubaute. (Fig. 4.) Höchswahrscheinlich gehörte zu dieser, zwar nur aus Backstein, aber sehr sorgfältig gebauten Apsis auch eine im selben Stile gebaute neue Kirche, die aber um die Mitte des XV. Jahrhunderts zu Grunde gegangen sein mag. Denn gegen Ende dieses Jahrhunderts verschwand die vor den Türmen gegen Westen gelegene Kirche, resp. deren Langhaus ganz, die Apsis wurde bis zur Fussbodenhöhe abgebrochen, und zu dem erhaltenen Turm eine nach Osten sich erstreckende neue Kirche im spätgotischem Stil erbaut. Es war dies eine dreischiffige Hallenkirche, wahrscheinlich mit Netzgewölbe, deren Pfeiler auf den Mauern der alten Apsis standen, ansonsten aber dem Backsteinbau entsprechend, sehr einfach und ohne jede künstlerische Ausbildung war. Dieser Bau erhöhte den alten Turm mit noch einem neueren Stockwerk, das vier durch einen gedrückten Spitz-

bogen zusammengefasste gekuppelte rundbogige Fenster hatte. Der zweite Turm bestand damals nicht mehr, sein unterer Teil wurde gewiss als Kapelle benützt. Die Nordwand der Kirche hatte keine Fenster, die drei Fenster der Südwand waren deiteilig, hatten sehr einfach gegliederte, den Stil der ausklingenden Gotik zeigende Profile. Der Werkstein wurde sehr sparsam verwendet, die Umrahmung der Fenster, die Wasserschrägen der Strebepfeiler, die Wasserspeier sind alles, was an Steinmaterial von dieser Kirche übriggeblieben ist.

Diese vierte Kirche hat die Türkenherrschaft erreicht, ging aber in derem Laufe zu Grunde, so dass sie bei der Zurückeroberung der Stadt am Ende des XVII. Jahrhunderts ohne Dach als Ruine ausser Gebrauch stand, später als Militärmagasin verwendet wurde. Nach langwierigen Verhandlungen wurde die Kirche vorerst provisorisch in Stand gesetzt, dann erfolgte ihr fünfter Auf- resp. Umbau. Im Jahre 1725 wurde mit dem Bau begonnen, der bis 1751 dauerte. Es wurden die Mauern der spätgotischen Kirche sammt dem Turm ganz übernommen, in den Mauern wurden nur die Fenster umgestaltet. Die Schlusswand der Kirche wurde durchbrochen und eine neue halbrund endigende Apsis zugebaut, das zubreite Schiff wurde durch einstellen von mächtigen Mauerpfeilern verengert, wobei letztere zugleich die Bogen und Gurte der Wölbung trugen. Der Turm behielt im grossen Ganzen seine alte Form, bekam aber noch ein weiteres Stockwerk und einen charakteristischen barocken Zwiebelförmigen Turmhelm aufgesetzt. Vor dem Turm wurde die mächtige barocke Hauptfront aufgebaut, die im Stile des österreichischen Barock, auch Jesuitenstil genannt, durch sehr klare Proportionen ohne jede barocke Übertreibung, ein schönes Beispiel der Baukunst jener Zeit war. Das gleiche gilt für das Innere der Kirche, die eine sehr glücklich gelungene Raumwirkung hatte, ein Bild vollster Harmonie gab, und damit weit über vielen schablonenhaften Kirchen jener Zeit stand.

Auch eine Krypte hatte diese fünfte Kirche, merkwürdigerweise nicht unter der Apsis, sondern unter dem westlichen Teil des Schiffes. Man benützte nämlich zum Bau der Krypte alle vorgefundenen alten Grundmauern, auf die man einfache Tonnengewölbe auflegte.

Auffallend ist es, dass während der ganzen Grabung, ausser den aufgedeckten Mauern, keinerlei andere Funde gemacht wurden. Es erklärt sich dies daraus, dass die Erde ringsum der Kirche und auch im Innern derselben im Laufe der Jahrhunderte, infolge der oftmaligen Um- und Neubauten vielfach durchwühlt und immer neu aufgefüllt wurde. Ausser einer grossen Menge zerstreuter menschlicher Knochen, die aus aufgewühlten alten Gräbern und dem einst die Kirche umgebenden Kirchhof rührten, wurde fast gar nichts in der Erde gefunden.

MISCELLANEA.

Régészeti kutatásaink megszervezése. Nézzük meg *Rómer Flóris*-nak 1877-ben megjelent őstörténelmi térképét és vegyünk számba azzal kapcsolatosan egyetlen tényt; pl. azt: mennyit haladt az elmúlt félszázad alatt a térképen jelzett, u. n. *ördögárkok* kutatása? Az eredmény nem lesz alkalmas önértékünknek valami túlságos emelésére.

Azután nézzük meg az 1912-ben megjelent *Finály-féle* rómaikori térképünket. Arra az elkerülhetetlen tapasztalatra jutunk, hogy míg a velünk határos területeken a római utak nagyobb része kétségtelenül meg van állapítva, a magyar dunántúli részeken volt római utak közül csupán a dunamentinek az irányát ismerjük pontosan és egy kis részletet a Balaton északi sarkánál. A többinek iránya csak feltételezett, még pedig jórészt azon az alapon, hogy az ország határáig délen és nyugaton egyaránt kétségtelenül megállapított utaknak nyilvánvalóan kellett lennie folytatásának tovább is a meghosszabbításukba eső nagy városok felé. (Aránylag jobb a helyzet Erdélyben, hol az útnyomozás eredményesebben folyt, ám-bár egyébként rengeteg a megoldatlan probléma ott is.)

Kérdezzünk meg akárki szakembert a „*kún-halmok*“, „*avar-gyűrűk*“, stb. tárgyában. Arra a tapasztalatra jutunk, hogy csak nagy általánosságokat tud mondani, pontos adatokat nagyon elvétele.

Menjünk el a múzeumokba — majdnem azt merném mondani: akár-melyikbe — s azt fogjuk látni, hogy nagyon szép anyag van bennük összegyűjtve, de a szép anyag nagy részének legfeljebb typologiai értéke van, mert csak kevés az, ami rendszeres, tudományosan végzett és megfigyelt ásatásból származik. Magyarán szólva: Múzeumaink csak volnának, számra nézve talán a kelleténél is többen; anyag is van bennük, nem megvetendő mennyiségben, sőt minőségben sem; de ennek az anyagnak ren-

desen minimális a tudományos értéke. Azon felül: még az sem eléggé ismert, aminek tudományos értéke volna, mert nincs közzétéve; s ami esetleg közzé van téve, az sem lett a nemzetközi tudományosság közkinccse, mert ismertetése csak magyar nyelven történt meg — hogy úgy mondjuk — a helyszínén érdeklődők számára.

*

Hála Istennek, bármennyire igaz a most vázolt helyzetkép, kétségtelen, hogy vannak az országnak olyan részei, melyekre vagy egyáltalán nem, vagy csak kevésbé illik a szomorú festés. Épen ezen vigasztaló jelenségek azok, melyek reményt nyújtanak arra, hogy az elkövetett mulasztásokat *minden erő összefogásával és közös munkára való megszervezésével* jóvá lehet tenni; főleg pedig el lehet kerülni azt, hogy a mulasztások tovább folytatódjanak.

Legkevésbé sem vagyok beavatott azokban a műhelyekben, ahol a magyar régészeti kutatások irányelveit megállapítják. Nem tudhatom tehát, hogy amikor a fentebb vázoltak orvoslására nézve alábbi elgondolásomat papirosra vetem, — nem döngetek-e nyitott kaput? Felesleges munkát azonban aligha végzek, s mindenesetre hiszem, hogy kötelességet teljesítek. Ösztönöz az, hogy magam is látom, amit mindenki tudhat, hogy t. i. tudományos életünk fejlesztése érdekében annak hivatalos irányítója, a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr Önagyméltósága részéről nagy erőfeszítések történnek. Nagy bűn, mert menthetetlen kötelességmulasztás volna tehát tudományszakunkkal szemben, ha fel nem hívnók figyelmét — minél többen és minél több oldalról — arra, mennyire fontos — épen az Önagyméltósága részéről és méltán olyan nagyra értékelt *nemzetközi vonatkozások miatt* — az, hogy a magyar régészeti szaktudományosság teljes fegyverzetével, főleg teljes munkaképességével beálljon a nemzetközi munkaközösségbe az által, hogy *legelső sorban a hazai feladatokat hűségesen elvégzi*.

Eddig ez nem történt meg; legalább is nem a kellő módon. Egyesek ugyan szereztek maguknak elismerést a szaktudományosság nemzetközi fórumán is, de nem annyit, amennyi megillette volna őket és uzsora áron, t. i. sok felesleges önmegtagadással a miatt, hogy munkásságuk gyümölcse nem magyar, hanem idegen — többnyire osztrák és német — lobogó alatt

evezett a nemzetközi vizeken. Az oka ennek, mint a legtöbb magyar érdem elkallódásának, a szervezettség hiánya, ami abban nyilvánult, hogy *nem volt mód arra, hogy a magyar régészek nemzetközi érdekű munkássága egyszerre, pl. évenként, vagy több évről idegen nyelven is kiadott kötetben jelenjen meg a nemzetközi tudományosság forumán.* Holott ez nagy jelentőségű volna, s míg az egyéneknek nem ártana, magyar nemzeti szempontból feltétlenül gyarapítaná becsületünket.

Semmi kétség u. i., hogy a régészet egyike azoknak a tudományágaknak, melyeknél — a helyes eredmények levonásához — feltétlenül szükséges a nemzetközi összedolgozás. Másfelől azonban bizonyos az is, hogy ebben a munkában minden ország területének megvan a maga sajátos feladata, melyet valóban jól csak annak a területnek a szakemberei végezhetnek el. Így pl. nekünk becsületbeli kötelességünk, hogy a magyar föld régészeti emlékeit feltárjuk, s az eredményeket nemcsak magunk közt, hanem az egész nemzetközi szaktudományosság előtt ismertessük. *Tudományos reputációnk érdekében kell hangoztatnunk azt a jogunkat, hogy ezt a feladatot mi végezzük el; de ugyancsak reánk nehezedik az a kötelesség, hogy megfelelően el is végezzük.*

Az a mai magyar régész nemzedék, mely végre szóhoz és munkatérhez jutott, olyan becsületesen és alaposan el tudja végezni ezt a feladatot, mint bármely nemzet fiai. Természetesen akkor, ha megszervezetten, megfelelő munkaprogramm keretében, mindenik a maga helyére kerül. Mert — ámbár mindnyájan tudjuk, hogy nem mindenki szakképzett régész, aki ezen a címen a porondon szerepel és a megbecsültetés özönében fürdik — annyi kétségtelen, hogy fiatal és javakorbeli régészeink között van úgy az ős-, mint a római- és népvándorláskorra elegendő számú, kellően gyakorlott ásatónk és az így nyert eredményeket tudományosan közölni tudó szakemberünk. Aminthogy az egész nem boszorkányság, csak némi szaktudás és sok-sok lelkiismeret dolga; meg egy kis invenciójé, amiért magyar embernek nem kell okvetlenül a szomszédba mennie.

A magam részéről rendkívül fontosnak, egyenesen becsületbe vágónak ítélem azt, hogy a hazai régészeti feladatokat mi magunk végezzük el. De ez — természetesen — távolról sem akar a külföldtől való elzárkózásra törekvést jelenteni. Az elzárkózás ellenkezik e sorok megírásának egész tendenciájával, mert hiszen az elzárkózást semmi sem szolgálja jobban, mint a kérdésnek a múltban tapasztalt kezelési módja. Nemcsak az szükséges tehát, hogy a magunk eredményeit közöljük az egész

szakvilággal, hanem az is, hogy a kutatások módszerében, általában a szaktudományosságban bárhol elért eredményeket mi is megismerjük, hogy azokat alkalom adtán felhasználhassuk; másfelől magunk is találhatunk ki olyan fogásokat a kutatások rendjén, melyek megismerése kívánatos lehet az idegen szakemberek számára.

A külföldi módszerek fejlődésének állandó szemmel tartását azzal érhetjük el legsikeresebben, ha ásató embereinket gyakran küldjük ki egészen rövid — pl. 1—2 hetes — vendégszereplésre olyan külföldi ásatásokhoz, melyek vagy a vezető személye, vagy az anyag ill. terep sajátossága miatt tanulságosnak ígérkeznek. Természetes következménye lesz ezeknek a külföldön való forgolódásoknak, hogy az ottani szakemberek is el fognak jönni hozzánk, a mi ásatásaink figyelemmel kísérésére. *De tanítómestereket és expedíciókat ne hozzunk a külföldről hazai feladataink elvégzésére. Egyfelől azért ne, mert ma már ilyeneket csak a vad népek közé szoktak küldeni; másfelől pedig azért, mert nálunk igazán nincs szükség ilyen megalázó expediensre.¹⁾ Nálunk — ismétlem — arra van szükség, hogy a dolgozni tudók megszerveztessenek úgy, hogy egyfelől mindenki a hozzávaló feladathoz jusson, másfelől minden feladat megkapja a maga megfelelő szakemberét. Csak így érhető el az, hogy feladatainkat a nemzeti becsület követelményeinek megfelelően, el is végezhessük.*

A fentebb vázolt és az egész országra kiterjeszkedő megszervezés, ma merőben hiányzik. Nálunk ma az ásat, aki akar, de csak nagyon kis részben az, aki arra hivatott. Ásat az, aki régiséget, legtöbbször kincset keres: itt egy szegény menekült özvegy asszony veri bele a kényszer alatt elkotyavetyélt házának árát Attila kincsének keresésébe; ott egy vidéki gyógyszerész, amott egy földbirtokos, másutt kiránduló középiskolai tanár turkáltat cserkész-ifjaival bögrék és más leletek után. És amikor eldicsekesznek tudományszomjuk gyümölcseivel, még elvárnák, hogy az ember megdícsérje őket. Azért, hogy a magyar föld történetének

¹⁾ Azért gondolok erre, mert 1910—11-ben szó volt róla, hogy egy osztrák urat (nevét elhallgatom), kinek arravalóságában a bécsi szakemberek megcsalatkoztak, a mi irányadó tényezőink nyakába akartak varrni olyan feltételek mellett, hogy az akkori fiatal — de szakértelem dolgában magasan az illető felett álló — magyar szakemberek annak az anyagi támogatásnak a harmadrészevel boldogok lettek volna, mert hiszen épen az anyagiak hiánya miatt alig tudott egyik-másik munkához jutni. A szerencsés véletlen aztán — ha nem is teljesen, de jórésben — keresztül húzta a bécsiek által kigondolt, reánk épen nem megtisztelő tervet.

okiratos könyvében egy csomó lapot olvashatatlaná tettek, — de „megmentettek“ belőle egy-egy semmit sem jelentő betűt, szótagot, esetleg szót!

Ezt az elszomorító állapotot nagy mértékben előmozdítja az, hogy az arra hivatott szakemberek és szakintézmények a sanyarúság éveiben anyagi okokból még annyira sem végezhették a reájuk háramló feladatot, mint a megelőző időkben. Pedig ennek nem volna szabad jogcímül szolgálnia a szabad rombolásra. A régészeti emlék nem veszít már tovább értékéből, ha még egy pár esztendeig ott marad esetleg évezredes fekvő helyén. Ellenben értéktelen lim-lommá válik, ha nem szakszerűen kerül napfényre. Épen ezért az ilyen turkálásokat irgalmatlanul büntetni kellene. *Addig is, amíg megfelelő törvény fog gondoskodni a hasonló rombolások megakadályozásáról, jó villámhárító lehet az újból emlékezetbe idézendő 1872. évi 14.136. sz. B. M. rendelet, kiegészítve annak pontos megjelölésével, hogy mely területről hová kell a gyors jelentést küldeni valamely véletlenül napfényre kerülő leletről?* Ezt a rendeletet nagyon talpraesetten idézte újabb emlékezetbe Csongrád vármegye alispánja 1910. évi július 29-én kelt 4663. sz. rendeletével (Múz. és Kvt. Ért. 1910. évi 241. s. köv.), újabban pedig Csanád vármegye alispánja, egy adott esetből kifolyólag eléje terjesztett kérésemre.

De ki legyen az, akinek ilyen esetekben jelentést kelljen tenni? Mielőtt a kérdésre felelnék, néhány megjegyzést kell előre bocsátanom. Azzal legyünk tisztában, hogy a régészeti kutatások terén a múltban megvolt elmaradásunk egyik legfőbb oka a *túlságos központosság volt*. Egyetlen tény minden kétségen felül bizonyítja, hogy ez a megállapítás a valóságnak megfelel. Annyira, hogy a „hazabeszélés“ vádjától sem kell félnem, amikor kimondom, amit mindnyájan tudunk és elismerünk, hogy t. i. a hazai régészeti kutatások ügyének nagy hasznára volt, hogy Kolozsvárott is alakult egy erőteljes régészeti központ. Amihez járult az, hogy ennek a vezetője a vidéki múzeumok egy részének a felügyelője is volt. Nem azért volt ez szerencsés dolog, mert versenytársa lett volna az igazi, a vitathatatlan központnak, Budapestnek. Erre ott nem gondolt senki, aminthogy ilyen beállításban csak akkor lehet felfogni ezt a kérdést, ha valaki a magyar régészet ügyét nem a magyar tudományosság becsületé, hanem a maga kicsinyes személyi ügyének tekinti. Ilyet feltételezni pedig nemcsak nem szabad, de nem is lehet. Hanem javára szolgált a régészet ügyének ez a második erőteljes központ azért, mert megmozgatott,

megszervezett olyan erőket, felkutatott olyan területeket, melyeket Budapestről nem lehetett elérni, kellően kézben tartani.

A gyógyítás lehetőségének alapfeltétele, hogy a diagnózis helyes legyen, s azt, aki tudatosan hamis diagnózist csinál bármilyen célból, ha csak azért is, hogy magát nagyobbnak tüntesse fel, — büntetni kell. Természetes tehát, hogy a hibát nem azért jelöltem meg a fentti módon, hogy Budapestet lekicsinyeljem, ócsároljam s más efféle. Nagyon jól tudom, hogy az igazságos bíró úgy a fővárosi, mint a vidéki szakemberek nagyobb részét felmentené a mulasztás vádjá alól; legfeljebb abban találná bűnösnek — de valamennyit! — hogy a helyes megszervezés céljára nem tudtak egyesülten olyan erővel fellépni, hogy annak megvalósítását ki tudták volna vívni. De ez sem az ő bűnük. Ellenben kétségtelenül helyes megállapítása ez a ténynek a fizika törvényei szerint: természetes, hogy a központi erő kisugárzása a periferiákon gyöngébb, tehát ha azt akarjuk, hogy az az erő a maga teljességében hasson a távolabbi helyeken is, olyan mellékközpontokat kell létesítenünk, melyek a főközpont erejéből a megfelelő részt átvéve, közvetlenül sugározzák ki a maguk körzetében.

Az ennek megfelelő megoldást a következőképen gondolom:

Budapesten létesíttetik a *Magyar Régészeti Intézet* azzal a feladattal, hogy — a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos, erkölcsi és anyagi jogainak teljes respektálásával — az ország területén a régészeti kutatásokat irányítsa olyan módon, hogy a feladatokat számbaveszi, megoldásukra programot készít s annak végrehajtásáról gondoskodik úgy, hogy egyfelől minden feladat megkapja a maga szakemberét ill. szakembereit, másfelől minden szakember megtalálja a nagy munkában a maga olyan területét, ahol legeredményesebben szolgálhat az ügynek. A munkából és a szervezetben meg kell kapniok a maguk részét a vidéki egyetemek megfelelő intézeteinek és szakembereinek. De nem szabad megtörténnie annak sem, ami a múltban — Hampel Józsefnek a felügyelőségről való lemondása után — megtörtént, hogy a Nemzeti Múzeum régiségtára nem volt képviselve a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelőségében. Mert amennyire helytelen erőpocsékolás a vidéki szakemberek munkáját fel nem használni, épen annyira, sőt még fokozottan képtelenség eredményes tudományos munkát végezni az egész ország területén olyan szervezettel, melyből a legfőbb, s úgy tudományos, mint erkölcsi és anyagi szempontból legsúlyosabb tényező hiányzik; amely tényező tehát a munkában, melyet végez, a maga külön útjait járja. Az általam elgondolt köz-

ponti intézet szervezetében ezt a veszedelmet könnyen és természetesen, tehát alaposan el lehet kerülni.

A Magyar Régészeti Intézet feladata volna tehát a hazai ős-, római- és népvándorlás- (honfoglalás-) kori emlékek feltárásáról és közzétételéről, továbbá az emlékek megőrzéséről céltudatosan és programszerűen gondoskodni. Az intézet — legalább egyelőre — tulajdonképpen nem volna más, mint e célra szervezett központi iroda Budapesten. Vezetése az Igazgatóság kezében volna, melynek tagjai: a budapesti egyetem régiségtan tanára (ha többen vannak, valamennyi), a Nemzeti Múzeum régiségtárának igazgatója (vezetője) és a vidéki egyetemek régiségtan tanárai [ahol ilyen még nincs, addig is, amíg lesz, valamelyik rokon tanszéknek személyes hajlama révén leghivatottabb tanára].

Az igazgatóság elnöke, s egyúttal az ügykezelés vezetője a budapesti egyetem mindenkori régiségtan tanára; ha többen vannak, a legidősebb.²⁾ Mellette, mint alelnökök (és esetleg egyes speciális korszakokra vonatkozó kutatások központi irányítói) szerepelnek, a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának igazgatója (vezetője) és a budapesti egyetem többi régiségtan tanára.

Az intézetnek volna egy fővárosi és három vidéki osztálya, az egyetemek székhelyein. A fővárosi osztály élén a Nemzeti Múzeum régiségtárának igazgatója állana, a vidéki osztályok élén az illető egyetem régiségtan ill. az a tanára, aki a fentiek szerint a központi igazgatóságnak tagja.

Az ország egész területét ennek megfelelően *négy régészeti körletre* kellene felosztani. E körletek — persze csak nagyjában — következők volnának:

1. *Szegedi körlet:* a Tiszántúlnak a Biharkeresztes—szolnoki vasútvonaltól és a Duna—Tisza közének Kecskemét magasságától délre eső része.

---

²⁾ Az adminisztráció és az egész ügyvezetés élére azért kellene az egyetemi tanárt és nem a Nemzeti Múzeum régiségtárának igazgatóját állítani, hogy a Nemzeti Múzeum és a vidéki múzeumok közt esetleg felmerülő *látszólagos* érdekellentétek esetén, pártatlan ember intézkedhessék. Magam ugyan valóságos érdekellentétet el sem tudok képzelni, de az emberek elfogultak lehetnek, még pedig nemcsak Budapesten, de a vidéken is. Aminthogy nem régen zokon vette egyik vidéki múzeum a Nemzeti Múzeumnak, hogy az ő — t. i. a vidéki múzeum — területén ásatott. Ilyenkor igen hasznos egy kellő súllyal bíró forum döntése.

2. *Debreceni körlet*: a Tiszántúlnak az említett vasútvonaltól északra fekvő része, (esetleg) maradék Zemplén és Abaúj.

3. *Pécsi körlet*: Baranya, Tolna, Somogy és Zala vármegyék területe.

4. *Az ország többi része a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának* kizárólagos kutatási (ásatási) területe volna. Ami azt jelentené, hogy ezen a területen ennek a vezetése alatt történék minden ásatás, mindig a M. N. M. régiségtárátói függvén, hogy azt maga végzi-e avagy a régiségtár igazgatója — mint a Magyar Régészeti Int. fővárosi osztályának vezetője — valamely, azon a területen fekvő múzeummal végezteti el.

A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának azonkívül joga van bárhol ásatnia az ország területén. A helyes munkamegosztás érdekében azonban, legkésőbb a Régészeti Intézet évi program-készítő ülésén, bejelenteni tartozik a Régészeti Intézet igazgatóságában helyet foglaló képviselője útján, ha a sajátos kutatási területén kívül is kíván dolgozni.

A Magyar Régészeti Intézet igazgatósága u. i. minden polgári év első hónapjában, ülésben állapítja meg az évi munka-programmot. A végzendő munkálatok három csoportba sorozhatók:

a) *Nagyobb, központilag végeztetendő munkálatok*, mint a már említett halmok, sáncművek, utak stb. bejárása, felvétele, esetleg feltárása.

b) *Az egyes osztályok által elvégeztetendő ásatások.* Az utóbbi tekintetben a feladatoknak a körletbe tartozó múzeumok és szakemberek közt való részletes kiosztása a szakosztály vezetőjének hatáskörébe tartozik. Ugyancsak a szakosztályok vezetőjének feladata gondoskodni arról, hogy legyen minden községben olyan — a helyi hatóságoknál is bejelentett — megbízható ember (pap, tanító, jegyző, földbirtokos), aki a véletlenül előkerülő leletről őt azonnal értesítse, s az ő rendelkezésének megérkezéséig (pl. 48 óráig) a lelőhely és a leletek további bolygatását hatósági közbenjárással, megakadályozza.

A fővárosi és vidéki osztályok vezetőinek feladata annak kijelölése is, hogy az egyes — az ő körletében végzett — ásatásokból kikerülő anvag a körlet melyik múzeumában helyeztessék el? Ha az ásatást valamelyik múzeum végzi, ez a kérdés nem merülhet fel. De megtörténhetik, hogy az ásatás vezetésével múzeum kötelékébe nem tartozó szakembert bíznak meg. Azonkívül nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy u. n. unikumoknak, általában a nemzetközi tudományosság szempontjából is fontos leleteknek a Nemzeti Múzeumban van a helyük. Ugyancsak fontos

és esetről-esetre való döntést igényel az olyan nagyobb nyers értéket képviselő leleteknek az elhelyezése, melyek megőrzése nagyobb biztonságot kíván. Az utóbbi esetekben az illetékes vidéki múzeumnak meg kell elégednie megfelelő másolattal és a tulajdonjog fenntartásával.

Kíváncs voltna, hogy a vidéki osztályok központjában levő — jelenleg városi vagy társulati — múzeumok idővel központi (kerületi) múzeumokká fejlesztesseken oly módon, hogy körletük régészeti természetéről és anyagáról hű képet adjanak. Ha ennek akadálya volna, akkor az osztályvezetők intézetei (az egyetemek archaeologiai intézetei) volnának ilyenekké fejleszthetők; ez utóbbiak elsősorban tudományos (tehát nem közművelődési) célokat követnének.

c) *A magyar múzeumok már meglevő anyagának* — még pedig nemcsak magyarul, hanem valamely világ nyelven is, megfelelő illusztrációkkal való — *közzététele* szintén fontos és sürgős feladata volna a Régészeti intézetnek; a munkát az egyes osztályok végeznék ill. végeztetnék el. Fiatal régészeknek, megfelelő vezetés mellett narvszerű iskola volna egy-egy ilyen tudományos vállalkozás.

A két utóbbi — *b.* és *c.* — pontok alatt elmondottakból önként következik, hogy a Magyar Régészeti Intézet a maga osztályai révén az egykori Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelőségének hatáskörét is gyakorolná az illető körletbe tartozó vidéki múzeumok felett. Az elmondottakból ennek szüksége annyira világos, hogy bővebb indokolást alig kíván.

A Magyar Régészeti Intézet minden év munkájáról részletes jelentést adna ki, még pedig nemcsak magyarul, hanem valamely világ nyelven is. A nemzetközi tudományosságba való bekapcsolódásnak ez elmaradhatatlan feltétele, s egyúttal egyik fontos létalapja az intézetnek: Jól végzett munka megfelelő közzététele. Ennek érdekében az év folyamán végzett munkálatokról azok végzői legkésőbb december végéig jelentést tesznek az osztályok vezetőinek. Az utóbbiak viszont februárius végéig a maguk körletében végzett munkálatokról állítanak össze olyan összefoglaló jelentést, mely magyarul és valamely világ nyelven kinyomatva, *megfelelően* tájékoztassa a hazai és külföldi szaktudományosságot a munkálatok eredményeiről. Nagyobb jelentőségű kutatások eredményeiről a jelentések egész terjedelmükben közzéteendők. Ilyen módon minden évben megtudhatja az egész nemzetközi tudományosság, hogy mit végeztek a magyar szakemberek hazájuk megismerése terén és nem fordulhat elő az az eset,

hogy a magyar föld egyes régészeti kérdések tekintetében majdnem tökéletesen terra incognita a nemzetközi tudományosság előtt. Nem azért, mert nem volnának adataink, hanem, mert nem közölték azokat a világgal; s ezzel kapcsolatosan fülembé cseng Mommsen Tivadar mondása a C. I. L. III. kötetének előszavában, melyet épen reánk magyarokra vonatkoztatva mondott: „Quamquam barbari non sint, tamen pro barbaris habentur“. (Minthogy 150 km. körzetén belül nincs egy C. I. L.-példány, lapszámot nem idézhetek.)

Azt hiszem, hogy a vázolt módon nagyon becsületes és eredményes munkát lehetne végezni, s egy évtized alatt — minden embert a maga helyére, s minden helyre az épen odavaló embert állítva — a mulasztások nagy részét pótolni lehetne, mégha az első pár esztendőben dőcögösen is menne a munka. Megvalósításának komoly akadálya nem lehet, mert hiszen személyszaporítással nem jár az egész szervezet, hanem a ma is meglevő erők helyes koncentrálásával megoldható volna a kérdés. Később aztán maga az eredmény szabná meg a fejlődés irányát, s a fejlesztés ütemét.

Még volna egy nevezetes eredmény: az olyan nagy fontosságú külföldi magyar tudományos intézetek is megkapnák régészeti tekintetben is a legszélesebb hazai alapot. Akkor nem fog megtörténni az, hogy a berlini intézetünk által készített *„Németországi tudományos szervezetek repertoriuma“*-ból hiányzik a világ első régészeti intézete, az *Archaeologisches Institut des deutschen Reiches*. Nem szeretném, ha ez a megjegyzésem fájna valakinek, mert igazán nem szemrehányás szándékával írtam le. A bizonyítékokat azonban a tényekből kell kikeresni. Ez a példa pedig azt bizonyítja, hogy régészeti frontunk kifelé nagy hézagokat mutat, nyilván azért, mert a mögöttes (hazai) részek nincsenek kellően megszervezve. Már pedig az kétségtelen, hogy a régészet az a terület, melynek révén legjobban bekapcsolódhatunk a nemzetközi munkaközösségbe és becsületet szerezhetünk a magyar tudományos munkakésztségnek.

*

A nagy cél érdekében bizalommal ajánlom minden illetékesnek figyelmébe az elmondottakat. Épen, mert tudom, hogy a nagy feladat csak őszinte összefogással és együttműködéssel oldható meg, a legkomolyabban igyekeztem elkerülni minden olyanényt, mely akár a múlt, akár a jelenre vonatkoztatva, akár valakinek az emlékét, akár a szemé-

lyét bánthatná. Komolyan hiszem u. i., hogy nekünk ma nem „*mindent jobban tudókra*“, hanem komolyan, egyetértésben dolgozókra van szükségünk. Nem annyira messze világító meteorokra, — ámbár jó, ha olyanok is vannak! — hanem a valamennyi magyar régész együttes munkájának szálaiból összerakott fáklyára, mely nem egyes magyarok rátermettségét és kiválóságát bizonyítsa — ámbár az is fényt vet az összeségre is! — hanem az egész magyar nemzetnek kulturális értékét dokumentálja a régészet terén.

Dr. Buday Árpád.

Ásatás a Bánkút—Rózsamajor melletti halomban. A Szeged—Kétegyháza közt húzódó Acsev. vonal mellett fekszik Bánkút állomás, 3 km. távolságra Ény. felé az elpusztult Bánkút falutól, amelynek házhelyei és liciumkerítésének nyomai ma is jól meglátszanak a Medgyesegyháza—Botos—Elek közti országút mellett fekvő, a térképen is feltüntetett, bánkúti csárda környékén.

Közvetlen az állomás mellett terül el a főhercegi uradalomhoz tartozó Rózsamajor. A majoron keresztül húzódik az az emelkedés, amely a térképen is meglévő, Libich remizi 102 magasságipontot, a 107-es magasságipontot jelentő Rózsahalommal köti össze. Közvetlen a major alatt a magaslatból még egy 102 m. pont emelkedik ki, amely mellett valóságos mélyedésben foglalnak helyet a szántóföldek és remizek.

Ennek a földhátnak azokon a részein, amelyek a Libich remizben és a major délkeleti részén terülnek el, az uradalom öregebb béreseinek emlekezete szerint nem csak csontvázakat, hanem arany ékszereket és fegyvereket is találtak.

A nagykamarási ásatások bevégzése után, Baross László gazdasági főtanácsos. uradalmi felügyelő úr, József főherceg Ófensége kegyes hozzájárulásával meghívott a terület egyik legmagasabb pontjának feltárására s a szükséges munkaerőt is rendelkezésünkre bocsátotta. E helyen is kötelességemnek ismerem, hogy úgy a királyi herceg Ófenségének, mint a felügyelő úrnak hálás köszönetemet fejezzem ki.

Az ásatást augusztus 30.—szeptember 1. közti három napon végeztük, s bár a végzett munka gyűjteményeink gyarapítására egyetlen darabot se eredményezett, megfigyeléseink közlését mégis szükségesnek tartjuk.

A halom, amelyen az ásatást végeztük, a Libich remiz és a major közti földhát közepe táján fekszik. Szabályos kereksege azonnal elárulja mesterséges eredetét. Tőle száz méter távolságban, a földhát keleti oldalán, nyárfákkal körülültetett szabályos kerek mélyedés van, amely semmi esetre sem természetes eredetű. Mélysége olyan, hogy a benne összefutó esővíz állandóan megmarad benne. A halom és a mélyedés között

összefüggésnek kell lenni. A szabályos halom, amely a térképeken nincs feltüntetve, régebb idő óta akácfával van beültetve.

Az ásatást a halom keleti oldalán kezdtük. Az első árkot a halom dereka táján húztuk, amelyet még kettő követett a keleti lábáig. Az árkokban a második ásónyomtól kezdve mindenütt kő- és téglatörmelék került elő. 50 cm.-től 120-ig (homokig) három sorjában egymás mellett fekvő pontosan K.-Ny. irányítású csontvázakat találtunk. A csontvázak olyan sűrűn voltak egymásmellé helyezve, hogy az egymásmellett fekvők közt csak annyi távolság volt, amennyi a lágyrészek szoros érintkezéséig szükségesnek látszott. Egymás végében pedig úgy következtek, hogy egyiknek a lába, a másik vállán úgy nyugodott, hogy sokszor a fej, a rajta fekvő térdek közül látszott ki. Mind a három árokban ez a kép ismétlődött meg. A sűrűn, sorjában fekvő, egymásfölött három sorban is sorakozó vázak arra engednek következtetni, hogy a halottak erősen a történelmi időben valami járvány alkalmával kerülhettek a halomba. Mellékletük nem volt.

A következő árkot a halom tetején ástuk. Két és fél méter széles árokkal haladtunk lefelé a halom belsejében. A téglatörmelések — itt-ott egy-egy egész téglá — itt is nagy mennyiségben kerültek elő. 150 cm. mélységben két hatalmas természő állta el az utat. Mind a két kő helyzete elárulta, hogy nem eredeti helyén feküdt. Néhány apróbb természőkön kívül, csak téglatörmelések fordultak elő az árokban. A téglák között itt-ott szétszórt csontdarabok heverték. Szálában álló faldarabot nem találtunk, de 60 cm.-re a földszintől egy törmelékekből összerakott, sárgafölddel kitömött hézagú kis faldarab került elő két sor téglából, de hosszabb összefüggés nélkül.

A halom közepén 266 cm. mélységben értük el a sárga földet, ahol egy 218 cm. hosszú és 80 cm. széles fekete földfolt vonta magára figyelmünket. A földfolt kitakarításakor néhány állati csonton kívül, koponya töredéket és szétszórt embercsontokat vetett fel az ásó. A kitakarítás után 40 cm. mélységben találtuk meg a sír fenekét. Hogy népvándorláskori, vagy őskori sírral van-e dolgunk, a mellékletek hiányában bajos eldönteni. Tekintettel azonban arra, hogy az e tájon talált sírokban az ősember sírját megtalálni eddig nem lehetett, valószínűnek látszik, hogy egy népvándorláskori vezér ismeretlen időben kifosztott sírját találtuk meg, akinek földbeásott sírja felé köveket raktak és halmot emeltek.

A halom tetején későbbben valami épület állott, amelynek egészben maradt téglái igazolják középkori eredetét.

A sír majdnem pontosan a halom közepe alatt feküdt. A sír, melynek hosszúsága K.-Ny. irányítású, északra 14°60', keletre 16°90', délre 17°40', nyugatra 17°60' m.-re feküdt a halom lábától.

1927. április 28.-tól, május 3.-ig újból alkalmunk volt a területen ásatni. Ez alkalommal a majortól délkeletre eső 107 magassági pontot jelző szabályos kerek halmot tártuk fel, amely ugyanannak a homokhátnak a tetején, az előbbtől 1.5 km. távolságra emelkedik. Nyugati oldalát út vágja

le. A halom (térképen Rózsahalom) a szűzföld felé 142 cm. magasra emelkedik. Közepébe 40 cm.-re hatolt be egy 280 cm. hosszú, 120 cm. széles sír; az eredetileg benne lévő csontváz (szélességéből ítélve esetleg csontvázak) s a hozzátartozó mellékletek hiányoztak. Csak a sír feletti felsőbb rétegből előkerült néhány csontdarab mutatott az egykori temetkezésre. A sír középpontja a halom lábától a következő méretek szerint feküdt: É.: 16-40; K.: 16-60; D.: 18-70 cm. Ny. felé le volt hordva.

Dr. Banner János.

Grabung im auf der Meierei Bánkut—Rózsa befindlichen Hügel.

Durch das Gebiet des erzherzoglichen Dominiums bei Bánkut (Komitat Arad) ziehen sich mehrere Sandrücken dahin. Auf jenem durch die Meierei Rózsa dahinziehenden, nächst des Meierhofes befindet sich ein regelmässiger runder Hügel. In der Nähe des Hügels eine runde Vertiefung. Es ist möglich, dass die Erde des Hügels zu Beginn der historischen Zeiten hieraus ausgehoben wurde.

Im Hügel, von der östlichen Seite ausgehend hat Verfasser dieser Zeilen vier Graben ziehen lassen. In drei Gräben befanden sich in je drei Reihen regelmässig gelegte Skelette ohne irgend einer Biegabe. Es ist wahrscheinlich, dass auf der östlichen Seite des Hügels irgend ein aus historischer Zeit stammender Epidemie-Friedhof war.

Im vierten Graben, in der Mitte des Hügels, unter der Hügeloberfläche 266 cm. tief fanden wir ein 40 cm. tiefes, 218 cm. langes und 80 cm. breites Grab mit zerstreuten Menschenknochen.

Das Grab war ost-westlich gerichtet, beinahe pünktlich in der Mitte des Hügels. Darüber lagen Bruchsteine von grosser Dimension, welche aber bei der Plünderung des Grabes oder Errichtung von noch heutzutage zerstreut vorkommenden mittelalterlichen Bauten aus ihrer ursprünglichen Lage geschoben worden sind.

Von diesem Hügel südöstlich liegt der höchste Hügel der Umgebung, in dessen Mitte fanden wir in einer Tiefe von 142 cm., in der unberührten Erde in gestörtem ausgeplündertem Zustande ein 40 cm. tiefes, 280 cm. langes, und 120 cm. breites Grab.

Nachdem in der Umgebung bisher noch keine urzeitlichen Monumente vorgekommen sind, glauben wir mit dem Grabe irgend eines Anführers aus die Völkerwanderungsepoche zu tun zu haben.

Dr. J. Banner.

Kalászrajzok neolithkori edénytöredékeken. Megfigyeléseim s kutatásaim arról győztek meg, hogy Szarvas békésmegyei nagyközségnek nemcsak külső területe, de a község belső része is meglehetősen gazdag különböző történelemelőtti és történelmi kori emlékekben. A praehisztórikus leletek egyik legérdekesebb fészke a kicsiny, de tartalmas Szappanosi

halom. Az éveken át folytatott ásások alapján meglehetősen határozott-sággal sikerült megállapítanom, hogy tiszta neolithkori telepről van szó. A leletek között említhetem a mammut-agyarból csiszolt csontkorongot, a szepentintből készült, finom művű kőkarikát, szarvas- vagy kecskefej dombormíves ábrázolását egy körömdíszes, vörösre festett edénytöredéken stb. Különös figyelmet érdemelnek azonban azok a vésett művű kalászrajzok, melyek számos edénytöredéken találhatók s melyekről alább szólok. Közbevetőleg megemlítem, hogy a szarvasi, szappanosi keramika főleg fel-tűnő megegyezést mutat az Aranka-melléki, óbesenyői s bukovapusztai

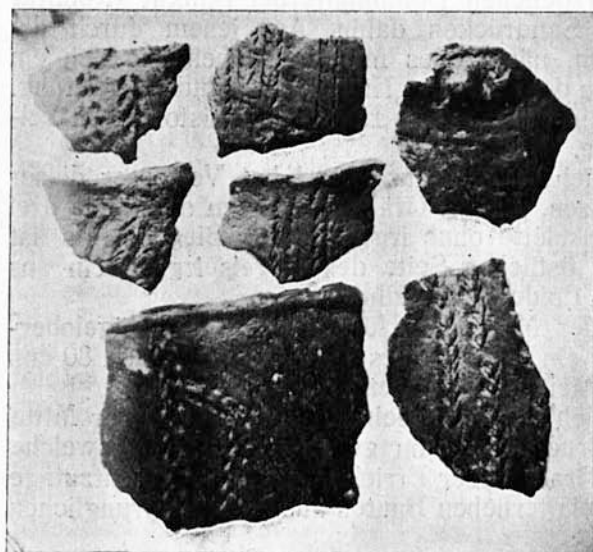

Fig. 1. kép.

hasonkorú agyagműves-séggel s joggal kapcsolható bele a szarvasi őstelep abba a kultúrkörzetbe, melyet a régészek „Arankamelléki ősember” néven tételeznek fel (Arch. Ért. 1912-ik évfolyamában találni utalást erre).

A fent említett kalászrajzos cserepekről, bár csak per tangens, már 1915-ben is említést tettem (Krecsmárik Endre: Őskori nyomok Szarvas területén. Szarvas, 1915.) s az elmúlt nyáron, a fenti lelőhelytől mintegy 5 km. távolságra, Szarvastól északkeletre, gróf Bolza Géza szarvasi földbirtokos halásztelki tanyáján

próbaásatást végezve, szintén leltem kalászrajzos edénytöredékeket, bár a szappanosiakkal szemben a rajzok sokkal kezdetlegesebbek voltak. A tudomány lelkes barátja, a tulajdonos, évekkel ezelőtt szintén hozott felszínre ily cserepeket. A növények díszítő motívumokként való alkalmazása a praehisztórikus művészetben érdekes fejlődést mutat. A palaeolithikum az akkori ember életmódjának megfelelően főleg az állat és ember körvonalas és plasztikus ábrázolásával tűnik ki, míg a növényi és geometriai díszítések nagyon alárendelt szerepet játszanak (Dr. Hillebrand—Bella: Az őskor embere és kulturája. Budapest, 1921.). Az újabb kőkor jellegzetes díszítő elemei a keramikában a geometriai formák, olykor meglepő gazdagságban, míg az élő természet naturalisztikus ábrázolása gyér s nem éri el a diluviális

ember ügyességét. Csak a mykenei kultúra újabb korában jut virágzásra (Kr. e. 1600—1400-ig) a növény- és állatvilág elemeinek díszítési célra való alkalmazása. (Dr. Beöthy Zsolt: A művészetek története. Budapest, 1906.). Az újabb kőkor, főleg növényi ábrázolásokban, nagyon szegény. A nagyon szórványosan előforduló ilyenmű leletek is annyira homályosak, hogy inkább csak sejtjük, mintsem határozottan állíthatnók a problematikus ábrák növényi formáját. Egy ifjabb kőkorból származó, németországi edény felső részén fenyőághoz hasonló rajzot látni (Hans Müller—Brauel: Ein steinzeitlicher Grabhügel. Fundbericht von 1891. Mannus, 1909. Heft 3—4.). Stilizált fenyőágot sejtető, de igen gyenge valószínűséggel annak mondható ábrázolások elég gyakoriak az európai őskori edénymaradványokon. Ilyesféle dísz van a keletalpesi cölöpépítmények, a felsőausztriai, szász-tüiringiai, besszarábiai, fent északon a svédországi stb. edénytöredékeken is. A svéd Vissbynél lelt fenyődísz azonban ép oly joggal állítható a halszálka alakjából alkotott díszítő motívumnak is, ami az északi halásznépeknél képtelenségnek éppen nem mondható (Fornvännen Meddelonden Fran K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1925. Stockholm).

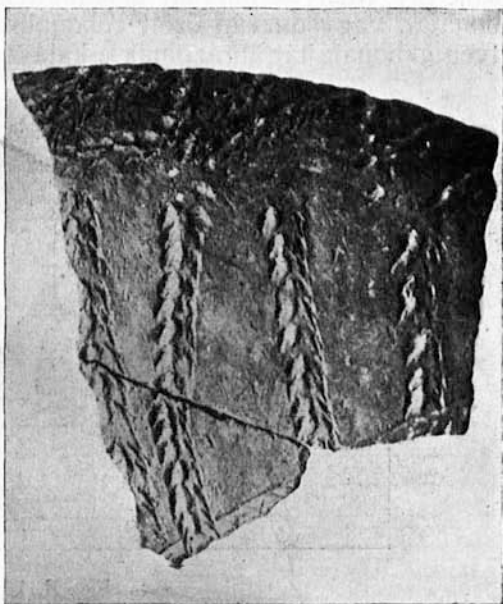

Fig. 2. kép.

Ami pedig a kalászábrázolásokat illeti, ilyenmű neolithkori rajzoknak vagy plasztikai alkotásoknak nyoma sincs, kivéve az óbesenyői telepen előkerült edénytöredéken kislégghi Nagy Gyula feltáró által csipkézett bordának nevezett, vésett díszítést (Arch. Ért. 1911. évf. 2. sz. III. tábla, 14-ik rajza).

Érdekes, hogy a diluviumból gabonakalászt ábrázoló csontfaragványok kerültek elő, a Lourdes melletti, pireneusi barlangokból. Az iramszarvas agancsából készült két faragványról azonban el nem dönthetni, hogy árpa- v. búzakaralászt ábrázol-e? (Term. Tud. Közlöny 1921. 767—770. füzet.)

A szarvasi kalászokat gömbidomú, nagyobb edények töredékein találtam. Az edények színe részint sötétbarna, feketefoltos, részint piros mázzal bevont felületűek, valamennyi esetben a felület simított, fénylő. A kidolgozást illetőleg a rajzok között vannak teljesen vázaltszerűek (1.

ábra, felső sor, 2-ik kép) és gondosan kidolgozott gabonakalászformák. Legtökéletesebb véset egy nagyobb edény peremtöredékén látható (2. ábra). A piros mázas töredéken zsinórdíszhez hasonlóan stilizált gabonakalászok között degenerált kalászformákat is találunk (3. ábra, 2-ik kép).

Igen tanulságosnak tartom megemlíteni, hogy stilizált kalászhoz hasonló díszítő motívumok a honfoglaláskori leletek között a horgosi bronz síjvégén észlelhetők. A népvándorláskori érmeiken itt-ott előforduló, némileg hasonló ornamentika sokkal problematikusabb (Gróf Desseffy Miklós barbár pénzei. Budapest, 1910.). E mélyített dísz alkotó kalászsrajzok oly edények oldalait díszíthették, melyekben a neolithkori ember gabonáját, vagy durván örölt gabonalisztjét tarthatta. Szó lehet arról is, milyen gabonafajtát ábrázolnak e kalászsrajzok? Az árpa a kőkorból min-

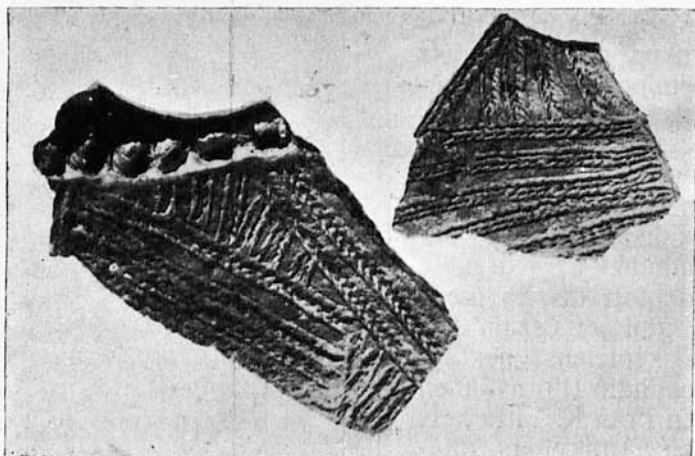

Fig. 3. kép.

denült, mint főtáplálék jelenik meg (Robert Forrers: Reállexikon. Berlin, 1907.). Legelterjedtebb volt a hatsoros árpa (*Hordeum hexastichum* L.), a szarvasi kalászsrajzok egy része azonban szerintem a kétsoros árpát ábrázolja (*Hordeum distichum* L.) s ennek is talán az érettkorában toklász nélküli fajtáját (*Hordeum distichum nudum* L.), mely azonban vadon nem fordul elő (2. ábra). A piros mázas edénytöredékeken (3. ábra) egész határozottan felismerhetni a búzakaralász formáját. A búzafajta az ősegyiptomiak, továbbá a svájci és olaszországi cölöplakók által termesztett aprószemű búzát (*Triticum monocorcom* L.) képviselheti, esetleg azt a csaknem teljesen szakálatlan fajtát, melyre a svájci cölöpépítményekben akadt Heer Oswald (De Candolle: Termesztett növényeink eredete. Budapest, 1894.). E fajta a *Triticum trugidum* L., melynek van egy ágas kalászájú fajtaváltozata, melynek degenerált kalászmintáját vélem felismerni, egy vastagabb falú edény peremtöredékén (1. ábra, alsósorban az első rajz).

Hogy a már intenzívebb mezei gazdálkodást űző újabb-kőkori ember a táplálkozásában bizonyosan vezetőfontosságot játszó gabonanövényt más telephelyeken az edényein díszítő motivumként, stilizált formában sem használja, annak egyik oka a gabonakalász nem könnyen ábrázolható alakja lehet s e tekintetben a kivételt képező szarvasi ősember művészi készsége ebben az időben egyenesen felülmúló fejlettséget árul el. A szarvasi díszes és művészi nivón álló kalászbajzokból azonban főleg arra következtethetni, hogy az alföldi s talán a távolabb, sőt egészen távol eső területekre vonatkozólag a Nagy Magyar Alföldnek mértanilag is kellős közepén fekvő Szarvas vidéke az újabb kőkorból a gabonatermelés egyik legfontosabb góca lehetett? Hazai mezőgazdasági kultúránk múltjára vonatkozólag ezek a tudomásom szerint egyedül álló, neolitikumi gabonakalászbajzok eléggé fel nembecsülhető bizonyítékai lehetnek hazánk területe nagyjelentőségének, már a praehistorikus időkben is.

Krecsmárik Endre.

Gravirte Fruchtährenzeichnungen auf Gefässbruchstücken. (Auszug.) Auf dem Gebiete der Gemeinde Szarvas (Komitat Békés) und aus dem kleinen, aber reichhaltigen Szappanos-Hügel sind reine neolithische Monumente zum Vorschein gekommen, worunter gar manche spezielle Stücke, wie z. B. eine aus Mammutauer verfertigte Beinscheibe, das Bruchstück eines aus serpentinarartigem Stein geschliffenen feinen kleinen Ringes, auf roten Gefässbruchstücken reliefartige Abbildungen von Hirsch- und Ziegenköpfen u. s. w. Aber am beachtenswertesten sind die zahlreichen, auf Bruchstücken von grösseren Gefässen sichtbaren gravirten Fruchtährenzeichnungen, theils in skizzierter, theils in künstlich ausgebildeter, theils in degenerierter Form. Aus diesen stylisierten Ährenformen können wir sogar auf die Getreidegattungen schliessen. Diese Zeichnungen dürften die Seiten grösserer kugelförmiger Gefässe geziert haben, die als Behälter von Getreidekörnern und Mehl dienten. Diese unter den neolithischen Funden einzig da stehenden Getreideährenzeichnungen, bezeugen dass der Urmensch von Szarvas sich intensiv mit Getreidekultur befasste.

Andreas Krecsmarik.

Ismeretlen koronázási emlékérem. Dr. Gohl Ödön Magyar Királyok Koronázási Érmei című, tíz év előtt megjelent könyvében felsorolja az összes ismert koronázási emlékérmeket. Egy szerencsés véletlen folytán azonban a gyűjteményemben találtam egy eddig még sehol nem közölt II. Mátyás-féle koronázási emlékérmét, melyet, — bár csupán csak fémváltózat, — a teljesség kedvéért felemlítendőnek tartok, mert eddig ennek csak az ezüstveretét ismerték. A bronzérem leírása a következő:

Előlap: Koronás mellkép, jobbfelé vonalkörben + : MATTHIAS · II · REX · HVNGARIAE · CORONATVS · MDCVIII ·

Hátlap: Virágok közt szembenálló koszorús nő pálmaággat és bőségszarvat tart. mellette koszorú fekszik. Vonalkörben: ABVNDANTIA · DILIGENTIBVS : TE : : (+): (Bronz, 25 mm.)

Forray J. Sándor.

Literatur — IRODALOM — Litterature.

Dr. Roska Márton: *Az ősrégészet kézikönyve. I. A régebbi kőkor.* Cluj-Kolozsvár. 1926. 8° 1—345 lap, 214 ábra. Szerző kiadása, Minerva-nyomda.

Mikor vagy két évvel ezelőtt megkaptam az előfizetési felhívást erre a könyvre, elcsodálkoztam magamban és egy kicsit sajnáltam is a szerzőt, aki a maga kiadásában, előfizetések által biztosítva akarja kiadni az ősrégészet magyar kézikönyvét. *Erdélyi lélek* kell hozzá, — gondoltam magamban, — erős és hívő, amilyenektől mi ideát elszoktunk. Itthon való tapasztalatokon okulva nem is igen hittem, hogy meg fog jelenni a könyv s hogy megjelent és átlapoztam, még jobban megerősödtem abban a hitemben, hogy Erdély lelke kellett hozzá. Nálunk ez a könyv ebben a formában ma nem láthatott volna napvilágot. Legföljebb díszkötésbe öltözve, félbőrben, színes táblákkal, könyvespolcra és részletfizetésre alkalmasan. Annyira már vagyunk, hogy így még az ősrégészetet is bebocsátjuk a házukba, — elolvasni azért nem muszáj.

Igaz, hogy Roska könyve nem is a nagyközönség számára készült, hanem szakembereknek és ezek közt igazán „szellemi közszükséglet számba megy“, ahogy az előszó mondja. Tudok olyan vidéki régészt, aki még 1920-ban is *Rómer Flóris Műrégészeti Kalauzá*-ra bízta magát, a mi valóban nagyon hasznos kalauz volt ötven évvel ezelőtt, de már rég nem egyéb kegyelettel tekintendő könyvészeti ritkaságnál. Az agancskapa is nagyon hasznos, sőt nélkülözhetetlen szerszám volt a maga idejében, de azért már a bronzkorban se azzal művelték a földet. Nem a vidéki régészek az okai, hogy közülök azoknak, akik körülményeiknél fogva könyvtárhoz nem juthattak, még akkor is őskori szerszámokkal kellett művelniük a tudományt, mikor a magyar régészet már messze maga mögött hagyta kőkorát és bronzkorát.

Nem akarok ezzel se holtakat, se élőket vádolni, mert az úgy se tenne jóvá semmit s meg nem mentheti többé azt a sok elkallódott ősrégészeti értéket, amit a magyar föld évezredekén át megőrzött magában s ami veszendőbe ment a magyar régészet szervezetlensége és gazdátlan-sága s nem utolsó sorban amiatt, hogy a régészet vidéki ingyen napszámosait, akik nem éppen földbirtokosokból és bankigazgatókból kerülnek ki, nem igazította útba megbízható kalauz. Ha Roska Márton befejezi

megkezdett művét — s most már hiszek az előszóban jelzett további három kötet megjelenésében is — e tekintetben jóvá van téve három-négy évtized mulasztása. S mire teljes lesz az ősrégészet tudományos kézikönyve, — amely előtt a népszerűsítés feladatát már szerencsésen megoldotta a Hillebrand—Bella-féle mű s utána Lambrecht Kálmán dísműve az ősemberről — akkorra talán véget ér a mai helyzet is, amikor se szervezete, se ura, se gazdája a magyar régészetnek. Legfőljebb az a veszedelem érhet, hogy mire régészeti fölkészültségiünk teljes lesz, akkorára Csonka-Magyarország Alföldjén lehordják és széttúrják azokat a halmozatok, amelyek még megmaradtak társaik közül az ősök csontjai és kincsei őrzőinek s amelyek szemünk láttára pusztulnak napról-napra.

Négy kötetre tervezte a művét Roska Márton, megindítván a sorozatot a jelen huszonzét éves kötettel, amely a régibb kőkort tárgyalja s egy kötetet szánván az újabb kőkornak, egyet a réz- és bronzkornak s az utolsót a két vaskornak. (Amihez én szeretnék hozzágondolni egy ötödik kötetet is, amely szintén hézagot pótolna és egészen gyakorlati célokat szolgálna: múzeumi kézikönyv gyanánt ismertetvén a mai ásatási módszereket, a csontvázakkal való bánást, a leletek kezelését stb. Előbb-utóbb ezt a magyar régészeti könyvet is meg kell írni valakinek s erre is legalkalmasabbnak találnám Roskát, mint gyakorlati régészt is, sok mintaszerű ásatás vezetőjét.)

Tudományunknak kétségtelenül legizgatóbb ága az emberi művelődés gyökereit kutató palaeolithikum s Roska már mostani nagy műve előtt is nagyon figyelemreméltó tanulmányokat publikált ebből a tárgykörből, nemcsak nagy gyűjtő szorgalmának, hanem tiszta judiciumának is bizonyosságát adván. A „kézikönyv“ természetéből következően, hogy ott az egyéniségnek jócskán háttérbe kell szorulni s a megállapított ismeretek közlöjének, kiválogatójának, rendszerezőjének kell előtérbe lépni. Ezt a munkát Roska az anyagát tökéletesen ismerő szakember biztosságával s itt-ott talán túlzott aprólékosságával is végezte, fölhasználván a külföldi szakirodalomnak még a háború utáni adatait is, amihez az erdélyi magyar tudós sokféleképpen nehéz helyzetében hozzáférhetett. (Még a *La Nature* 1923. máiusi számát is idézi az 1925-ben nyomdába adott könyv.) Rendszere világos és könnyen áttekinthető, ami nagy érdem a palaeolithikum zűrzavaros anyag-komplexumában. A — jobbadán G. Walther után — előrebocsátott és megfelelő arányban adott geológiai rész és az eolithikum kissé bőre eresztett tárgyalása után majd kétszáz oldalon keresztül ismerteti a régi kőkor emberének anyagi kulturáját, mindig szemmel tartva a magyar-földi vonatkozásokat, tiszta kivitelű illusztrációk kíséretében. Mintegy száz oldal jut a pleisztocén ember szellemi kulturájának és ethnológiájának, kiterjeszkedve a temetkezésre, a gazdálkodás formáira, a nyelv, az írás, a zene, a vallás problémáira. A könyvnek ebben a leg-

általánosabb érdekű részében erős kritikával jár az ingoványos bürükön s ez a kritika indokolt is, mert az őstörténeti kérdésekben a fantázia nagy kísértő. Mikor a múlt nyáron a szegedi tanyákon kőkorszakbeli temetőt ásattam s a zsugorított temetkezés miéjtjéről való találgatásokat meséltem el a föld gazdájának, az öreg paraszt nagyon figyelmesen hallgatott, de mindig mosolygott. A mosolygásnak aztán ezt a magyarázatát adta:

— Az édös apám hosszú életű embör volt, mögérte mindön fogának a kihullását, de azért mind elvitte magával a sírba. Összegyűjtötte a fogait egy kis bőrzacskóban, aztán möghagyta, hogy ha möghal, azokat vele együtt temessék el. El is temettük vele a zacskót, odatöttük az ölébe. Már most azon mosolyogtam, hogy ha ezör esztendő múlva kiásik az apámat, miköt találnak ki arra való nézvést, hogy hogy kerültek a fogai az ölébe.

Roska nem „talál ki” semmit. Az őstörténet hogyanjaira és miértjeire legtöbbször csak „talán”-okkal felel s igyekszik az elméleteket a mai természeti népek életéből való analógiákkal alátámasztani.

A könyvhöz függelékül járul az *Erdély régibb kőkor*a című fejezet, amely természetesen legönállóbb része a munkának. Hiszen itt majdnem kizárólag a maga ásatásairól számol be Roska, aki a csoklovinai barlang feltárásával megvetette alapját Erdély palaeolithikumának, még 1912-ben s azóta több ásatásával, amelyek egyikén *Breuil* is résztvett, behozta, hogy Erdély barlangjaitól még sok várnivalójuk van az európai őskor kutatóinak.

Roska Márton sokat tanult a szakirodalomból, sokat azoktól az európai múzeumoktól, amelyeket fölkeresett, de a szeretetét, a lelkiismeretességet, a minden áldozatra kész, minden egyéni érdekét feláldozó idealizmust egykori mesterétől: *Pósta* Bélától tanulta. Az ő emlékének és nagy tanítványa, *László* Ferenc emlékének ajánlja ezt a könyvet, amelynek határkő-jelentősége lesz a magyar régészetben. És a könyv ismeretöje referátuma végén egyszerre hajol meg a halott mester és az élő tanítvány előtt. Nemcsak az ősrégészet kézikönyveért való tisztelgésül, hanem szívbeli hálául is. E sorok íróját, mint magára hagyott kezdő vidéki régészt a maga nyomorúságán kívül *Pósta* Béla és Roska Márton tanították meg tizenöt évvel ezelőtt arra, hogy kell nem kárt tenni, hanem hasznára lenni a tudománynak.

Móra Ferenc.

DOLGOZATOK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM ARCHAEOLOGIAI INTÉZETÉBŐL

SZERKESZTI BUDAY ÁRPÁD

ARBEITEN

DES ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTS
DER KÖN. UNG. FRANZ-JOSEF UNIVERSITÄT
IN SZEGED (UNGARN)

REDIGIERT VON ÁRPÁD BUDAY

TRAVAUX

DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE
DE L'UNIVERSITÉ FRANÇOIS-JOSEPH
à SZEGED (HONGRIE)

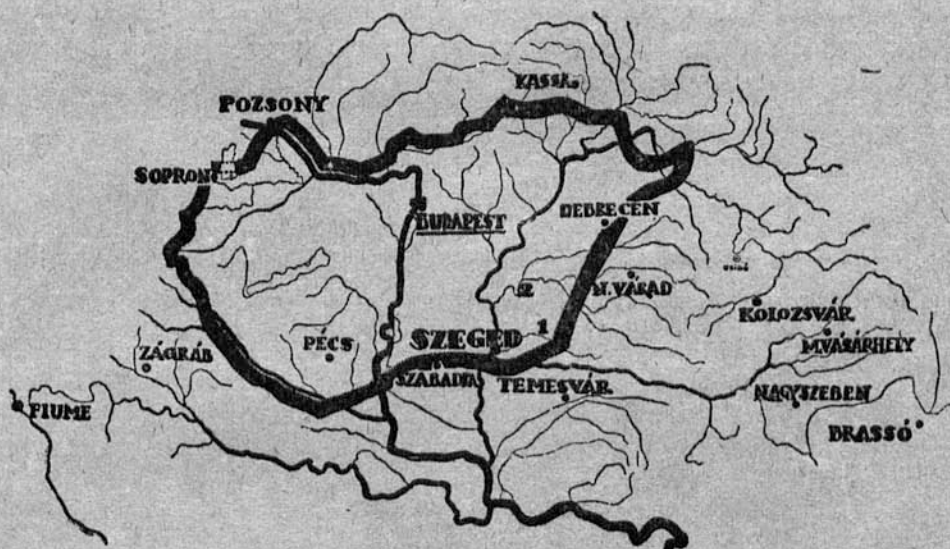
REDIGÉES PAR ÁRPÁD BUDAY

III

1927

1-2

Karte Ungarns mit den im Hefte vorkommenden Fundorten.
Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyekkel.
Carte de la Hongrie avec les lieux de trouvailles publiés dans ces numeros.

1. Nagykamarás, Bánkút. 2. Szarvas.

SZEGED 1927.

Verlag des Instituts — AZ INTÉZET KIADÁSA — Edition de l'Institut
PREIS 10 RM — ÁRA 12 PENGŐ — PRIX 12 FRCS SUISSES

A *Dolgozatok* régészeti, érmészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyú cikkeket közöl, lehetőleg bőséges illusztrációkkal. Programja tehát ugyanaz, mint egyetemünk Kolozsvárott léte alatt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárával közös hasonló című folyóiraté volt. Komoly törekvésünk, hogy színvonal és terjedelem tekintetében is elérje azt.

A szaktársaknak csereviszony létesítését bizalommal ajánljuk fel. Az erre vonatkozó megkeresések az egyetem archaeologiai intézete címére, Szeged, Szukováthy-tér 1. intézendők.

Unsere Zeitschrift bringt Abhandlungen und Artikel archaeologischen, numismatischen, kunstgeschichtlichen und ethnographischen Inhaltes, mit reichlichen Illustrationen. Mit Rücksicht auf jene, die die ungarische Sprache nicht verstehen, bringen wir die abgekürzten Inhalt sämtlicher Abhandlungen und Artikel in deutscher Sprache.

Notre revue publiera des articles se rapportant à l'archéologie, à la numismatique, à l'histoire des arts, à l'ethnographie, accompagnés d'illustrations. Par égard à ceux des nos lecteurs, qui ne comprennent pas le hongrois, nous faisons suivre chaque article d'un résumé rédigé dans une des langues mieux répandues.